Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə İnstitutu
Müasir Fəlsəfə Problemləri Şöbəsi

Национальная Академия наук Азербайджана
Институт философии
Отдел: Современные проблемы философии

National Academy of Sciences of Azerbaijan
Institute of Philosophy
Department: Modern Problems of Philosophy

Geosiyasətin fəlsəfəsi və müasir dünya nizamı: postneoklassik dövrün epistemologiyası

Философия геополитики и современный мировой порядок: эпистемология постнеклассического периода

The Philosophy of Geopolitics and Modern World Order: Epistemology of the Post-neoclassical Period

BAKI - БАКУ – BAKU - 2016

Məqalələr toplusu AMEA Fəlsəfə İnstitutunnun Müasir fəlsəfə problemləri şöbəsinin 17 iyun 2016 - ci il tarixli iclasında müzakirə edilmiş və çapa məsləhət görülmüşdür (5 saylı protokol).

Elmi redaktorlar:
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Əli Abasov
Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Rusiya Pyotr Akademiyasının müxbir üzvü Əbülhəsən Abbasov

Redaksiya heyəti:
Abasov Əli – fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Abbasov Əbülhəsən – fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Şirinov Aydın – professor
Rauf Məmmədov – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Məsul katib: Zeynəddin Şabanov - fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Geosiyasətin fəlsəfəsi və müasir dünya nizamı: postneoklassik dövrün epistemologiyası
Bakı, “488 ”, 2016, ... səh.
İSBN....

Mündəricat – Оглавление - Table of Contents

Ön söz əvəzi. Bəşəriyyət yeni geosiyasi fəlsəfəyə ehtiyaclıdır – Əbülhəsən Abbasov Вместо введения – Али Абасов.................... 5

Али Абасов. Философия геополитики и проблемы безопасности Азербайджана. На пути к новому геополитическому мышлению. 15

Владимир Лепский Парадигмы управления и развития (от классики к постнеклассике) Кризис экономической детерминации развития.. 62

Абульгасан Абасов. Человек и общество в геополитическом пространстве: потребность в постнеоклассике................................ 86

George Tarkhan-Mouravi. Imposing Regime and Policy Change: Powerful Actors and External Political Influences in the South Caucasus.. 116

Георгий Почепцов. Пятнадцать технологий современной пропагандистской и информационной войны 137

Георгий Почепцов. Сложность принятия решений в случае гибридной войны 178

Олег Баксанский, Ариз Гезалов. Когнитивная наука и научное познание: конвергентный подход 192

Еркин Байдаров. Интеграция государств Центральной Азии в контексте единого культурно-цивилизационного пространства и становления нового геополитического мышления... 219

Teona Lavrelashvili. Prospects for European Cross-Party Partnership in the South Caucasus and Europeanisation: The Case of Georgia........ 248

Валентина Мирзаева. Аннигиляция Европы или бескультурный мультикультурализм 266

Əbülhəsən Abbasov. Fəlsəfə və geosiyasət qlobal çağırışlar

Qarşısında 278

Əbülhəsən Abbasov. Geosiyasət və qlobal nizam (Amerika Birləşmiş Ştatlarının rolu) 303

Əlikrəm Tağıyev. Türkcülük və Azərbaycançılıq ideyaları milli təhlükəsizliyin qarantı kimi 332

Afaq Rüstəmova. Terrorizm dövrün qlobal problemi kimi340

Aydın Şirinov. Geopolitika və qlobalizm 350

Xəliyəddin Xəlilli.Milli mənlik şüurunun yaranması və funksiyası .. 359

Rauf Məmmədov. Müasir dünya nizamının maddi-mənəvi Meyarları 380

Həcər Abdallı. Müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi 389

Zeynəddin Şabanov. Sosial sülhün formalaşması Həmkarlar İttifaqının başlıca məqsədi kimi 397

Mahrux Nəcəfli. Mədəniyyətin kəmiyyət ölçüləri (G. Hofstede modelinə görə) 407

Ağasəlim Həsənov. İdeoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin vacib aspekti kimi 422

Mikayıl Əkbərov. Multikulturalizm fəlsəfəsi haqqinda 430

Махмудов Матлаб Абдулали оглу Онотологические т эпитемологические особенности философии управления в современный период сложного геополитического дисбаланса 439

Xulasə – Резюме – Summary 456

Müəlliflər haqqında məlumat - Сведения об авторах – Information about authors 484

Bəşəriyyət yeni geosiyasi fəlsəfəyə ehtiyaclıdır
Ön söz əvəzi

Xüsusi sübuta varmadan deyə bilərik ki, bu gün bəşəriyyət qlobal miqyaslı dərin böhran yaşamaqdadır. Hadisə və proseslərin get-gedə daha da dramatikləşməsi, hətta faciəvi və fəlakətli xarakter alması göz qabağındadır. Bu bəşəri böhranın nüvəsini maliyyə-sələmçi-spekulyativ qlobal kapitalizmin və onun əsas ideoloji-siyasi daşıyıcısı olan anqlo-sakson mahiyyətli liberalizmin hal-hazırki hakim modifikasiyası – dəqiq desək, oliqarxik liberalizmin durmadan artan ziddiyyətlərlə müşayiət olunan böhranı təşkil edir. Fəlsəfə, məntiq, sosiologiya və siyasi nəzəriyyələr üzrə görkəmli alim, mərhum Aleksandr Zinovyevin təbirincə desək, indiki qlobal kapitalizmi "totalitar kapitalizm", liberalizmi isə, müvafiq olaraq, "totalitar liberalizm" kimi də işarələyə bilərik. Belə bir tarixi dövrdə bəşəriyyətin yeganə çıxış yolu dünyanın yenidən formatlaşmasında, yeni nizam və fəaliyyət səviyyəsinə çıxmasındadır. Necə ki, bir müddət istifadədən sonra kompüter yenidən formatlaşmaya ehtiyaclı olur, eləcə də dünyanın qayda-mizan əldə etməsi, balanslaşdırılması və tarazlaşdırılması üçün onun yenidən formatlaş(dırıl)ması qaçılmazdır. Kompüterə gəldikdə, alternativ də var – təzəsini almaq olar, ancaq "yeni dünya"nı satın almaq, prinsipcə, mümkün deyil.

Zəruri və təxirəsalınmaz həllini gözləyən bu formatlaşdırma məsələsi "dünya problemləri" dediyimiz şəbəkədə ən ümdə və müəyyənedici bir problem kimi xüsusi prioritetliyə malikdir. Belə ki, bütün digər universal təyinatlı başlıca məsələlər məhz həmin prioritet problemlə bağlıdır. Bu sırada "qlobal siyasi arxitektura" və "dünya nizamı", beynəlxalq münasibətlərdə "yeni davranış kodeksi", ənənəvi və bu gün də fəaliyyətdə olan geosiyasətin, konkret olaraq, "geosiyasi realizm"in, həmçinin, beynəlxalq hüququn və qlobal təsərrüfat sisteminin yenidən baxılması kimi aktual məsələlər durur. Eynilə, ənənəvi surətdə hallanan sülh və müharibə, beynəlxalq terrorizm, ekologiya, nüvə silahının yayılmaması, iqlim və qlobal istiləşmə, dünyada yoxsulluğun və xəstəliklərin qarşısının

alınması kimi məsələlərin həlli də bilavasitə bu prioritet problemdən asılıdır.

Gördüyümüz kimi, bu məsələlərin hər biri qlobal əhəmiyyətli universal problemlərdir ki, onların səmərəli həlli və praktiki reallaşması ayrıca götürülmüş elmi idrak və fəaliyyət sahələri müstəvisində nəinki mümkün deyil, hətta, mütləqləşdiri-lərsə, olduqca ziyanlıdır, çünki onsuz da mövcud olan dramatik situasiya artan xaos və qarşıdurmalar istiqamətində daha da çıxılmaz vəziyyətə düşə bilər. Və biz bunu artıq aydınca görürük. Eyni zamanda, pozitivə aparan çıxış yolu, sadəcə, elmlərarası yanaşmaya müraciətdə və ona üstünlük verməkdə də deyil. Belə yanaşma zəruridir, ancaq kafi deyil. Fənlərarası sinergizmin, elmlərin üzvi surətdə sintezləşmiş inteqrativ gücünün, biliklər mübadiləsinin həm idraki-koqnitiv fəzanın formalaşmasında, həm də mötəbər idraki silah kimi rolu danılmazdır. Bununla belə, bütün bəşəriyyətə ünvanlanmış problem və çağırışların həlli və cavablandırılması işində fənlərarası yanaşmanın əlahiddə bir vasitə qismində uzunmüddətli tətbiqi yalnız ziyan gətirə, Allahın və insanın hökmündən çıxmış yeni-yeni problemlər yarada bilər. Tarixi təcrübə bunu artıq Roma Klubu, 1983-cü ildən ABŞ-ın Santa-Fe şəhərində fəaliyyət göstərmiş və göstərən "Mürəkkəblik İnstitutu"nun, habelə, başqa mötəbər elmi qurum-mərkəzlərin timsalında sübutlandırıb. Bu ciddi tədqiqat mərkəzləri tərəfindən multidissiplinar zəmində çoxsaylı layihələr, konsept, trendlər işlənilib və onların da bir çoxu məhz gələcəyin hesablanmasına, dünyanın proyektləşməsinə, proqnozlaşdırılması və prolonqasiyasına həsr edilib, ancaq real faktlarla sübutlanan həqiqət ondan ibarətdir ki, bütün bu elmi külliyyat dünyanın "ölü ilmə"yə düşməsinin qabağını ala bilmədi. Onu da nəzərə alaq ki, məsələn, Roma Klubu 1965-ci ildən, "Mürəkkəblik İnstitutu" isə 1983-cü ildən fəaliyyət göstəriblər və hər birində də tanınmış mütəxəssislər, o cümlədən, məşhur Nobel mükafatı laureatları çalışıb. ABŞ-ın "Mürəkkəblik İnstitutu" indinin özündə də fundamental tədqiqatlar aparmaqdadır və yalnız "idarə olunan xaos" nəzəriyyəsi ilə, xüsusi təyinatlı və hazırlıqlı diplomatların, analitiklərin yetişdirilməsilə məşhurlaşmayıb.

Deməli, vacib olan ümümi arsenalda multidissiplinarlıq bir "hissə"dir, "tam"ın özü deyil. Bəs, bu "tam" daha nəyə, hansı digər vacib "hissə"lərə ehtiyaclıdır?

Burada vacibliyi təbii və qanunauyğun sayılan bütün tərkib "hissə"lərin üzərində dayanmaq mümkün olmadığından, yalnız birinə - "tam"ın nüvəsini, hətta deyərdik ki, ümumən mahiyyətini müəyyənləşdirən fenomenə - **FƏLSƏFƏYƏ** diqqət yönəltmək istərdik. Fəlsəfənin müəyyənediciliyini və ona diqqətin vacibliyini nədə görürük?

Birincisi, ümumbəşəri problemlər, ilk növbədə, elə təyinatına və missiyasına uyğun olaraq universal təbiətli, inteqrativ gücə və ümumiləşdirmə qabiliyyətinə qadir FƏLSƏFƏnin diqqət və tədqiqat obyektidir.

İkincisi, nəzərə alsaq ki, bir-biri ilə çarpazlaşan yuxarıda işarələdiyimiz ümumdünya problemləri ilk öncə dalana dirənmiş **RUH**un yenidən özünü tapması və dirçəlişi ilə bağlıdır, fəlsəfənin əvəzolunmaz rolu daha aydın olar. Belə ki, məhz fəlsəfə ruhun intibahını təmin edə biləcək elmi refleksiya zirvəsidir və bu həqiqəti də tarixin özü dəfələrlə təsdiqləyib.

Üçüncüsü, bir halda ki, həmin problemlərin başlıca hədəfi bu gün və gələcək üçün yeni nizam, qayda-qanun yaratmaqdır, deməli, yenə də, fəlsəfənin fəal müdaxiləsi və iştiraki labüddür, çünki nizamyaradıcılıq, birgəfəaliyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq, həyatın bütün sahələri üzrə rasional tarazlığa və səmərəli əməkdaşlığa əsas yaradan "ölçü"nü tanıtmaq-aşılamaq, bu "ölçü"nü təfəkkürün və əməlin tənzimləyicisinə çevirmək bilabasitə fəlsəfənin missiyasıdır.

Nəhayət, dördüncüsü, yalnız fəsəfə dünya problemlərinin həllinə yönəlmiş ümumelmi səyləri, multidissiplinar cəhdləri vahid və məhsuldar məcrada birləşdirə, elmlər və bütün digər aktorlar arasında yaradıcı mübadiləni, dialoqu, qarşılıqlı bəhrə verən əməkdaşlığı yüksək səviyyədə təmin edə bilər.

Sual yaranır, yaxşı, konkret olaraq, hansı fəlsəfədən söhbət gedir? Bu fəlsəfənin şərtləri, məzmun-mahiyyəti, ideya və prinsiplər sistemi nədən ibarətdir? Ona, təyinatına uyğun olaraq, həm şah əzəməti, həm də icraçılıq sərrastlığı verən nədir?

Bu suallara keçən əsrin 80-ci illərindən üzü bəri öz məqalə və kitablarımızda münasibətimizi bildirməyə çalışmışıq, daha doğrusu, onları cavablandırmaq cəhdində olmuşuq. Bu məqsədlə, şərti olaraq, "**postneoklassik fəlsəfə**" adlandırdığımız fenomenin zəruri tərkib hissələrini, idraki daşıyıcılarını, təfəkküri əsaslarını, ideya və prinsiplər sistemini bacardığımız qədər işləmişik. Qısaca deyək ki, söhbət mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsi və mürəkkəblik fəlsəfəsi üzərində qaynaqlanan, tənqidi-sinergetik təfəkkürlə silahlanmış yeni (postneoklassik) fəlsəfədən gedir. O fəlsəfədən ki, onun inşaası konkret şərtlər daxilində həyata keçirilir:

Bu şərtlər sisteminin məğzini isə aşağıdakılar təşkil edir:

- konkret tarixi səciyyə daşıyan təkcə, xüsusi və ümumi xarakterli göstəricilərin, imkan və zərurətlərin nəzərə alınması, başqa sözlə desək, real gercəkliyə adekvat münasibətin gözlənilməsi;
- bəşəriyyətin keçdiyı tarixi təkamül yolunun hər bir mərhələsinə saygılı və dözümlü münasibətin göstərilməsi, mərhələlərin düzgün qiymətləndirilməsi və dəyərləndirilməsi;
- etnik birliklərin, xalqların və millətlərin tarixinə, özünəməxsus varlığına, mədəni irsinə, tarixi yaddaş koduna həssaslıq, nəzəri və əməli fəaliyyətdə bu fenomenlərlə hesablaşmaq;
- bəşəri tərəqqi amalından qaynaqlanan insan ləyaqətinə və şəxsiyyət suverenliyinə hörmət hissinin yüksək tutulması, aksioloji imperativlərin ödənilməsi;
- birgəyaşayış və birgəfəaliyyət mədəniyyətinin mahiyyətindən irəli gələn tələblərin, ölçü və meyarların təmin olunması;
- məntiq və zəka gücündən istifadə, zəmanə ilə ayaqlaşan rasionallıq və elmilik, əqli suverenliyin yüksək tutulması;
- xəyalpərəstlikdən və ifrat tərəflilikdən uzaq durmaq, idraki və əməli fəaliyyətdə reallığın yaradıcı və sağlamlaşdırıcı davamı kimi çıxış etmək, "yumşaq hesablamalar"a üstünlük vermək;
- dünya miqyasında fəzilətlərin tərəqqisinə xidmət edən sinergetik başlanğıcların qidalanmasına və özünütəşkil qabiliyyətlərinin güclənməsinə yardımçı olan, mənəvi dəyərlərin və ədalətin qərarlaşmasına yol açan düşüncə tərzinin formalaşdırılması;
- liberalizm, sosial-demokratiya, (neo)konservatizm, sosializm, demokratiya, avtoritarizm, etatizm, praqmatizm, pozitivizm, ekzis-

tensializm, marksizm, strukturalizm, postmodernizm və sair ideya-siyasi, ideoloji, sosial-fəlsəfi cərəyan və konsepsiyaların rolunu mütləqləşdirməmək, əksinə, hansısa "izm"lərə münasibətdə rasional sərbəstliyi gözləmək, ontoloji varlığı qnoseologiyanın girovuna çevirməmək;

- ümumiyyətlə, qnoseologiyanın ontologiya ilə münasibətində "yumşaq hesablama"lara üstünlük vermək, təfəkkür – gerçəklik, subyekt – obyekt əlaqə və nisbətlərində mümkün qədər uzlaşmaya, identikliyə nail olmaq;
- qnoseologiyanın imperativləri pozitiv-sağlamlaşdırıcı dəyərlər aşılayan, insanın şüurlu varlıq kimi statusunu yüksəldən aksiologiyanın tələb və çərçivələri ilə sərhədlənməli, "yumşaq güc" rolunda çıxış etməli.

Bu şərtlər, eyni zamanda, yeni – funksional və evristik epistemologiyanın səciyyəvi xüsusiyyətləridir ki, bunu da, müvafiq olaraq, **postneoklassik epistemologiya** adlandırırıq.

Ən başlıca şərt-amal isə ondan ibarətdir ki, dünyanın rekonstruksiyası və yenidən formatlaşdırılmasının mühüm vasitəsi kimi postneoklassik fəlsəfə bəşəriyyəti "inteqrallaşmayan" (hesablanmayan) fenomenlər qarşısında aciz qoymasın, idraki gücsüzlüyü hər hansı "universalilər"ə, mistik və transsendent obrazlara istinadla ört-basdır etməsin, onsuz da artıq dərəcədə şübhəli, qeyri-müəyyən və problematik olan situasiyanı bir daha mürəkkəbləşdirməsin, mövcud duruma pozitiv nəticələrlə yekunlaşa biləcək inkişaf yönümü versin və bu istiqamətdə yararlı, məhsuldar üsul və formalar irəli sürsün. Göründüyü kimi, postneoklassik fəlsəfə öz amal-məqsədi etibarilə klassik fəlsəfi pozitivizmlə xeyli dərəcədə oxşar cəhətlərə malikdir. Birincinin ikincidən əsas fərqi elmi daşıyıcılar baxımından daha müasir, zəngin və məhsuldar olmasında, hissi və əməli müddəalarla yanaşı, əqli-intellektual və aksioloji müddəalara önəm verməsin-dədir. Postneoklassikada hiss, duyğu, təsəvvür, inam, əməl, ağıl, intellekt daha dərin və məzmunlu qarşılıqlı münasibətdədirlər – birinin avtonomluğu digərlərinin funksional tələbləri ilə hesablaşır, belə ki, səlahiyyətlər bölgüsü üzvi vahidliyin ödənilməsi ilə şərtlənir. Burada biliyin əhəmiyyəti, başlıca

olaraq, onun sanogen (sağlamlaşdırıcı) praktiki nəticələri ilə müəyyənləşir.

Biz tez-tez ictimai tərəqqidən, elmi-texniki-texnoloji uğurlardan danışırıq, hətta vaxtaşırı Qurana istinad edərək “alim öldüsə, aləm öldü” deyirik, ancaq bütün bunların **nələrin** hesabına mümkün olduğu və başa gəldiyi haqda az düşünürük. Bir daha vurğulayırıq: bütün bu “nələrin” içərisində başda fəlsəfə durur. Professional fəlsəfə varsa, deməli, professional işlək epistemologiya, təbiətə, cəmiyyətə, dünyaya münasibətdə yüksək şüur süzgəcindən keçmiş, daxilən bütövləşmiş və kamilləşmiş idraki silah var. Professional, zəmanənin tələblərinə cavab verən fəlsəfə varsa, deməli, bütün elmlərin (riyaziyyat, fizika və kimyadan tutmuş tarix, psixologiya və pedaqogikaya kimi) ata-anası var, onlar yetim deyillər. Təsadüfi demirlər ki, fəlsəfə həm elmlərin şahı, həm də himayədarı və xidmətçisidir. Professional fəlsəfə müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən hansısa bölgədə, arealda, cəmiyyətdə tənəzzülə uğrayırsa, gücünü və təsirini itirirsə, şübhəsiz, bu coğrafiyada qaneedici idarəçilikdən, ümidləri doğruldan hakimiyyətdən, xalqın suverenliyindən, milli intibah və inkişafdan danışmaq əbəsdir. Uzun müddət, bəlkə də, professional fəlsəfəsiz yaşamaq olar, ancaq yalnız rəzil gündə!

Əgər vaxtilə böyük mütəfəkkirlər – Çarlz Pirs, Uilyam Ceyms, Con Dyui – fəlsəfi praqmatizm vasitəsilə ruhun sıçrayışlı dirçəlişinə, insani səylərin səfərbərliyinə və ABŞ-ın möhtəşəmlik qazanmasına, onun danılmaz elmi-texniki-texnoloji inkişafına və siyasi, sosial-iqtisadi qüdrətinə yardımçı olmuşdularsa, çox istərdik ki, postneoklassik fəlsəfə də ümumbəşəri miqyasda bu hədəflərə çatmaqda insanlara, xalqlara və dövlətlərə təsirli dəstək olsun! Bütün hallarda, bəşəriyyət yeni bir praqmatik fəlsəfəyə, qlobal sinergizmə rəvac verən trendə ehtiyaclıdır! Bu ehtiyacın ödənilməsi naminə biz, millət olaraq, öz töhfəmizi verə bilərik və verməliyik! Fəlakət ssenarilərini durduracaq, kleptokratiya həmlələrinə son qoyacaq, bəşəriyyətin Xeyir niyyətlər üzrə yönləndirilməsini təmin edəcək Həqiqi Nizamın yollarının, üsul və vasitələrinin tapılması istiqamətində yorulmadan çalışmalı, araşdırmalar aparmalıyıq. Bu, həm də, bizim “**zəka suverenliyi**”mizin təsdiqi deməkdir. Zəka

suverenliyi isə dövlət, xalq, millət, şəxsiyyət suverenliklərini şərtləndirən mühüm atribut və zəmindir. Ümumiyyətlə, fikrimizcə, Böyük Tarixin belə bir "fokuslaşma nöqtəsi"ndə gələcəyə layiqli irəliləyiş imkanı o xalqlar qazanacaqlar ki, Haqqın təntənəsi naminə mübarizə aparan Zəkanın möhtəşəmlik, qüdrət və əzamət qazanmasında onların öz əvəzsiz töhfəsi, rolu və yeri olacaq. Yaradıcı və məhsuldar əməli işin önündə güclü Zəkanın vacibliyi danılmaz bir həqiqətdir. Ümumiyyətlə, vurğulayaq ki, Həqiqət yalnız Haqq yolunda olanların üzünə açılır.

Bəzi əvvəlki yazılarımızda səsləndirildiyi kimi, haramçılıqla, başqalarından fikir və konsepsiyalar oğurlamaqla, bununla da təfəkküri tənəzzülə uğramaqla bir dövlət, xalq, millət olaraq mövcud status da itirilə bilər. Tarix dəfələrlə sübut edib ki, ciddi, köklü qlobal təlatümlər mərhələsində təfəkkürü, elmi idrakı və mənəviyyatı tənəzzülə uğramış, dəqiq hədəflərini və ideallarını bilməyən xalqlar taleyüklü sınaqlarla üzləşdikdə aciz qalırlar, kiminsə və yaxud nəyinsə girovluğuna düşürlər. Bəzən, hətta, mövcudluqlarını idirirlər. Hörmətli oxuculara təqdim edilən növbəti elmi toplumun ideyası da məhz yuxarıda göstərdiyimiz qayğılardan, işarələdiyimiz vəzifələrdən qaynaqlanır. Ümid edirik ki, milli təfəkkür axınının elmi zəminlər üzərində köklənməsində və inkişafında, bəşəri tərəqqiyə təminat verə biləcək gosiyasi baxışın formalaşmasında bu kitabın öz müsbət rolu olacaq. Xalqımıza, dövlətimizə, hər bir vətəndaşımıza böyük uğurlar və səadət arzusu ilə!

Əbülhəsən Abbasov

Вместо введения

Отдел современных проблем философии Института философии и права Академии наук Азербайджана с 2010 года приступил к подготовке и публикации серии коллективных монографий, посвященных исследованию современного состояния философии постнеклассического этапа развития познания. Представленная монография «Философия геополитики и современный мировой порядок: эпистемология постнеклассического периода» является седьмой в серии книг,

посвященных анализу влияния философии на современную социокультурную, духовную и политическую ситуацию в мире.

Ранее отделом были опубликованы следующие коллективные монографии:

1. Современная философия и Азербайджан: история, теория, образование» (2011);
2. Современная философия, наука и культура: постнеклассическая эпистемология (2011);
3. Национальные стратегии, идеологии и международные отношения: история, теория и современные практики (2012);
4. Общество, религия, государство (2013);
5. Современная философия: новейшие направления познания (2013).
6. Культура эпохи постнеклассической эпистемологии и постмодернизма (2014 - 2015).

Состояние философии, в целом познания начала XXI века определенно напоминает ситуацию начала прошлого века, когда становление идей квантовой механики и теории относительности, преодолев ограничительные рамки классического познания, открыло путь к новому, неклассическому этапу его развития. Целый ряд новейших направлений познания, сформированных от середины и до конца прошлого века, заложили основы третьего, постнеклассического этапа в традиции познания, значительно (если не радикально) изменив, казалось бы устоявшиеся категории, идеи, аксиомы, теории, концепции, парадигмы и концепты не только классики, но и неклассики. Идеи синергетики, сложности, междисциплинарности, всеобщего эволюционизма и ряд других, разрушив фундамент классицизма, способствовали становлению принципиально иного – постмодернистского мировоззрения, отрицающего саму возможность возведения здания познания на каком бы то ни было фундаменте, как бы загоняя 2500-летнюю историю философии в тупик. Так ли обстоит дело на самом деле? Действительно ли, мы провожаем философию «в последний путь»? Что может заменить нам

светлый образ «дорогого покойника»? Представленная серия монографий задумана как попытка определиться в сложившейся ситуации, естественно не претендуя на высказывание абсолютных истин в век постмодернистской неопределенности. Да и сама ситуация в познании пока соответствует этапу «собирания камней». Тематика изданных монографий свидетельствует, что лично мы еще далеки от завершения этого процесса. Вместе с тем, на наш взгляд, она способствует выявлению связей между предметами различных дисциплин, ранее отстоящих далеко друг от друга. Она открывает дискуссию о специфике и основаниях четвертого этапа познания, название которого (в зависимости от личных предпочтений) может быть: всеобщее, универсальное…… познание.

Выбор темы представленного в данной монографии исследования диктовался необычайно широким обращением в постсоветский период к отмеченной проблеме в условиях распада двухполярного мира, перманентного развития процессов глобализации, роста интереса к философии геополитики. В плане рассмотрения отдельных тем и их систематизации были выбраны следующие направления исследования: Философия геополитики: история, теория, методология; парадигмы геополитики эпохи постнеклассики; становление нового геополитического мышления: необходимость и качественная специфика; проблемы безопасности государства и общества в современном мире; природа «цветных» революций, гибридных войн, гражданского пространства информационных и пропагандистских войн; геополитика в условиях конвергенции наук и технологий; футурология: прогнозирование вероятных сценариев развития мира; мировой кризис и глобальный капитализм; суверенитет – демократия – права человека в контексте геополитических парадигм; роль философских воззрений, идеологических течений и научных концепций в становлении современного геополитического мышления; преемственность и инновации в геополитическом мышлении; мировой порядок и теории «общего мира»; международные

организации и новое геополитическое мышление; фактор экономической безопасности в эволюции геополитического мышления; роль этно-национального, религиозного и культурного разнообразия в обеспечении мирового порядка; военные аспекты глобального мира.

Не все из представленных направлений нашли свое отражение в отдельных статьях, однако они так или иначе затрагиваются в них и нередко взаимосвязываются в работах авторов, представляющих Азербайджан, Грузию, Казахстан, Россию и Украину.

Сегодня геополитика стремительно развивается в контексте постнеклассической парадигмы, вбирая в себя такие направления как синергетика, фрактальный и сложностной подходы, компьютинг и т. д.; методология ее исследования основывается на междисциплинарном подходе и глобальном эволюционизме; методами анализа выбраны принципы нелинейной рефлексии. Все эти парадигмы, направления, методы и методологии являются предметом объектом самого пристального изучения философии. Поэтому одной из целей, преследуемых в данной монографии, стал системный анализ *философии геополитики*, способствующий раскрытию современного состояния этой дисциплины и уяснению нюансов ее применения на практике.

Как и бывает обычно в случаях коллективного творчества, некоторые статьи несколько выпадают из заявленной темы, а уровни исследования в статьях значительно разняться. Ответственность за публикацию этих статей берут на себя главные редакторы издания.

Любые критические замечания и предложения читателей, высказанные в адрес нашего сборника, будут с благодарностью восприняты редколлегией.

P.S. Монография выходит в свет без решения Ученого Совета Института философии, поскольку его заседания из-за непонятного на сегодня бездействия руководства не проводятся свыше полугода (!).

Али Абасов

Философия геополитики и проблемы безопасности Азербайджана. На пути к новому геополитическому мышлению

Введение: Существует убежденность, что воздвигнутая познанием стена между неорганическими (физико-химическими) и органическими (биологическими) системами впервые стала рушиться вместе с появлением синергетических воззрений. Если для науки эта убежденность как-то оправдана, то для познания в целом, для философской рефлексии она, по крайней мере, сомнительна. Достаточно вспомнить практически все космогонии Древнего мира, идею гилозоизма и ее разновидности (анимизм и т. д.), наделяющие все реальные и мыслимые объекты жизнью и душой. На рубеже последних двух веков наука в частности и познание в целом возвращаются к идее атрибутивности жизни и, вероятно, сознания в системе Вселенной. Эта идея никогда полностью не исчезала из поля рефлексии мыслителей, особенно мистического толка. Она присутствует в той или иной мере как в западной, так и в восточной мыслительной традиции, к ней с разных посылов подошли такие далеко отстоящие друг от друга направления науки, как психология (трансперсональная психология) и физика (концепции космологии).

Если в рамках естественнонаучного системного мышления атрибутом жизни наделялись материальные объекты – Вселенная, звезды, Земля, другие планеты, геоценозы и т.д., то в дальнейшем в рамках социального знания им стали характеризовать и такие конструкты исследования социума, как нация, государство, общество. Мировоззренческой основой такого подхода стала «философия жизни», а методология исследования основывалась на адаптации синергетического подхода к анализу социальных систем, с целью выявления эволюционирующих неравновесных, неустойчивых процессов с

точками аттрактации и бифуркации, с периодизацией (или апериодизацией) состояний хаоса и порядка.

Исследование социальных систем обогатилось мощными средствами за счет их формализации, позволившей производить компьютерную обработку данных и создавать саморазвивающиеся программы, моделирующие ход органических и социальных процессов и способствующие получению о них нетривиального знания. Манящая перспектива манипуляций была связана с открывающейся возможностью влиять на социальные системы, менять характер, направление и даже сущность протекающих в них процессов.

Многие направления современных социо-гуманитарных наук получают импульс развития благодаря освоению постнеклассических представлений. Этот процесс привел к революции в понимании сущности предмета социальных наук, распространяемой и на геополитику – направлению, неразрывно связанному с функционированием государств и их безопасностью. В современных условиях глобализации, способствующей нарастающей проницаемости границ государств, формирующей их критическую открытость, идеи геополитики приобрели масштабную востребованность.

В представленной статье изложено практическое приложение современного геополитического мышления в теории и практике сохранения (или разрушения) устойчивого развития государства, нашедшее свое органичное применение в концепциях национальной безопасности. Геополитический тип мышления, оперирующий синергетическими процессами существующей политической действительности, неуклонно наращивает потенциал нелинейной рефлексии, наиболее адекватно отражающей неустойчивые, подверженные бифуркации социальные системы современности.

За один из методов исследования нами берется междисциплинарный подход, истоки которого связаны с идеей распространения принципа эволюционизма, применяемого до недавнего времени исключительно в геолого-биологических науках, на все естественнонаучные и социально-гуманитарные

направления познания. Последнее приводит к выводу, что все неустойчивые, так называемые *самоорганизующиеся адаптивные системы* подвержены эволюции. Современное понимание эволюции подвергает ревизии модель осевой линейной динамики, поддерживающей перманентный прогресс эволюционирующих систем. Новое осмысление эволюции, что характерно, также связано с синергетическими воззрениями порядка и хаоса, бифуркации и аттрактанта, нелинейности, неустойчивости и т.д., что, с одной стороны, значительно усложняет понимание ее природы, с другой – наделяет эволюцию универсальностью, открывающей путь к междисциплинарности, как к методу постнеклассического познания.

Междисциплинарность и универсальный эволюционизм способствовали переходу системных исследований в их современное состояние, получившее весьма многозначное название *сложности*. В рамках сложности (сложностной философии, сложностного подхода) познавательные возможности не в последнюю очередь определяются развитием мощности (скорости) компьютерной техники, пока еще решающей простейшие нелинейные задачи с ограниченным числом взаимодействующих элементов, частей, объектов (**1**). Это направление, получившее название *компьютинг*, в самое ближайшее время может радикально изменить наши представления о мире и способах познания его человеком, поскольку оно оперирует новым типом программ, способных подобно живым системам самоорганизовываться и порождать многообразие идеальных и реальных систем (пусть и виртуального характера), «предсказывать» технологии, способные ориентировать социальные (и другие) процессы в потребном направлении.

Наглядными примерами управляемых социальных процессов в период после завершения блокового противостояния и временного торжества однополярного мира стали «цветные» революции и гибридные войны, представляющие собой новые технологии воздействия на государства и

общества мира путем формирования гражданского пространства информационной войны (см. **2**).

Специфика современной геополитики и геополитического мышления. Современная геополитика сформировалась на основе синтеза воззрений многих естественнонаучных и социо-гуманитарных дисциплин. Ее мировоззренческая основа – философия геополитики – отразила трансформацию представлений о взаимодействии человека и природы под воздействием сменяемых парадигм культуры. Так, первоначально в рамках геополитического мышления сложилась его так называемая «силовая форма», которая «явилась продуктом прометеевской культуры, получившей развитие и охватившей в своих духовных интенциях индустриальную эпоху. Человек - покоритель природы, всячески исхитряющийся черпать ее ресурсы и аналогично относящийся к социальному миру, что нашло выражение в силовой геополитике» (**3**).

К концу первой половины XX в. наметился переход от индустриальной эпохи к эпохе постиндустриальной, и прометеевская культура стала уступать место новой культурной парадигме, ориентирующей человека на выживание в глобализирующемся мире.

Сегодня, полагает И. Ф. Кефели: «Вектор социокультурной динамики должен, очевидно, быть направлен на утверждение «новой культуры мира», которая исходит из признания многообразия геоцивилизаций, толерантности идеологий, политических культур, конфессий, а также из отказа от логики конфронтации и утверждения логики компромисса и сотрудничества» (**3**).

Однако практика мирового развития в XXI-ом веке пошла по противоположному сценарию: увеличилось число межгосударственных и межнациональных (межэтнических, межконфессиональных) конфликтов, характер их протекания приобрел причудливую для классического познания структуру, описывающие их теории требовали привлечения постнеклассической парадигмы.

К этому времени реанимировалась идея Данилевского о том, «что единой человеческой цивилизации вообще не существует, что в зависимости от условий развития на различных территориях (акваториях) складываются обособленные культурно-исторические типы), названные позже А. Тойнби «цивилизациями»). Данилевский убедительно показал, что эти культурно-исторические типы принципиально не смешиваются и изменяются только в исторических масштабах, основываясь на этнических качествах, выработанных ландшафтом и историческим развитием» (см. **4)**.

В унисон новой геополитике концепция «столкновения формаций» стала замещаться концепцией «столкновения цивилизаций», описывающей в качестве причины исторического развития конкуренцию (вплоть до военного противостояния) доминирующих этно-конфессиональных ценностей государств и обществ мира. Конкуренция политических и экономических систем и их идеологий стала постепенно перетекать в конкуренцию культур, превратившихся в центральный атрибут цивилизаций, детерминирующих их специфику (уникальность).

Параллельно произошло усложнение понимания сущности основных (и становление новых) категорий, образующих аппарат неклассического познания. Раньше в социальных науках категории политики, экономики, культуры и идеологии включались в структуру линейных процессов, подверженных причинно-следственным отношениям и подчиняющихся казуальному описанию. Теперь эти важнейшие понятия социальной картины мира стали атрибутами концепций нелинейности, неравновесных, неустойчивых, вероятностных процессов, синергетических представлений; словом – составили концептуальную и категориальную базу мировоззрения, сегодня называемого постмодернистским. Процесс интеграции в философской рефлексии социальной реальности посредством постнеклассической парадигмы – важнейший этап синтеза всех современных областей познания и становления междисциплинарности. В рамках такого методологического подхода,

следует думать, должны развиваться *геополитика и геополитическое мышление.*

Сложные системы и понятие сложности в философии и геополитике. В последней четверти XX столетия происходило активное внедрение в социальные науки разрабатываемой с 50-х гг. идеи *сложной* системы (комплексной саморазвивающейся адаптивной системы), позже описываемой нелинейными процессами, синергетическими моделями хаоса и порядка, неравновесной самоорганизации, теориями катастроф и фракталов и другими направлениями, объединенными под общим названием наук о нелинейной сложности. Концептуальную основу этих наук составляют идеи и положения постнеклассического этапа познания, которые наделяют социальные системы факторами сложности и открытости к внешнему взаимодействию, способностью спонтанно впадать в состояния порядка, хаоса, «неравновесного порядка» и «детерминированного хаоса».

Как и любое другое направление постнеклассики «наука о сложности является примером качественно иной формы организации науки. Её объектами являются не традиционные объекты, а абстрактные паттерны отношений, референции, существующие в разных науках. Языковое отображение таких паттернов-переносов схватывается понятием «метафора», именно этим в известной мере объясняется всплеск интереса к подобным исследованиям в мире» (**5**). Напомним, что постнеклассика в целом способствовала переносу интереса познания с вещей (предметов, объектов) на возникающие ансамбли отношений между ними.

Исследователи часто связывают между собой понятия сложности и хаоса, что, возможно, является свидетельством их имманентной общности. Действительно, жестко упорядоченные (стабильные) системы (твердые тела, кристаллы и т.д.) пребывают в перманентном порядке, который без внешнего воздействия не нарушается, такие системы (равновесного порядка) не переходят в новое состояние и не трансформируются в новые системы. С другой стороны, «полностью хаоти-

ческие, апериодические системы, такие как турбулентные потоки или нагретые газы, слишком бесформенны. По-настоящему комплексные вещи - амебы, биржевые брокеры и подобные им - оказываются на границе между строгим порядком и хаотичностью» (**6**).

Вместе с тем, вычислительный потенциал системы, то есть способность сохранять и обрабатывать информацию, доходит до высшей точки в режиме между высокопериодическим и хаотическим поведением, что привело к формулированию характерной метафоры – «сложность – грань хаоса» (**6**). Существующее многообразие определений сложности (свыше 30) свидетельствует, что это понятие остается «размытым» и неоднозначным, а его интерпретации объединяют ряд подходов из различных наук, не всегда логически увязываемых друг с другом. Следует, однако, отметить, что неоднозначность является характеристикой большинства понятий постнеклассической науки, и именно с такими понятиями предстоит работать новому типу познания.

Так, к примеру, понятие сложности описывается «широким классом называемых нелинейной наукой междисциплинарных научных направлений, лежащих в основе современных высоких технологий, образующих ведущую часть постнеклассической науки, заметно превосходя включенную в них *синергетику»* (**5**). Объединяющей основой и ведущим методом проведения таких исследований, как отмечалось, является *компьютинг.* Программная реализация научных результатов образует основу, на которой интегрируются усилия специалистов из разных сфер знаний, а потому это открывает дорогу широким междисциплинарным исследованиям.

Машинная техника современности – компьютинг - изменила все сферы человеческой деятельности, освоила новый способ производства, вызвав новую культуру постмодерна, решительно меняющую традиционный характер науки и философии.

Компьютинг, как особо отмечается, предложил когнитивные основания, на которых строятся и развиваются практически все направления науки о сложности, а потому он носит междисциплинарный характер (см.5).

Примером явной «неклассичности» является то, что при сложностном подходе элиминируется традиционная для классической физики проблема глубинной неисчерпаемости (или, наоборот, исчерпаемости) реальности (материи). Точнее говоря, постнеклассика дополнила «глубинное» осмысление физического мира «сложностным» подходом.

Кроме того, уже неклассика отвергла редукцию сложной системы, функционирующей на принципах самоорганизации, к ее элементарным составляющим. Традиционная наука, тем не менее, продолжает заниматься анализом суммы составляющих, на которые произвольно разбивается объект. Однако при системном, сложностном подходе объяснения требует нечто большее, чем сумма составляющих. Известно, что проблема сложности опирается на положение, согласно которому поведение исследуемых ее систем абсолютно необъяснимо с помощью частей, составляющих эти системы.

В условиях плюрализма постмодерна широкое применение приобрел принцип конструктивизма, согласно которому знание не является пассивным элементом, а на практике активно конструируется познающим субъектом. Этот подход приводит к интересному выводу: «познавательные функции человека адаптивны и обеспечивают организацию опытного мира субъекта, а вовсе не стремятся к открытию для него объективной онтологической реальности» (5). Как отмечает А. Леонов: «Достоверность конструктивного знания обеспечивается самим познающим, поскольку он принципиально не заинтересован в обретении знаний, не удовлетворяющих так называемому «принципу жизненности», которые нерелевантны миру» (5).

Постмодернизм провозгласил абсолютизацию плюрализма, легитимизировав тем самым различные картины мира (многогранность мира) и упразднив диктатуру монизма в раз-

личных типах познания. Вместе с тем, «В условиях плюрализма мнений и релятивизма представлений, в том числе и научных, компьютинг поддерживает единую картину мира и редуцирует разнообразные его картины к одной, виртуальной, интегрирующей все остальные. Он же обеспечивает надежное функционирование государственных институтов. Именно компьютинг подвел реальные основания под идею глобализации. Де-факто он реализует известную платонистскую мечту о приведении всех знаний к той ясности, которая характерна для математики, наглядно демонстрируя, что сложные проблемы могут быть сведены к простым манипуляциям с цифрами» (5).

В свое время И. С. Утробин определил сложность как «единство многообразия». Леонов дополнил это определение: «единство многообразия, которое стало возможным исследовать, конструировать и применять в ситуации постмодерна через науку о сложности, средствами компьютерных наук» (5). Уточняя, В. В. Орлов и В. С. Гриценко полагают, что сложность есть *интегрированное многообразие* (7).

Современная наука дополняет свой основной метод – анализ - посредством синтетической методологии, использующей компьютерное моделирование для исследования не только реальных процессов, некогда протекавших и сегодня протекающих, но и тех процессов, которые могли бы случиться, если изменились или изменятся условия среды их протекания. Важно, что «компьютер помогает вскрыть существующую регулярность, невидимую в очень малом наборе того, чем нас изначально обеспечила природа» (5).

Интересно отметить, что благодаря компьютерному моделированию открывается возможность анализировать формы искусственной жизни и теории синтетической биологии, выходящие за пределы реальных (естественных) событий. Последнее позволяет определить какие события естественноисторического процесса являются неизбежными, а какие - случайными (5).

Некоторые ученые выдвигают фантастическую для классики идею, что «компьютерные модели живых существ сами живые», считая, что «жизнь характеризуется тем, что она делает, а не тем, из чего она сделана» (**6**).

Сложность, как категория постнеклассики, сталкивается с проблемой адаптации классического научного языка, который до сих пор использует термины линейности и заводит в тупик при переходе к постнеклассическим исследованиям. Поэтому в этой области метафора, поэзия, притча – примеры иносказания, вскрывающие свой смысл в ином поле (пространстве), но, тем не менее, нередко более точно передающие, если и не суть вещей и процессов, то хотя бы их восприятие человеком, тем самым, открывая путь к постижению сути. В этой связи отметим, что современная наука удивительным образом проявляет аналогию с познавательной практикой мистиков.

Формирование идеи сложности прошло ряд взаимосвязанных этапов: системные исследования (1950-х гг.); синергетический подход (60-е гг.); применение принципа эволюционизма во всех сферах природных и социальных процессов (вторая половина (XX в.); зарождение идеи сложности в глобальном контексте (конец XX – начало XXI в.).

В наше время проблема сложности стала едва ли ни центральной проблемой современного познания. Так, Гелл-Манн выдвигает идею проблему *бесконечной сложности* Вселенной в ее совокупности. Д. Альбертс и Т. Цервински полагают, что: «На Земле все адаптирующиеся системы, похоже, каким-то образом связаны с жизнью. Теорию сложности можно определить как *теорию направленности и определенности,* которая, тем не менее, не предсказывает будущее с необходимостью» (цит. по **7**). Вообще понятие сложности – пропуск познанию в совершенно иной мир, сущность которого экстравагантна для мира классических представлений. Этот мир един, но не целостен, он не делим, поскольку является сложностным объектом, он не помещен в пространственно-временной континуум, для него не существу-

ет всеобщего времени, а его видимая динамика – иллюзия мыслящего разума. Такой мир не может быть объективным, поскольку включает в себя все, в том числе и человека, деление которого на тело, разум, души – очередная иллюзия разума. Метафоры «черная матрешка» или «ящик с туманными стенками» – образное описание мира, включающего человека – таково представление о глобальной сложной системе. В этом мире нет границ, он не делится на окружающий и внутренний, на реальный и воображаемый миры. Разум и сознание человека – ситуативные феномены, существующие в столь же ситуативном мире, в диффузном мире ускользающих граней **(8, с.43)**.

Новые геополитические технологии трансформации социальных систем. Принципы синергетики и сложности значительно обогатили технологии, влияющие на социальные системы и их трансформацию. В плане практической трансформации таких систем используются эффекты, которые даже при слабых воздействиях могут перевести социальную систему из неравновесного порядка в состояние хаоса, а «детерминированный хаос при таких воздействиях», напротив, обладает потенцией самоорганизации и подведения такой системы к новому устойчивому порядку. Спорадическое впадение социальной системы в состояние порядка или хаоса определяется наличием в ней специфичных аттракторов – «точек притяжения», которые можно формировать искусственно, изменяя внешним воздействием ее свойства или структуру (**9**).

Подобная технология использует существующие в любой динамической системе внутренние противоречия, точки порядка и хаоса, детерминирующие ее саморазвитие. Целесообразно применяемая такая технология способна на выбор подвести систему к разрушению или же к подъему на новый, более высокий уровень организации. Точки хаоса и порядка внутри системы играют роль аттракторов, искусственное притяжение к которым, позволяет регулировать (изменять) процесс ее саморазвития. Открывающиеся возможности на практике стали использоваться в процессах управления социальными

системами, существующими государствами и обществами мира. «Управляемая критичность» превратилась в мощное оружие геополитики, проводимой мирными и военными средствами. С этой точки зрения все государства можно разделить на три неравномерные группы: «управляющие», «управляемые» и те, которые, с одной стороны, управляются, а с другой – управляют. Что же является «предметом обмена» в этом субъект-субъектном взаимодействии? В первую очередь конкурирующие и противостоящие друг другу ценности, поскольку именно на них зиждется стабильность любого государства, его безопасность.

В систематизированном виде впервые эти идеи были изложены Стивеном Манном (**10**), рассматривающим «мир социума как островки порядка в океане хаоса, порожденном разнообразием целей и ценностей, выдвигаемых в диапазоне от индивидуума до общества в целом». Разнообразие целей и ценностей провоцирует постоянное складывание конфликтов, которыми можно управлять за счет искусственного перераспределения и направления их энергии. Эта задача описывается С. Манном следующим образом: «Изменение энергии конфликта людей уменьшит или направит их по пути, желательному для наших целей национальной безопасности, поэтому нам нужно изменить программное обеспечение» (**10**). Смена «программного обеспечения» представляет собой процедуру постепенного или внезапного изменения целей и ценностей системы (государства), в которой предполагается произвести изменения, ведущие ее к распаду или переустройству. По аналогии с функционированием компьютера смена программного обеспечения обеспечивается за счет внедрения «вируса новых целей и ценностей» (**11**).

Естественно, С. Манн мало озабочен методами противостояния своей разрушительной методологии, но это должны сделать те страны, против которых направлена эта методология. При этом следует согласиться, что: «Обеспечение безопасности социальных субъектов – это обеспечение их способнос-

ти к социальному воспроизводству и развитию в условиях динамично изменяющейся среды, а также защищенность их проектов жизнедеятельности и развития. Обеспечение национальной безопасности – это обеспечение способности граждан, общества и государства к совместному социальному воспроизводству и развитию в условиях динамично изменяющейся среды, а также защищенность стратегических и обеспечивающих национальных проектов» (**12**).

Россия вот уже некоторое время активно занимается этой проблемой. В принятой новой военной доктрине Российской Федерации отмечается: «Современные военные конфликты – комплексное применение военной силы, политических, экономических, информационных и иных мер невоенного характера, реализуемых с широким использованием протестного потенциала населения», включая «использование финансируемых и управляемых извне политических сил, общественных движений. Россия учитывает среди форматов иностранного вторжения и организацию «цветных революций» (**13**).

Созданный независимый экспертно-аналитический центр «Эпоха» исследует, как «в результате целенаправленного внешнего вмешательства под благовидными целями стабильные государства оказываются ввергнутыми в хаос, в гражданскую войну» (**13**).

Отдельно представлена концепция гибридных войн, характеризуемых отсутствием в них четкого начала и конца, явного нападения одной стороны на другую; эти войны не имеют определенной линии фронта; в военных действиях наблюдается возрастание роли иррегулярных формирований и частных военных компаний (**14**).

Итак, основой технологии создания управляемого извне хаоса является вытеснение традиционных для атакуемого государства (общества) ценностей и идеологий путем внедрения новых парадигм. Это направленные воздействия находят в атакуемом обществе и государстве необходимые аттракторы хаоса и порядка с учетом существования в них наиболее уязви-

мых точек, прибывающих в состоянии, близком к критической неравновесности.

Новизна, неопределенность, риски всегда являлись сущностными составляющими исторического процесса жизни человечества и каждого индивида. Однако по ходу развития исторического процесса, особенно в последнее время, неопределенность и риски приобретают системный характер и значительно изменяют характер социальной жизни. «Человек оказался в состояние новой, более тяжелой беспомощности перед «второй природой» - социальной, которую он сам сотворил и которая, стремительно обновляясь, предельно напрягает его адаптационные возможности» (**15**).

Прерывность в развитие так называемых «опоздавших государств» – главная причина, разделяющая мир на две непропорциональные части. В то время как Запад живет в условиях постмодерна, информационного общества и нового, довольно жесткого неолиберализма, остальной мир только прокладывает себе путь в это состояние. Между тем новым испытанием, задерживающим темпы развития, стала глобализация, совершенно по-разному воздействующая на развитые страны Запада и, скажем, постсоветские страны.
Вывод, к которому приходят некоторые из западных философов, весьма любопытен: глобализация под эгидой Запада порождает хаос, но это не продуктивный хаос, ведущий к новому порядку, поскольку создаваемые Западом аттракторы не способны преобразовать хаос в порядок.

Как известно понятие хаоса («динамического хаоса») в последней трети прошлого столетия стало активно использоваться при исследовании социальных процессов, особенно применяясь при анализе переходных и трансформирующихся обществ. По В. Е. Лепскому, рассмотрение хаоса «как системной структуризации нелинейных изменений и бифуркаций», которые можно использовать с самыми разными целями, позволяет выявлять парадоксы социального развития, а также применять их на практике.

В этой связи автор приводит примеры такого практического применения, имеющего разрушительный характер: «Деидеологизация, идейный плюрализм, сбрасывание «балласта» ценностей, резкое повышение материальных запросов, прежде всего в элите, потеря управляемости экономикой, беспредел «демократических», якобы самостийных, движений (часто имеющих этно-конфессиональную окраску) - все это сознательно, на четко и подробно разработанной научной основе внедряемые составляющие «управляемого хаоса», служащие главной цели - демонтажу ныне существующих национальных государств, традиционных культур и цивилизаций» (**12**).

Итак, новые технологии трансформации социальных систем эпохи глобализации основаны на комплексе целенаправленных и взаимосвязанных воздействий, направленных на максимально возможную для каждой системы (государство, общество) либерализацию всех ее атрибутивных составных частей, за счет использования преимущественно внешнего опыта, разрушающего традиционные и внедряющего новые ценности и стандарты жизни в то время как ни один из институтов данной системы не готов применить к ним практику селекции, проявить критическое отношение.

Концепция безопасности Азербайджана: новые тенденции. Философия геополитики требует предварительного рассмотрения характерных особенностей истории Азербайджана, специфику современного момента с анализом допущенных ошибок и упущений политического плана. Затем следует определить наше сегодняшнее состояния и четко указать к какой политической системе и каким социокультурным ценностям движется (или предполагается движение) общество. Важно выяснить наличие/отсутствие необходимого потенциала для достижения намеченной цели. В этом контексте предполагаемое будущее должно быть связано с настоящим, не вызывая при этом непримиримые противоречия с прошлым, его фундаментальными ценностями.

Существование государства в глобальном геополитическом пространстве с меняющимися центрами политических сил и интересов, требует динамической привязки страны к политической карте таким образом, чтобы исследование путей достижения предполагаемого будущего велось с учетом всех государств мира, в той или иной мере влияющих на Азербайджан.

Согласно геополитике, границы региона, в который входит Азербайджан, - важнейшая характеристика, однако на практике, она часто определяется субъективно, скорее даже, пристрастно, что позволяет манипулировать и принимать такие концепты региона, которые удовлетворяют интересам их составителей. Так, регион Южного Кавказа, с упорством достойным лучшего применения продолжающий называться российскими политиками и политологами «Закавказье», исторически по-разному маркировался и определялся в своих границах.

Институт стратегических исследований Кавказа (Азербайджан) полагает, что Центром Евразийского континента выступает Центральная Евразия, которая включает в себя три субрегиона: Центральная Азия, Центральный Кавказ и часть Европы. По мысли авторов этого подхода (подвергающегося критике): «Ключевой зоной геополитического организма здесь выступает Кавказ, включающий в себя три части: Северный Кавказ, Центральный Кавказ (Азербайджан, Армения, Грузия) и Южный Кавказ, приграничные с Азербайджаном и Арменией провинции Турции (Юго-Западный Кавказ), северо-западные останы (провинции) Ирана (Юго-Восточный Кавказ)» (**4**).

Часть Южного Кавказа, входящая в Каспийский регион, с позиции авторов геополитической школы евразийства, является составной частью более обширной территории – Евразии.

По другой, более расширенной, версии Каспийский регион включает в себя Грузию, Армению, Узбекистан, Киргизию, Таджикистан и Турцию, вместе с Россией, Ираном, Азербайджаном, Казахстаном и Туркменистаном.

Наконец, наиболее распространенное определение региона включает в себя пять прикаспийских стран – Россию, Иран, Азербайджан, Казахстан и Туркменистан (см. **4**).

Межнациональные конфликты, реализация масштабных экономических и коммуникационных проектов, нефтяная стратегия Азербайджана превратили Южный Кавказ в один из важных геополитических регионов, в котором сталкиваются интересы большинства мировых держав.

Концепция безопасности Азербайджана, очевидно, может содержать в качестве своих элементов следующие концептуальные модели: государство как часть Европы; как нейтральная страна; как часть исламского мира; как часть Евразии. Оптимальная доктрина национальной безопасности должна органично синтезировать большинство из этих элементов, поскольку Азербайджан в той или иной мере представлен во всех этих геополитических пространствах. Скажем, нейтральный в отношении противостоящих друг другу военных блоков Азербайджан мог бы выстраивать разновекторные отношения с Европейским Союзом (ЕС), Организацией Исламского Сотрудничества (ОИС) и Евразийским Союзом (ЕврАзЭС). В этой связи следовало бы активизировать замороженные отношения с ЕС, начать переговоры о статусе наблюдателя в ЕврАзЭС, обусловив их решением проблемы карабахского конфликта; Азербайджан может взять на себя посредничество в отношениях ОИС с ЕС и ЕврАзЭС.

Известно, что модель политического устройства в целом определяет контуры и характер экономических реформ. Вместе с тем, экономика представляется как взаимосвязанная модель, учитывающая интеллектуальные, трудовые и природные ресурсы страны, традиционные сферы деятельности и возможность внедрения ее нетрадиционных форм. Это в первую очередь модель экономической безопасности страны и она не может ориентироваться только на одну отрасль, как это происходит в Азербайджане, находящемся сегодня под постоянной угрозой крушения нефтяной стратегии. И это притом, что Азербайджан вынужден вписываться в мировую геополи-

тическую стратегию, слабо учитывающую наши национальные интересы.

Политический и экономический блоки концепции безопасности должны дать представление населению, что его ожидает в ближайшем и удаленном будущем, что будет с нашим обществом, на какие слои оно разделиться, какие из них станут движущими силами общества. Людям не нужны пустые уверения в приверженности демократическим ценностям - следует показать, каким образом можно построить правовое государство в стране, сбалансировать его сильным гражданским обществом, определить реальные механизмы разделения властей, их взаимные сдержки и противовесы. Как известно, ярко выраженная специфика субъективности общества способствует его устойчивости и противодействует попыткам внедрения в него новых ценностей без их анализа и проверки. Поэтому следует выявить возможности связанности государства в его деятельности правовыми законами, определить условия взаимной ответственности государства и личности, регуляторы защиты прав человека, вне зависимости от его положения в обществе, национальности, уступающей место статусу гражданина, вероисповедания, рассматриваемого частным делом личности и т.д.

Однако политический, экономический и социальный блоки могут стать совершенно бесполезными, если они не будут принимать в расчет духовную сферу, если большинство предлагаемых мер будет противоречить менталитету народа. История, религия, культура, духовная традиция предъявляют главные претензии к концепции, высвечивая ее подлинную сущность.

Итак, концепция безопасности должна быть рассчитана на любого гражданина Азербайджана, в том числе и на проживающих за рубежом - это программа возвращения всех азербайджанцев в политическое пространство, из которого они добровольно или же по принуждению выпали.

В каждую историческую эпоху перед страной и государством встает главный вызов времени, который вне своего решения

тормозит реализацию всех остальных преобразований. Для Азербайджана таким вызовом является нагорно-карабахская проблема, препятствующая развитию государственности, суверенности, демократии, социально-политическим и экономическим преобразованиям. Если концепция не предлагает пути взятия инициативы в свои руки, не надеясь исключительно на международные посреднические организации, то она бессмысленна и по всем остальным своим пунктам.

Какова специфика политического, экономического, социального и духовно-культурного развития Азербайджана? Азербайджанскому народу за последние 200 лет в силу исторических обстоятельств пришлось по крайней мере четыре раза основательно реконструировать систему ценностей.

В первый раз – в начале XIX века, когда был осуществлен раздел Азербайджана между Ираном и Россией, и северная часть страны подверглась колонизации, радикальной русификации и массовому притоку переселенцев из России и Ирана.

Во второй раз во второй половине XIX века в связи с промышленным развитием и ростом национального самосознания, завершившимся построением Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.) и распространением идей всеобщего гражданского равноправия, демократии и парламентаризма.

В третий раз – в ходе советской экспансии (1920г.) и возникновения Азербайджанской Советской Социалистической Республики. За годы советской власти (1920 – 1991 гг.) Азербайджан добился успехов во многих областях промышленности, образования, науки и культуры. Вместе с тем трезвая оценка этого периода показывает, что советская система не позволяла народу стать субъектом политического права, препятствовала формированию свободной личности, а советская идеология воспитывала в азербайджанцах – составной части формируемого советского народа - полную покорность и зависимость от государства.

В четвертый раз - после обретения независимости (1991г.), когда азербайджанскому народу пришлось осваивать ценности западной цивилизации - демократию, правовое государство и гражданское общество, либеральную экономику, систему прав и свобод человека.

Столь резкая смена ценностных ориентиров за короткий исторический период, прерывность последовательности развития, не могли пройти безболезненно для национального сознания и общества в целом.

Для стран выстраивающих свою экономику на основе углеводородной политики, существуют свои риски и опасности, которые чрезвычайно болезненно отразились на Азербайджане. Проблемы таких стран связаны с проводимой в мире нефтяной политикой и нефтяной дипломатией, которые стали важными категориями современной геополитики и политологии. «В рамках такого подхода глубоко увязанными друг с другом стали проблемы роли углеводородных ресурсов в геополитике региона, геополитические риски в стратегии мировых и региональных держав, трубопроводная политика, энергетическая безопасность и динамика этнополитических конфликтов стран региона в контексте отношений с Россией и Западом» (**4**).

В развивающихся странах, богатых природными ресурсами борьба за власть по своей сути является борьбой за обладанием контроля над этими ресурсами. Статус «добывающих» стран является главным препятствием на пути демократического развития, зависимого от благосклонности Запада, в первую очередь США, взваливших на себя тяжкое бремя «маяка» демократии, лучи которого, увы, достигают не каждого государства мира.

Из постсоветских стран – «добывающие» Азербайджан, Казахстан, Туркменистан и Россия, встав на путь независимого развития, собственным опытом доказали применимость к себе этой тенденции. Во всех этих странах перманентно наблюдалась одна и та же картина - снижение темпов реформирования экономики. Эти реформы тормозились большими деньгами,

идущими от нефти и создающими ложную успокоенность правительств и обществ. Повсеместно в этом пространстве снижение темпов реформирования экономики объективно означает укрепление олигархического или бюрократического капитала.

Политическая элита «добывающих» стран озабочена в первую очередь не приходом к власти, а необходимостью достижения власти абсолютной, достаточной для учреждения институтов авторитаризма. При столь своеобразной логике все институты, особенное силовые, строятся с учетом перспективы защиты власти. В этой связи национальная безопасность и отчасти внутренняя стабильность поддерживаются за счет все тех же природных ресурсов, распоряжаться которыми приглашаются один или несколько наиболее влиятельных игроков современного мира. «Нефть и/или демократия», безусловно, главная тема дискуссий азербайджанских интеллектуалов, все еще малопривлекательных как для правящей элиты, так и для влиятельных иностранных нефтяных компаний, пришедших в Азербайджан совсем по другому поводу. Эта низкая привлекательность, часто переходящая в назойливое неудобство и ощутимую головную боль, вполне объяснима самыми простыми доводами.

Демократия вовсе не означает, что нефтяные компании должны разрешить создание на своих предприятиях профсоюзов, признать право местных работников на забастовки и равную с иностранными специалистами оплату труда. Гораздо легче и дешевле полюбовно договориться с соответствующими структурами, тем более что обе стороны не заинтересованы в доведении условий состоявшегося бартера до мировой демократической общественности, способной возмутится наглостью неоимпериализма. Демократические страны Запада, закрывающие глаза на «малые шалости» своих нефтяных компаний в развивающихся странах, часто сами становились заложниками их неумеренно растущих аппетитов, взращенных на дрожжах технологии конвертации экономических и политических ресурсов. Исключить такие сценарии в буду-

щем, открытом для глобализации, сопровождаемом истощением природных ресурсов, можно лишь при клинической политической близорукости.

Роль капитала в политических процессах в Азербайджане, как это ни парадоксально, до сих пор недостаточно изучена. О том, что он играет огромную роль, знают или догадываются все, однако, очевидно, что капитал преимущественно действует за кулисами. Многие процессы буквально повторяются из страны в страну пространства СНГ, но, как говорится, дьявол скрыт в деталях и вся тонкость заключается здесь в различиях – в скорости институционального реформирования, в барьерах для бизнеса, в последовательности снижении уровня коррупции.

Фиксация различий в развитии стала существенным фактором на фоне того, что Азербайджан за последние 15 лет стремительно богател. Затем доходы от нефти стали столь же стремительно падать. Поскольку за это время в стране не возникло достаточное количество эффективных экспортных производств, вероятность хронических экономических кризисов в добывающей стране на фоне затяжного общемирового кризиса достаточно высокая. Иными словами, практически все добывающие страны не смогли оптимально использовать ограниченный лимит времени для мобилизации всех своих ресурсов с целью минимизации современных и будущих вызовов и угроз.

Черчиллю принадлежит замечательная мысль о том, что государственный деятель думает о следующем поколении, а политики – о предстоящих выборах. Почти все понимают, что страна должна начать реформы уже сегодня, чтобы не взваливать на будущие поколения более серьезную ношу. Однако события последних 15-ти лет показали, что в добывающих странах достаточно политиков, но критическая нехватка государственных деятелей.

Авторы сборника «Народы Сибири» группируют проблемы Каспийского региона, отмечая, что углеводородные ресурсы и выгодное месторасположение для прокладки

трубопроводных маршрутов для их транспортировки на мировые рынки существенно повысили его геополитическую значимость. Такая ситуация приводит к геополитическому раздору между пятью прикаспийскими странами, который поддерживают крупные международные игроки, так называемые «гранды мировой экономики и политики», что вызывает глубокую озабоченность России и Ирана, пытающихся сдержать западное проникновение в регион.

Именно в данном регионе четко проявляется трубопроводная дипломатия, играющая скорее политическую, чем экономическую роль. По мнению авторов, эти геополитические факторы не всегда учитываются Азербайджаном, Туркменистаном и Казахстаном (см. **4**).

Интерес представляют выделяемые три значимые сюжетные линии, напрямую связанные с энергетической геополитикой:

Первая - это попытка использовать углеводороды как аргумент в решении вопроса Нагорного Карабаха.

Вторая – это сознательное продавливание США темы поставок газа из Туркмении и Азербайджана в ЕС минуя российскую территорию.

Третья - иранский сюжет, который на время нашел свое разрешение, хотя и не завершен окончательно.

К сожалению, Азербайджану не удалось использовать нефтяной фактор для решения политических проблем, теперь же после падения цен на нефть и сокращения ее добычи, страна должна усилить стратегию превращения в важного игрока в сфере транзита углеводородов. В этой связи следует актуализировать проект прокладки подводных трубопроводов между Туркменией и Азербайджаном в акватории Каспия, вновь просчитать перспективы реализации проекта Nabucco.

Россия, учитывая разногласия прикаспийских стран, настаивает на принципе общего согласия в отношении трубопровода по дну моря, хорошо понимая, что это в принципе невозможно, хотя бы из-за позиции Тегерана. Естественно, что ЕС и США, напротив, предлагают, чтобы прокладка газовой

трубы вошла в компетенцию только Туркменистана и Азербайджана.

Дело усложняется не только позицией России, но и Китая (закупающего дешевый туркменский газ), опасающегося, что после прокладки газопровода ситуация с ценами резко изменится.

Пять прикаспийских государств рассматриваются в качестве акторов первой линии в регионе. Акторы второй линии (граничащие с регионом государства) и третьей линии (США, Китай, страны ЕС) являются факторами повышения конфликтности в регионе, поскольку неуклонно продвигают собственные интересы.

Варианты раздела акватория Каспия, так окончательно и не принятые, также нагнетают обстановку, порождая «риск, связанный с тем, что Каспий, как озеро, не подчиняется международному морскому праву и отсутствием согласованной политики в этой области является постоянным конфликтогенным фактором» (**4**).

Внутриполитическая ситуация в Азербайджане требует скорейших реформ:

1. политических, среди которых, возможно, важны – постепенный переход к парламентскому правлению, создание действенной оппозиции, учреждение двухпалатного Парламента, выборность глав исполнительной власти, придание муниципалитетам политического статуса ветви власти, локализация нагорно-карабахского конфликта путем начала прямых переговоров без посредников;
2. экономических, связанных с диверсификацией производства и экономики;
3. социальных, направленных на перманентное повышение уровня жизни населения с привязкой к инфляционным процессам.

Что можно изменить. Следует объединить идеей азербайджанизма разбитое на десятки кланов и землячеств с единообразным мышлением азербайджанское общество в единый организм-нацию с предельно широким плюрализмом

мнений его групп и отдельной личности – гражданина, наделенного всеми правами, провозглашенными в Конституции страны. Необходимо сохранять приверженность общечеловеческим ценностям – всеобщим, неотъемлемым правам и свободам человека; во всех сферах внутренней и внешней политики Азербайджана придерживаться принципов демократии; быть национально ориентированными в своих подходах к культуре и духовным ценностям народов Азербайджана; быть консервативными, отвергая революционную практику радикальных перемен, отдавать предпочтение умеренному и продуманному реформизму; быть сторонниками взвешенного либерализма в подходах к экономике, самоорганизующегося рынка, лишенного чрезмерной опеки государства; придерживаться легитимности власти и исключительно электоральных методов ее смены. Все эти принципы – необходимое условие становления запаздывающего правового государства, способного встать на защиту автономии гражданского общества и его самоорганизующихся групп, последовательно развивать конституционное право Азербайджана на основе системы заявленных принципов и ценностей.

Главным фактором и основным богатством Азербайджана являются сохраняющееся на протяжении веков этноконфессиональное разнообразие нашей страны. История и культура Азербайджана сформировали поколения людей, живущих на пересечении силовых полей западной и восточной цивилизаций, люди самых разных конфессий находили здесь толерантное к себе отношение, и сегодня иудеи и христиане мирно уживаются с мусульманами.

Политика мультикультурализма, активно развиваемая в последнее время в Азербайджане, должна приобрести форму и содержание азербайджанизма – общенационального политического сознания и всеобщего политического положения граждан страны вне зависимости от всех разделяющих их факторов. Азербайджанизм преследует не узкопартийные, а общенациональные интересы, примененные к сегодняшнему дню его

идеи способны объединить всех граждан Азербайджана, независимо от национальной и религиозной принадлежности. В таком контексте азербайджанизм позволит нам:

- восстановить историческую преемственность, без чего любая нация обречена на регресс;
- осваивать далее свой цивилизованный путь развития и реализовать в нашей жизни демократические ценности;
- преодолеть патерналистские идеи, столь привычные для сознания наших людей.
- сохранить веру в национальные ценности и национальную мораль, усиливающие жизнеспособность и устойчивость развития в условиях информационной открытости и процесса глобализации;
- избегать сегрегационного деления азербайджанского народа по национальному или религиозному, региональному или клановому признаку. Никакая часть населения не имеет права, наследуя советский «номенклатурный» принцип, объявлять о своих «особых» правах на все национальное достояние, от политики до экономики и культуры.

Жители одной страны не должны искать внутренних врагов ни по политическим или идеологическим причинам, ни по признаку состоятельности. Надо навсегда отказаться от принципа большевизма, объявившего любого богатого человека - врагом.

Люди, разбогатевшие за счет собственных способностей - национальное достояние, в них в полной мере проявляются свойственные азербайджанцам предприимчивость и умение выживать в самых тяжелых условиях жизни. Если «богатый» человек живет в правовом государстве, гарантирующем неприкосновенность его имущества, он не только безо всякого насилия платит налоги, но и добровольно участвует в различных формах благотворительности, заслуживая авторитет не только в глазах других, но и в собственных глазах. Подлинно стабильное - это такое общество, в котором богатые люди осознают свою ответственность перед всеми, действуют

во имя общего блага и обладают большим уважением в общества.

Сегодня азербайджанизм, как национальная идеология, национальная идея и социокультурная модель развития требует восстановления веры в закон, законность и социальную справедливость. Во всем остальном энергичность азербайджанцев, их чувство ответственности перед своей семьей, позволят им самим решать свою судьбу. Власть лишь должна стимулировать их предприимчивость.

Все азербайджанцы, где бы они ни жили, какие причины не заставили бы их покинуть Родину, должны знать, что за ними стоит государство, готовое в любой момент защитить их права. Программа демократизации страны должна стать фактором консолидации как азербайджанского общества и азербайджанской диаспоры в отдельности, так и их взаимной консолидации. Однако наша диаспора не должна превратиться в пассивный инструмент распространения программы, подготовленной азербайджанскими политиками и общественностью. В различных странах мира представители азербайджанской диаспоры достигли прочного положения в сфере науки, культуры, политики, экономики и т.д., это высокоинтеллектуальные люди, пользующиеся общественным уважением, престижем и влиянием. Именно такие люди должны быть привлечены к обсуждению и созданию программы развития Азербайджана, так как их опыт, влияние и ресурсы способны придать такой программе реалистичность и прагматичность. Кроме того, у них значителен опыт овладения демократическими, правовыми и гражданскими процедурами, которого нам все еще не хватает. Вообще, следует подумать о предоставлении таким людям второго – азербайджанского гражданства в тех случаях, когда они этого хотят сами.

Представителям бизнеса диаспоры необходимо создавать льготные условия для привлечения их опыта и капиталов в азербайджанскую экономику. Но главная ценность азербайджанской диаспоры заключена в их интеллектуальном и духовном потенциале, который самыми разнообразными спосо-

бами должен быть задействован на благо нашей единой Родины. Есть три причины заинтересованности представителя диаспоры в сотрудничестве с Азербайджаном: если его работа дает ему преференции в местах его проживания, если он получит поддержку родины, благодарность земляков. Азербайджан должен создать четвертую причину: специальную программу привлечения интеллектуального и материального потенциала диаспоры для духовного и экономического развития республики, создав благоприятные условия и систему льгот для наших соотечественников.

Необходимо уделять особое внимание восстановлению и укреплению в Азербайджане гражданского общества, прежде всего таких его звеньев, как муниципалитеты и неправительственные организации (НПО).

НПО и муниципалитеты - прямые выразители общественных интересов, непосредственные союзники, берущие на себя часть функций, передаваемых им властью. Власть должна видеть в них свое продолжение и развитие непосредственной организации деятельности людей на местах. Хозяйственная деятельность, которой должны заниматься муниципалитеты, предполагает их правовую и экономическую свободу, непосредственную связь с людьми и более оперативную отчетность перед каждым жителем. Надо признать крайней не нормальным, когда исполнительная власть на местах, берет на себя решение всех вопросов жизнедеятельности. Необходимо преодолеть вредную привычку связывать с властью любые изменения, любую инициативу. Муниципалитеты – это школа преодоления иждивенчества населения, школа приобщения людей к самостоятельности и инициативности. Опыт государств, в которых муниципалитеты являются частью властной структуры, демонстрирует значительную эффективность их работы, а потому следует подумать о наделении муниципалитетов Азербайджана властными полномочиями. Исполнительная власть на местах должна формироваться путем выборов, исключительно на основе волеизлияния местного населения.

Гражданское общество невозможно без полностью свободных средств массовой информации (СМИ), а потому необходимо законодательно запретить их монополизацию.
Государственное и общественное телевидение должны стать ареной открытых для общества дискуссий между представителями всех партий, между властью и оппозицией Азербайджана.

Интеллигенция должна вновь обрести свой голос, для этого необходимо пересмотреть оценку их труда.
Государство должно поддерживать за счет собственных средств те виды искусства, которые не обладают массовостью, не в состоянии сегодня перейти на самоокупаемость и в то же время, создавать и поддерживать необходимые рыночные механизмы там, где их можно внедрять в культуру. В искусстве следует преследовать художественные, а не политические целей.

Катастрофическим следует признать положение нашей системы образования вообще и средней школой в частности. Долгие годы в Азербайджане декларируется начало серьезных реформ в образовании, а на самом деле по существу реанимированы принципы советской школы, и, как и происходит в подобных реанимациях, растеряны ее достоинства и усугублены ее недостатки. Школа совершенно не изменилась, напротив, она критически ухудшилась. Коррупция и взятничество в системе образования сегодня даже не маскируются, они «процветают», обрекая как преподавателей, так и учащихся на духовную деградацию. Вопросы образования являются столь важными, определяющими для нашей жизни, что никакая власть не может взять на себя всю полноту ответственности за это дело. Общественность является той реальной социальной силой, которая способна влиять на ход школьных реформ. Атмосфера открытости и публичности, общественный контроль, последовательный анализ каждого шага реформ, отказ от единых программ, разумная независимость самих школьных коллективов, поддержка позитивных инициатив, реорганизация существующих косных институтов

усовершенствований и прочих методических инстанций в органы, последовательно изучающие зарубежный опыт в сфере образования – это только исходные условия, при которых можно надеяться на постепенное изменение общественного климата в системе национального образования.

Самый простой подход к формированию концепции национальной безопасности заключается в членении угроз на внутренние и внешние, их отдельное рассмотрение и дальнейшая попытка свести их воедино, проведя между ними координацию или субординацию. Соответственно расписанная программа ответов и действий на угрозы и вызовы – принимается за концепцию национальной безопасности. Это традиционный путь, от которого отказались многие ведущие страны мира, усматривающие недостатки в этих статичных, механистических отражениях динамичной, не всегда предсказуемой (а, по мнению современных политтехнологов, принципиально непредсказуемых точно) политической реальности.

Западные демократии нацеливают так называемые «опоздавшие нации» не на будущий и даже не на настоящий этап их государственности, а на тот этап, который они уже прошли. Обратившись к рекомендациям МВФ о необходимости проведения жесткой монетарной политики в постсоветских странах или же идеях о роли инфляции в экономиках этих стран, можно, как минимум, задуматься об эффективности подобных советов, обернувшихся целым рядом крахов национальных экономик стран, далеких от социалистических экспериментов. США, например, является, самым большим финансовым «должником» мира! Но при этом это государство лидирует в мировом контроле информационных технологий, позволяющем единолично определять направление и специфику процессов глобализации. Если в эту сферу не допускаются ближайшие союзники США, то надежды других стран просто иллюзорны. Между тем именно в таком мире в ближайшей политической перспективе предстоит развиваться Азербайджану, как и многим другим странам. «Опоздавшие нации» никогда не достигнут уровня развитых стран, используя пред-

лагаемые им модели (о чем можно прочитать в десятках откровенных прогнозах западных исследователей), поэтому концепция национальной безопасности должна быть реалистичной, взвешенной и прагматичной, особенно для тех стран, чей геополитический вес в мировом сообществе мал.

Следует преодолеть советское наследие – экономическое и социальное противопоставление Баку районам республики. Полная экономическая свобода регионов может стать условием демократизации внутренней политики и перехода к гражданскому обществу. Необходимо возникновение крупных промышленных цепочек, включающих в себя не только центр, но и районы с их трудовым потенциалом, промышленными мощностями и местными ресурсами. Однобокая ориентация на нефтедобычу уже сделала страну заложницей внешних обстоятельств развития мировой экономики.

Азербайджанская Республика - унитарное государство, однако в его законодательстве и практике взаимоотношений со своими субъектами, есть много противоречащим этому примеров. Наряду с унитарностью складываются элементы федерализма, а автономии Азербайджана могут иметь тенденцию к отделению. Нужно вернуться к проблеме районного деления, укрупненных областей республики, а с другой стороны – увеличить политическое представительство регионов во власти. В этом направлении помочь могло бы учреждение двухпалатного парламента, как это практикуется во многих государствах.

Общество должно быть уверенным, что времена насильственного изменения власти в Азербайджане, как изнутри, так и извне, канули в прошлое и никогда не вернутся. Все реальные политические силы и партии республики должны подписать соответствующее соглашение – как свидетельство своей легитимности и приверженности принципам демократии. Избранный Президент на срок полномочий отказывается от партийной принадлежности, партийные ячейки убираются с предприятий и т.д. Роль профсоюзов в политике увеличивается. Расширение демократии и гражданского общества снизит

значение сугубо политической организации общества – партий, увеличивая роль гражданской организованности населения, расслоения по гражданским, а не политическим интересам.

Важнейшим является вопрос об отношении к оппозиции, которая существует в любом демократическом обществе. Система этих отношений должна быть сугубо правовая, исключающая любой произвол, от кого бы то он не исходил. Никогда еще не было сильной власти без сильной оппозиции, но полем их столкновения должна быть исключительно политика и система периодических справедливых беспристрастных выборов, выявляющих волю народа – «единственного источника власти». В этой связи можно было бы укрупнить оппозицию, создать в стране двухпартийную систему, разумеется, сохранив независимые партии.

Необходимо провести широкую общественную, а затем и политическую дискуссию по концепции власти в Азербайджане, имеющем и парламентский, и президентский опыт правления, между которыми следует сделать выбор. В соседних странах Южного Кавказа переход к парламентскому правлению уже осуществляется. В парламентской республике осуществляется большее представительство политических сил страны, такая система более дееспособна в условиях стабилизации государственности.

Сокращенный до разумных пределов Кабинет Министров, сформированный на основе парламентских выборов, может стать проводником экономических реформ и стратегических программ развития.

Все этно-конфессиональные конфликты на территории Южного Кавказа являются следствием советской национальной политики, заложившей мины на пути достижения народами независимости. Вместе с тем, нас не могут не беспокоить попытки придать национально-освободительному движению характер территориальных притязаний, стремящихся под видом борьбы за право нации на самоопределение реализовывать свои агрессивные планы. Списывание грехов тоталитар-

ной советской системы, от которой пострадали все народы бывшего СССР, на азербайджанцев явилось политической близорукостью, от которой пострадало около 1,5 миллионов людей в Азербайджане и Армении. Примирение с результатами этой политики будет прямым поощрением агрессора на новые территориальные притязания. В то время как Грузия и Азербайджан продолжают оставаться многонациональными странами, Армения уже давно превратилась в моноэтническое государство. Этно-конфессиональное разнообразие и вековая толерантность различных культур Азербайджана необходимо приумножать практикой демократического развития. В 1992 г. властями Азербайджана был принят прогрессивный закон о народах нашей республики, получивший высокую оценку демократической общественности мира, он был специально отмечен ООН как образцовый закон для постсоветских государств. В этом ключе следует продолжить практическое развитие консолидации народов Азербайджана в единую нацию.

Армяне Нагорного Карабаха – граждане республики, временно вышедшие из-под ее юрисдикции под давлением внешних сил и внутренних сепаратистов;

Ни один из кандидатов в президенты, ни один из избирательных блоков не может принять участия в выборах без официальной презентации своей программы разрешения карабахского кризиса. Жесткость и некоторая «недемократичность» такого требования оправдана той ролью, которую играла данная проблема на всем протяжении последних двух столетий и недолгой истории независимости Азербайджана. Сегодня сложилось понимание безальтернативности того факта, что без решения этой проблемы вопросы суверенности, территориальной целостности, укрепления государственности и ее демократических институтов просто провиснут в воздухе, тормозя темпы нашего развития.

Представленные по данной проблеме программы не могут носить характер одностороннего выбора военного или мирного решения в силу взятых Азербайджаном обязательств

перед международными организациями и из-за невыполнимости требований, обусловливающих подписание мирного договора.

Следует признать, что карабахский вопрос превратился в сложный клубок многогранных проблем, решение которых в одностороннем порядке вряд ли достижимо в современном мире. Не смотря на попытки армянской стороны внушить, что проблема уже решена в ходе военных действий, и утвердить итоги агрессии каким-нибудь правовым документом, никто в мире не спешит принять эти результаты, противоречащие принципам международного сообщества. Правда, одновременно, не проявляется готовность полностью удовлетворить и претензии азербайджанской стороны, которая пока что довольно невнятно говорит о том, каким должен быть мир и ситуация в регионе противостояния после достижения согласия и подписания мирного договора. Нет ясности в политическом подходе к решению проблемы, ее многочисленным составляющим, которые пока даже не обсуждались. Только объединив усилия азербайджанского общества вокруг карабахской проблемы, приняв реалистическую программу совместных действий по ее разрешению, можно требовать привлечения к ней внимания мировой общественности и ждать изменений в позициях ведущих стран мира.

Как бы то ни было, совершенно очевидно, что надо укреплять законность и условия безопасности армянского населения Азербайджана, вести работу по возвращению их в полноценное гражданство республики. Любые попытки внешнего влияния и сепаратистских действий следует решительно пресекать вплоть до общепризнанного принципа обороны от агрессии. Азербайджан должен использовать все имеющиеся ресурсы для того, чтобы заставить агрессивные силы политической элиты Армении сесть за стол переговоров, способствующих завершению кровавого конфликта и преодолению его последствий в регионе. Всеобщий мир для Южного Кавказа, открывающий блестящие перспективы всестороннего развития региона, станет возможным после под-

писания Большого Политического Соглашения трех республик Южного Кавказа, гарантом которого могут выступить международные организации и отдельные страны, несущие ответственность за поддержание мира и демократии на нашей планете.

Формирование «гражданина» процесс очень трудный и болезненный, ведь по существу человек в этом процессе освобождается от опеки как со стороны семьи, так и со стороны государства. Если представить себе, что человек тысячелетиями ощущал себя членом рода, который его защищал, то отрыв от этой среды должен вызывать у него тревогу, чувство заброшенности. С другой стороны, азербайджанец как советский человек несколько поколений был приучен жить в тотальном государстве, рождался в государственном роддоме, учился в государственной школе, работал в государственном учреждении, даже хоронили его на государственном кладбище, и поэтому свою социальную защищенность он привык связывать только с государством. Поэтому так трудно современному азербайджанцу освобождаться от этих связей и действовать самостоятельно и инициативно.

Этно-конфессиональные и семейно-бытовое сознание в Азербайджане все еще преобладает над социальным и политическим сознанием общества, мир культуры все еще задвигает в тень мир политики. Развитые нации прошли уже свой путь от литературы к философии и от нее к реальной жизни, который еще предстоит пройти азербайджанскому народу. Большинство наших современных проблем ни художественные, ни философские, они - политические постольку, поскольку мы не хотим или нас не пускают жить в мире реальности.

Слабости политической и социальной организации общества: отсутствие консолидационных процессов в сфере политики и экономики, отсутствие моделей культурной, социальной, нравственной, духовной, идеологической самоидентификации.

Проблема «старшего брата» и самостоятельность - постоянный поиск во внешнем мире силы, на которую следует опереться – признак несамостоятельности. Еще Т. Светоховский отмечал эту черту ментальности азербайджанцев. Следует изменять эту традицию.

Социальная ментальность азербайджанцев максимально предрасположена к самым радикальным экономическим реформам. Политическая ментальность нашего народа позволяет провести абсолютно прозрачные, демократические выборы всех уровней не опасаясь попадания во власть экстремистов любого толка.

Даже беглое качественно-количественное сопоставление плохого и хорошего привело к мысли о том, что азербайджанская ментальность до величественности оптимальна для ускоренной модернизации страны и превращения Азербайджана в одно из самых передовых и сильных государств Евразии.

Азербайджанский менталитет в достаточной степени обладает позитивом, опираясь на который можно форсированными темпами модернизировать страну. Однако ментальный потенциал только тогда реализуем, когда задаются целью сделать позитив в ментальности преобладающим над негативом.

В странах со сложившейся демократической традицией выборы, хотя и представляют весьма высокий интерес для общественности, в целом являются обыденным событием, в ходе которого люди выполняют свой гражданский долг, выявляя волю своего политического сознания. Развитые и устоявшиеся формы государственного правления, противостоящее ему не менее развитое гражданское общество, независимые от этих двух институтов судебные инстанции превращают выборы в стабильный социально-политический процесс, в ходе которого ни одна из сторон, вовлеченных в избирательный марафон, не может узурпировать часть власти, не принадлежащей ей согласно законодательству. Предполагается, что политическая культура электората и полити-

ческой элиты, если и не равны, то по крайней мере сопоставимы по уровню своего развития. За всеми этими современными реалиями западных демократических стран стоит длительная история развития противоречий между властью и народом, завершившаяся сложившимися компромиссами и системой сдержек и противодействий сторон. Важнейшим условием сохранения такого положения дел является наличие "информационной прозрачности" общества, беспрепятственного доступа не только всех организаций, но и отдельных людей к любой информации, лишенной грифа секретности по причинам национальной безопасности. В силу всевозрастающего значения ценности информации западные страны буквально наводнены всевозможными государственными и независимыми социологическими службами, непрерывные исследования которых позволяют постоянно держать руку на пульсе общества. Трудно представить себе политическую партию на Западе, идущую на выборы в условиях информационного вакуума о настроениях своих рядовых избирателей, или же игнорирующую сложившиеся на момент выборов ценностные предпочтения электората.

Заключение. На международной политической арене, раздираемой масштабными угрозами, вызовами и рисками современности, наступило временное затишье, связанное с перегруппировкой сил ее ведущих акторов, стремящихся адекватно реальности оценить ситуацию и выработать потребные ей новые технологии расширения зон своего влияния по всему миру. Строительство новой мировой политической системы вновь осваивает технологию резкой поляризации государств, стремительно сокращающую число стран сохраняющих возможность поддерживать свой нейтралитет. Мир продолжает развиваться путем перманентного роста интеграционных военно-политических и экономических структур, порождая такие образования, как Европейский Союз, ЕврАзЭС, БРИК, НАФТА, ШОС и т. д. Эта общемировая тенденция, по всей видимости, будет нарастать, охватывая все новые и новые государства. После введения в орбиту НАТО и

ЕС государств бывшего «социалистического лагеря» и Балтии ближайшей целью интеграции остается постсоветское пространство, государства которого продолжают хаотический поиск магистральной внешнеполитической ориентации в условиях неразрешенных противоречий основных внешних акторов.

Достойным отдельного внимания в этом контексте является ситуация в государствах Южного Кавказа, имеющих на своих территориях «замороженные» конфликты, определяющие в той или иной мере все многообразие внешне- и внутриполитических реалий этих стран. Пройдя череду военных столкновений, состоявшихся и несостоявшихся «цветных революций», силовой и конституционной смены власти, государства данного региона пребывают в состоянии, аналогичной ситуации старта национальной независимости. Казалось бы, за исторический промежуток длиной в четверть века были испробованы все доступные варианты внешнеполитической ориентации, способные преодолеть нестабильность, царящую в регионе.

Государства Южного Кавказа в разное время стали членами СНГ; Армения вступила в экономические и военно-политические структуры под эгидой России (ЕврАзЭС, Таможенный союз, ОКДБ и т.д.); Азербайджан и Грузия, вместе с Украиной и Молдовой создали ГУАМ, активно сотрудничают в трехстороннем формате с Турцией; все три страны ЮК освоили программы НАТО («Партнерство во имя мира») и ЕС («Ближнее соседство» и «Восточное партнерство»), Грузия подписала документы об ассоциированном членстве с ЕС. Государства Южного Кавказа в основном перешли на западные стандарты регулирования экономики и функционирования финансово-банковской сферы.

И все же западные наблюдатели полагают, что эти государства пока еще не совершили необходимые шаги на пути развития, как политических, так и социокультурных институтов современного демократического образования, достаточных для интеграции с Европой. Эта мысль не переста-

ет дебатироваться и в отечественной аналитике. Важно понять, откуда идут импульсы, формирующие такую точку зрения, поскольку все постсоветские государства, несмотря на их существенные различия, оказались примерно в одинаковой ситуации. В этой связи, вероятно, необходимо задастся вопросом об адекватности применяемой методологии исследований актуальным политическим процессам. Вполне вероятно, что ее нарастающая неадекватность начинает препятствовать такому анализу. Освоила ли в полной мере современная методология гуманитарных и социальных наук постнеклассические представления и концепции? Как эта методология освещает практику политических процессов? Какие новые нетривиальные выводы остаются в тени такого анализа?

О новом понимании политики и ее процессах написано немало: традиционный подход должен быть дополнен концептами риска и вызовов, возникающих в условиях принципиальной неопределенности; место причинно-следственных моделей должна занять новая методология многообразия вероятностных сценариев, фундируемых постнеклассическими, постмодернистскими подходами, исследующими нелинейные процессы с точками бифуркации и последующей неопределенностью нового состояния политических систем. Современный политологический анализ требует необходимости учета максимально большего числа внешних факторов, так или иначе влияющих на процессы. Особенно тех из них, которые в условиях глобализации позволяют внешним силам трансформировать внутриполитические процессы в государствах, не сделавших окончательный выбор внешнеполитической ориентации. И если Россия делает только первые шаги в этом направлении, в странах ЮК это направление находится в зачаточном состоянии, хотя все эти государства в
свое время, да и сейчас, подвергаются нетрадиционному воздействию, трансформирующему их институты и организации.

Обращает на себя внимание сообщение INTERFAX.RU (9 апреля 2016 г.) о работе МИД России над новой концепцией

внешней политики. По словам главы ведомства С. Лаврова, в основе новой концепции должен лежать «переход к полицентричной архитектуре» международных отношений, который «в идеале, в перспективе должен опираться на взаимодействие ведущих центров силы в интересах совместного решения глобальных проблем» (**16**).

Лавров специально оговаривает мозаичный, противоречивый характер текущей международной ситуации, что является свидетельством отсутствия определенности в современной политике. Можно ли надеяться, что новая концепция значительно изменит философию и практику внешней политики Российской Федерации? От ответа на этот вопрос во многом будет зависеть характер предстоящего будущего.

После развала СССР, совершенного во многом благодаря позиции руководства России, появилась идея «сбрасывания балласта» и целенаправленного дрейфа в сторону Запада. Даже создание СНГ явилось всего лишь непродуманным до конца шагом на пути объединения постсоветского пространства, позже названного формой «цивилизованного развода».

Не случайно, что за прошедший период Россия перманентно утрачивала свое влияние на бывшие советские республики, в том числе и на государства Южного Кавказа, что позволило США и странам ЕС, напротив, значительно расширить свое присутствие в этом регионе. Как отмечает А. Крылов: «Кавказ рассматривался как составная часть американского проекта Большого Ближнего Востока, роль составных частей ББВ отводилась всем государствам Центральной Азии и Южного Кавказа, которые должны были объединиться с расположенными к югу от них странами. Роль в регионе России и Ирана должна неуклонно уменьшаться. Поэтому главной задачей стала интеграция Азербайджана, Армении и Грузии с НАТО с перспективой изоляции Ирана и вытеснения из региона России» (**17**).

Россия достаточно поздно осознала значение, которое имеет для нее Южный Кавказ, и лишь наличие в регионе

межнациональных конфликтов, а также вовлеченность Запада в многочисленных «горячих» точках Ближнего, Среднего и Центрального Востока позволило Москве вновь взять ситуацию в регионе под свой контроль. Вместе с тем, следует обратить внимание, что ширится число «горячих» точек, в которых сама Россия принимает участие, поэтому трудно спрогнозировать, где и когда наступит предел возможностям быстрой и адекватной реакции Москвы на события в «ближнем и дальнем зарубежье», в которое недавно была включена и Сирия. Вполне вероятно, что несколько искусственно осуществляемая (направляемая) военная вовлеченность России во многие конфликты имеет своей целью обескровить ее экономику в условиях санкций и падения цен на энергоносители.

И все же, характер войны в Грузии и в Украине продемонстрировал, что Москва начинает осваивать западные технологии противодействия своим интересам, противопоставляя «цветным революциям» - «гибридные войны».

После признания Абхазии и Южной Осетии Россия поспешила объявить, что это решение никак не может быть распространено на инцидент в Нагорном Карабахе, поскольку «ситуация с этим конфликтом совсем иная». Видимо, это связано с тем, что и Армения, и Азербайджан официально числятся стратегическими партнерами России, вынужденной соблюдать хотя бы внешне паритет взаимоотношений с этими противоборствующими государствами. Позиция, занятая (а главное, продемонстрированная) Россией в ходе недавних активных военных столкновений (некоторые предпочитают называть их – войной), весьма показательна, и все стороны сделали свои выводы, которые, конечно же, не совпадают с их озвученными позициями.

И все же последние события дали понять, что наибольшим влиянием в регионе Южного Кавказа пока обладает Россия, и это влияние еще достаточно для того, чтобы добиться быстрого прекращения военных действий. Возникает закономерный вопрос – какова природа этого влияния и как

долго оно может продлиться, и, далее, какие силы и как могут снизить это влияние? Несомненно, часть этого влияния имеет «остаточный» характер, связанный с общим прошлым, в котором Россия играла доминирующую роль, другая ее часть – реалии нового времени – связана с ролью Москвы в конфликтах, военная фаза которых осуществлялась преимущественно российским оружием, а часто и с участием российских (советских) войск. А это и определило доминирующую роль на сегодняшний день, когда необходимо предпринимать какие-то шаги, усиливающие это доминирование.

Между тем А. Крылов считает, что: «В ближайшие годы российская дипломатия сохранит за собой роль посредника между конфликтующими сторонами, но она не станет проявлять большую, чем прежде, активность по вопросу определения статуса НКР и в плане выработки условий мирного урегулирования карабахской проблемы. Как и прежде, в этих вопросах Москва предпочтет передавать инициативу самим сторонам конфликта» (**17**).

Пока США временно заморозили свое участие в делах Южного Кавказа, а страны ЕС не достигли необходимой критичности своего присутствия в нем, такая политика может считаться удовлетворительной, но совершенно очевидно, что этот период будет весьма ограниченным и может резко измениться при любом ухудшении ситуации в регионе. А признаки такого ухудшения далеко не исчезли после достигнутого прекращения огня – перестрелки продолжаются с уменьшенной интенсивностью, но, тем не менее, угрожая началом очередной полномасштабной войны. И этим не исчерпываются проблемы.

Ситуация с вступлением Грузии и Украины в НАТО, искусственно тормозимым Западом, позволяет России балансировать между различными точками конфликта. Если одной из причин развала СССР стало падение цен на нефть, то испытания на территориальную прочность России, возможно, связана с расширением числа конфликтов, в которых Россия вынужденно принимает участие (хотя и нефтяной фактор

также не снят с повестки дня). К тому же не исключено, что такие организации, как ГУАМ, вполне могут обрести «вторую жизнь», причем в усиленном составе и с новой повесткой деятельности, направленной на самостоятельное, взаимосвязанное разрешение конфликтов на их территориях. Вообще, создается впечатление, что настал момент завершения конфликтов на постсоветском пространстве, и тот, кто займется этой проблемой, превратится в доминирующую политическую силу этого пространства.

В самом ближайшем будущем ожидается рост противостояния между Западом и Россией. Так, на днях главком НАТО Кертис Скапаротти отметил, что альянс сталкивается с «возрождающейся Россией, которая стремится проецировать себя в качестве мировой державы. Чтобы реагировать на эти вызовы, мы должны продолжать поддерживать и повышать уровень нашей готовности и подвижности в том духе, чтобы быть в состоянии бороться сегодня же, если сдерживание не сработает» (**18)**.

Поэтому уже в ближайшей перспективе стороны начнут привлечь государства, не определившие свое место в этом противостоянии или, объявившие о своем нейтралитете.

Резкое изменение намечающегося стратегического сотрудничества России и Турции по поддержанию мира в регионе сыграло свою роль, кроме всего прочего, и по вопросу возможного вступления Азербайджана в ЕврАзЭС. Как известно, по этому вопросу у Турции не было особых возражений, о чем в свое время было заявлено послом этой страны в Баку. Более того, сама Турция делала заявления о своем участии в этой организации в статусе наблюдателя.

Как и в двадцатых годах прошлого века, Россия и Турция были связаны многочисленными взаимовыгодными соглашениями и декларациями о сотрудничестве и партнерстве по целому ряду политических и экономических вопросов, которые приостановлены или утеряли свою силу.

До сих пор Турция не ставила под угрозу взаимовыгодные отношения с Россией и свой международный имидж ради

Азербайджана, но после инцидента со сбитым самолетом ситуация резко изменилась.

Может быть, поэтому российская пресса, активно разрабатывая антитурецкую риторику, дошла в своих обвинениях до указания Анкары в качестве пособника развязанных в апреле военных действий в зоне нагорно-карабахского конфликта. Ради справедливости следует отметить, что не все представители российских СМИ разделяют подобную точку зрения, тем более что нет никаких конкретных фактов, подтверждающих эти обвинения. Хочется надеяться, что сложившаяся ситуация носит временный характер, поскольку не отвечает долгосрочным интересам этих государств.

Несмотря на демонстрацию Россией многочисленных попыток найти приемлемое решение нагорно-карабахского конфликта (Москве 2 ноября 2008 г., Астрахань 27 октября 2010 г., Сочи 5 марта 2011 г., Казань 24 июня 2011 г.), никаких конкретных подвижек не наблюдается. В этой связи А. Ю. Скаков, опираясь на предыдущий европейский опыт, полагает, что «Остается один путь - давление на стороны конфликта, их принуждение к согласию с принципами, одобренными мировым сообществом» (**19**). Однако все инициативы, как Запада, так и России демонстрируют, что к этим мерам они прибегать не хотят, а значит, статус-кво пока всех устраивает.

Весьма интересны представленные С. Чернявским основные приоритеты стратегии России в отношении государств Южного Кавказа:

- обеспечение национальной безопасности, нахождение адекватных ответов на новые угрозы и вызовы;
- недопущение создания на Кавказе альтернативных систем безопасности без участия России;
- противодействие попыткам закрепления военного присутствия третьих стран;
- сохранение и усиление экономической привязки стран Южного Кавказа к России, расширение позиций российского капитала в ключевых отраслях их экономики, обеспечение доступа к сырьевым, материальным и интеллектуальным

ресурсам (**20**). Как видно, в этом списке нет никаких предложений, связанных с разрешением конфликтов Южного Кавказа. И странам этого региона надо учитывать как эти приоритеты, так и отсутствие среди них технологий противостояния конфликтам.

Подводя итоги, можно отметить, что проблема вступления государств ЮК в единое политическое и экономическое пространства все еще не решена, окончательный выбор ими в альтернативе ЕС – ЕврАзЭС откладывается, хотя и на весьма ограниченный срок. В этих условиях, естественно, запаздывает складывание стабильной геополитической ситуации, способствующей формированию действенной концепции национальной безопасности, как региона Южного Кавказа, так и отдельных государств, входящих в него.

Литература и примечания:

1. Из-за низкой скорости даже самым быстрым на сегодня суперкомпьютерам требуются дни или даже недели для моделирования той относительно простой нелинейной динамики, которую физические системы естественным образом демонстрируют за секунды – см. Метафорический Компьютинг – kiwibyrd.org/2013/04/28/201206
2. Почепцов Г. Новое гражданское пространство информационной войны –journal-neo.org.
3. Кефели И.Ф. Философия геополитики в контексте современного теоретического знания – http://politex.info/content/view/186/30.
4. Народы Сибири и современная геополитика - http://coolreferat.com.
5. Леонов А. М. Эпистемология сложности в контексте компьютерных наук. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.01 - «Онтология и теория познания». Якутск, 2006 г., - Научная библиотека диссертаций и авторефератов

disserCat http://www.dissercat.com/content/epistemologiya-slozhnosti-v-kontekste-kompyuternykh-nauk#ixzz3PuYqEF9E
6. Тридцать одно определение сложности - http://magicspeedreading.com/books/a_mysl/kon_nauki/konez_nauki_051.html
7. Орлов В. В., Гриценко В. С. Проблема сложности в современной зарубежной
философии - http://cyberleninka.ru/article/n/problema-slozhnosti-v-sovremennoy-zarubezhnoy-filosofii
8. Терехов Василий. Самая большая тайна разума. Что такое сознание и как оно работает. ООО «Написано пером», С-Петербург, 2016, 62 с.
9. Хаос и порядок - http://gazeta.eot.su/article
10. Стивен Манн. Теория хаоса и стратегическое мышление - http://4as.info/pub/970
11. С. Манн отмечает, что наибольшими возможностями поражать вирусами другие государства обладают США, поскольку: «С сильными американскими обязательствами, расширенными преимуществами в коммуникациях и увеличивающимися возможностями глобального перемещения, вирус будет самовоспроизводящимся, и будет распространяться хаотическим путем. Поэтому наша национальная безопасность будет иметь наилучшие гарантии, если мы посвятим наши усилия борьбе за умы стран и культуры, которые отличаются от нашей. Это единственный путь для построения мирового порядка, который будет иметь длинный период (хотя, как мы видим, никогда нельзя достичь абсолютной постоянности) и будет глобально выгодным. Если мы не сможем достичь такого идеологического изменения во всем мире, у нас останутся спорадические периоды спокойствия…» - 10.
12. Лепский В.Е. Технологии управляемого хаоса - оружие разрушения субъектности развития - http://maxpark.com/community/ politic/content/2764150
13. Владислав Мальцев. «Управляемый хаос» против России – http://svpressa.ru/politic/article/108640/?mra=1

14. Политолог Владимир Киреев отмечает, что «боевые действия ведутся непрерывно, в том числе через воздействие на экономику противника, сознание его граждан, через управление конфликтами разной степени интенсивности на его территории.

Методы «цветных революций» плавно перетекают в силовые операции с помощью сил специального назначения западных стран, частными военными компаниями и различными военизированными движениями, имеющими координаторов из единого центра.

Не только для постороннего наблюдателя, но и для непосредственной жертвы агрессии сеть отдельных военных операций не выглядит таковой, превращаясь в цепь разрозненных событий. Чтобы вся эта система могла работать как целое, необходим высокий уровень управления, достижимый только за счёт современных технологий планирования и управления, в том числе за счёт работы автоматизированных систем» - см. http://freepublish.ru/ politika/ upravlyaemyiy-haos-protiv-rossii/
15. Романов В.Л. Инновационный прорыв в будущее: диспозиция государственного управления - http:// spkurdyumov. narod.ru/romanovvle.htm
16. http://newsjoin.info/politics/158624.
17. Александр Крылов. Политика России на Южном Кавказе. http://www.kavkazoved.info/news/2012/01/18/politika-rossii-na-juzhnom-kavkaze.html - По материалам: Стратегии развития. – 2011. - № 1. – с. 23.
18. news.mail.ru/politics/25681432. Противостояния возникло достаточно давно. Так, «Основной посыл опубликованного в январе 2009 года американским Фондом Наследия обширного доклада сводится к тому, что до наступившего глобального финансового кризиса высокие цены на нефть, натуральный газ и металлы, а также торговля оружием “позволили России

восстановиться в качестве мировой державы и бросить вызов западному миру". Авторы утверждают, что война с Грузией имела своей целью «силовое восстановление экономического доминирования России на Кавказе и предотвращение появления нефтяных и газовых трубопроводов на территории Грузии вне российского контроля» - см. Язькова А. Россия и независимые государства Кавказа- http://www.psibook. com/ philosophy /rossiya-i-nezavisimye-gosudarstva-kavkaza.html
19. Скаков А. Ю. Политика России на Южном Кавказе и вызовы 2011 г. – http//kvkz.ru/geopolitics/.
20. Чернявский Станислав. Политика России на Южном Кавказе - http://www.mgimo.ru/users/document67922.phtml

Владимир Лепский

Парадигмы управления и развития (от классики к постнеклассике)

Кризис экономической детерминации развития

В начале XXI века все более отчетливо приходит осознание того, что старые парадигмы организации мирового порядка, отношений между государствами, этносами, культурами и их носителями, экономическими субъектами и другими социальными образованиями безнадежно устарели и могут привести к катастрофе.

Процесс социальной эволюции на нашей планете подошел к критической фазе *макросдвига* (**2**), когда трансформация общества достигает критического порога. Общество вступает в период социального и культурного хаоса, когда одни люди придерживаются установившейся системы ценностей и неизменно пользуются испытанными и испробованными методами. Но все большее число людей пытаются найти альтернативы. Человечество подошло к своего роду метасистемному цивилизационному переходу (**24**).

И если следовать нынешнему ходу событий, экстраполировать в будущее те тенденции, которые мы наблюдаем сегодня, то надо полагать, что нас может ожидать только дальнейшая деградация. Причем во всех направлениях – в области экономики и культуры, в нравственном климате. Особенно в области образования. Для того, чтобы остановить сползание в небытие, граждане однажды будут вынуждены представить себе ожидающую нас бездну, заглянуть в нее и увидеть реальность… Надо искать новые дороги. Нужно на новом основании построить новое здание с новыми нравственными устремлениями. Но такое основание надо еще разыскать. В том числе, и в нашем прошлом, далеком и близком (**19**).

Ярко проявившийся в последние годы мировой финансово-экономический и политический кризис, для которого, по мнению ведущих аналитиков, больше подошло бы название системный кризис мирового сообщества, добавил весомые аргументы в пользу утверждения, что человечество не готово к адекватным ответам на стратегические вызовы. Будь то вызовы политические, финансовые, экономические, экологические, социальные, техногенные, природные и т.п.

Фактически имеют место серьезные аргументы в пользу тезиса, что современный мировой кризис следует рассматривать как кризис принятых форм жизнедеятельности на планете, кризис современного мирового порядка.

Почему мировое сообщество постоянно оказывается в ситуациях "неожиданно" возникающих угроз (ядерной, экологической, демографической, информационной, террористической, финансово-экономической)? Каждый раз осознание этих угроз приходит тогда, когда требуются невероятные усилия для их нейтрализации, а порой вообще отсутствуют гарантии успешности их решения.

Ответ прост: *Мировое сообщество не свободно в определении своего пути развития!* Атрофированы механизмы рефлексии, позволяющие осознанно организовывать развитие, оно само ограничило свою свободу, в силу того, что оказалось

в плену стереотипов, преодолеть которые не удалось в прошедшем тысячелетии.

Мировое сообщество не осознает целей и возможностей своего развития, не берет в должной степени ответственности за свои же деяния перед жителями планеты и различными социокультурными образованиями, перед Природой и Мирозданием в целом. "Бессубъектность развития" – главная болезнь мирового сообщества (**9**).

Сегодня идёт большая дискуссия по поводу причин кризиса, по поводу путей выхода. Используется такое понятие, как "инновационная пауза" или "инвестиционная пауза". В настоящее время многие ученые, управленцы и политические деятели опираются в построении картин видения будущего на сложившиеся в экономике представления о технологических укладах, связывают теперешнее состояние дел в мире с размышлениями и с выводами Н.Д.Кондратьева о длинных циклах. При этом полагая, что нарастающие темпы VI технологического уклада (нано-био-инфо-когно) сами собой позволят решить актуальные экономические и социальные проблемы. Такой подход базируется на доминанте каузального подхода (причинно-следственного) и может быть охарактеризован как технократический, осуществляемый под знаменами «экономической детерминации развития». Для которой характерны несправедливые механизмы обмена между экономически сильными и слабыми субъектами. Фактически в новых более изощренных формах на планете процветает колониальная политика. Кажется незыблемым представление об "обществе потребления" как безальтернативной и прогрессивной модели развития. Все отчетливее проявляются тенденции, дающие основание сделать вывод, что экономика утратила позицию доминирования в конструировании будущего. По мнению Р.С.Гринберга «Экономика и социология сошлись в одном: устройство и функционирование окружающего мира все менее понятно, в нем все больше нелогичности и, следовательно, неопределенности» (**3**). Все

больше внимания уделяют механизмам общественного развития и их влиянию на развитие механизмов экономических (**2**).

Экономический детерминизм развития порождает также нарастание угроз для человечества при переходе к очередным технологическим укладам. Технологические инновации не проверяются на готовность человечества к их внедрению, на потенциальные последствия для человечества (**11**).

Следует также выделить общую угрозу для всех технологических укладов, отстраненность техники и особенно технологий от этического осмысления. Эта точка зрения подвергнута ревизии в рамках постнеклассической науки, и она возвращается в лоно этической проблематики (**22**), но в отношении технологий этого в должной степени еще не сделано (**14**).

Контуры становления VII социогуманитарного технологического уклада

Приведенные соображения дают основания задуматься о границах применимости моделей базирующихся на циклах Н.Д.Кондратьева, а также о том какой технологический уклад станет базовым в начале XXI века. На наш взгляд, преодолеть кризис экономической детерминации развития и обеспечить безопасность от нарастающих угроз неконтролируемого инновационного развития в сложившихся технологических укладах можно при переходе к VII социогуманитарному технологическому укладу. Для России такая постановка проблемы развития особенно актуальна, поскольку догнать развитые страны на технократическом пути развития безнадежно, более того к настоящему времени разрыв только увеличивается. Надо не догонять, а опередить и стать лидером технологий следующего поколения.

Именно в России и странах постсоветского пространства существуют возможности разработки перспективных социогуманитарных технологий развития VII уклада в связи с тем, что общество устало от революционных переворотов, но

одновременно присутствует общая неудовлетворенность существующими социальными институтами и проектами.

Управление и развитие (обобщенный философско-методологический анализ)

В последние десятилетия в науке происходят принципиальные изменения, связанные, согласно В.С.Степину, со становлением постнеклассического этапа ее развития. Не принимая во внимание этих изменений, мы рискуем упустить из виду принципиальные изменения в науках об управлении. Смена общенаучных картин мира сопровождалась коренным изменением нормативных структур исследования, а также философских оснований науки. Три этапа развития науки можно охарактеризовать как связанные с доминантой одного из трех типов научной рациональности, сменявших друг друга в истории техногенной цивилизации. Это — *классическая*, *неклассическая* и *постнеклассическая рациональности* (**22, с. 619-636**).

В таблицах 1 и 2 представлены результаты философско-методологического анализа эволюции представлений об управлении в контексте развития научной рациональности, включая и неклассическую научную рациональность (**16**).

Таблица 1.

Обобщенные результаты философско-методологического анализа эволюции представлений об управлении и развитии

(философский, методологический и теоретический уровни)

Философский уровень		**Методологический уровень**			**Теоретический уровень**
Тип научной рациональности	**Базовые философские подходы**	**Базовые парадигмы**	**Базовые объекты управления. Доминирующие виды активности**	**Базовые научные подходы**	**Базовые обеспечивающие области знания**
Классическая	Позитивизм	Субъект – Объект	Сложные системы Деятельностная активность	Деятельностный Монодисциплинарный	Кибернетика
Неклассическая	Гуманистический философский конструктивизм	Субъект – Субъект	Активные системы Коммуникативная активность	Субъектно-деятельностный Междисциплинарный	Кибернетика второго порядка (биология, психология, социология, экономика и др.)
Постнеклассическая	Гуманистическая трактовка философского конструктивизма	Субъект – Мета-субъект «Саморазвивающиеся рефлексивно-активные среды»	Саморазвивающиеся среды Рефлексивная активность	Субъектно-ориентированный Трансдисциплинарный	Кибернетика третьего порядка (синергетика, управление сложностью, гуманистический философский конструктивизм и др.)

Таблица 2.

Обобщенные результаты философско-методологического анализа эволюции представлений об управлении и развитии (методический уровень)

Тип научной рациональ-ности	**Методический уровень**			
Тип научной рациональ-ности	**Базовые виды управле-ния**	**Базовые модели**	**Базовые механизмы и технологии**	**Доминирующие этические представления**
Классичес-кая	Классичес-кое управление	Аналитические (математичес-кие)	Обратные связи Иерархические структуры	Этика целей
Неклас-сическая	Рефлексив-ное управление, манипуляции и др.	Имитационные (математичес-кие), деловые, ролевые, оргдеятельност-ные игры и др.	Коммуникационные связи Сетевые структуры	Коммуникативная этика
Постне-клас-сическая	Управление через проекты, средовое управление.	«Человеко-размерные» (комбинирован-ные, стратегические рефлексивные игры)	Воздействия через среды, культуру, ценности, технологии «сборки» и разрушения субъектов развития. Саморазвиваю-щиеся среды	Этика стратегических субъектов

Рассмотрение специфики представлений об управлении и развитии в контексте каждого типа научной рациональности позволяет определить горизонты развития данной проблематики.

Управление в контексте классической научной рациональности

Классическая научная рациональность, центрируя внимание на объекте, стремится при теоретическом объяснении и

описании элиминировать все, что относится к субъекту, средствам и операциям его деятельности. Такая элиминация рассматривается как необходимое условие получения объективно-истинного знания о мире. Цели и ценности науки, определяющие стратегии исследования и способы фрагментации мира на этом этапе, как и на всех остальных, детерминированы доминирующими в культуре мировоззренческими установками и ценностными ориентациями. Но классическая наука не осмысливает этих детерминаций: научные исследования рассматриваются как познание законов Природы, существующих вне человека (**22, с. 633**).

На начальном этапе становления научной проблематики управления (40-70 –е годы) наиболее существенное влияние оказывали философские взгляды, связанные с различными направлениями позитивизма, а в части формирования моделей человека бихевиоризма, базирующегося также на позитивистских представлениях.

Традиционное представление об управлении родилось в контексте классической науки, и оно ограничивалось *парадигмой «субъект – объект»*. Классическое видение субъект-объектного взаимодействия нашло отражение в многочисленных философских работах Декарта, Юма, Канта, Маха, Гуссерля, Витгенштейна и др. (**6, с. 5-18**).

Доминирующим подходом выступает *деятельностный подход*, в котором свобода субъекта ограничена в рамках заданных целей и норм регулирующих деятельность.

В исследовании проблематики управления в контексте классической научной рациональности сложился *монодисциплинарный подход*. Фактически все проблемы управления охватывались доминирующей областью знания кибернетикой, которая трактовалась как наука об общих закономерностях процессов управления и передачи информации в машинах, живых организмах и обществе (**29**).

Классическое кибернетическое управление – предполагает наличие системы и объекта управления. Типичная модель объекта управления представляется в виде «черного ящика».

Система управления вырабатывает управляющие воздействия для удержания объекта на заданной траектории и учитывает его отклонение от нее за счет обратных связей. Согласно афоризму фон Фёрстера, кибернетика первого порядка - это кибернетика наблюдаемых систем, что определяет специфику видов управления в контексте классической научной рациональности на основе парадигмы «субъект – объект». В рамках этой парадигмы для моделирования процессов управления использовались разнообразные подходы: функциональный, функционально-структурный, аксиоматический, информационный, исследования операций и классическая теория игр и др.

В рамках парадигмы «субъект – объект» основные механизмы управления: обратные связи отрицательные и положительные. На них в частности базируются гомеостатические механизмы управления, системы автоматического регулирования и др. Автоматические станки, заводы-автоматы, системы управления космическими кораблями и т.п. - все это примеры больших систем в технике.

Философско-методологические основания проблематики управления в контексте классической научной рациональности в основном базируются на позитивизме, деятельностном подходе и парадигме «субъект-объект».

Управление в контексте неклассической научной рациональности

Неклассический тип научной рациональности учитывает связи между знаниями об объекте и характером средств и операций деятельности. Экспликация этих связей рассматривается в качестве условий объективно-истинного описания и объяснения мира. Но связи между внутринаучными и социальными ценностями и целями по-прежнему не являются предметом научной рефлексии, хотя имплицитно они определяют характер знаний: что именно и каким способом мы выделяем и осмысливаем в мире. На

результаты научных исследований накладывается осмысление соотнесенности объясняемых характеристик объекта с особенностью средств и операций научной деятельности (**22, с. 634**). В этом контексте развитие представлений об управлении в основном связано с преодолением ряда ограничений парадигмы «субъект-объект».

Наибольший вклад в развитие методологических основ неклассической науки внесла, на наш взгляд, российская школа методологов, в центр внимания которой была поставлена проблема - «средства задают объект». В случае, когда исследователю противостоит объект, "наделенный психикой", отношение между исследователем и объектом превращается в отношение между двумя исследователями, каждый из которых является объектом по отношению к другому. В таких отношениях исследователь становится всего лишь одним из персонажей в специфической системе рефлексивных отношений. Объекты становятся сравнимыми с исследователем по совершенству (**17**).

На западе аналогичные подходы рождались в рамках общей теории систем и кибернетики второго порядка, в переходе от рассмотрения «наблюдаемых систем» к рассмотрению «наблюдающих систем» (**25**).

Эти исследования заложили фундамент для перехода от парадигмы "субъект – объект" к *парадигме "субъект – субъект"*. Возрастание роли субъекта и субъект-субъектных отношений в контексте неклассической научной рациональности приводит к необходимости пересмотра доминирования деятельностного подхода в управлении и развитии, фактически возникает поляризация научных школ (особенно в психологии), ориентированных на деятельностный и субъектно-деятельностный подходы. Более адекватным специфике неклассической научной рациональности, на наш взгляд, оказался *субъектно-деятельностный подход*. Автором этого подхода (концепции) был философ и психолог С.Л. Рубинштейн (**21, с. 438**). Для неклассической научной рациональности и базовой парадигмы «субъект – субъект»

важнейшим свойством рассматриваемых объектов управления является их активность. Если для классической научной рациональности базовой была активность в деятельности, то для неклассической – наряду с ней базовыми становятся и другие формы активности, в частности, общение и рефлексия.

Базовая роль парадигмы «субъект – субъект» и становление активных систем как базового типа объектов управления определило высокую актуальность совместной работы представителей различных областей знаний: философии, психологии, социологии, политологии, биологии, кибернетики второго порядка и др. Базовым научным подходом становится *междисциплинарный подход*.

Рассмотренные исследования способствовали переходу от доминирования позитивизма к философскому конструктивизму, который становится одним из ведущих направлений в рамках неклассической рациональности. Дополнительные основания для развития философского конструктивизма были заложены в кибернетике второго порядка. По сути дела, кибернетика второго порядка являет собой переход от позитивизма к конструктивизму (**26**). Становление кибернетики второго порядка принципиально повлияло на развитие проблематики управления, на смену механизмов, моделей и появлению новых видов управления. Переход в управлении от парадигмы "субъект – объект" к парадигме "субъект – субъект" привел к новым представлениям о видах управления, появляются рефлексивное управление, информационное управление, управление активными системами и др.

В контексте неклассической научной рациональности получила принципиальное развитие *классическая теория игр и в целом проблематика выбора*. Специфика неклассической научной рациональности отчетливо проявилась в управлении экономическими системами (**8**).

Философско-методологические основания проблематики управления в контексте неклассической научной рациональности в основном базируются на философском конструктивиз-

ме, субъектно-деятельностном подходе и парадигме «субъект-субъект».

Управление в контексте постнеклассической научной рациональности

Постнеклассический тип научной рациональности расширяет поле рефлексии над научной деятельностью. В нем учитывается соотнесенность получаемых знаний об объекте не только с особенностью средств и операций деятельности, но и с ценностно-целевыми структурами. При этом эксплицируется связь внутринаучных целей с вненаучными, социальными ценностями и целями, решается задача их соотнесении с осмыслением ценностно-целевых ориентаций субъекта научной деятельности (**22, с. 634-635**).

Постнеклассическая научная рациональность усиливает концентрацию внимания на субъектах научной деятельности. При этом нельзя игнорировать угрозу потери («размывания») субъектности в условиях реалий современного мира (**6, с. 16**). Субъектов ожидают большие трудности при самостоятельных попытках справиться с угрозой потенциальной бессубъектности. Решение проблемы, на наш взгляд, следует искать в адекватной организации взаимодействия субъекта с саморазвивающейся полисубъектной средой, в которой он представлен в разнообразных отражениях своих действий - среды, которую целесообразно также наделить свойствами субъектности.

Ключевой для управления становится, на наш взгляд, *парадигма «субъект – саморазвивающаяся полисубъектная среда»* (**12**). Становление этой парадигмы неразрывно связано со становлением субъектно-ориентированного подхода. Этот подход является органичным развитием субъектно-деятельностного подхода, с увеличением внимания к субъектам и их окружающей среде, и с уменьшением внимания к деятельностной составляющей в связи с резким снижением влияния нормативных компонент на действия субъектов в условиях современной реальности. Впервые

методологические основы субъектно-ориентированного подхода были разработаны нами в 80-е годы прошлого столетия для совершенствования автоматизированных систем организационного управления страной.

Дополнительным аргументами для становления и развития субъектно-ориентированного подхода являются:

- возможности преодоления проблемы внешнего локального наблюдателя для сложных саморазвивающихся «человекоразмерных систем», за счет организации в саморазвивающейся поли-субъектной среде механизма распределенного самонаблюдения.
- возможности создания принципиально новых механизмов управления сложностью на основе специальной организации рефлексивных процессов.

В постнеклассической науке новая картина мира не может быть представлена знаниями, оторванными от познающих и действующих субъектов, от их субъективных реальностей, без чего невозможна адекватная интерпретация полученных ими знаний. Сетевая связь частных субъектных картин мира образует общую постнеклассическую картину мира.

Как известно, в ходе развития позитивизма и разного рода постпозитивистских школ выдвигались различные критерии отделения научного знания от знания вне- и псевдонаучного: верификация Р. Карнапа, фальсификация К. Поппера, "позитивный сдвиг проблем" И. Лакатоса и др. Проблема эта так и не была решена, поскольку граница между научным и вне-научным знанием оказалась достаточно размытой. Проще указать на примеры того, что в данное время в нашей культуре признается в качестве бесспорно научного знания и что к таковому явно не относится (**5, с. 38-40**). В постнеклассической науке полная картина мира открывается лишь благодаря взаимосвязности научных теорий. На смену «верификации» и «фальсификации» приходит принцип

«паутины концепций», сетевой подход. Первые шаги были сделаны физиками, которые обнаружили аналогии в своих моделях с идеями восточных мистических традиций. Сегодня на этот путь пытаются встать и гуманитарные науки (**1, с. 266-285**).

Иными словами постнеклассическая наука – это такое состояние знания, в котором различные научные теории (понимаемые как модели и субъектные реальности) составляют взаимосвязанную сеть. Этим обеспечивается и синергетический эффект применения методологических принципов субъектности для задач субъектно-ориентированного конструирования саморазвивающихся полисубъектных сред.

В контексте постнеклассической научной рациональности происходит трансформация философского конструктивизма, который сохраняет свое значение и в данном виде рациональности. При этом существенно «смягчается» радикализм философского конструктивизма, усиливается акцент на коммуникативных процессах формирующих реальность субъектов, на влиянии этих процессов на ограничение их свободы (**5, с. 46-47**). Она мыслится уже не как овладение и контроль, а как установление равноправно-партнерских отношений с тем, что находится вне человека: с природными процессами, с другим человеком, с ценностями иной культуры, с социальными процессами, даже с нерефлексируемыми и “непрозрачными” процессами собственной психики. Свобода понимается не как выражение проективно-конструктивного отношения к миру, не как создание такого предметного мира, который управляется и контролируется, а как такое отношение, когда я принимаю другого, а другой принимает меня. Важно подчеркнуть, что принятие не означает простого довольствования тем, что есть, а предполагает взаимодействие и взаимное изменение. При этом речь идет не о детерминации, а именно о свободном принятии, основанном на понимании в результате коммуникации. Такой подход предполагает нередуцируемое многообра-

зие, плюрализм разных позиций, точек зрения, ценностных и культурных систем, вступающих друг с другом в отношения диалога и меняющихся в результате взаимодействия. Подобной онтологии человека соответствует новое понимание отношения человека и природы, в основу которого положен не идеал антропоцентризма, а развиваемая рядом современных мыслителей идея ко-эволюции (**18**). Совместная эволюция природы и человечества может быть истолкована как отношение равноправных партнеров, если угодно, собеседников в незапрограммированном диалоге, погруженных в общую среду.

В контексте данной рациональности базовые научные подходы к управлению «человекоразмерными саморазвивающимися системами», должны быть ориентированы на гармонию каузального (причинно-следственного) и телеологического (целевая детерминация) видений будущего и развития парадигмы саморазвивающихся систем; синергетический подход; проблематика управления сложностью; субъектно-ориентированный подход; гуманистические варианты философского конструктивизма и др. Эти подходы находятся в стадии развития и поиска объединяющих парадигм способствующих их взаимной конвергенции. Высокая методологическая сложность соорганизации этих подходов дает основание утверждать, что в рамках традиционно сложившихся представлений о междисциплинарной коммуникации едва ли удастся достигнуть значимых результатов. Актуальными становятся проблемы, решение которых предполагает выход за пределы отдельных дисциплин и привлечение внешних специалистов вооруженных принципиально другими типами знаний и специальными социогуманитарными технологиями. Важнейшими функциями этих внешних специалистов становятся:

- *коммуникативная*, обеспечение эффективной коммуникации субъектов, представителей разных дисциплинарных направлений;

– *навигационная*, поддержка субъектов в разнообразных видах навигации в пространствах знаний, в том числе в субъектно-ориентированных представлениях знаний, выявлении неявных (личностных) знаний;

– *репрезентативная*, обеспечение рефлексии субъектов;

– *медиаторная*, выявление связи специальных дисциплинарных представлений с элементами общего поля культуры;

– *онтологическая*, связь субъектов познания с реальностями бытия;

– *интегративная*, интеграция пространства разнопредметных знаний.

Реализация этих функций требует построения выходов субъектов знания из дисциплинарных в трансдисциплинарные пространства и оснащения их позиций соответствующим трансдисциплинарным инструментарием. Традиционно сложилось, что такую позицию берут на себя представители философии и методологии. Вместе с тем следует отметить, что особое значение в реализации такого рода функции приобретает культура, задающая общее пространство, в котором представлены все научные области знаний. Рассмотренные соображения дают основание утверждать, что в контексте постнеклассической рациональности базовым научным подходом в проблематике управления должен выступить трансдисциплинарный подход. Как следствие перед философами встает ряд новых проблем, не только методологических и теоретических, но и практико-ориентированных (**15**).

В настоящее время области знания, обеспечивающие проблематику управления в контексте постнеклассической рациональности, находятся в становлении. Мы пытаемся сформировать *кибернетику третьего порядка* на основе тезиса «от наблюдающих систем к саморазвивающимся

системам». Попытки заглянуть в будущее кибернетики XXI века предпринимаются на основе разнообразных оснований. Наиболее близкие нам подходы представлены на основе учета рефлексивной активности в работах ведущих зарубежных специалистов по системному анализу и кибернетике (**27, 28**). Они остаются в рамках кибернетики второго порядка, опираясь на представление о науке второго порядка. Уточнение сходства и различия философских оснований видения кибернетики будущего на Западе и в России планируется на мировом конгрессе WOSC2017 в январе 2017 г. в Риме.

Предпринимаются попытки институционализации *синергетики* как области знания ориентированной на обеспечение проблематики саморазвивающихся систем. Основоположник введения типов научной рациональности В.С. Степин четко определяет свою позицию по этому вопросу: «Я разделяю и отстаиваю точку зрения, согласно которой синергетика выступает научным знанием о саморазвивающихся системах». Вместе с тем он признает и онтологическую ограниченность синергетики: «Идеализация нелинейной среды является одним из ключевых теоретических конструктов синергетики. Этот конструкт используется во многих конкретных теоретических моделях самоорганизации, относящихся к самым различным областям (физики, химии, биологии, исследования социальных процессов). Но его онтологизация имеет свои границы» (**23, с. 5-17**). Учитывая, что Степин под саморазвивающимися системами понимает и «человекоразмерные», говорить об институционализации синергетики как базовой области знания для данного класса систем в настоящее время преждевременно. Пока синергетика не интегрируется с субъектно-ориентированным подходом, она не сможет учитывать специфику «человекоразмерности» саморазвивающихся систем и выйти за рамки каузальной детерминации.

В контексте данной научной рациональности базовыми объектами становятся «человекоразмерные

саморазвивающиеся системы» (**23, с. 5-17**), которые характеризуются прежде всего открытостью. В таких системах формируются особые информационные структуры, фиксирующие важные для целостности системы особенности ее взаимодействия со средой ("опыт" предшествующих взаимодействий). К таким системам относятся биологические объекты, рассматриваемые не только в аспекте их функционирования, но и в аспекте развития, сложный развивающийся комплекс: человек - технико-технологическая система, плюс экологическая система, плюс культурная среда, принимающая новую технологию и др.

В таких системах под управлением понимается не жесткая детерминация систем, а «мягкие формы управления» - создание условий для их развития. Фактически доминирующими видами управления становятся разнообразные «*виды управления через среду»*. В частности, к ним следует отнести управление «мягкой силы», управление посредством создания хаоса, управление сложностью, управление через «задание механизмов функционирования среды», управление «*через механизмы сборки субъектов*», управление «через социальные сети» и многие другие виды управления. Следует отметить, что новые виды управления адекватные постнеклассической рациональности рождались в основном не под влиянием кибернетике, а под влиянием различных областей знаний (экономика, социология, политология и др.).

В политической сфере наряду с традиционными видами управления через силовое и экономическое воздействия все большее внимание уделяется управлению посредством «мягкой силы». Ценности и культура рассматриваются как один из компонентов мягкой силы, с помощью которой можно оказывать влияние на субъектов мировой политики, пусть даже не обладая достаточной экономической и военной мощью или в сочетании с ними. К этому же виду управления относится управление посредством создания хаоса (**13**). В управлении экономическими системами также начинают

широко использоваться различные виды управления через среду (**8, с. 1302-1308**).

В контексте постнеклассической рациональности базовым подходом при моделировании социальных систем становится включение человека в динамические модели отдельных активных элементов системы. Попытки включения человека в различные типы моделей социальных систем имеют давнюю историю: деловые, ролевые, организационно-деятельностные игры и др. Общим для всех указанных типов игр было то, что они соответствуют неклассической рациональности. Доказательством этого утверждения являются базовые основания их организации (деятельность, роль, коллективное мышление - мыследеятельность). Варианты использования других типов игр для моделирования социальных систем с включением человека строились в той или иной степени на основе трех упомянутых выше типов игр. Выделенные базовые основания деловых, ролевых и организационно-деятельностных игр позволяют сделать вывод, что они не вписывались в контекст постнеклассической рациональности, поскольку в них отсутствовала ведущая ориентации на исследование, моделирование и организацию субъектов, включая рефлексивные процессы и ценностные ориентации, их связь с культурой и др.

Для адекватного ответа на заполнения белого поля «человекоразмерных» моделей, соответствующих требованиям постнеклассической рациональности нами предлагается введение нового типа моделей – *стратегические рефлексивные игры*. Речь идет о создании рефлексивно-активных сред динамического моделирования социальных систем, в основу организации которых положены субъектно-ориентированные принципы, модели и субъектные онтологии организации воспроизводства и развития социальных систем (**10, с. 128-146**).

В контексте парадигмы «субъект – саморазвивающаяся полисубъектная среда» основные механизмы управления связаны с воздействиями через среды. В центре внимания оказываются ценности, культура, механизмы сборки и

разрушения совокупных субъектов (макросубъектов), механизмы целеобразования и др.

Философско-методологические основания проблематики управления и развития в контексте постнеклассической научной рациональности в основном базируются на гуманистической трактовке философского конструктивизма, субъектно-ориентированном подходе и парадигме «субъект – саморазвивающаяся полисубъектная среда».

Заключение

Кризис экономической детерминации развития порожден спецификой техногенной цивилизации. Для преодоления негативов техногенной цивилизации предлагается инициирование VII социогуманитарного технологического уклада, становление которого требует формирования новых представлений об управлении и развитии.

Проведенный в контексте развития научной рациональности философско-методологический анализ эволюции представлений об управлении позволяет сделать вывод, что дальнейшее развитие проблематики управления связывается со становлением научного обеспечения постнеклассической рациональности. Принципиально важно, что управление и развитие связаны в рамках парадигмы саморазвивающихся рефлексивно-активных сред.

Если в контексте классической и неклассической научной рациональности базовыми областями знаний, обеспечивающими проблематику управления, были классическая кибернетика и кибернетика второго порядка, то в контексте постнеклассической науки центр развития проблематики управления и развития перемещается в философию. Актуальна проблема институционализации областей знания обеспечивающих проблематику управления и развития, на наш взгляд, это место займет кибернетика третьего порядка (кибернетика саморазвивающихся рефлексивно-активных сред).

Литература:

1. *Алексеева И.Ю.* Общество знаний и перспективы философии управления // Философия управления: методологические проблемы и проекты / Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред.: В.И. Аршинов, В.М. Розин. М.: ИФРАН. 2013. С. 266-285.
2. *Богомолов О.Т.* Крупный неэкономический резерв модернизации // Экономические стратегии. 2013, №1. С.14-23.
3. *Гринберг Р.С.* Глобализация, трансформация, кризис – что дальше? М.: Магистр, 2011. С. 9.
4. *Ласло Э.* Макросдвиг.М.,2004. С.26.
5. *Лекторский В.А.* Эпистемология классическая и неклассическая. М., 2001.
6. *Лекторский В.А.* Субъект в истории философии: проблемы и достижения // Методология и история психологии. 2010. Том 5. Выпуск 1. С.5-18.
7. *Лепский В.Е.* Развитие и национальная безопасность России // Экономические стратегии. 2008. №2. С. 24-30.
8. *Лепский В.Е.* Рефлексивный анализ парадигм управления (интерпретация Нобелевских премий по экономике XXI века) // Четвертая международная конференция по проблемам управления (26 – 30 января 2009 года): Сборник трудов. М.: Учреждение Российской академии наук Институт проблем управления им. В.А. Трапезникова РАН, 2009. С. 1302-1308.
9. *Лепский В.Е.* Проблемы становления субъектности человечества и модели развития // Развитие и экономика. 2011, сентябрь. С.95-101.
10. *Лепский В.Е.* Методологические основы стратегических рефлексивных игр как механизма формирования саморазвивающихся инновационных сред / Междисциплинарные проблемы средового подхода к инновационному развитию / Под ред. В.Е.Лепского. М.: «Когито-Центр», 2011.

11. *Лепский В.Е.* Седьмой социогуманитарный технологический уклад – адекватный ответ технологическим вызовам XXI века / Философия в диалоге культур: материалы Всемирного дня философии. – М.: Прогресс-Традиция, 2010. С. 1010-1021.
12. *Лепский В. Е.* Рефлексивно-активные среды инновационного развития. – М.: Изд-во «Когито-Центр», 2010. – 255 с. http://www.reflexion.ru/Library/Lepsky_2010a.pdf
13. *Лепский В.Е.* Технологии управляемого хаоса – оружие разрушения субъектности развития // Информационные войны. 2010, N4. С.69-78.
14. *Лепский В*.Е. Доминирующие этические установки в различных типах научной рациональности и их отражение в моделях В.А.Лефевра/ Научно-техническое развитие и прикладная этика [Текст] / Рос.акад.наук, Ин-т философии ; Отв.ред.: В.Г.Горохов, В.М.Розин. - М.: ИФ РАН, 2014. С.181-200. http://www.reflexion.ru/Library/Lepskiy-2014c.pdf
15. *Лепский В.* От монодисциплинарности к трансдисциплинарности в эволюции представлений об управлении / Трансдисциплинарность в философии и науке: подходы, проблемы, перспективы. Под ред. В.Бажанова, Р.В. Шольца М.: Издательский дом «Навигатор», 2015. С. 543-562.
16. *Лепский В.Е.* Эволюция представлений об управлении (методологический и философский анализ) – М.: «Когито-Центр», 2015. – 107 с. http://www.reflexion.ru/Library/Lepskiy2015.pdf
17. *Лефевр В.А.* Системы, сравнимые с исследователем по совершенству // Системные исследования. М.: Наука, 1969. С. 104-110.
18. Моисеев 1998 - *Моисеев Н.Н.* Еще раз о проблеме коэволюции // Вопросы философии. 1998, N8.
19. *Моисеев Н. Н.* «Круглый стол» на тему «Быть или не быть… человечеству?», 29 февраля 2000 г., Москва.

20. Проблема сборки субъектов в постнеклассической науке / Под ред. В.И.Аршинова, В.Е.Лепского. – М.: Издательство Института философии РАН. 2010. – 271 с.
21. Рубинштейн 1997 - *Рубинштейн С. Л.* Избранные философско-психологические труды. М.: Наука, 1997.
22. *Степин В.С.* Теоретическое знание. - М.: Прогресс-Традиция, 2003.
23. *Степин В.С.* Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность // Вопросы философии 2003, № 8. С.5-17.
24. *Турчин В.Ф.*Феномен науки. Кибернетический подход к эволюции. - Изд. 2-е. - М.: Словарное издательство ЭТС. - 2000. - 368 с.
25. Foerster 1974 - *Foerster, Heinz.* Cybernetics of Cybernetics. Urbana Illinois: University of Illinois. 1974.
26. Foerster 2003 - *Foerster, Heinz.* On constructing the reality (originally published in 1973) // Understanding understanding: Essays on cybernetics and cognition. N.-Y.: Springer Verlag, 2003.
27. *Karl H. Müller* (2015) The Multiple Faces of Reflexive Research Designs // Systemics, Cybernetics and Informatics. 2015. vol. 13.N 6. P.87-98.
28. *Umpleby Stuart A.* (2014) Second order science: logic, strategies, methods // Constructivist Foundations. 2014. Vol. 10, No. 1. November. P. 16–23.
29. Wiener 1948 – *Wiener Norbert*. Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machine (Cambridge, Mass., John Wiley & Sons Inc., New York, 1948).

Абульгасан Аббасов

Человек и общество в геополитическом пространстве: потребность в постнеоклассике

«Корнем всякой свободы является разум»
(Фома Аквинский)

Вопреки ожиданиям многих, конец «холодной войны» и старой эпохи не принес миру и народам надежной стабильности, гарантированного развития и разрядки напряженности. Наоборот, мир стал более нестабильным, конфронтационным и тревожным. Проблемы, затрагивающие судьбы народов, обществ и человечества в целом, с одной стороны, возросли в количественном плане, с другой – резко усложнились, все больше и больше приобретая драматический характер. Неолиберальная (олигархическая) глобализация, как форма существования современного мира, якобы призванная служить многомерной и масштабной интеграции, на деле обернулась невиданным обострением противостояний и противоречий, партикуляризмом и отчуждением, само-сегрегацией обществ, народов и людей. Специфика бытия человечества сегодня такова, что часто слышатся голоса: «Мир на грани глобальной катастрофы!».

Разделяя тревогу по поводу нынешнего и будущего состояния мира, мы должны признать, что в уже сложившейся нездоровой ситуации, в негативах разного рода и порядка отчасти виновата **философия**, а точнее сказать – ее невмешательство, созерцательное отношение к происходящим процессам и явлениям, ее непростительное замыкание (по собственной воле ли, вынужденно ли – не имеет значения) на «собственных», якобы традиционных проблемах. Эта замкнутость на самое себя, так называемая инбригидность существования философии, её отгороженность от реалий в какой-то степени выхолостила, оскопила как саму эту науку, так и печально сказалась на судьбе мира. Философия, отрешенная и отчужденная от реалий, фактически, смирилась

с тем ненормальным состоянием, когда проблемы мира в целом и отдельных обществ в частности отданы сугубо в ведение (и видение!) политиков, военных, дипломатов, чиновников разного ранга, крупных бизнесменов, глав государств и транснациональных корпораций, банков. Не случайно, что Дж. Сорос, З. Бжезинский или же Г. Киссинджер сегодня больше влияют на мировую политику, чем вместе взятые философы мира. И отнюдь не потому, что они, действительно, незаурядные мыслители, а по причине того, что являются специально обозначенными персонами в качестве ведущих фигур глобального капитализма – того самого олигархического капитализма, который ещё в начале 90-х годов прошлого столетия выдающийся логик-философ Александр Зиновьев называл тоталитарным. О транснациональных корпорациях и международных банках, об их тайных, сомнительных сетях и сообществах, вообще, говорить не приходится. Иной раз складывается мнение, что мировые проблемы – исключительно их компетенция. Но, не было бы печали, если дела шли хорошо, и не оставалось бы места нарастающей тревоге.

Одним словом, философии пора вмешаться в решение мировых проблем, вплотную заниматься судьбами человечества, не забывая, конечно, заботы отдельных обществ и конкретных народов. Данный призыв, собственно, звучит не впервые и его авторство принадлежит не мне. В новейшей истории он был озвучен ещё в 1986-ом году на международном семинаре, организованным Философским обществом Турции и посвященным теме: «Философия перед мировыми проблемами». Затем XXI международный конгресс по философии в августе 2003-го года также был непосредственно связан с этой темой. Аналогично обстояло дело и на XXII Международном Философском Конгрессе (30-е июля – 5-е августа 2008-го года, Южная Корея, Сеул). Несмотря на разнообразие тем, все доклады и выступления объединяло одно – озабоченность судьбами мира.

Сегодня мир, как никогда, нуждается в выработке

приемлемой для всех дееспособной глобальной политической архитектуры, качественно нового тренда развития человечества – того нечто, что на долгие годы и десятилетия вперед обеспечивало бы всеобщий устойчивый мир, динамическое развитие и прогресс народов. В сущности, речь идет о создании новой **геополитической эпистемологии** и реализации самой геополитики на базе этой эпистемологии. Говоря об эпистемологии, я имею в виду не только методологию, а нечто большее, включающее в себя как методологию и гносеологию, так и собственную (адекватную) логику и аксиологию, а также, если потребуется, соответствующую лексику и процедурный аппарат. Как я уже обосновывал в предыдущих своих работах, традиционно господствующий в международных отношениях «геополитический реализм» отнюдь не удовлетворяет запросам и чаяниям сегодняшнего мира, более того, во многом он действует вопреки интересам человечества, мешает как развитию, так и соблюдению международного права, разработке нового (справедливого и дееспособного) кодекса поведения (**1,2**).

В речи президента США Барака Обамы на сессии ООН, посвященной 70-летию этой организации (28 сентября 2015-го года), хотя и не была предложена системная философия видения мира и решения глобальных проблем (как и в речи других ведущих лидеров), вместе с тем, прозвучали весьма интересные, заслуживающие серьезного внимания тезисы. Если глубоко разобраться, то эти тезисы можно рассматривать в качестве своеобразной критики традиционной и ныне функционирующей парадигмы мышления и действия, как в международных делах, так и в управлении отдельными обществами. Эти же тезисы, по-моему, можно рассматривать в качестве элементов той новой геополитической эпистемологии, о необходимости которой я говорил выше и которую, условно, называю **постнеоклассической**. Чтобы не быть голословным, в качестве аргументации сказанного приведу определенные выдержки из речи президента Б. Обамы:

«Она (ООН – А.А) была создана, чтобы не допустить

третью мировую войну. Она формировала связи между бывшими врагами, формировала международную систему, которая наказывает тех, кто выбирает путь конфликта вместо сотрудничества. Это реальный прогресс. Опасные течения могут снова затянуть нас в темные воды мира хаоса. Появляются новые диктаторы. Опасные сети сеют террор, они затягивают мужчин, женщин и детей»; «Некоторые считают, что надо верить в силу, что порядок устанавливается путем применения силы. Некоторые из крупных держав ведут себя именно таким образом, нарушая право»; «Но мы живем в условиях интегрированного мира, где каждый из нас должен быть заинтересован в успехе друг друга. Ни одна страна не может обезопасить себя от угрозы терроризма, финансового кризиса или изменения климата планеты. Если мы не сможем более эффективно работать совместно, то мы все пострадаем от последствий этого. Мы также понимаем, что США не могут в одиночку решать проблемы всей планеты»; «Сила наций зависит от успеха людей, от их знаний, от инноваций. Репрессии - это симптомы неспособности обеспечить эти основы. Со временем слабость такого подхода будет продемонстрирована. Мы ничего не получим от того, что вернемся в темные времена. Нельзя бросать свои идеалы в этот критический момент»; «Мы не можем оставаться в стороне, когда встает вопрос о территориальной целостности страны. Это может случиться с любой другой страной, вот в чем проблема»; «Демократия может приобретать различные формы, но есть принципы очевидные. Никто не хочет, чтобы его за его взгляды бросали за решетку, девочки должны ходить в школу, нельзя наказывать за мирные петиции... Я верю в то, что правительство, которое подавляет мирный протест, не демонстрирует силу, это демонстрация слабости и страха. Демократия в США не идеальна, она может быть дисфункциональной, но вся она направлена на то, чтобы у людей было больше прав, больше голоса. Именно благодаря этому мы стали самой сильной страной в мире» (**8**).

Разумеется, было бы странным ожидать от президента

Б. Обамы всесторонне обкатанной, системной эпистемологии глобального развития. Во-первых, это кропотливая профессиональная работа на междисциплинарной основе специалистов разного профиля с участием философов. Во-вторых, согласимся, по сей день проблема глобальной политической архитектуры и новой геополитики (в контексте адекватности и перспективности эпистемологических основ) не поставлена специальным образом на повестку дня, она, как говорится, затерялась во всеобщей суматохе, осталась в тени растущей текучести и турбулентности «специальных» задач. Ради справедливости замечу, что актуальность проблемы глобальной политической архитектуры была специально обозначена лишь Дж. Соросом в работе «Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм» еще в 2001-ом году (**10**), хотя и без увязки с необходимостью разработки качественно новой эпистемологии. Значимость сопряженности плодотворного решения данной проблемы с выработкой адекватной эпистемологии была обоснована мной в 2004-ом году – в статье «Мировые проблемы, философия и международное право» (**1**). Еще с середины 90-х годов прошлого столетия в силу своих возможностей я старался разработать систему основных положений, идей и принципов постнеоклассической научной парадигмы. В этом смысле мой «выход» на данную проблему, думается, был естественным и закономерным. И сегодня вновь хочу подчеркнуть: успешное разрешение проблемы глобальной политической архитектуры и формирование нового мирового порядка во многом зависит от разработки адекватной эпистемологии. Она же, дееспособная эпистемология, – ключ для необходимого пересмотра самого международного права.

Да, международное право нуждается в пересмотре, но не считаю верным тот путь, когда суть дела сводится к переходу от национального к пост(над)национальному контексту, что мы наблюдаем, по существу, в научных разработках живого классика современной философии Юргена Хабермаса (**11**). Представляется оправданным положение

выдающегося немецкого юриста, философа и политического теоретика Карла Шмитта (1888-1986), который считал невозможным воплощение идеи космополитического права в системе международных отношений. Попытка гомогенизации национальных идентичностей привести к чему-то хорошему не может. Позитивный пересмотр международного права возможен лишь в случае, когда специфика национального будет учитываться во всей полноте. Пренебрежение к этническому или национальному разнообразию (божественному началу) есть своеобразная форма фашизма. В этом смысле космополитизм идентичен фашизму. В любом случае, каждой исторической общности присущи свои культурные коды, а потому при разработке позитивного тренда развития мирового сообщества это естественное положение непременно должно учитываться.

В контексте всего сказанного и на азербайджанскую философскую науку возлагается довольно ответственная миссия, детерминируемая временем и историей, нашими национальными интересами и приоритетами. И было бы непростительной ошибкой подменять реализацию этой философской миссии услужливой суетой так называемых «политологов» и «экспертов». Они, зачастую, предпочитают говорить лишь о единичном и особенном, причем, совершенно не вдаваясь в суть общего. Поток их суждений изначально внутренне рассогласованный, партикулярный. Вдобавок, в их мыслительной базе не редки вкрапления гиперболизированности, элементов резкой ангажированности, вредных штампов и стереотипов. Особенно – в контексте суждений об этническом и национальном. В результате, как правило, искажается сущность – как самого целого, так и его частей, вносится еще большая неразбериха, сумятица в понимание вещей, что, разумеется, негативно влияет на процесс принятия решений и саму практическую деятельность.

Думается, что о таких судьбоносных феноменах, как **мировой порядок**, **международный кодекс поведения**, глобальная политическая архитектура, **перспективы глобального развития и мира**, **демократии и прав человека**, должна,

прежде всего, беспокоиться и говорить философия. И не только потому, что философия, как интегративное знание, больше всех иных дисциплин правомочна и способна в осмыслении общего, универсального, в раскрытии диалектики дедуктивных связей и отношений. Велика также потребность в самой мудрости как таковой и в таких ее атрибутах, как человеческая честность и порядочность, ответственность и совестливость, явно не уживающихся с идеологией купли-продажи и всё большей прибыли современного глобального капитализма. Несущая идеологическая база этого процентно-спекулятивного капитализма – олигархический либерализм – немощна в обеспечении этих аксиологических атрибутов. В отличие от либерализма XIX века и даже первой половины XX века, он перестал служить свободе и позитивной самоорганизации, причем, как в смысле единичного (суверенитета личности), так и общего (суверенитета народа). Его забота – обеспечение свободы особенного, избранного, то есть, привилегированного меньшинства. И совсем не случайно, что современный либерализм все больше и больше отчуждается от своих же базовых ценностей, когда-то провозглашенных и защищаемых, вроде: «свобода», «равноправие», «демократия», «справедливость», «совестливость», «долг чести» и т.п. Он, по существу, сегодня крайне элитарен и явно не преследует каких-либо эгалитарных, а зачастую даже альтруистических целей и задач. Вследствие этого, чем дальше, тем больше его риторика входит в диссонанс не только с собственными исходными лозунгами, но и с общечеловеческими ценностями вообще, в том числе, с теми заповедями, которые составляют значимое содержание мировых религий. Потому-то современный либерализм находится в радикальной оппозиции, если не сказать «во вражде», как к исламу, так и к христианству и буддизму. Он ими лишь манипулирует, когда и где нужно, в собственных эгоистических интересах. В этом смысле исчадие ада – пресловутое «Исламское государство» - не естественный плод ислама, а порождение мировой олигархической закулисы, доказательством чему служит

множество подтвержденных фактов.

Естественно полагать, что сила, которая явно действует в русле деградации ценностей и их коварной подмены в собственных интересах, руководствуясь узкими меркантильными мотивами, не может быть выразителем личностного (отдельно-человеческого), народного и национального. Она – против самовыражения как индивида в качестве самоценности, так и народа и национальности. Отсюда и навязанная миру в последние десятилетия оголтелая гомогенизация культуры. Мировая олигархия не заинтересована в возведении на пьедестал человека-личность, народ, нацию, наоборот, он всячески способствует их ниспровержению. Олигархия и нация – понятия несовместимые, а потому в условиях торжества олигархического либерализма и тоталитарного капитализма разговоры о строительстве-формировании нации вызывают лишь недоумение и раздражение. Это, просто, опять же, очередной элемент манипулирования общественным мнением. Извините, для олигархии – античеловеческого порождения и претора **тоталитарного капитализма** – выгодно не созидание нации, а производство дебилоидов. Дебилоид – самый ценный ресурс олигархического капитализма. Более ценный, чем золото, нефть, газ, земля, редкие минералы и прочее!

Итак, о чем же хотят поведать порождаемые мудростью честность и совестливость, какую старую истину они стараются донести миру? Таких истин множество, но одна из них – определяющая. Ее суть в том, что «**новый кодекс поведения**» мирового сообщества, подмененной гегемонистской глобализацией «совершенного», не оставляет места для претворения в жизнь **воли и чаяния народов**. Говоря о воле народов, я имею в виду нечто гораздо более значительное, чем возможность выбора путем выражения права голоса из нескольких кандидатов одного. В конце концов, с помощью хитрых политтехнологий так можно манипулировать массами, что люди предпочтут проголосовать за какого-то популиста-мошенника, отъявленного шарлатана. В новейшей истории

одним из действительно значимых выражений воли и чаяния народов, на мой взгляд, была героическая борьба чеченского народа за свою независимость, честь и достоинство. В апреле 2016-го года исполнилось 20 лет со дня подлого убийства великого сына чеченского народа Джохара Дудаева. Это было убийство, организованное так называемой либерально-демократической российской властью во главе с Б. Ельциным при содействии Вашингтона (президента-демократа Б. Клинтона и его команды), а также подкупленных российскими спецслужбами агентов из турецких левых и шпиона контрразведки Шанкала Атасагъюна. В 1996-ом году с целью взаимной поддержки Б. Клинтон передал Б. Ельцину все координаты передвижения Дж. Дудаева. В этом году они оба, эти распиаренные «демократы», были избраны, друг за другом, президентами. Меня ещё тогда поражал цинизм, бездушие радетелей демократии в Лондоне, Брюсселе и Париже, в странах Европейского Союза, которые без всяких треволнений созерцали жестокое попирание законных прав чеченского народа, фактическое его истребление военной машиной и спецслужбами России. Но главный вопрос всё ещё остается в повестке дня мирового сообщества: как решать такие проблемы, опираясь на какую геополитическую философию удовлетворять многовековые чаяния народов, которые высоко ценят Свободу, Честь, Достоинство, отдают свои жизни за эти ценности, а потому заслуживают их? В каком направлении следует пересматривать международное право, да и всю систему права, чтобы народы мира могли жить в условиях, когда приверженность историческим традициям, национальным обычаям не отвергается, а приветствуется «современностью», «цивилизованностью»?

Воля народов в ее подлинном смысле не может реализовываться вне заботы о социальной справедливости, морали и этики, уважения их исторической и культурной самобытности. А потому народы мира вынуждены с тревогой наблюдать за тем, как формируется «глобальное сообщество» под тотальным влиянием «философии» суперматериализма и

рыночного фундаментализма. Хотя достаточно понятно: массированное формирование заинтересованными силами ложной убежденности в правоте этой «философии» чревато полной потерей человечеством способности оценить направление и масштабы грядущего надлома, всеобщего противостояния и глобального хаоса. Особенно встревожены народы так называемого «третьего мира». Все большее сращивание глобализации с американизацией и вестернизацией оборачивается для них потерей статуса и идентичности, прав и ресурсов. Морально бесчувственная и духовно пустая глобализация воспринимается ими как сатанинский вызов собственной цивилизации, как гипертрофированная форма бесчеловечного, аморального материализма, оправдывающего новейшую универсальную доктрину эксплуатации и унижения.

Между прочим, наличие такой естественной реакции в отношении глобализации отмечается и самими американскими и западноевропейскими аналитиками. Они же предлагают определенные рекомендации для смягчения этой реакции. Например, известный американский политолог и государственный деятель Збигнев Бжезинский в своей политически ангажированной, внутренне противоречивой книге «Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство» пишет: «Таким образом, Соединенным Штатам следует поостеречься создавать впечатление, что они считают ислам неспособным, в виду его якобы принципиально иной культурной природы, пройти те же этапы политического развития, что и христианский и буддистский миры» (**4, с. 84**). Далее: «В конечном счете, интересы национальной безопасности Америки требуют, чтобы последователи мусульманства начали рассматривать себя как такую же часть формирующегося глобального сообщества, что и ныне процветающие демократические страны планеты с другими религиозными традициями. Не менее важно, чтобы в глазах политически активных элементов исламского мира Соединенные Штаты не выглядели фундаментальным препятствием на пути к

возрождению исламской цивилизации, главным покровителем социально отсталых и поглощенных собственными экономическими интересами элит или пособником других держав, которые пытаются увековечить либо восстановить полуколониальный статус тех или иных мусульманских народов» (**4, с. 85**).

Не будем здесь упрекать З. Бжезинского за то, что он выдвигает свои рекомендации, руководствуясь сугубо заботами о выгоде и национальной безопасности США, а не идеями о равноправии народов на планете и мотивами человеколюбия вообще. Всё-таки он не великий философ Кант, чтоб радеть о сопряженности истины и добра, заботиться о целях человека и человечества, о вечном мире. Осуществление идеи всемирно-гражданского общества – не забота Бжезинского, руководствующегося доктриной «геополитического реализма», согласно которой у государств нет принципов, а есть только интересы. Как справедливо отмечает Дж. Сорос, очень близка к этой доктрине вульгарная разновидность дарвинизма, объявляющая законом природы выживание наиболее приспособленных. Их общий знаменатель то, что основание расчетов составляет эгоистический интерес, а всякие морально-этические соображения исключаются (**10, с. 391**). Собственно, сегодня в геополитике речь идет о государственных интересах, вовсе не обязательно совпадающих с интересами людей. «Идея о том, что государство должно представлять интересы своих граждан, находится вне рамок этой теории» (**10, с. 301-392**).

В конце концов, судьба утопающих – это, прежде всего, дело рук самих утопающих! Как самих мусульман – простолюдинов, живущих впроголодь на несметных родимых залежах нефти и газа, так и стоящих над ними мусульман-госчиновников со спущенными внутренними тормозами, продолжающих педалировать свою ненасытную алчность, жажду нажива под ширмой демократии и прав человека, мультикультурализма и толерантности. Если уж в геополитике, в международных отношениях соображения и требования морали фактически не

принимаются в расчет, то тем более чиновники-бюрократы обязаны соблюдать правила приличного поведения, жить и работать по совести. Иначе с нарастающей силой бушующие волны разрушительной энтропии окончательно накроют общество. Тогда уж из общей лавы грязи и помоев выбраться не удастся никому.

Беспечность в отношении собственной судьбы, когда одни вжились в свою бедность и убогость, а другие – в свою алчность и бессовестность, в конечном счете, превратит всех нас, мусульман, в несчастного Йозефа из романа «Процесс» Ф. Кафка. Йозеф, не зная за собой никакой вины, тем не менее, покорно принимает все, что с ним происходит, вплоть до оглашения и исполнения смертного приговора. Не исключено, что при столь незавидной адаптации к плохому и наихудшему, при столь раздражающей тяге к приспособленчеству, мы окончательно потеряем способность понимать смысл происходящего. Не говорю уж о каких-то позитивах в практических действиях. Великий Сократ наставлял: нельзя жить неосмысленной жизнью; от неясности в мыслях не жди добра.

Сегодня наша элита, прежде всего, научная вкупе с политической, ответственна за создание реалистичных концепций, моделей и парадигм для решения как собственно общественных задач, так и проблем глобального развития. Она правомочна и обязана представить мировому сообществу свое видение перспективы, внести свой вклад в разработку глобальной архитектуры, нового кодекса поведения для сегодняшнего и будущего мира. Думается, что многого можно достичь здесь, опираясь на постнеоклассическую эпистемологию, конечно, не отметая полезные наработки классики и неоклассики. Можно даже сказать: постнеоклассика – это необходимость, диктуемая временем и историей, запросами бытия человека и мира. Разумеется, чтобы опираться на постнеоклассическую эпистемологию, которая только что складывается, надобно также творчески участвовать в её созидании. Представляется, что наша научная и философская мысль потенциально дееспособна для этого.

Главное в том, чтобы сама философия управления обществом, государственная система власти уважала и всячески поддерживала ее – эту самую МЫСЛЬ.

Поиск и созидание оптимальной научной парадигмы анализа, освещения и прогнозирования не только общественных, но и глобальных трансформационных процессов является сегодня одной из важнейших задач. Ученые обязаны представить свои соображения хотя бы по поводу главного универсального вопроса, а именно: по какому вектору должен протекать процесс переформатирования мира, каким дееспособным «изм»ом следует руководствоваться, дабы не застрять в тисках инерционно-реакционного мышления и перестать послушно следовать догмам олигархического либерализма, согласно которому и государство, и люди должны служить интересам глобальных монополий, транснациональных корпораций и банков? Неужели ещё есть потребность в том, чтобы понять: монетаристская квазирелигия окончательно загнала экономику, социальную политику, да и не только эти сферы, в тупик. Пагубность этой квазирелигии сказывается и проявляется везде и всюду.

От качества разрешения этих актуальных проблемы во многом зависит достижение успехов как в самом социальном познании и научно-философской культуре, так и в различных сферах общественной и международной жизни. Рациональное обновление (модернизация) различных сфер жизнедеятельности трансформирующегося общества, позитивная наладка системы международных отношений, выработка и укрепление приемлемых правил поведения, самой культуры диалога и общежития, достойных человека, наций и народов, невозможны в условиях длительного отсутствия новых базовых ценностей, соответствующих идейно-теоретических, методологических и гносеологических оснований, оценочных критериев, определенности в исследовательских стратегиях и принципах. Политика и геополитика сегодня, как никогда, востребованы в концептуально новой научной мысли, в новой прагматической философии. Человечество должно сделать всё

возможное, чтобы избавиться от деградационно-паразитарного тренда.
Востребованность в качественно новой эпистемологической парадигме - это проблема не только теоретическая, но и практическая. Все те сложнейшие вопросы нашего бытия, которые волнуют нас, требуют своего решения, настойчиво напоминают о себе, нуждаются, прежде всего, в адекватной эпистемологии изучения, осмысления и преобразования. Разрабатывая и реализуя такую эпистемологию, мы сможем, прежде всего, помочь нашему обществу в выборе оптимального **канала реализации** своих потенций, в осуществлении прорыва на перспективный структурно-функциональный уровень развития в стремительно изменяющемся мире. Она необходима с точки зрения самоопределения общества в системе межгосударственных отношении, проблем глобализации и универсализации. Одним словом, есть величайшая потребность в новой научной парадигме, в продуктивной системе представлений, идей, принципов, а если необходимо, то и в новой лексике и процедурах. И это – задача не столько поисковая, сколько созидательная.

Творческое созидание дееспособной научной парадигмы, думается, возможно, лишь на путях следования тем веяниям и мотивам, которые детерминируются именно **современной наукой**. Говоря о современной науке, я имею в виду, прежде всего, систему научного знания, созидаемую на качественно новом типе **рациональности**. Эту систему знаний условно можно назвать **постнеоклассической.** Она, вытесняя как классическую, так и неоклассическую науку, всё больше и больше завоевывает себе место. Формирующийся (с 60-х годов и особенно с 70-х годов XX века) в ходе глобальной научной и технико-технологической революции постнеоклассический тип знания отличается от неоклассической не только по типу рациональности, но и по объекту (предмету). В смысле типа рациональности, согласно М. А. Чешкову, постнеоклассическая наука отлична от неклассической тем, что соотносит знания об объекте не только со средствами познания, но и с

ценностно-целевыми структурами деятельности (**13, с.130**). На мой взгляд, есть здесь и другие существенные моменты, а именно: речь одновременно идёт и о той рациональности, при которой субъект не говорит об объекте, как традиционно это было, а дает возможность (помогает) самому объекту говорить о себе (стремление М. Хайдеггера). Это тип рациональности, когда налицо внутренне сострадательная, толерантная и диалогичная мысль, ответственная и критичная – перед самим собой и к самому себе. По объекту (предмету) же постнеоклассическая наука отличается тем, что исследует не просто объекты как таковые, а объекты как **сложности**. Для постнеоклассической науки изучение того или иного объекта – это, прежде всего, познание сложности и усложнения в различных проявлениях, аспектах и уровнях. Вкупе, это познание **времени и овременённости** в физическом, историческом, социальном и эволюционном контекстах.

Примечательно, что в русле постнеоклассической науки сами сущностные идеи и принципы неоклассической науки находят весьма очевидную плодотворность и эвристичность. В данном случае ещё раз подтверждается истинность идеи, которую, кстати, неоднажды озвучивал в своих работах основатель нечеткой логики Л. Заде: достояния из системы знания сравнительно низшего уровня становятся более значимыми в ансамбле достояний высшего порядка.

Такие фундаментальные категории-феномены неоклассической физики, как принцип неопределенности, принцип дополнительности, принцип запрета, как идеи стохастичности, недизъюнктивной детерминации, квантования (порционности) процессов, эмерджентности, множественной нелинейности, именно благодаря новациям и познавательному арсеналу постнеоклассической науки по-настоящему становятся общенаучным и общекультурным достоянием. В ансамбле идей, принципов, понятий, представлений и концепций постнеоклассического знания могучий арсенал неоклассической науки образует новую универсальную онтологию, говоря словами Н.Н. Моисеева, «новую базовую модель мира и познания» (**7**).

И в этом смысле, может быть, на самом деле стоит говорить о рождении **Новой науки** (Х- науки) и становлении нового типа мышления, которое я условно, исходя из сущности, называю **критически – синергетическим мышлением (3)**.

Определяющими составляющими постнеоклассического когнитивного пространства являются:

идеи динамического неравновесия, неустойчивости, необратимости, эмерджентности, нефундаменталистского основания и обоснования, саногенной самоорганизации и синергизма, квантования процессов, поэтапной причинности и оптимизации; способ критически-синергетического мышления, мягких и вероятностных вычислений;

принципы достижения единства путем разномыслия, необходимого ограничения (запрета), соблюдения мерных отношений, сохранения социальной энтропии в рамках рационально допустимого, вариативности и поэтапности при определении системообразующих свойств, значимости функционального времени в эволюционном усложнении и видообразовании;

представления о флуктуационно-бифуркационных изменениях, когерентности и кооперативности, о нетрадиционно понимаемом явлении хаоса, причинности, времени–пространства, необходимости, вероятности и случайности.

Атрибутивными элементами постнеоклассики также являются следующие

положения: с условием соблюдения необходимых ограничений открытость социальных систем, диалог и взаимосотрудничество альтернатив, наличие самоорганизационных и синергетических свойств, служащих «целому», рост степеней свободы вкупе с ответственностью делает развитие более устойчивым и гарантированным; разрешение противоречий, порожденных из отношений разнообразия (различия) с позиций абсолютного отвергания ведет систему к регрессу; разнообразие, которое не служит единству (солидарности), так же, как и обесценивание внутрисистемного разноцветья, становится причиной гибели системы; фундамента-

лизм (абсолютизация опоры на «единичное» или «особенное», на «постулативные точки»), будучи явным проявлением субъективизма и догматизма, способствует не демократии и гармонии, а торжеству авторитаризма и тоталитаризма, анархии и застоя.

Постнеоклассическое научное направление – синергетика – является, на мой взгляд, лишь только одной из важнейших составляющих (подсистем) Х–науки. Синергетика, основы которой были заложены в конце 70-х – начале 80-х годов прошлого столетия, благодаря, главным образом, усилиям двух научных школ - брюссельской под руководством Ильи Пригожина и штутгардской во главе с Германом Хакеном, сама по себе является недостаточно мощной с точки зрения выявления и изучения всей гаммы реальных процессов касательно систем органической, а тем более – глобальной, социальной и духовной природы. Многие аспекты становления, функционирования, развития живого, духовного, социального, международного (глобального) как сложностей особого качества не объяснимы на уровне лишь только обобщений и аналогий синергетики, пусть даже очень важных и значимых в отдельных случаях. Естественно, что и **философия синергетики** не может целиком и полностью подменить постнеоклассическую **философию сложности** как таковую. **Философия сложности это такая систематика в построении и генерации мысли, которая необходимым образом нуждается в философии синергетики, но не ограничивается ею.**

Интенсивно формирующаяся в последние десятилетия философия сложности как постнеоклассическое явление творчески встраивает, если так можно выразиться, в рамки своего «мировоззрения» не только бесспорно фундаментальные идеи И. Пригожина, Г. Николиса, Г. Хакена, И. Стенгерс, Дж. Каррери, М. Эйгена, М. Месаровича, И. Шмальгаузена, П. Анохина, В. Франкла, Л. Заде и др., но и великолепные образцы духовного наследия прошлого, начиная с Конфуция и Будды, Платона и Аристотеля, Ал-Газали и Ал-Фараби, Ибн Сина и Ибн Рушда, Канта, Гегеля и Фихте. Одновременно, это

– философия, зарождающаяся на передовом рубеже самых различных дисциплин: физики и биологии, футурологии и психологии, математики и логики (особенно – нечеткой математики и логики Л. Заде), социологии и экологии, теории особенностей и катастроф, теории рефлексивности Дж. Сороса, теории и технологии искусственного интеллекта, теории катастроф и теории хаоса, теории и практики социальных реконструкций. В ней прекрасно рефлексируют друг с другом, находят родство взгляды физика В. Гейзенберга и психолога К. Франкла с элементами из культурной традиции Востока. В ней - созвучность мировоззрений, культур, синергизм Запада и Востока, сочетание достижений западной науки и ценностей восточной философии.

Философия сложности - наличное, возможное, действующее бытие наиболее адекватной трактовки, а также нового видения и созидания мира уже сегодня, имеющее глобальную перспективу. Эту глобальную перспективу я усматриваю, прежде всего, в реализации такого состояния, когда исчезнут не только различия, ведущие к вражде и отчуждению между естествознанием и обществознанием, техническими дисциплинами и человекознанием, между физиками и лириками, но и когда устранятся излишние моменты расхождения, неприятия в существовании различных культур (с учётом их самоценности), в общих воззрениях о едином мире и человечестве. Когда проблемы многообразия и противоположностей будут разрешаться не силой оружия и диктата, путём отрицания и отстранения, битья и уничтожения, а будут преодолены **мудростью**, **гуманистичностью духа**, **мышления и действия**.

Существование противоположностей, различий, альтернатив, разности потенциалов – атрибутивное свойство бытия, способ его жизнестойкости, самореализации и саморазвития. Социальные, политические, экономические, глобальные формы бытия также не составляют исключение. **Человек и общество, страны и государства живут посредством взаимодействия противоположностей и альтернатив. Нам,**

одновременно, нужны стабильность и перемены, порядок и свобода, традиции и новшества, планирование и невмешательство, индивидуализм и коллективизм, консерватизм и революционность. Наша жизнь, наше благополучие и счастье постоянно зависят от одновременного преследования множества целей и задач, причем, нередко взаимно противоположных, от примирения сторон. Для народов, стран и культур всё оборачивается слишком плачевно, когда примирение, взаимодополнение, согласованное разумение, сходимость и сопряженность подменяются огульным отрицанием, грубым отторжением, борьбой на уничтожение одного другим. И все теории, так или иначе пропагандирующие такой подход, как говориться, не угодны ни Богу, ни человеку. Философия сложности против именно такого подхода, этого извращенного отношения к бытию и сущности вещей. И многие наши беды – оттого, что мы не можем освободиться, прежде всего, от инерции мышления, от негодных мировоззренческих, гносеологических, аксиологических и методологических стереотипов, штампов, явно искаженных мыслительных установок и правил – будь это в межличностных, общегосударственных или международных отношениях, в экономике и политике, в искусстве, науке или общей культуре. Во всех сферах жизнедеятельности общества мы сталкиваемся с явлениями, когда, с одной стороны, все, вроде бы, за плюрализм, за разномыслие и существование альтернатив, с другой – почти все, за малым исключением, на деле против этих же ценностей. Впрочем, здесь хотелось бы ещё раз напомнить некоторые мысли из собственной книги «Демократия: наличная и должная», опубликованной в 2005-ом году:

Демократия – это востребованность в «другом», «ином», это – открытость и толерантность, когда мысль и поведение знают границы, пределы любви к «своему» и ненависти, неприятия к «чужому». Демократия – это имманентная тяга к взаимовыгодному сотрудничеству, обязанность и долг понимать, уважать истину другого, его

права. Демократия – это правило ставить под сомнение, прежде всего, собственное разумение и собственное право владеть чем-то и кем-то. Демократия возможна тогда, когда самовыражение индивидуального, частного предполагает и стимулирует самовыражение общего как ценности, когда «я» подходит к «иному» не как к бесправному объекту обладания, пользования во имя собственных субъективных желаний и стремлений, а как к самоценной сущности, имеющей право быть свободной, доказывать своё мнение, быть избранной и избирать. **Демократическое мышление постольку критично, поскольку стремится к единению с иным, к взаимопониманию и сотрудничеству между разными определенностями**. Не кичливо-болезненное ощущение своей сверхценности, не упоение своей единственной правдой делает возможным бытие демократии, а осознанное стремление к взаимоуважению и согласию. Она, демократия, зиждется на **критическо-синергетическом** отношении к миру, к событиям и явлениям.

Тоталитарно-авторитарный тип мышления отметает основы альтруизма, системной естественности социального порядка. Здесь уместно было бы напомнить примечательную мысль Ж. Ламетри: «Если бы каждый мог жить в одиночку и исключительно для самого себя, то существовали бы люди, и не было бы человечества, были бы пороки, или то, что называется ими, но не было бы угрызений совести» (**6. с.225**). Мирное будущее человечества возможно, если мы будем действовать рука об руку, взаимосогласованно, сочувствуя и помогая друг другу. Будущее созидается сегодня. Если мы относимся к будущему как к цели, то живем, если же - как к средству – выживаем. Нелишне было бы озвучить здесь интересную мысль японского писателя, Нобелевского лауреата Акутагава Рюнескэ: «Человеческая жизнь похожа на коробку спичек, обращаться с ней серьезно – смешно, обращаться несерьезно – опасно».

История не раз демонстрировала, что тоталитарная мысль зачастую разворачивает свою деятельность под флагом

демократии и от имени народа против той же демократии и того же народа. И всё это совершалось при двусмысленной позиции и молчаливом согласии так называемого цивилизованного мира, дискредитировавшего себя в глазах народов своей приверженностью к концепции устаревшего взгляда на мир, к той доминирующей парадигме, когда сам **принцип** приносится в жертву **выгоде,** а мотивы получения прибыли довлеют над всякой моралью и нравственностью. Такая колониально-материалистическая сущность системы отношений не может не вызывать серьезных недовольств и разочарований. Она, эта сущность, уже втянула многие народы и государства в омут общественной смуты, гражданских противостояний и войн.

Применительно, например, к новым постсоветским «независимым государствам» плодами так называемого **кодекса поведения** мирового сообщества становится то, что: государство и политическая власть выходят из-под контроля общества и народа; у людей подрывается вера в демократию как в универсальный принцип; большинство населения ещё больше отчуждается от собственности, чем прежде, и на них же перекладывается основная тяжесть трансформации и выхода из финансово-экономических кризисов; происходит фактическая приватизация власти и собственности, причём самым беззаконным и криминальным способом; догматичный политический менталитет становится доминирующим не только во властных структурах, но и в обществе в целом; судебно-правовая система всё больше и больше начинает играть роль политической юстиции как исполнитель заказов сверху; имеет место невиданная деструкция социально-культурных ценностей, как на уровне отдельных индивидов, так и всего общества; растет массовая безработица, нищета и обездоленность народа; уничтожается социальная база возможной реставрации благополучия для всех и каждого.

Напрашивается вопрос: неужели догмат материального, вещественного, прибыли и денег, наживы и дикой конкуренции есть единственный и верный путь **Движения**

Человечества, создания нормального миропорядка после «холодной войны»?! Не пора ли человечеству бросить вызов этому пути, столь регрессивному и варварскому?! Ведь есть необходимость подумать о **завершении эпохи** и переходить к новым парадигмам!

Здесь, кстати, исходя из сущности проблематики, хочу обратить внимание читателей на бесспорно полезные суждения Джорджа Сороса. В одной из своих фундаментальных трудов он, предупреждая об угрозе, нависшей над открытым обществом и цивилизацией, писал: «В утверждении, что капитализм ведёт к демократии, кроется некая фундаментальная проблема. В системе мирового капитализма отсутствуют силы, которые могли бы толкать отдельные страны в направлении демократии. Международные банки и многонациональные корпорации зачастую чувствуют себя более комфортно с сильным, автократическим режимом. Возможно, самая могущественная сила в борьбе за демократию – это свободный поток информации. Но нельзя переоценивать свободу информации. В любом случае свободный поток информации совсем необязательно побуждает людей к демократии, особенно когда люди, живущие в демократическом обществе, не верят в демократию как универсальный принцип» (**9, с.122**).

Тревогу Дж. Сороса, действительно, легко понять. То, что отношения между демократией и капитализмом, демократией и свободой информации неоднозначны, понятно каждому здравомыслящему человеку. Понятно и то, что свободный поток информации зачастую сам же становится средством дезинформации, рупором лжи и обмана, мелких интриг и слухов, как, например, это имеет место в большинстве постсоветских республик.

Свобода слова, независимость средств массовой информации есть необходимость, но она превращается в немалое зло, когда и в этой сфере жизнедеятельности общества целиком и полностью властвует монетаристская лжерелигия, рыночный фундаментализм, день за днём отметающий моральные ценности и принципы. Столь значимый

свободный поток информации в условиях господства «диктатуры капитала», «коммерческой идеологии», непременно, будет выступать фактором, стимулирующим патологии общества. Такая система информации есть саморазрушающаяся система, работающая против своего подлинного смысла. **Информация – это, прежде всего нечто идеальное, она - явление духовное. И сущность её должна определяться, главным образом, посредством и с помощью параметров духовного бытия**. Защита же духовного предполагает господство разума и истины, главенство научной мысли и нравственных оснований. Когда отсутствуют эти факторы, не может быть свободы слова как таковой в массовом объеме и в нужном для общества качестве. Она, свобода слова, будет лишь как явление частное, единичное, как индивидуальный протест, зов, вызов. Причем, этот индивидуальный голос постараются заглушить как массово-общественный «свободный поток информации», так и неспроста растревоженные господа – приверженцы авторитаризма и тоталитаризма, с которыми, как справедливо отмечает Джордж Сорос, более комфортно чувствуют себя международные банки и многонациональные корпорации. Последним, как показывает действительность, куда выгоднее сотрудничество с послушными марионетками в одежде демократии, идущими на всё, вопреки национальным интересам, ради той же самой безграничной материальной выгоды. Разве не из-за этого большинство граждан превращаются в потенциальных ненавистников «такой независимости» и «такой демократии»?! Впрочем, если нет государства, наделенного национальным смыслом, говорить о независимости бесполезно.

Наконец, трудно спокойно созерцать то состояние, когда культурные традиции, общественные ценности, сугубо национальные достояния в духовной сфере оказываются совершенно незащищенными перед наплывом шоу-потока, нашествием «**монстр-культуры»,** которую многие и по сей день (осознанно или по ошибке) называют «массовой культурой». Монстр-культура, как я её называю, лишь в том смысле

массовая культура, что имеет на сегодня глобальную распространенность в обществах, повальным образом влияет на умы и сердца людей по всему миру, последовательно и цинично захватывает всё новые и новые пространства. В сущности же она весьма далека от народности, конкретной национальной выразительности и даже социализированности. Она не поддается сублимации, преломлению через социокультурные нормы, ощутимой коррекции в рамках влияния национального и подлинно интернационального. **Монстр-культура**, как говорится, терпеть не может переключения энергии с социально неприемлемых (низших, низменных) на социально приемлемые (высшие, возвышенные) цели и объекты. Она – энергия, агрессия инстинктов, первично-самобытных, во многом диких наклонностей. В ней нет (или почти нет) социально и духовно преобразованной энергии, морально-нравственной силы интеллекта, сопереживания и стыда, чувства долга и ответственности. Это, скорее всего, интервенция антикультуры, разгул первобытного инстинкта, агрессия массового психоза. В условиях же, когда современное мировое сообщество представляет собой, главным образом, агломерацию рыночных сил и экономических операций, когда рыночный субъективизм и жажда прибыли не знают границ, эта самая монстр-культура представляет собой величайшую опасность не только для отдельных обществ, но и для глобальной перспективы человечества.

И может быть, на самом деле, следует думать о **необходимых принципах запрета (ограничения)**, что, кстати, абсолютно органично вписывается в новую методологическую парадигму, базирующейся на философии сложности и критическо-синергетическом мышлении. В целом же значимость этого принципа вытекает отнюдь не только в связи с проблемами культурной эрозии и экспансии.

Принцип необходимого запрета (ограничения) играет существенную роль в правильном определении государственной стратегии, в упрочнении основ национальной и общественной безопасности, в гармонизации социальных

отношений и в защите здоровой морально-психологической атмосферы. Без него невозможны, как говорится, здоровая психология и нормальная физиология общества.

Особую значимость принцип запрета приобретает в контексте взаимоотношений нашего общества с иными обществами, с миром в целом. Каждое общество, как сложная система в системе международных отношений, подвержено влиянию отрицательной **энтропии** глобальной общественной жизни, так называемых «отходов производства» иных стран. Эта энтропия сама по себе деструктивного характера и её бесконтрольный импорт (проникновение) по различным каналам сообщения (материально-экономическим, социально-культурным, нравственно-психологическим, научным, политическим) в наше общество чрезвычайно опасно для его нынешнего и будущего бытия. Защита от энтропии особенно важна в периоды коренных общественных трансформаций и кризисов разного рода, на этапах переформатирования мира.
Переход к открытому обществу в постсоветских республиках, как к необходимой и важной цели, также таит в самом себе определенную опасность. Стремления к открытому обществу как бы начинает действовать против самого себя. И связно это, прежде всего, с недостаточным знанием диалектики бытия социального как сложности, а как результат – с беспечностью по отношению к принципу необходимого запрета. Согласимся, что о нем даже не говорят, фактически, мало кто озабочен им. И одна из причин этого в том и заключается, что есть серьезная проблематичность в пропаганде и использовании новой эпистемологической парадигмы.

Как носитель беспорядка, чрезмерной неопределенности, путаницы и хаоса, деградации и растления, социальная энтропия в условиях бездействия или отсутствия запретительных (ограничительных) принципов, должного контроля изначально отнимает у обществ, стремящихся к открытости и демократии, позитивную перспективу. В условиях глобализации, универсализации общественной жизни новые независимые страны, в том числе - Азербайджан, оказываются под

большой угрозой. По причине доминирования в системе межгосударственных отношений ущербных парадигм и при отсутствии, к тому же, необходимых принципов запрета и необходимого контроля за ростом энтропии наше общество, вместе того, чтобы избавится от излишних отходов и негативов общественной жизни, освободиться от загрязнений и приобрести дивиденды от взаимообмена с внешней средой, оказывается под тяжелейшим грузом глобальной энтропии. И на этот счёт можно привести множество конкретных примеров из самых различных сфер жизнедеятельности общества, начиная, например, с ввоза не годных к употреблению продуктов и просроченных лекарств и кончая теми «ужасами», «триллерами», «боевиками» монстр-культуры, которыми обильно снабжают нас победители «холодной войны».

Ради корректности замечу: я не рассматриваю социальную энтропию сугубо в той трактовке, которая имела место, начиная со второй половины XIX века вплоть до середины 80-х годов XX столетия в физике, и не считаю её лишь только негативным явлением. Трактовка энтропии просто как меры беспорядка, принципиально недостаточна, а в своей единственности – даже вредна. Я исхожу из постнеоклассического понимания данной категории. Впрочем, и сами физики в последние годы всё чаще стали говорить об ошибочности трактовки энтропии просто как меры беспорядка (**5; 12, с.98-102**). Родившееся первоначально в физике это понятие сегодня в равной мере рассматривается как химическое, биологическое, экономическое и социальное явление, но в более широком и богатом содержании. И это содержание органично вписывается в общую систему представлений, идей и принципов постнеоклассической научной парадигмы. В новой трактовке энтропия – не только мера беспорядка, но и атрибутивный фактор способа бытия системы.

Напоследок, постараюсь вкратце изложить систему основных представлений постнеоклассической парадигмы, имеющие эпистемологическую значимость не только в контексте анализа и трактовки особенностей глобальных и

общественных трансформаций. Эта система представлений такова:

- принцип причинности в его классической интерпретации во многих случаях не оправдывает себя, будущее состояние эволюционирующей сложной системы невозможно точно «вычислить» (проинтегрировать), зная первоначальные, исходные условия; в поведении систем весьма значима роль недизъюнктивных, вероятностных, эмерджентных, нелинейных, неаддитивных связей и отношений, событий и явлений;
- присущие классической и неклассической науке познавательные средства могут быть полезными для анализа сложностей различной природы лишь с точки зрения стадийности, поэтапности, квантования процессов; в «**особых точках»** и в их близи эти средства познания проявляют еще большую немощь;
- настоящие **новшества** это те, которые вне актуальных возможностей абсолютной распознаваемости, вычисляемости и прогнозируемости со стороны субъекта; вместе с тем, определение (задание) стратегических целей и моментов как возможно, так и необходимо, чтобы правильно уточнить тактические стороны этой стратегии и претворять её в жизнь согласно требованиям **оптимума**;
- позитивность будущего состояния и реализация стратегических целей зависит от условий настоящей (теперешней) бытийности, выбора оптимума и организации работы в этом направлении; оптимизация должна быть соотносима со всеми стадиями, увязана с каждым этапом, только так можно избежать случайностей с негативными результатами;
- ход процесса к «конечному результату» (целевому оптимуму) многостадиен и в общей эволюционности подчиняется закономерностям квантования; в каждый момент квантования происходит коррекция в системообразующих и системопорождающих свойствах; учёт корреляций, возникающих под воздействием причин внутрисистемного и межсистемного характера, в совокупности – необходимость;

- оптимальная бытийность систем, их надежная и позитивная стабильность, устойчивость непосредственно зависят от внутрисистемных самоорганизационных и синергетических возможностей; для сложных систем эти качества есть источник прогрессивного развития;
- абсолютная и жёсткая фиксация элементов и параметров со стороны субъекта

противоречит диалектике функционирования и развития сложных систем;
- склонность к развитию, возможность внутрисистемного прогресса делает более вероятным и надежным наличие открытости, альтернативности, факторов органичной «сборки» единого, самоорганизационных и синергетических свойств, а также определенности в принципах ограничения, соблюдения мерных отношений;
- в сложных системах с развитыми синергетическими свойствами противоречия между противоположностями не приобретают антагонистический характер; принцип взаимной выгоды и увязки интересов превращается в ведущий фактор сосуществования;
- соблюдение мерных отношений, принципов когерентной деятельности, дополнительности и необходимого запрета (ограничения) приобретает чрезвычайную важность для экономических, социальных, политических и. т. п. сложных систем, особенно – в периоды проведения коренных реформ, на этапах модернизации и судьбоносных трансформаций;
- для прогрессивного развития социальной системы наличие внутрисистемных различий, разномыслия существенно, но важно не в меньшей степени стремление к

единству посредством разнообразия;
- разрешение проблем, возникающих по причинам разнообразия, несходимости мнений и позиций, сугубо на основе абсолютного противостояния, в конечном счёте, ведёт систему к регрессу и распаду; развитие и прогресс заключаются в сотрудничестве между разностями, в согласовании и гармонизации интересов, в толерантности;

- обесценивание внутрисистемного многообразия, возвеличивание роли одного «цвета» в ущерб другим, отождествление сущности целого с сущностью отдельной части, возвышение части над целым и т. п. в итоге становится причиной деградации и умерщвления, как самого целого, так и частей в отдельности; различие, не служащее целям общего, единого, ведёт к дезинтеграции и распаду.

- системы, потерявшие традиционную устойчивость и равновесие в результате **каскада флуктуаций,** проявляют в себе, как правило, стремление к достижению нового состояния равновесия. В условиях неравновесия и потери традиционной устойчивости система становится более чувствительной как к самой себе, так и по отношению к среде;

- одним из существенных факторов, определяющим динамику жизнедеятельности и эволюционные особенности систем, является **бифуркационный** параметр; этот параметр есть мера соотношения внутрисистемных переходов, изменений, он обладает силой воздействия и на процессы, возникающие из взаимоотношений системы со средой;

- в сложных бифуркационных состояниях система сталкивается с двумя (или более) «**каналами реализации**», с выбором из «**диаграммы возможностей**»; для социальных, экономических, экологических, глобальных и т. п. систем эта закономерность особенно значима и актуальна, в этих системах, по существу, возникают **полибифуркационные** состояния: эволюция системы зависит не от одного параметра, а от органичного сочетания, единства множества параметров, то есть речь идёт о **бифуркационном поле;**

- беспромежуточный прямой выход системы из состояния традиционной стабильности в новое состояние динамичной стабильности принципиально не возможен; переходный этап всегда характеризуется ростом турбулентности, хаотизации системы.

Таким образом, я попытался изложить наиболее существенные моменты, идеи и принципы постнеоклассической эпистемологии в виде общей системы представлений.

Разумеется, она не может рассматриваться пока в качестве окончательно полной и самодостаточной системы. Вместе с тем, думается, эта система представлений может быть полезной для расширения горизонта познавательных пространств и выработки новой эпистемологии, необходимость которой очевидна. Нам важно и нужно разработать такую парадигму во имя диалога, благодаря которой было бы возможно говорить на новом языке, новой лексикой и логикой о **Природе – Человеке – Обществе – Мире.**

Литература:

1. Abbasov Ə.F. Dünya problemləri, fəlsəfə və beynəlxalq hüquq // Dünya. Cəmiyyət, Fəlsəfə. Bakı. 2004.
2. Abbasov Ə.F. Geosiyasət və qlobal siyasi arxitektura // "Qanun" jurnalı, 2015, № 9.
3. Аббасов А. Ф. Философия социально-политического оптимума: сложность, самоорганизация, синергизм. Баку, 2001.
4. Бжезинский Збигнев. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство. М., 2004, с.84.
5. Денбиг К. К вопросу об энтропии, беспорядке и дезорганизации // Знание – сила. 1995, №9.
6. Ламетри Ж.О. Сочинения. М., 1983, с. 225.
7. Моисеев Н.Н. Современный рационализм и мировоззренческие парадигмы // Общественные науки и современность. 1994, №3.
8. Речь Барака Обамы в ООН 28 сентября 2015-го года.
9. Сорос Джордж. Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. 1999, с. 122.
10. Сорос Джордж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм. Пер. с англ.- М, 2001.
11. Хабермас Юрген. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту // «Вопросы философии». 2004, № 3.
12. Хайтун С. Д. Социальная эволюция, энтропия и рынок //

Общественные науки и современность. 2000, №6, с. 98-102.
13. Чешков М.А. Синергетика: за и против хаоса (заметки о науке эпохи Глобальной смуты) // Общественные науки и современность. 1999, №6, с. 130.

George Tarkhan-Mouravi

Imposing Regime and Policy Change: Powerful Actors and External Political Influences in the South Caucasus

General remarks

Attempts to impose a certain regime change on another state is nothing new, counting as many centuries as the existence of the state phenomenon itself. However, with the globalization making spatial distances somewhat irrelevant, nowadays it is not just neighboring states that try to influence developments in their neighborhoods but any interested external actor may try to impose some changes along the preferable lines, using whatever tools and leverages are at its disposal – military or economic strength ('hard power'), attractiveness of its model of governance ('soft power'), but also various ideological, ethnic or religious instruments.

We will consider briefly the issue of external influence on formation, preservation and change of political regimes and state policies, as illustrated mainly by the cases of the post-Soviet republics of the South Caucasus. These may be particularly interesting both due to specific vulnerabilities, rising from a number of factors, such as: complex geopolitical environment, totalitarian legacy, ethno-territorial conflicts, weak economies; and, their location on the cross-roads and peripheries of various geopolitical regions; However, they are also important because they can be seen as a gate to the vast Eurasian space, represent the periphery of a number of important geopolitical and security

regions, and influence political developments at the much bigger scale.

It should be noted from the start that the concepts used throughout the text are far from being universally agreed on, neither are they easy to define. It is obvious that in the interconnected world that we live in borders are increasingly penetrable, cross-border information flows are difficult to control, and the channels of interaction between states and societies are numerous. One can argue that any of such interaction may have at least some kind of influence either on the state institutions, economies, and policies either directly, or indirectly, by influencing the minds of the populations living within the given state. We can also say that many of these influences may be accidental by-products of some other processes, while in other more interesting cases the imposed changes are taking place through deliberate external actions, although even more frequently such actions may lead to rather unexpected and undesired outcomes.

It is equally difficult to outline the range of changes that we would like to cover, as they can take place in so many different ways and to a broad range of degrees, and, as so frequent in political science, it is not easy to precisely define what influencing regime/policy change would mean in our context. In many cases it is more subtle regime or policy change and political developments that are influenced by external actors, or even when radical changes take place such as in the case of 'color revolutions' that took place in the post-Soviet space, it is difficult to unambiguously single out external factors from the complex combination of factors leading to change. Regime change itself may imply the replacement of leadership with or without any essential institutional change, or another way around.

Fortunately, it is not the typology of change that interests us here but rather the channels and leverages used by external actors to induce such change, and we focus mainly on deliberate action aimed at achieving such changes. Still, it may make sense to distinguish several modes of external influence on regime/policy

change in a state that may be used at the different stages of political development:

- Supporting/disrupting the sustainability of the existing regime through assistance/ sanctions and sabotage;
- Diffusion of norms, influencing the attitudes, values and skills of the population at large or some its segments through educational programs, programmatic support, mass media and communication channels;
- Inducing and promoting gradual change of a regime or policy, through (promise of) support or integration based on conditionality, or threats of withdrawal of such support, or using incentive-based pressures or rewards to influence elite regime preferences;
- Promoting a certain normative model for change through its advocacy and education;
- Supporting one of the sides during the ongoing competition for regime change or in policy debate, or influencing the procedure of the decision-making;
- Imposing regime change by force, including the regime change on a part of the territory (supporting conflict, annexation, open or covert military or terrorist action)

Among the key country-specific factors that influence both the formation and functioning of regimes, decision-making on policies, and susceptibility of political developments to various external influences, one may list: geography and geopolitical environment; economic and resource wealth; recent political history and establishment; general political culture, ethnic and religious make-up of the population; existence of conflicts and potential for instability; political elites opposing or promoting certain changes. There may also be some additional factors, such as e.g. the existence of influential diaspora in the case of Armenia or Israel, among other countries with big diasporas.

What would determine the success or failure of the efforts to induce change? The relationship between international and domestic politics may play out differently in different states – some

may comply with external pressures for ideological reasons, or primarily to attain material benefits. Authoritarian governments in the post-Soviet space or the Middle East tend to demonstrate strong resistance to regime change and have often successfully blunted both popular and international pressures for democratic consolidation and reform. Indeed, one needs to understand how many international factors interact with domestic conditions in order to explain the persistence and recycling of authoritarianism throughout the region, against the background of the surprising overthrow of long-running authoritarian regimes in the recent wave of political transitions in North Africa and some other regions.

Another interesting area refers to the channels of influence through which several powerful actors active in the region of the South Caucasus (Russia, USA, and EU, and less universally – Turkey and Iran) try to affect local political developments. In fact, quite a number of approaches (economic leverages, cultural exchanges, military threats and assistance, bribing elites, manipulating of minorities, ethnic diasporas, regional conflicts and political oppositions, propaganda, influencing international public opinion, citizenship and visa policies, border and territorial policies, pressures/prospects of joining various blocs and unions, legal or illegal arms trade, various embargoes and other sanctions, conditionalities, direct military action...) are applied in order to exercise influence. Various agencies and institutions, as well as some proxy actors (international and intergovernmental organizations, satellite or client countries or territories, mediating bodies and negotiation formats…) play equally important role in this process.

It is quite instructive to observe what factors would determine as to which of these channels of influence would be used by various external actors in order to achieve their goals – as that would depend on the level of importance ascribed to an issue and to the state in question, the level of respect of international and domestic law, international support to potential actions, resources available, and last but not least – institutional tradition and inertia, - and what is the nature of these goals. To some extent the explicit

interpretation of national interests by ruling elites would determine such goals, while these interpretation in their turn would on one hand depend on ideological paradigms and conceptual frameworks (whether realist or idealist), while their formulation may also depend on the state of democracy and internal politics within respective states. It is also obvious that promoting authoritarianism differ from promoting democracy, to great extent because the promoters and therefore their approaches strongly differ.

Some of the above-mentioned factors tend to change with the change of leadership, as happened when in the US democratic president Obama replaced republican George W. Bush, but in other cases the same leadership may undergo dramatic changes in ideology and approach which it puts forwards publicly. So, we currently observe in case of Russia under Vladimir Putin as the new ideological paradigms come to dominance after several years of more pro-Western political discourse, such as: prioritizing Russia's responsibility over ethnic Russians and Russian-speakers ("Russkiy mir") outside Russia and "gathering of the Russian lands"; accentuated return to Russian religious orthodoxy and traditional values (e.g. homophobia) as opposed to the "moral degradation" of the West; returning to Russia of the status of the global player ("getting off the knees") and trying to weaken/opposing the global dominance of the USA, which tries ever to destabilize and humiliate Russia; asserting the idea of the "special path" of Russia, rooted in the ideas of Eurasianism; "correcting the injustice" of the last decades that Russia has experienced, with the encroachment of NATO and EU; promoting the idea of Russia's special interests and rights in its "near abroad, i.e. post-Soviet space (**1**). This impressive list is important as during the recent years there have been consistent efforts by Russia to promote not just pro-Russian policies but also its own model of 'hybrid' authoritarianism in its 'near abroad' - when surrounded by autocratic regimes, there is little risk of importing any 'color revolution', but also such states are more easily manipulated, and they serve as a useful buffer dividing Russia from democratic Europe (**2**).

Approaches to inducing change of the major actors are also different indeed, and vary everywhere but in particular in the case of different South Caucasus states. They may also change in time. For instance, Russia would mainly rely on military threats and stirring conflict as in case of Georgia, applying also economic sanctions and other 'negative' leverages, while in case of Armenia its approach will be more mixed, and including military and financial assistance but also taking over its main economic assets and energy infrastructure, and blackmailing it with withdrawing its support against Azerbaijan and Turkey. Russia's latest actions in Ukraine and now Syria demonstrate the increasing ruthless and often irrational (from the perspective of long-term national interests) actions when getting involved in internal conflicts of other nations, partly to use these as proxies to influence the policies of third parties (US and EU member-states).

The EU, in its turn, relies mostly on soft power - attractiveness of its governance model and norms, hope of ascension, assistance provided, trade privileges, visa facilitation, mediation in conflicts, observer mission, and conditionality of assistance or integration. While this approach is highly effective in the situation of overall stability, it is less adequate in the cases when they need to act in the situation of emergency, or to counteract the actions defying international law and expected norms of behavior.

The USA also commonly provide significant economic aid, but at the same time would not shy away from providing military assistance, and would support more integration into NATO, as in the case of Georgia, or Ukraine. In case of recent conflicts in the Middle East, Washington is ready to get involved militarily as well, though currently to a rather limited degree; however, this may get replaced by more decisive approaches after the forthcoming presidential elections.

The Western soft power is especially attractive to the liberal intelligentsia in all three countries, however, the attractiveness of respective models and regimes are much more modest among other parts of the populations, more susceptible toward nationalist,

traditionalist or fundamentalist populism that may see Western influence in much less favorable light. Especially interesting are the normative aspects of soft power applied by the West, in particular the own models of governance that these actors would support/promote in the South Caucasus. Both USA and EU try to promote democracy and the rule of law, although the normative models of development and social welfare are different, as are attitudes toward such issues as legitimacy of political lobbying or plea bargaining. On the other hand, Russia's normative offer is less attractive to liberals: "sovereign democracy", suppression of freedoms, omnipresent corruption, authoritarianism, and domination of the Russian language, culture and interpretation of history. That is why Russia has to rely more on hard power and negative leverages, which can be quite effective in the short term, but seem destined to fail in the longer run.

It might be intellectually and practically meaningful to design some methodology to stress-test the capacity of states and political systems to withstand undesirable, dangerous and destructive influences, determining the ability of a state to deal with various types of such influences and manipulations, looking at how robust the political system is in different critical situations, in a form of scenario analysis. They may test the political system under, for example, the following stresses:

- What happens if an external actor tries to kindle a potential ethno-territorial or other conflict, or attempts to organize hybrid warfare??
- What happens if through external financial support or active propaganda some internal political forces may come to power, endangering the state's sovereignty, or changing its external orientation?
- What happens if external economic sanctions are imposed, and the national economy is close to collapse?
- What happens if there is an external attempt to bribe, to blackmail or otherwise control key state officials in order to change governmental policies?

While we are not at present undertaking such a stress-test in the case of the three South Caucasian states, the text below will describe the political contexts and developments there keeping these questions in mind, while leaving more consistent and formalized stress-testing as an exciting challenge for the future.

The South Caucasus Context

The three states of the South Caucasus, this small area on the periphery of both Europe and Asia, have moved during the last two and a half decades since the collapse of the Soviet Union along strikingly different political trajectories, whether from the viewpoint of internal developments or of external orientations. Respectively, these different trajectories depended mainly upon the internal (ethnic, religious, cultural, linguistic, and those related to political tradition) differences and geographic location, but also on the external influences that in their turn would depend on the above-mentioned differences in which policies and approaches are applied by external actors, and what impacts are produced.

Of course, the specificities of political history of the South Caucasian states have had a direct influence on how modern political landscape developed, although some aspects of the situation may be essentially not too different from other post-Communist transitional societies, particularly in the post-Soviet south, and there are some general similarities among all the political regimes in this bigger region. Although in post-Soviet times the political paths of the states diverge, some transitional patterns remain quite similar. The task here is to understand, what is common and what is different between the societies of the South Caucasus region, and how much of these differences, and changes in general, are externally influenced, or in their turn influence the policies of external actors?

After the dissolution of the Soviet Union and the emergence of newly independent South Caucasus states, governments have shown the willingness, sometimes under external pressure from much-needed donors, to break with the Soviet legacy in the area of governance and carry out reforms in public management, even

though the process got hindered by ethno-territorial conflicts and civil turmoil of early 1990s. In the South Caucasus, the heritage of the Soviet past in the form of underdeveloped democratic institutions and political culture, along with the scars caused by authoritarian suppression, civil wars and ethno-territorial conflicts, haunted political processes and civil society building, narrowing the space for political and social discourse, and led to what now is commonly called 'competitive authoritarianism'(**3**) of 'hybrid regimes' (to use the term introduced by Terry Lynn Karl back in 1995). Such hybrid regimes combine a high degree of state centralization with the stripping formally democratic institutions of real content, and their methodical replacement with substitutions that are intended to serve some of their functions but without challenging the incumbent leaderships' hold on power (**4**).

There are also other commonalities, and indeed the states that had emerged from the Soviet breakup were initially very similar in many respects, and they underwent equally painful withdrawal from the Soviet relations between the state and the private segments of economy, the same system of paternalistic social welfare, and state control over many aspects of life. The Russian language continues to serve as *lingua franca* throughout the region (even if in some segments of the societies replaced gradually by English, especially in Georgia). Many specialists, particularly of older generations, had been trained in similar professional and intellectual traditions, and national bureaucracies were accustomed to working in similar ways.

In a paradoxical and maybe even ironic sense, Francis Fukuyama's concept of the 'end of history' found all over the post-Soviet South Caucasus a spectacular if somewhat ironic illustration – while the advent of Western-style liberal democracy was still a remote possibility, all these governments have learned to imitate (**5**), although with different skills, the formal aspects of democratic institutions, and the leaders just love to talk about democracy and the rule of law, most probably interpreting these in their own surreptitious way. Such imitational democracy is to some extent rooted in the old Soviet tradition of organizing fake elections with

single candidates and no competition, but also no real power wielded by elected officials, even if similar pattern can be easily discovered far beyond the post-Soviet space. As a result, often imitations replace real democratic institutions, these becoming empty façades without any real democratic content.

However, it is not just democracy that was imitated in these countries. Another imitation was that of the free market, as while the legislations might be quite liberal, property rights were not well protected, there would be no independent judiciary to seek justice against the state (or persons close to the government), the biggest businesses were owned by those with connections within the ruling elite, and little was done to support small and medium businesses. On the surface, all the countries embraced economic freedom and private initiative, and everywhere, although to different degrees, one could observe on one hand the capture of business by state bureaucracy (or sometimes another way around), on the other, informal mechanisms for controlling businesses. This was accompanied by total defenselessness of labor, due to lack of any effective trade-unions, increasing gap between the poor and the rich, and the high-level corruption permeating all big-scale business transactions. As a result, even when economy was growing, the poor still remained numerous, while the gap between the rich and the poor was growing rapidly. In most cases this would lead to massive labor migration, and for the poor countries of the region, remittances from economic migrants still make a significant share of GDP.

After achieving independence, it was the new elites that came to power in all three South Caucasus states that had to lead the systemic redesign of the government, although to great extent they lacked respective skills, and had to work in the critical conditions of economic crunches and ethno-territorial conflicts. It is not surprising then that on one hand these first generation governments, focused on ethno-national mobilization, were not too efficient in bringing order to their respective states, and on the other – were soon replaced through rather unconstitutional means, and at least in cases of Georgia and Azerbaijan bringing back

former Communist leaders back to power (in case of Armenia, the second president Robert Kocharyan that came to power after the first – Levon Ter-Petrossian – ousted in February 1998, had a much more modest communist party record than Eduard Shevardnadze and Geydar Aliev, having served just as a Communist party leader of a silk factory in Stepanakert, Mountainous Karabakh), although distancing themselves from the Communist ideology.

Respectively, one of the interesting political aspects of the region is the similar system of governance adopted by these countries. All the leaderships were putting state-building and centralization of power first, while considering the consolidation of democracy as a more peripheral goal. This led to certain neglect of human rights, to lack of political pluralism and attempts to marginalize opposition, weakening of already fragile system of checks and balances and local self-governments, to consolidation of state control over electronic media, and growing mutual mistrust between the government and the people. One may speak of 'post-Soviet governance contagion' (in a distant analogy with the Arab spring, or rather reminding us of so called 'Galton's problem' (**6**), when elites borrow from one another various models and approaches, especially related to the way to strengthen power of the ruling party and weaken opposition, but also in terms of institutional arrangements. This in the first place refers to the presidential model as a universal one in all of post-Soviet states, even though some of these at initial stage may have tried parliamentary model as well. Only Georgia has recently, after the change of regime in October 2012, moved to a more mixed model with relatively stronger prime-minister's post.

Another common characteristic feature is the dominance of the executive branch of power over other branches, obedient parliaments, and the particular weakness of the subservient judiciary system, which to great extent serves and legitimizes decisions made by the executive. The parliaments are commonly dominated by the executive and used as a symbolic agency for rubber-stamping the decisions parachuted from above. Political arena is universally controlled by the parties or coalitions

controlled by respective presidents (with the specific exclusion of Georgia, where former prime-minister Bidzina Ivanishvili seems to have retained strong informal influence, while the president is deprived of any real power despite his popularity), and are ready to use administrative resource and populism to win elections.

Nevertheless, the status of democratic reform is not the same in the three states. These differences are represented in a range of substantive policy categories including: human and civil rights, treatment of dissidents and opposition, rule of law, tolerance for religious and ethnic, the character of the business environment, fight against corruption, or geopolitical orientation. While Georgia has moved forward to an extent, in other two states of the region weak and ineffective opposition is as a rule unable to create any viable alternative to incumbent elites, and any dangerous challenge would normally emerge due to splitting of the former allies in power, or from the spontaneously organized grass-roots social movements. The same ruling elite attempts, and to varying extent succeeds to control mass media, and in particular electronic media. Neglect for human rights, and frequent human rights abuse by law enforcement, readiness to use excessive force against opposition and mass protests are still other specific characteristics of the post-Soviet political reality in the these states. Indeed, other than in the case of Georgia, which tend to demonstrate more political volatility, as well as more democratic freedoms, the same political regimes rule for many years, and everywhere there is the same problem of succession – and while the same clan would retain power, the transition itself was somewhat differently resolved – in the case of Azerbaijan (from father to son), in Armenia (from president to prime-minister).

Along with similarities, some key differences are important to note. The three countries in question differ not just by size (e.g. Azerbaijan is almost 3 times bigger and more populous than Armenia, although it should be mentioned that Baku has currently no control over a significant chunk of its territory), but also by population density (105-106 population per sq. km in Armenia and Azerbaijan vs. only 62 in more mountainous Georgia), and even

more importantly – birth rate (17 in Azerbaijan vs. 14 Armenia and Georgia). Another interesting point is looking at the economic profile of the three states, and in particular at the role of energy resources in their economy: The littoral state of the Caspian Sea - Azerbaijan, is rich in oil and gas, while other two states are strongly dependent on the energy imports and in some cases on the transit of energy resources (Georgia, though, is relatively rich in hydropower potential, while landlocked Armenia do not possess any significant amount of fossil energy resources, but also do not play any significant role as an energy transit country). Size and economy are important characteristics, but still there are several issues to look at, such as e.g. confessional and cultural tradition. Georgia is predominantly Eastern Orthodox, while Armenia – 'Gregorian' Christian, while in Azerbaijan Shiya Islam is the dominant confession (however, about one third of the Azerbaijan's population is reportedly Sunni, and Azerbaijan since Soviet times is also basically a secular state, although the influence of Islam seems to be growing).

Country Cases

Having discussed the similarities and differences between the three South Caucasus states, it is worth considering a few examples of external influence on regime/policy change in each of these.

In case of Georgia, there was a lot of initial sympathy in the West toward the regime of Eduard Shevardnadze, who gradually came to power during 1992-1994 and greatly contributed to its stabilization, even when he was no more able to control surging corruption and power abuse, still relying on the already outdated but also waning skills of extraordinary Soviet apparatchik. Experienced pragmatist, he was also a master of imitation of requested political changes, although much what was happening under the aegis (or disguise) of market liberalization, new public management, and democratization, promoted by international organizations and western donors, was more of a façade. Still, the western partners and donors were slow to take serious notice of such developments, though the paradox has been observed by a number of experts. So, Charles King would call democracy built under Shevardnadze

"Potemkin democracy", hinting to the story of fake villages created to impress Russian Empress Catherine II by her powerful favorite (**7**). Almost a decade later, Shevardnadze would call the then incumbent president, his replacement Michael Saakashvili, and the favorite of many Western politicians from center-right parties, a "questionable democrat" at best, and asking whether Saakashvili's governing style related more to the state of democracy in Georgia than to that of Russia, and agreeing with another renowned author, Lincoln Mitchell, who labelled Georgia's democracy as 'uncertain'(**8**). Saakashvili came to power due to public displeasure with the rule of aging Shevardnadze that was to soon resign, but external influence in preparing and securing the peaceful transition was very significant, including training and support provided to opposition forces by western organizations, pressure on the incumbent Shevardnadze's government not to resort to violence in order to suppress opposition, the "CNN effect" of international media coverage expertly exploited by Saakashvili, and finally – Russian mediation of Shevardnadze's resignation. Nevertheless, same Mitchell would write: "For most of the time since Georgia's Rose Revolution in 2003, concerns about the increasingly less democratic nature of Georgia's regime, which people in Washington began to notice sometime around 2008, were always raised privately. A trip to Tbilisi by a visiting U.S. official would include public congratulations to the Georgian government for its democratic credentials, while concerns about the lack of media freedom, recent electoral or legal shenanigans, or the growing centralization of political power were made privately and discreetly. Similarly, Georgian officials visiting Washington were publicly greeted with platitudes about the strength of Georgian democracy, while concerns were, again, raised privately" (**9**).

Nevertheless, the western influence played a crucial role in regime change, when Saakashvili's party eventually lost elections in October 2011, and he was persuaded through persistent efforts of western politicians to accept the failure to control the new parliament. However, the same Western politicians and analysts that would advise Saakashvili to improve relations with Russia, and

would shut eyes to many cases of human rights abuse and selective justice by his government, would harshly criticize the new government when it in its turn attempted to mend relations with Russia, or make some of the same mistakes that were readily tolerated when committed by the Saakashvili's government (e.g., restricting media freedom, or violating judicial procedures).

While there was some disappointment toward the west when the political support provided during the war with Russia of August 2008 was deemed inadequate, Georgian government and society remain in strong favor of Euro-Atlantic integration, and Georgia was eager to initialize the Association Agreement with EU in November 2013 (signed in June 2014). The West did not push forward any agenda of radical regime change in Georgia, but instead would support democratic reform, human rights, rule of law and economic reform through financial support, training, educational programs, advice and know how, informal pressures, but also through support on international arena, and assisting to promote its security (EU by its monitoring mission – EUMM, US – through limited military support). This has not essentially changed since the very first years of Georgia's independence, although such support has experienced ups and downs although generally shows increased involvement.

Russia's approach has been very different from the very beginning. Russia played a role in the downfall of Gamsakhurdia's rule, it supported secessionist entities in Abkhazia and South Ossetia after finally recognizing their independence after the 2008 war, but also at certain periods supported ethnic unrest in other regions; it mediated the change of leadership in Georgia in 2003, and in its autonomy of Ajara in 2004; it used military action against Georgia on several occasions, overtly or covertly, and in August 2008 openly claimed its goal to forcibly change Saakashvili's regime in Georgia; it keeps military bases and forces in the internationally recognized Georgian territories of Abkhazia and South Ossetia; it threatened unspecified action if Georgia joins NATO, and some government funded centers (e.g. RISI /**10**/) publicize Russia's interest in fragmenting Georgia and causing

turmoil there; it has used economic sanctions such as embargo on Georgian imports, and used selective mass deportations of ethnic Georgians from Russia when dissatisfied with Georgian pro-western policies; finally, it supported political parties or other institutions that would show anti-Western, pro-Russian orientation and attitudes. One of the factors of anti-western resistance became the Georgian Orthodox Church, as some of its representatives, in close relationship with its Russian counterpart use its significant influence in the Georgian society in order to promote 'traditional family values', homophobia and religious intolerance.

Georgia is currently in a somewhat unusual situation – unlike the past two decades, conditions here seem to be more stable and predictable than within its geopolitical environment (**11**), at least until the forthcoming parliamentary elections to take place in October 2016. Until now, the internal situation in Georgia seems to have somewhat stabilized, and whatever uncertainties and security threats can be envisaged in the short term, these did not seem to be of existential importance. Regarding the traditional external issues that may threaten Georgia's security, direct threat emanating from Russia seemed until recently to have been somewhat subdued, although it is difficult to say how things will develop after the annexation of Crimea and developments in Ukraine, and then in Syria, with Russian-Turkish tensions on the rise, while Georgia sandwiched between the two of them. If there is instability in the broader region, or for other reasons, Russia may decide to ignore the sovereignty of the Georgian state, especially if the process of Georgia's integration into NATO proceeds further. The key policy dilemma for Georgia was linked to its general and unwavering desire to integrate further into the European and Euro-Atlantic communities, and at the same time not to bring around dangerous hostility of Russia, which has much stronger interests in the Caucasus, more perseverance to act, no respect towards the international law, and more leverages than any other geopolitical actor in the region. Now, however, additional risks are emerging.

In the case of Armenia, Russia is rather supportive of incumbent government, and its observers would always claim any

rigged elections there as free and fair, whatever the evidence of the opposite. So, here Russian involvement is aimed at the preservation of status quo, rather than essentially changing anything, insofar as Armenian leadership remains loyal and obedient. As already mentioned, Armenia is fully dependent on Russia in guaranteeing its security, being squeezed between Azerbaijan and Turkey, with which it maintains uneasy relations after capturing Karabakh and the significant Azerbaijani territories around it. Russia is a member of the Minsk Group of mediators, and has made several demonstrative efforts at mediating solution over Karabakh and improving Armenian-Turkish relations, but there are many signs that it is perceived in Kremlin to be in Russia's national interest to maintain status quo along both of these dimensions, and thus preserving it strong leverage within the region. Russia maintains a strong military base in Armenia, with which it shares the membership in Collective Security Treaty Organization, and Russian troops are protecting Armenian borders with Turkey and Iran. Russia also fully controls Armenian energy sector, including the only nuclear power station in Metsamor, and the gas pipeline linking Armenia with Iran, along with many other economic assets. The most striking illustration of Russian hold on Armenian politics took place on September 3, 2013, when Armenian president Serge Sargsyan, after meeting Vladimir Putin in Moscow, in a highly humiliating move suddenly renounced his country's long advocated, by him personally, plan to sign the Association Agreement with EU, and promised instead to enter the Russian led Customs Union and at that time still non-existent Eurasian Economic Union. Although until recently it was difficult to find any influential anti-Russian and openly pro-Western politician in Armenia, still the Russian preference is to preserve the status quo and the fully controlled incumbent government, with all its authoritarian tendencies and corruption that makes it even easier to manipulate. However, lately more and more Armenians started questioning the sincerity of the Russian support of Armenia, especially in the light of it providing sophisticated weapons to

Azerbaijan, and the frequently demonstrated general lack of respect towards Armenia's formal sovereignty.

In its turn, the EU experienced a serious setback with Armenian decision to skip the Association Agreement, after all the work done. Although the educated layers of the Armenian society are very much pro-European in their cultural orientation, there is no freedom of maneuver for Armenia that would allow significant political influence of either EU or US on the developments there. However, if there is pro-democracy movement or a kind of 'color revolution' emerging in Armenia, there is no doubt that Russia has a number of powerful instruments to secure its interests and bring to power or preserve the most obedient and pro-Russian leadership. At the same time, much will depend on what happens in Russia and its integrative projects, such as the Eurasian Economic Union, but even more so, on the fate of Russia's relation with the West, of which Armenia remains an unhappy hostage.

The case of Azerbaijan is a good illustration of the fact that the rich and the poor are treated differently, whether it is people or states. On one hand, the oil wealth of Azerbaijan allowed it to secure public support by redistributing at least a part of this riches (**12**), on the other, it may allow itself to be less dependent on international assistance, and therefore, be more resistant to imposed change; finally, its huge resources and strategic importance allow Azerbaijan to achieve more tolerance on the part of western countries, and bribe its way through more corrupt individuals, institutions or countries (so called 'caviar diplomacy'). A sad illustration of this fact was the temporal coincidence of much publicized arrest of several leading human rights activists and journalists in the summer of 2014, at the same time as a conference took place in Washington, DC, supported by the Azerbaijani government, discussing the future of democracy in the region (**13**). As a result, the West has limited leverage over Azerbaijan, and its statements about strengthening authoritarianism, unfair election procedures, human rights abuses, or suppression of democratic freedoms often fall on a deaf ear. At the same time, Azerbaijan conducts active international policy of promoting its image, and

spends significant funds on its PR campaigns in the west, but also participates in western-sponsored programs and initiatives. Until lately, Baku leadership and elites in general leaned towards the west, where they see a comfortable place to spend time, get education for their children, and invest oil revenues, but on their own conditions – the regime should not be threatened in any way. However, Russia still preserve significant leverages over Azerbaijani leadership, while at the same time it is fully tolerant towards any deviations from democratic practices there. While there were periods of temporary cooling of relations between Russia and Azerbaijan, leadership in Baku is well aware that Moscow holds much stronger sticks than the west could counterbalance with its weak carrots. One of the traditional instruments of Moscow's influence is diasporas, and Azeri diaspora in Russia is very significant, counting among others a few influential billionaires. Even stronger leverage is related to the Azerbaijan's ethnic minorities in the North and the South of the country, and finally – Kremlin has many instruments to covertly destabilize a country, as clearly shown in Ukraine. Therefore, Baku leadership is cautious enough in its policies, and at present Moscow would also rather prefer to appease Baku, e.g. by selling it military hardware, or inviting into the Eurasian Economic Union, than risk alienation of this important player, or creating the need for employing more heavy-handed approaches.

Recent political developments in the South Caucasus once again explicitly demonstrated the difficulties of post-Communist transition in the complex geopolitical environment. Formally existing democratic institutions may lead to formal or virtual (imitational or façade) democracy, even in absence of any communist or other coherent ideology. Although the state of affairs in one or another Caucasian state may sometimes be hailed for various reasons by some international democracy watchdogs, such external support may help bringing to power elites that are not necessarily democratic or effective, and that tend to slip soon to authoritarian practices or simply remain authoritarian. It should be kept in mind, however, that paths of authoritarianism in post-Soviet

South only partially depend on such issues as external manipulation, affluence of resources (‘resource curse’), confession, or ethnicity. Much more important are such factors as explicit pro-Western orientation of both elites and the population, existence of an educated urbanized middle class, and the tradition of successful political struggle.

Current situation in the region is characterized by high internal volatility and fragility of its institutions. Equally unpredictable is the geopolitical environment in which the region finds itself, especially with dangerous developments unfolding both in the post-Soviet Space and in the Middle East. Russia has emerged as a still the strongest player in the region, and the player on one hand irrational, unpredictable and dangerous, on the other – ready to defy any internal or international norms and laws when dealing with what it considers as national interests. Therefore, under current conditions the soft power of the West appears insufficient, as are the existing modest incentives of Euro-Atlantic integration or economic assistance, to promote democratic change and provide security, to counterbalance the direct hard threat of Russian expansionism and revanchism, or even its support of authoritarian regimes in its neighborhood.

The possible response to such prospects should be at least three-fold – on one hand increasing the incentives for democratic change, on the other – containing Russia’s expansionism through sanctions and other means, and finally – through strengthening the ability (including military capability) of the countries of the region to withstand existing external threats. Counterbalancing influences and threats that lead to more authoritarianism, weakening of democratic institutions and sovereignty, and the very survival of the small South Caucasian states, is the challenge that the West may understand as important both for moral and the geopolitical reasons.

References:

1. See, e.g. Lilia Shevtsova. “Putin Doctrine: myth, provocation, blackmail, or the real deal?” http://www.the-american-interest.com%2Farticles%2F2014%2F04%2F14%2Fthe-putin-

doctrine-myth-provocation-blackmail-or-the-real-deal%2F&h=uAQEPzA3v; Игорь Зевелев. *Новая внешнеполитическая доктрина России*. Ведомости 4/8/2014 http://www.vedomosti.ru/opinion/news/ 24981841/novaya-vneshnyaya-politika-rossii?full#cut

2. Rachel Vanderhill. *Promoting Authoritarianism Abroad*. Boulder, Colorado, 2013; Rachel Vanderhill. "Learning to Be Bad: How Autocratic Leaders Adopt Strategies from Abroad to Maintain Power". APSA Annual Meeting Paper, 2012. http://papers.ssrn.com/sol3/ papers.cfm?abstract_id=2108791; Gero Erdmann, André Bank, Bert Hoffmann, and Thomas Richter. *International Cooperation of Authoritarian Regimes: Toward a Conceptual Framework*. GIGA Working Paper, No 229, July 2013. http://www.giga-hamburg. de/de/system/files/publications/wp229_erdmann-bank-hoffmann-richter.pdf

3.Steven Levitsky, Lucan A. Way. 2002. „The Rise of Competitive Authoritarianism". *J. of Democracy* 13 (2), 51-65. Also available online at http://scholar.harvard.edu/levitsky/files/SL_elections.pdf; S. Levitsky, L. Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: international linkage, organizational power, and the fate of hybrid regimes*. New York: Cambridge University Press.

4. Jonathan Wheatley, Christoph Zürcher. 2008."On the Origin and Consolidation of Hybrid Regimes: The State of Democracy in the Caucasus". *Taiwan Journal of Democracy*, Volume 4, No.1, pp. 1-31. Available online at http://www.tfd.org.tw/docs/dj0401/001-032-Jonathan%20Wheatley.pdf

5. Dmitri Furman. 2008. „Imitation Democracies". *New Left Review* #54, November-December. Also available online at http://www.newleftreview.org/?view=2750

6. See, e.g.: Eric Neumayer, Thomas Plümper. 2010. "Galton's Problem and Contagion in International Terrorism along Civilizational Lines". *Conflict Management and Peace Science*, Vol. 27, No. 4, pp. 308-325. Available online at: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1347949

7. Charles King. 2001. ”Potemkin Democracy: Four Myths of Post-Soviet Georgia”. *The National Interest*, June 1. Available online at http://nationalinterest.org/article/potemkin-democracy-958
8. Lincoln A. Mitchell, Valerie Bunce, Charles King, Lorne Craner, Chris Walker. 2009. *Georgia's Uncertain Democracy*. Panel discussion at Columbia University, March 26. Summary available online
http://www.siwps.com/events.attachment/mitchell/Mitchell.pdf
9. Lincoln A. Mitchell. 2012. „The Impact of Speaking Publicly About Democracy in Georgia“, *Foreign Policy,* April 8. Available online
http://www.thefastertimes.com/foreignpolicy/2012/04/08/the-impact-of-speaking-publicly-about-democracy-in-georgia/
10. Paul Goble. “Kremlin Think Tank Confirms Close Links with Kremlin and with New Greek Premier”. The Interpreter, February 15, 2015. http://www.interpretermag.com/kremlin-think-tank-confirms-close-links-with-kremlin-and-with-new-greek-premier/
11. Thomas de Waal. “Stormy Weather in the Caucasus”. Eurasia Outlook, January 8, 2014. http://carnegie.ru/eurasiaoutlook/?fa=54118
12. Benjamin Smith. “The wrong kind of crisis: Why oil booms and busts rarely lead to authoritarian breakdown”. Studies in Comparative International Development, Winter 2006, Volume 40, Issue 4, pp 55-76.
http://link.springer.com/article/10.1007%2FBF02686303#page-1
13. “Leading Azerbaijani Rights Defender Arrested as US Officials Attend Regime's PR Convention in DC”. Azeri Report, June 4, 2014.
http://azerireport.com/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=4306

Георгий Почепцов

Пятнадцать технологий современной пропагандистской и информационной войны

Пропаганда стара, как мир, сегодняшнее внимание к ней оказалось обусловленным тем, что в наше время оказались

задействованными новые технологии, часто опирающиеся на принципиально иную технологическую поддержку. В первую мировую войну, например, запускались миллионы воздушных шаров с листовками, столь сложный "воздушный" путь сегодня выглядит детским, сравнивая с возможностями телевидения или особенно Интернета донести нужную информацию до конкретной индивидуальной головы, причем именно той, которая отреагирует нужным прогнозируемым способом.

Основные этапы развития коммуникаций (устные, письменные, печатные - в прошлом и сегодняшние - дигитальные) несут в своем зародыше те или иные модели реализации информационной войны, поскольку новые технологии позволяют нарушать сложившийся информационный порядок. Поскольку же в голове человека присутствует эквивалентность информационной и физической картины мира, то изменения в информационном представлении он автоматически переносит на реальность.

Устная модель цивилизации, распространенная на ранних этапах человеческой цивилизации, когда все слышат одно и то же, охватывает ограниченное количество людей в рамках предела слышимости отдельного человека, цепочки: один человек - один человек. Эта модель может быть реализована и в пространстве, как это делают слухи, но тогда имеет место замена одного слушающего другим. И тогда мы получаем действие, аналогичное распространению информации путем массовой коммуникации. Слухи максимально ориентированы на слушающего, поскольку передаваться будет только то, что: а) хочется услышать, б) оно настолько неординарно, что не может удержаться человеком без пересказа.

Вот, например, рассказ об обыске у секретаря Президиума Верховного Совета СССР (**1**): "В 1982 году по указанию Юрия Андропова, занимавшего пост генерального секретаря ЦК КПСС против Георгадзе возбудили уголовное дело. Инкриминировав ему в вину получение взяток за предоставление депутатских мандатов Верховного Совета

выходцам из Грузии, и назначение их на высокие посты в Госплане, Внешторге и в Совете министров СССР. Во время обыска подмосковной дачи Георгадзе, которая была им превращена в филиал пушкинского музея, было найдено около 20 кг ювелирных изделий из драгоценных металлов, драгоценных камней более чем на 4 тысячи каратов, около 5 миллионов рублей, несколько десятков тысяч долларов США, фунтов стерлингов и прочей иностранной валюты. Самое большое впечатление на следователей Генеральной прокуратуры, проводивших обыск, оказали унитазы на даче Георгадзе. Все они были изготовлены из золота 999-й пробы. После завершения обыска, не дожидаясь решения суда, 23 ноября 1982 года Георгадзе совершил самоубийство (застрелился)".

Естественно, что подобного типа информация: а) соответствует ожиданиям населения о коррупции и б) будет пересказываться, если станет достояниям кого-нибудь одного. Но одновременно это и правда, а не вымысел. Такие же слухи, точнее менее правдивые, например, использовал Андропов для того, чтобы помешать продвижению наверх Романову или Гришину.

В основе модели слуха лежит также конспирологическая составляющая. Слух передается потому, что человек становится обладателем скрываемой, например, властями, информации. Это определенный "моторчик" его движения.

В целом мы видим здесь работу универсального механизма - **разрушения информационного монополизма (РИМ)**. Информация уходит из-под контроля, становясь самостоятельным игроком. А цензурирование всегда предполагает нежелание и боязнь "цензора" выпустить наружу неблагоприятную для себя информацию.

РИМ встречается во множестве вариантов информационной борьбы. Революции, хоть российская, хоть французская, меняя информационную монополию власти на интерпретацию мира, меняли в результате мир. Все цветные революции заняты тем же: они выносят на первый план "обиды", нанесенные со стороны власти, в то время как власти

в своей информационной политике повествуют только о своих достижениях.

Холодная война строилась по модели РИМа. Зарубежные радиоголоса рассказывали о том, о чем умалчивали советские СМИ. Это давало возможность трансформировать информационный аналог советского мира, так сказать его информационную карту. Реально малочисленные диссиденты в построенной Западом картине мира становятся равноценными настоящим игрокам, обладающим подлинным политическим весом, поскольку слова и дела и тех, и других подлежат активному освещению. Став равными или эквивалентными информационно, диссиденты получают иной статус.

В наше время эта модель вновь была использована в случае мусульманского мира, когда Запад стал давать голос умеренным игрокам, чтобы заглушить голос радикалов. Умеренный теолог, например, получал дополнительное освещение, тем самым усиливая статус умеренного подхода.
Этот метод еще можно обозначить как **перераспределением информационного веса игроков - ПИВИ**, поскольку результатом информационных интервенций в чужую картину мира является именно это. Молчащий на экране советского ТВ диссидент становился говорящим субъектом в зарубежной радиопередаче.

Б. Пастернак получает Нобелевскую премию в результате активного участия западных спецслужб (**2** – **6**). Там была и вынужденная посадка самолета на Мальте, чтобы скопировать рукопись, а затем и печатание экземпляра "Доктора Живаго" на Западе в качестве псевдо-советского издания, поскольку премия не дается за произведения, не изданные в своей стране. В результате роман становится псевдо-книгой, якобы изданной в СССР.

И. Толстой суммирует свои разыскания следующим образом (**4**): "ЦРУ сделало все для того, чтобы в то время, как тогда выражались, "поднять" Пастернака. Причем "поднимали" его не только американцы, но и англичане. "Поднимали" его и во Франции, и в Италии, и в Германии. В

апреле 2014 года на сайте газеты "Вашингтон пост" появились документы, которые доказывают, что "поднятие" Пастернака было централизованным действием. Это не значит, что в СМИ того времени люди свободной части мира не могли делать это по собственному желанию, усмотрению и вкусу. Но при этом была и целенаправленная, организованная и согласованная кампания по продвижению Пастернака к читателям, укреплению его фигуры в общественном мнении. И, конечно, эта кампания сыграла большую роль в получении им премии".
При этом он не отрицает значимости романа, достойного Нобелевской премии (5): "Общество было как бы травмировано тем, что роман Пастернака был выпущен с помощью ЦРУ США. Моя позиция такая: ну и что, что ЦРУ оплатило этот роман? Почему это должно бросать какую-то тень на Пастернака или на кого-то другого? ЦРУ Пастернаком не интересовалось. Борис Пастернак понятия не имел о существовании американской разведки или интересе к нему со стороны американской разведки. Так этого интереса и не было. ЦРУ интересовалось исключительно рукописью, которую они финансировали, оплатили и помогли выпустить для того, чтобы отвесить политическую оплеуху хрущевскому режиму".
В этом случае пропаганды Пастернак не был диссидентом и борцом с режимом, вся эта мифология была вписана позже, чтобы сделать более системным присуждение премии.

Перестройка также использует модель ПИВИ, когда массово давала право голоса прошлым "врагам" (пример - Бухарин и многие другие). О них мало что было известно в послевоенное время (или информация была полностью негативной, как о Л. Троцком), поэтому общество начинало активно поглощать всю новую информацию, полностью противоположную предыдущей. А получаемая впервые информация об объектах закрепляется в коллективной памяти как знание.

Третий вариант - это **создание управляемых массовых единств (СУМЕ).** ЦРУ создавало свои конгрессы интеллигенции, СССР - свои. Все это создание источников

информационных потоков для удержания их в рамках повестки дня. Это и разного рода демонстрации, это и цветные революции. Это все массовые акции, которые интерпретировать и реинтерпретировать могут все, вкладывая в их слова нужные смыслы.

Информационная война активно эксплуатирует метод замены тактического стратегическим, что дает возможность **управлять восприятием (УВ)**. Когда кого-то называют "фашистом", то это использование стратегического обозначения, относящегося к знаниям, хотя в этом случае надо было пользоваться тактическим обозначением, которое относится к информации, поскольку описывается конкретный факт. Информационная война сознательно путает своего зрителя, подсовывая ему обозначение-знание вместо отсылки-информации о факте.

Мы можем изменять восприятие мира, трансформируя его героику. Можно обозначить этот метод трансформацией героики, присоединив сюда так же удержание старой героики, в противовес вводимой реальностью новой. Этот метод можно обозначить суммарно как **УГ - управление героикой**. Любая социальная смена принципиально меняет список героев, что ведет к борьбе не только с героями, но и с памятниками как их символизациями.

Герои и их нарративы обладают сильной воздействующей силой. В случае телевизионного сериала герой своим поведением может задавать важные отношения, к примеру, с государством, поддерживая патриархальность этих отношений или акцентируя бунт как инновационный характер поведения. Герой делает разрешенным новое поведение или закрепляет старое. Известны примеры увеличения числа самоубийств после выхода книг Карамзина "Бедная Лиза" и Гете "Страдания юного Вертера". Кстати, уже одни названия этих книг в определенной степени программируют будущее поведение.

Б. Тоболовски, изучая образы профессоров в американских телесериалах, находит их скорее негативными, чем пози-

тивными (**7** – **9**). Она проанализировала 12 сериалов, созданных с 1996 по 2014 г., придя к выводу, что профессор в них является не очень приятным героем. Он пьющий, одинокий, плотоядный. Или из другого ее анализа: старый, нудный, белый, скупой.

Некоторые ее выводы очень просты. Так, берясь за образ профессора Соломона из "Третьей планеты от Солнца", который по сюжету является пришельцем, она акцентирует анормальности его поведения как пришельца, но которые вполне вписываются в образ профессора. Она также пишет (**7**): "Академиков часто показывают как алкоголиков (Max Bickford), разведенных (Max Bickford), одиноких (Третья планета; Max Bickford; Sabrina; Boy Meets World; The Parkers), вступающих в случайные связи (Max Bickford; Третья планета; Felicity; Sabrina; Boy Meets World) или применяющих насилие (Баффи - истребительница вампиров).

Кстати, отталкиваясь от ее анализов, предлагается также вариант конструирования героики (**10**). Его можно назвать конструктором героя под нужные для коммуникатора параметры.

Тоболовски связывает такой показ профессора с общей тенденцией к анти-интеллектуализму в американских медиа (см. еще одну работу на тему анти-интеллектуализма медиа [**11**]).

Однако следует также признать, что в период правления Б. Обамы начались попытки исправления этого положения. К примеру, оплачивались, причем Пентагоном, курсы сценаристов, чтобы сделать науку интересной с помощью популярного кино, где в качестве примера анализировался сериал "Числа". Лично Обама встречался с создателями телепередачи "Разрушители легенд", предложив им проверить в последующем возможность использования зеркал для поджога вражеских кораблей, как это случилось в Древней Греции. Все это связано с общим падением интереса к естественным наукам, который США хотят изменить, опираясь на силу кино.

СССР вырос как на базе моделирования героев, так и в не меньшей степени на базе моделирования врагов. Герой также хорошо задается уровнем его врагов. Так что мы можем выделить в качестве еще одного инструментария **УВ - управление врагами**. Чем сильнее враг, тем выше статус героя. Управление врагами реализуется в принятой как прошлой, так и современной пропагандой стратегии на демонизацию (негативизацию) противника, который начинает совершать такие поступки, за которые его и следует уничтожать. Управление врагом заставляет массовое сознание оправдывать любые действия против тех, кто был заклеймен как враг. И понятие "врага" это вновь из области знаний, а не информации. У него есть только та конкретика, которая разрешена этим более высоким уровнем.

Аномальность (та или иная) врагов является очень сильным средством выстраивания сюжета. Без врага никакой герой невозможен и даже не нужен. К тому же, враг не имеет тех ограничений на поведение, которые свойственны герою.
Супергероев привязывают в анализах к тому, что можно обозначить как "супервраг" (**12**): "В лучших фильмах про супергероев всегда есть великие злодеи. На самом деле, довольно часто как раз великие злодеи и делают эти фильмы замечательными, так как в целом злодеи интереснее героев. Они обладают свободой, могут быть смешными и эксцентричными, а герои из комиксов всегда скованы кандалами каких-то обязательных стандартов (если не считать Карателя). «Бэтмен» Тима Бертона (1989 г.) не только положил начало картинам про супергероев с крупным бюджетом, но и породил злодеев, которые затмили героические суперподвиги".

Управление поведением, его программирование в сильной степени связано с нарративом, с тем сюжетным разнообразием, в рамках которого движется герой. Герой как правило является Спасителем, поскольку Враг пытается нанести вред Жертве, Герой ее спасает. Таким есть типичный нарратив героя. Его прочтение/просмотр вызывает выделение в мозгу человека такого вещества, как окситоцин, который и

трансформирует его поведение, делая его более просоциальным.

Определенные сюжетные "цепочки" повторяются бесконечное количество раз, меняется только конкретное наполнение тех символических ролей, которые в них задействованы.

Соответственно, начинают работать и системы управления поведением, "притянутые" из прошлого. С. Шомова, например, пишет (**13**): "Образ - самый, пожалуй, простой, даже «лобовой» вариант эксплуатации архетипа в политической коммуникации. Гораздо тоньше и интереснее политика работает с такими, скажем, вещами, как архетипическая метафора, архетипический запрет, архетипическая тайна… Когда начинаешь разбираться, почему тот или иной лидер в своей риторике так активно использует, например, метафорические сравнения с болезнью или смертью, становятся лучше «видны» его подлинные, скрытые верхними слоями политической корректности, взгляды на предмет разговора. Точно так же перестаешь изумляться, отчего столь популярны у некоторых сегментов молодежной аудитории акции движения «Наши», как только сумеешь разглядеть за их сценариями и структурой попытку повторить тайные ритуалы древних элевсинских мистерий".

Современный мир все равно в сильной степени опирается на свое виртуальное прошлое, поскольку его сюжеты уже были апробированы на массовой аудитории в прошлом. Это напоминает аналогичный повтор героев и сюжетов, которые делает сегодня Голливуд, перенося их из комиксов на большой экран.

Как считал Г. Иннис, любые медиа не являются объективными, поскольку преследуют цели контроля пространства и времени (**14**). Иннис считал, к примеру, монастыри средних веков монополистами знаний, поскольку в них тексты переводились с недолговечного папируса на долговечный пергамент. При этом отбирались "правильные" тексты, а "неправильные" уходили в небытие. Советская

цензура, как и любая другая цензура, также тиражировала "правильные" тексты, не допуская к тиражированию "неправильные".

Можно продолжить это наблюдение дальше и объяснить его следующим образом. Структура (экономика) информации отлична от структуры (экономики) знаний. Если информация может базироваться на одном наблюдении, то знания требуют большого числа наблюдений. Каждая манипуляция пытается подать свою информацию как знание. Например, реклама закладывает свою информацию в мозг потребителя, чтобы "включить" ее в момент возникшей у него потребности (имеем переход: реклама зубной пасты на экране - бренд при виде полки в супермаркете). Известен феномен, что через две недели из памяти стирается источник информации, тем самым бренд зубной пасты в нашей голове превращается из информации в знание. Аналогично пропаганда перепрыгивает через уровень информации (факта), оперируя сразу знаниями.

Именно печать, разрушив единственно авторитетные цепочки, создала феномен бесконечного вброса информации, который используется во всех информационных кампаниях. Затем со ссылкой, которая якобы создает легитимность, его могут перепечатывать более солидные источники. СССР подобным образом сначала имплантировал нужные материалы в одну индийскую газету, а потом сам же перепечатывал их, распространяя по всему миру. Назовем этот инструментарий **манипуляцией с источником (МИ)**.

Интернет повторяет путь создания множественности источников, первым шагов по которому было книгопечатание. Из-за "дешевизны" данного пути выхода со своим мнением, мы имеем практически не массовое слушание, как это было в прошлом, а массовое говорение. Книгопечатание, кино и телевидение создали массового потребителя информации, Интернет - это массовость источников информации, ярким примером чего являются блоги. Право на авторство резко расширилось, одним из негативных последствий чего стал

троллинг, которому сегодня посвящается все больше исследований (**15 – 16**).

Харари в своей книге об истории человечества говорит о роли воображаемых объектов для становления человека (**17**). Именно они, а сюда он включает и современные демократию и права человека, позволили обезопасить коммуникации между незнакомцами, создав связующие силы в виде религии, торговли и империй. Неизвестный человек перестает быть чужим, поскольку он пользуется той же символической системой.

Сюда же мы можем отнести и праздники, например, учитывая противоречивое отношение к празднованию 9 мая. Праздник несомненно является объединяющей символизацией. Более того, он выступает четким маркером "свой/чужой". Непризнание "моего" праздника вытесняет этого человека из списка "своих".

К. Ремчуков говорит также о другой роли праздника как механизма, убирающего внимание от имеющегося негатива (**18**): "Голливуд как Фабрика грез по-настоящему расцвел с наступлением Великой Депрессии в США. И вот эти бесконечные мюзиклы, танцы, чечетки, бесконечная вот эта жизнь и становление Голливуда, и звезд, и новых гонораров, нового массового кино совпали именно в период самый тяжелый с экономической точки зрения, когда депрессия охватывала целые районы, 35-40% было безработных и люди перемещались по стране, искали любой заработок, там, рыть канаву или строить дорогу. Но сейчас, если говорить о 40-х годах в Америке, о 30-х – 40-х, то, безусловно, Голливуд – он порождает такую визуальную картинку счастливую. Так что я думаю, что это весьма манипулируемая, то есть осмысленно создаваемая картинка нашей жизни".

Кстати, вероятно, в будущем возможно более объективное исследование реагирования мозга на праздник в плане выделения окситоцина. Например, это можно увидеть при реагировании отцов на фотографии своих детей (**19**). Интересно, что в случае родительской и романтической любви

происходит блокировка области мозга, отвечающей за рациональность (**20 – 21**). Обратим внимание на этот феномен, ведь к нему по сути и стремится пропаганда, когда, например, перенасыщает свое сообщение эмоциями, поскольку в такой ситуации рациональность оказывается вне игры.

Вернувшись к Харари, можно отметить, что он по-новому посмотрел на изобретение денег, высоко их оценивая в качестве инновации (**22**): "Деньги являются наиболее важным и революционным изобретением в истории". Он объясняет это тем, что они создают доверие между незнакомцами. Он говорит: "Удивительная вещь, касающаяся денег, это то, что они представляют собой не технологическую, а психологическую революцию". Капитализм трактуется им как наиболее поздний вариант религии: "Это наиболее успешная современная религия, так как большинство стран и народов верят в него". Капитализм возникает 200 лет назад, и люди тогда считали и считают сейчас, особенно в постсоветской ситуации, что все проблемы будут разрешены благодаря капитализму.

Здесь упоминается феномен "доверия", который одновременно является важнейшей целью пропаганды. Можно вспомнить, как менялись типы экспертов, несущих правду с экрана в период перестройки. Если вспомнить "человека доверия" советского времени, то это мог быть известный рабочий или секретарь обкома, которого потом заменили специалисты в области слов (журналисты, писатели, диссиденты), которые массово вошли в списки первых перестроечных верховных советов.

Перестроечная программа "Взгляд" обладала именно этим набором приглашенных в эфир лиц, хотя и создавалась с подачи ЦК и КГБ для противодействия западной пропаганде среди молодежи. Вот воспоминания главы Гостелерадио СССР Л. Кравченко (**23 – 26**): "В 1987 году секретарь ЦК КПСС Александр Яковлев пригласил к себе первого зампредседателя КГБ Бобкова, Афанасьева от "Правды" и меня и объявляет нам: "Через три месяца мы прекращаем глушить западные радиоголоса. Поэтому сейчас самое главное: уберечь моло-

дежь от тлетворного влияния Запада", - эту фразу Яковлева я записал в блокнот, который у меня цел и сегодня, - и поэтому мы должны за короткое время создать свои программы особенно для утреннего и вечернего эфира". Я в свою очередь собрал у себя в кабинете талантливых ребят из молодёжной редакции и предложил им сделать эти музыкальные информационно-развлекательные программы. Смелые по сюжетам и фактам, неожиданные по интерпретации этих фактов".

Все это говорит об еще одном методе блокировки рациональности - парадоксальности. Получается, что парадоксальность человека, факта, теории захватывает нас и не дает возможности включиться критическому мышлению. Перестройка, запуская новые факты и новых людей, активно воспользовалась тем, что можно обозначить как **управление парадоксальностью (УП)**. Мертвое советское телевидение было моментально положено на лопатки новыми информационными потоками.

Этот же феномен подтверждают миллионные тиражи перестроечных газет и журналов. Информационный застой был взорван. Новые потоки блокировали любую рациональность. Журнал "Огонек" блистал, что отражает и появление диссертаций на тему "Огонька" и круглые столы на эту же тему (**27 – 31**). О некоторых других контекстах того времени см. (**32 – 34**).

Последняя работа это диссертация Л. Брусиловской об "оттепели", из которой мы приведем длинную цитату: "Такое «состояние умов» было подготовлено прежде всего кинофильмами и радиоприемниками, взятыми в качестве военных трофеев. Эти, по выражению В. Аксенова, «платонические рандеву со свободой» нарушили целостность мировосприятия послевоенного поколения и послужили стимулом интереса к жизни за «железным занавесом», а также желания выделиться из стандартно-серой и комсомольско-однообразной массы, найдя себе иных кумиров, нежели предложенных официальной пропагандой. Следствием

вышеперечисленного становится увлечение джазом и появление «стиляжничества» как первой попытки проявления альтернативы общепринятым нормам социалистического быта. «Стиляжничество» - явление, которое вызрело внутри советской системы и самими фактом своего существования и противостояния официальной идеологии подтвердило большие резервы послевоенного поколения. Состоявшийся в 1957 году Международный фестиваль молодежи и студентов стал в прямом и переносном смысле слова «открытием Америки». Превращение Москвы на несколько дней в некое подобие Вавилона дало свои определенные результаты: исчезновение мифа о западных людях как о несчастных и обездоленных и одновременно рождение нового мифа - мифа о загранице как об универсуме, где жизнь в любых ее проявлениях лучше и качественнее, чем в отечественном варианте. Меняются и политические ориентиры властей - во внешней политике - все больше приобретает влияние тенденция на мирное сосуществование с капиталистическими державами, во внутренней политике - провозглашается курс на улучшение благосостояния людей, материальным воплощением которого становится массовое жилищное строительство, получившее в народе прозвище «хрущобы»".

То есть "оттепель", от "авторства" за которую Н. Хрущев всеми силами открещивался, была "чертежом" будущей перестройки. Причем мы видим явный повтор почти всех "силовых" линий, направленных на разрушение советской модели.

Не только Хрущев "шарахался" от перестройки. Участники тех событий также сами "отодвигают" от нее Хрущева. Например, М. Хуциев вообще отрицает роль Хрущева (**35**): "Это вранье, что на XX съезде он разоблачил культ личности. Это все было сделано сразу после смерти Сталина – поднимите газеты того времени. Буквально через месяц после смерти Сталина во всех центральных газетах: в ЦК КПСС планировались материалы о преодолении культа личности и о коллегиальном руководстве. Это все было до

Хрущева. А он потом стал всех отставлять от должностей. Как он, например, с Жуковым поступил, который спас его, когда его хотели снять? Он его снял в тот момент, когда он плыл на корабле, когда у него не было даже возможности ничего сделать. Термин "оттепель", хрущевская оттепель – никакого отношения этот термин к Хрущеву не имеет".

Последнее замечание имеет архивное подтверждение. Дословно по одной из стенограмм Хрущев произносит следующие слова (**36**): "Сложилось понятие о какой-то «оттепели» - это ловко этот «жулик» подбросил, Эренбург. Вот сейчас берут художественное произведение и по нему делают кинокартины. Делается картина «Лес» Леонова. Когда я читал, я весь покрыл себя синяками, и то мог только первую книгу прочесть, вторую взял - ну никак не идет, никакие возбудительные средства не действуют. Вот мне Микоян говорил: «Ты знаешь, какой Окуджава? Это сын старого большевика». А старый большевик тоже был дерьмом, он был уклонистом, национал-уклонистом. Так что, конечно, дерьмо".
А. Пыжиков, автор монографии об оттепели, также подчеркивает роль того, что миллионы людей побывали во время войны за границей (**37 – 38**). Хоть с оружием в руках, они увидели другую жизнь, что потребовало в ответ внимания государства к выстраиванию потребительской модели жизни. Все изменения, приписываемые Хрущеву, были задуманы намного раньше, до его правления (см. современную дискуссию об оттепели [39 - 40]).

Информация, а не только знание являются силой, способной трансформировать общество. Возможно, для случая СССР это было связано с тем, что его часто именуют "логоцентрическим", где слово играло более существенную роль, чем в других системах. Б. Гройс пишет (**41**): "Медиумом экономики являются деньги. Экономика оперирует цифрами. Медиумом политики является язык. Политика оперирует словами – аргументами, программами и резолюциями, а также приказами, запретами, инструкциями и распоряжениями. Коммунистическая революция представляет собой перевод

общества с медиума денег на медиум языка. Она осуществляет подлинный поворот к языку (linguistic turn) на уровне общественной практики".

Язык - это не только символы, но и коммуникации. Э. Бернейс также говорит о коммуникации как об инструментарии по трансформации обществ (**42**): "Сеть коммуникаций, которые иногда дублируются, пересекаются и накладываются друг на друга, совсем не теория, а факт. Нам нужно признать значимость современных коммуникаций, осознать, что это не только сложно организованная сеть, но также и могущественная сила, ведущая общество к благу или, не исключено, к злу".

Сегодня также возник новый и иной уровень подачи информации - дигитальная коммуникация. Как оказалось, человеку свойственно разное реагирование на информацию, подаваемую на бумажном или электронном носителе (**43 – 45**). Например, отвечая на абстрактные вопросы после прочтения рассказа, читавшие бумажную версию дали 66% правильных ответов, в то время как читавшие дигитально дали только 48% правильных ответов. При ответах на конкретные же вопросы ситуация изменилась: теперь 73% правильных ответов было при электронном чтении и 58% - при бумажном.

Авторы пытаются объяснить этот феномен тем, что дигитальные технологии запускают конкретное мышление человека. Они же связаны с быстрой обработкой информации, с немедленным вознаграждением, которым характеризуется взаимодействие с дигитальной платформой. Одновременное выполнение многих задач, отвлечение внимания, перегрузка информацией также заставляют выбирать полюс конкретности в системе от конкретного к абстрактному. Все дает вполне конкретные подсказки по созданию материалов для будущих поколений пропагандистов, которые и сегодня большее влияние начинают уделять материалам, которые появятся на дигитальных платформах.

В более ранней работе эти же авторы при анализе игр также приходят к выводу, что аналоговые платформы

активируют концепты, относящиеся к когнитивной сложности (**46**). Еще одним объяснением, которое они приводят, является то, что дигитальная игра, в отличие от ее аналогового варианта, стимулирует повышенный уровень возбуждения и срочности. А это в свою очередь увеличивает степень сложности игры для игроков. В целом можно обозначить этот метод как **управление каналом коммуникации (УКК)**, когда определенные типы месседжа могут идти по одним каналам, другие - по другим.

Тут есть определенная параллельность с разграничением эпизодических и тематических фреймов новостей, предложенных Ш. Айенгаром (**47 – 49**). Эпизодический фрейм акцентирует роль индивида в событии, тематический - проблемность, то есть они тоже как бы расположены в разных плоскостях: ниже и выше. Эпизодический фрейм говорит о единичном событии, тематический - о тренде. Эпизодический фрейм акцентирует изменения в человеке, тематический - как изменить решение проблемы. Как следствие, в первом случае вина за негативность ситуации ложится на человека, во втором - на государство.

Айенгар подчеркивает (**48**): "Людям демонстрируют эпизодическую подачу разных проблем - преступность, терроризм, бедность, расовое неравенство - с тенденцией приписывать ответственность за эти проблемы скорее индивидам, а не институциям или более широким общественным силам".

Тематические фреймы требуют большей подготовки (например, нужны прошлые события такого рода, комментарии экспертов), отсюда, в числе прочего, и их малая представленность в телевизионных новостях.

Отвечая на вопрос, что важнее факты или фреймы, Айенгар говорит: "Факты обычно вторичны. Ключевым вопросом является то, каким образом медиа будут указывать? Эпизодические фреймы указывают на индивидуальный аспект проблемы политики, в то время как тематический рассказ

предполагает социальные причины". Так что мы можем обозначить этот метод **управлением фреймами (УФ)**.

В работе о влиянии телевизионных новостей Айенгар с коллегами продемонстрировали, что акцент на одних событиях в теленовостях и игнорирование других не только формируют информационную повестки дня, но и оценивают кандидатов в президенты, исходя из их отношения к акцентируемым проблемам (**50**).

Кстати, этот метод никогда не уходил с арены. Сегодня бывшие сотрудники Фейсбука подтвердили определенную манипулятивность своей новостной ленты (**51**). "Новостные кураторы", как они именуются в Фейсбуке, убирали новости, представляющие интерес для консервативной части читателей. Они также не ставят в ленту новостей информацию о самом Фейсбуке. Это происходит таким образом: сообщения, даже отобранные алгоритмом Фейсбука, но из консервативных изданий (например, из Breitbart, Washington Examiner или Newsmax) не ставятся на новостную ленту, если об этих событиях не говорят сайты *New York Times*, BBC и CNN (**52**). Есть также информация об использовании Фейсбука и на прошлых выборах (**53**). Фейсбук в *New York Times* сразу же выступил с опровержением такой практики (**54**). Фейсбуком была даже опубликована закрытая до этого 28-страничная внутренняя инструкция (**55**).

По проблематике игры следует подчеркнуть, что сегодня возник даже термин - GWAP - Games With A Purpose (**56**) – «игры с целью», где в качестве цели может быть не только передача информации или знаний, но также и привлечение людей к социальным проблемам. Здесь, как и в случае, например, телесериалов, реальные цели коммуникатора спрятаны за развлекательной оболочкой. Так что мы можем обозначить этот метод, набирающий в последнее время серьезные обороты, как **управление развлекательностью - УР** (о телесериалах см., например, наши работы [**57 - 63**]). Ведутся исследования в области разработки просоциальных игр (**64 – 67**) (один из сайтов этой

тематики - www.tiltfactor.org). Управление развлекательностью предполагает создание таких информационных и виртуальных продуктов, прикладные цели которых спрятаны. Они будут вторичными для пользователя, но являются первичными для создателей.

Не менее значимые разработки для будущих пропагандистских и информационных войн ведутся в сфере нейропсихологии, причем не только в области создания и понимания нарративов, где военные оказались одними из первых, правда, после литературоведения, что естественно, и бизнеса, но и в сфере оперирования с сакральным. Внимание к нейропсихологии сакрального, вероятно, во многом было вызвано тем, что последние военные конфликты велись против людей другой культуры - мусульманской. Это вызвало призыв в военное дело не только антропологов, но и специалистов в области нейронауки. С. Этрен делал работы по объективному пониманию сакральности со стороны нейропсихологии, рассмотрев в качестве объекта израильско-палестинский конфликт и ядерную программу Ирана (**68** – **70**)). Ядерная программа Ирана стала интересным объектом, поскольку это было сегодняшним созданием сакральности (см. подробнее [**71** - **72**]).

Этрен с коллегами пишут (**70**): "Различия в сакральных ценностях являются важной частью многих фундаментальных политических расхождений, что делает подобные диспуты трудными для разрешения [...] Представляющееся контринтуитивным понимание сакральных ценностей оппонента, как мы считаем, предлагает удивительные возможности для прорывов к миру. Поскольку люди эмоционально сопротивляются обсуждать сакральные ценности, обычно решается, что переговорщики либо должны оставить сакральные ценности на конец переговоров, либо обойти их с помощью значительных материальных стимулов. Наши эмпирические результаты и исторический анализ говорят о том, что это ошибочно. Фактически предложение предоставить материальные преимущества в обмен на отказ от сакральной ценности

реально делает разрешение конфликта более трудным, поскольку люди рассматривают его как оскорбление, а не как компромисс. Оставление проблем сакральных ценностей напоследок только блокирует компромисс по материальным вопросам".

Из последних исследований в нейронауке можно упомянуть также обнаруженную в мозгу человека связку между символическими и социальными объектами (**73**). Символические артефакты (флаг и т. д.) являются одновременно физическими и символическими объектами, поэтому они значимы в процессах социального взаимодействия.

Все эти аспекты при использовании их пропагандой можно обозначить как **управление сакральностью - УС**. Совершенно спокойно пропаганду вообще можно определять как управление сакральностью, поскольку патриотизм в сильной степени лежит в этой плоскости. Пропаганда выстраивает весь свой ряд объектов (героев, историю) именно под углом зрения достижения ими сакральности.

Интернет дал не только массового говорящего, когда всем стало доступно авторство, но и новый тип массового читающего/слушающего. Несколько утрируя, можно сказать: *каждый может написать то, что услышат все*. Однако некоторые сочетания параметров этого массового сознания оказались интересными для пропагандистов. Так, А. Росс, находясь на посту советника по инновациям Х. Клинтон, не уставал повторять одну триаду: технологии, сети и демография (**74 – 75**). Расшифровать это можно так, что мир получил сегодня массовое сознание молодежи, привязанное к Интернету и социальным сетям, а власти потеряли контроль за всем этим. Поэтому и произошло большое число именно молодежных революций во многих странах.

Сегодняшние технологии стали мощным инструментарием пропаганды и для пропаганды. Мы также можем их обозначить как **управление технологиями для целей пропаганды - УТП**, имея в виду, что технологии "затачиваются" под потребности пропаганды.

У Фейсбука, например, множество планов доведения Интернета как до сельских районов всего мира, так и до городов. Например, он собирается строить 96 башен, которые закроют пространство всей Земли. Есть планы по установке на каждом городском фонаре устройств для сигнала Wi-Fi (**76 – 78**). Есть разработки Дронов размеров с Боинг, которые будут подняты в воздух гелиевыми шарами. У Гугла также есть свой проект запуска в небо гигантских шаров для Интернета, которые гораздо дешевле спутников (**79**). Они могут держаться в небе по шесть месяцев. Гугл при этом ориентирован на южное полушарие, которое менее подключено к Интернету. При этих системах государства уже окончательно потеряют технический контроль над Интернетом и не смогут его отключать при чрезвычайных ситуациях.

Дж. Ассанж упоминает, что работающего сегодня в Гугле, а до этого в Госдепартаменте, как и А. Росс, Дж. Коэна можно назвать "директором по смене режимов" (**80**): "По его электронной переписке можно понять, что он оставил свои отпечатки на некоторых основных исторических событий Ближнего Востока. Он оказывается в Египте во время революции, встречаясь с Велом Гонимом, работником Гугл, арест и заключение которого создало ПР-дружественный символ восстания для западной прессы". И далее перечисляется целый ряд других стран, где появляется Коэн перед восстаниями.

В. Гоним стал героем СМИ как человек, начавший восстание в Фейсбуке (**81 – 88**). Когда же события только начинались, никто не мог понять, почему вдруг в центре их зазвучала фамилия работника Гугла.

В его выступлении звучит следующее: "14 января 2011 Бен Али покидает Тунис после возрастающих протестов против его режима. Я увидел в этом проблеск надежды. Египтяне в социальных сетях рассуждали: "Если Тунис смог, почему мы не сможем?". Я разместил на Фейсбуке событие и назвал его "Революция против коррупции, несправедливости и диктаторства" Я поставил вопрос перед 300 тысячами

пользователей страницы: "Сегодня 14 января. 25 января День полиции. Это национальный праздник. Если сто тысяч из нас выйдут на улицы Каира, никто не сможет нас остановить". Он считает, что именно социальные сети помогли восстать децентрализованному сообществу.

В 2012 г. вышли уже и его воспоминания, где он описывает, как стал региональным представителем по маркетингу Гугла в Каире (**89**). В одном из своих многочисленных интервью он говорит, что если вы хотите кого-то освободить, все, что вам нужно, это Интернет. Но он также говорит и следующее: "Сегодня мы знаем, что если мы хотим освободить общество, мы сначала должны освободить Интернет".

В своем выступлении на TED-конференции он называет, с его точки зрения, пять проблем современных медиа (**84**):

- мы не знаем, как бороться со слухами, а они распространяются среди миллионов,
- мы разговариваем с теми, кто думает одинаково с нами, остальных мы блокируем,
- дискуссии в онлайне слишком быстро переходят границы допустимого,
- стало очень трудно менять свое мнение из-за скорости и краткости социальных медиа,
- опыт социальных медиа создан под передачу, а не включение, под посты, а не дискуссии, поверхностные комментарии, а не глубокие дискуссии.

В любом случае опыт таких участников нельзя игнорировать. Это действительно технологический инструментарий пропаганды, который выстроен скорее под протест, чем под власть.

Кстати, Гоним очень четко видит эти возможности, когда говорит следующее (**85**): "Социальные медиа перераспределяют политическую власть. Они дают людям возможность развивать сети, организовывать акции и обмениваться информацией масштабно и за краткий период времени. Думаю, мы подходим к тому, что социальные медиа могут иметь сущест-

венное влияние на жизнь граждан - позитивное или негативное. С этим пониманием следующим шагом будет понимание платформ этого влияния. Решения по созданию продукта не должны опираться только на рост и охват, но учитывать также ответственность за влияние".

Кстати, не только специалисты по смене режимов, но и военные давно уже обратили внимание на роль социальных коммуникаций и нарративов (см., например, работы Т. Ниссена [**90 - 92**]). Автор пользуется даже понятием "операции под контролем нарративов", считая, что они представляют собой: "целенаправленный стратегический нарративно-ориентированный анализ, планирование и выполнение операций для целей создания понятной связи между стратегическим намерением и дизайном кампании, чтобы достичь уверенности в том, что слова на политическом уровне соответствуют делам, изображениям и словам военной силы".

Странность и парадоксальность этого взгляда состоит в том, что точкой отсчета, базой военной операции становится нарратив. Наверное, это можно объяснить тем, что на уровне стратегических нарративов двух противоборствующих сторон и заложена суть конфликта между ними.

Об еще одной характеристике технологического компонента пропаганды упоминают исследователи, отмечая следующее (**93**): "Дигитальная связность увеличила возможности для персонализации с помощью способности контролировать информационный поток для точного определения, какая информация или коммуникации представляются нашим пользователям и когда. Этот личностный и в то же время связанный подход, при котором индивиды могут диктовать, что они хотят смотреть и когда, в то же время оставаясь в массе [...] получил название "публичной приватности". Термин этот пришел из работы 2008 г. по поводу влияния Wi-Fi, позволяющего превращать публичную сферу в приватную (**94**). Здесь также говорится о публичных и полупубличных пространствах, позволяющих разнообразное социальное взаимодействие.

Напомним, что точно такие же новые перспективы подключения технологий увидели и создатели дигитальной дипломатии, подчеркивая следующее: "Традиционные формы демократии все еще доминируют, но государственное управление двадцать первого века не представляет собой просто корпоративный ребрендинг - заменой телевидения Твиттером. Оно представляет изменения и в форме, и в стратегии - способом усиления традиционных дипломатических шагов, развитием базирующихся на технике политических решениях и поощрения киберактивности" (**75**). Как видно, здесь даже появился новый термин "базирующиеся на технике политические решения" ("tech-based policy solutions").

Техника перестает быть чисто техникой, когда от нее начинают зависеть поступки и мотивации людей. Если наличие той или иной технологии начинает влиять на политические решения, более того, может приводить к смене режима в стране, то это говорит о том, что есть связка "техническое + политическое", что, усиливая то, что именуется техническим, мы можем получать политические результаты.

Техника всегда как бы является частью будущего, поэтому этот тип развития трудно затормозить. Никому еще не удавалось остановить будущее. Однако не менее активным является и прошлое. В прошлом также спрятаны те или иные варианты, позволяющие менять настоящее. Сильное настоящее нуждается в таком же сильном прошлом.

Один из активных участников арабской весны египетский историк Х. Фами напомнил нам еще об одной инструментарии пропаганды, который хорошо знаком всему постсоветскому пространству. Это не просто управление историей, а намного более точное высказывание - поиск той точки, от которой нужно выстраивать новую историю нового государства. Мы можем обозначить это как **управление историей - УИ**. Фами говорит и о выборе начальной "чистой" точки в прошлом (**95**): "Даже в стране с такой сложной историей, как, например, Венгрия, есть понимание, что если они покажут, что есть такой ранний момент в современной

венгерской истории, когда Венгрия была реально чистой, когда она не была загрязнена ни коммунизмом, ни нацистской оккупацией, ни гражданской войной, они могут использовать этот момент как объединяющий инструментарий, на котором построят свои надежды на будущее. Одной из проблем арабской весны является то, что мы не можем как арабы или как египтяне согласиться на такой точке".

Такая точка отсчета, выполняя объединяющие функции, позволяет стране оттенить разъединяющие ее события или людей. По большему счету это чисто пропагандистская точка истории, поскольку в прошлом есть все виды людей и событий. Пропаганда же занимается тем, что усиливает одно, одновременно закрывая от массового сознания другое.

Пропаганда очень чувствительна ко всему новому, причем в этом случае нельзя говорить, что новое - это хорошо забытое старое. Сегодня на базе работы с большими массивами информации (big data), о которых много говорил А. Пентленд (см., например, [**96 - 98**]), возникли новые коммуникативные возможности, которые сегодня активно используются в избирательных технологиях, например, такой подход, как микротаргетинг, работающий в том числе и в бизнесе.

Новые результаты придут и от военных. Американские военные отправились в Силиконовую долину в поиске решения своих проблем с помощью искусственного интеллекта (**99 – 101**). Они объясняют это идеей о необходимости третьей компенсации, понимая под ней получение неоспоримого доминирования над более многочисленным противником с помощью военно-технического превосходства. Первой компенсацией названо сфера ядерного оружия, второй - сфера точного оружия. Смена доминирующей военной парадигмы меняет ход истории. Правда, против милитаризации искусственного интеллекта выступили ведущие ученые, среди которых С. Возняк и Э. Маск (**102 – 103**).

Сходная ситуация прорыва может произойти и в сфере пропаганды и информационных войн. Например, интересное

исследование появилось в журнале *Nature* о семантической карте в мозгу, когда слова из одной семантической области активируют строго те же части мозга, что фиксируется функциональным магнитным резонансом (**104**). Исследователей удивила симметричность левого и правого полушария в этом плане, поскольку всегда считалось, что семантической репрезентацией обладает только левое полушарие. Правда, была одна работа, где результаты действия нарративов были также видны в двух полушариях (**105**). Такое исследование может помочь понять теперь даже то, о чем думает человек.

Д. Портер, который руководил статистическим моделированием в президентской кампании Обамы 2012 года, выступает на конференциях на темы "Модели убеждения в президентских кампаниях и как их применять в бизнесе" (**106**) или "Большие массивы информации для маленьких кампаний" (**107**). Он подчеркивает, что политические кампании, маркетинг, борьба за здоровый образ жизни объединяют миллионы индивидуальных взаимодействий с социальными, дигитальными и традиционными рекламными кампаниями с целью продвинуть людей к позитивным действиям. Портер считает, что до кампании Обамы все это не носило научного характера. Он называет эту сферу моделированием убеждения, моделированием стимулирования. Метод стимулирования (подъема) получает сегодня следующее определение (**108**): "прогнозная модель, которая предсказывает влияние на индивидуальное поведение, возникающая в результате применения одного подхода вместо другого". В этом определении подчеркивается применение альтернативных видов воздействия.

В результате речь идет как бы о создании тысяч "квантов" влияния, которые обязательно должны принести результат. Д. Никерсон, который также работал в кампании Обамы "директором по экспериментам", говорит, что Портер знает, какой параметр из файла избирателя может быть использован для воздействия на данного человека (**109**). Например, избира-

тель отказался от демократической подписки, тогда находится новая переменная, которая должна его вернуть. Или избиратель может являться зарегистрированным демократом, но его жена/муж зарегистрированным республиканцем. И для интервенции в эту среду нужен другой соответствующий параметр. В результате, отобрав из тысяч параметров 15 работающих, можно воздействовать на миллионы.

Никерсон подчеркивает, что кампания, конструируя прогнозные модели, работает с тремя видами прогнозных оценок для каждого избирателя в базе (**110 – 111**): поведения, поддержки и ответной реакции. Поведенческие оценки опираются на прошлое поведение и демографию, чтобы определить вероятность участия избирателя в разных формах политической активности. Поддержка оперирует с политическими предпочтениями граждан. Это уровень поддержки измеряется в процентах, но не индивидуально, а в определенной выборке. К примеру, 50% говорит о том, что половина данной выборки поддержит кандидата или проблему. Предсказание реальной ответной реакции достаточно сложно, поэтому в этом случае очень помогают полевые эксперименты.

В 2012 г. обе партии потратили на работу с большими массивами информации 12 миллионов долларов (**112**). В результате они знают, каким должен быть нужный месседж, для какой аудитории, в какое время его лучше подать.
Д. Портер, создавший вместе с двумя другими участниками кампании свою фирму BlueLab (сайт - www.bluelabs.com), говорит (**113**): "Старое высказывание о рекламе гласит: я знаю, что половина моей рекламы не срабатывает, но не знаю какая. С помощью моделирования стимулирования (подъема) вы можете определить, какая половина работает, а какая нет, или более точно - какие потребители более других прореагируют на рекламу, а какие - нет".

Исследователи справедливо акцентируют, что большие массивы информации - это на самом деле информация о поведении (**114**). И еще один элемент этого опыта (**115**): "Флайеры направляются тем, кого можно убедить. Избиратель

получает флайер только, если он или она прогнозируются как убеждаемые лица. Традиционный маркетинг посылает директ-мейл тем, кто ожидаемо купит в случае контакта, а не из-за него. Это мало заметная, но критическая разница. Вместо определения того, является ли контакт удачным решением, моделирование убеждения определяет, является ли контакт лучшим решением, чем неконтакт".

Р. Эпстейн изучал влияние поисковика Гугл на выборы. В результате ему пришлось ввести термин - манипуляционный эффект поисковой машины - search engine manipulation effect (SEME) (**116 – 117**). Эта идея вошла в десятку топовых научных новостей 2015 года. Бизнес давно тратит ресурсы на то, чтобы оказаться в начале выдаваемого потребителю поиска. Только в Северной Америке на это уходит 20 миллиардов долларов. Люди фиксируются на том, что стоит впереди, даже если последующие результаты являются более релевантными.

Та же ситуация повторилась и в случае выборов. И поскольку многие выборы выигрываются с небольшим разрывом, это становится важной характеристикой. Ряд экспериментов показал, что так можно существенно поднять рейтинг кандидата. Этот метод он назвал новым контролем над разумом (**118**).

Кстати, одна из его статей называется "В будущем big data сделает обычные выборы устаревшими" (**119**). Эта идея уже реализована в романе "Круг" Д. Эггерса (**120**) (см. рецензии на книгу [**121 - 122**]). Здесь под влиянием технологической компании выстроено полностью открытое общество, где политики, например, ходят с видеокамерами, чтобы все про них все знали. Фирма Круг, заправляющая всем этим, оперирует в своей идеологии максимами сродни оруэллским: "ВСЕ, ЧТО ПРОИСХОДИТ, ДОЛЖНО БЫТЬ ИЗВЕСТНО"; "ТАЙНЫ - ЭТО ЛОЖЬ, РАСПРОСТРАНЕНИЕ - ЭТО ЗАБОТА, ПРИВАТНОСТЬ - ЭТО КРАЖА". Вся политическая сила в результате сконцентрирована в поисковой машине, которой все верят патологически.

Будущий мир естественно может принести другой инструментарий, который не будет восприниматься сегодняшними глазами. То, что могло быть нарушением вчера, может перестать быть таковым завтра.

Сегодняшняя не норма завтра может стать нормой. Например, сегодня Фейсбук обеспокоился обвинениями в антиконсервативном отборе новостей, породив разного рода опровержения (**123 – 125**). Цукерберг даже сам встретился с лидерами со стороны консерваторов, чтобы убедить их в отсутствии такого предубеждения (**126 – 127**). Цукерберг писал (**128**): "Силиконовая долина имеет либеральную репутацию. Но сообщество Фейсбука включает более 1.6 миллиарда людей любого происхождения и идеологии - от либерала до консерватора и все между ними. Мы построили Фейсбук как платформу для всех идей". Но эта встреча все равно вызвала неоднозначную реакцию в консервативной среде (**129 – 130**).

Б. Гейтс выделяет огромную сумму на создание информационной базы о женщинах и девочках в целях преодоления гендерного неравенства (**131**). Билл и Мелинда Гейтс считают, что для того, чтобы закрыть гендерный разрыв, надо закрыть информационный разрыв. Кстати, в одном из его интервью нам встретилась интересная фраза о разнице подходов Гейтса, Цукерберга и Джобса (**132**): "Я начал с архитектуры, Марк начал с продукта, а Стив Добс начала с эстетики". И это отражает разницу разработчиков, но и разницу временную, когда следует акцентировать уже иные аспекты.

Сведем теперь в единую таблицу отмеченные выше пятнадцать технологий современной пропаганды:

Разрушение информационного монополизма
Перераспределение информационного веса игроков

Создание управляемых массовых единств
Управление восприятием
Управление героикой
Управление врагами
Манипуляция источниками информации
Управление парадоксальностью
Управление каналом коммуникации
Управление фреймами
Управление развлекательностью
Управление сакральностью
Управление технологиями для целей пропаганды
Управление историей
Управление с помощью больших массивов информации

Коммуникативный компонент в двадцать первом столетии получил новое развитие. Это еще один вариант инструментария, направленный на создание "доверия" между незнакомцами, выравнивающий страны под единую модель с помощью множества разнообразных информационных и виртуальных платформ. Интернет пришел с глобализацией, ориентируясь на новый тип человека мира, который не связан барьерами религии или идеологии.

Литература:

1. Михаил Порфирьевич Георгадзе // internet-cemetery.ru/mogily_znamenityh/politics/151-georgadze-mihail-porfirevich.html
2. Толстой И. Отмытый роман Пастернака. "Доктор Живаго" между КГБ и ЦРУ. - М., 2009
3. Отмытый роман Пастернака Ивана Толстого: сенсационные факты подтверждаются! // books.vremya.ru/main/3574-otmytyy-roman-pasternaka-ivana-tolstogo-sensacionnye-fakty-podtverzhdayutsya.html#.U0UGnCjC_qA
4. Басинский П. Чудо, заставшее врасплох // rg.ru/2015/02/10/nobel.html
5. Обозреватель РС Иван Толстой – о Нобелевской премии Пастернака // www.svoboda.org/content/article/2022752.html
6. Загидуллина М. Между исследованием и расследованием // magazines.russ.ru/nlo/2009/96/za33.html
7. Tobolowsky B. Academics and anti-intellectualism: representations of the U.S. primetime professoriate // www.srhe.ac.uk/conference2015/abstracts/0061.pdf
8. Havergal C. Drunk, lonely and leering? Meet the TV drama academic // www.timeshighereducation.com/news/drunk-lonely-and-leering-meet-the-television-drama-academic
9. TV shows for teenagers show professors as “old, boring, white, and mean” // legallysociable.com/2012/11/13/professors-on-tv-shows-for-teenagers-old-boring-white-and-mean/
10. Marquis J. Crafting an academic screencasting persona // www.onlineuniversities.com/blog/2013/01/crafting-academic-screencasting-persona/
11. Claussen D. A brief history of anti-intellectualism in American media // www.aaup.org/article/brief-history-anti-intellectualism-american-media#.VzIW4hUrKDc
12. Квик Г. В фильмах про супергероев проблемы со злодеями // inosmi.ru/culture/20160509/236454347.html
13. Новоселова Е. О мистериях, зверях и героях: архетипы в современной политике // discours.io/articles/obschestvo/o-misteriyah-zveryah-i-geroyah-arhetipy-v-sovremennoy-politike

14. Tremblay G. From Marshall McLuhan to Harold Innis, or From the global village to the world empire // Canadian Journal of Communication. - 2014. - Vol. 37. - N 4
15. Рогозин Д. Четыре эмпирических проекта по изучению троллинга // gefter.ru/archive/18384
16. Internet trolling as a tool in hybrid warfare: the case of Latvia // www.stratcomcoe.org/internet-trolling-hybrid-warfare-tool-case-latvia-0?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=kremlin_watch_monitor
17. Harari Y.N. Sapiens. A brief history of humankind. - London, 2014
18. Ремчуков К. Особое мнение // echo.msk.ru/programs/personalno/1761798-echo/
19. Bartels A. Oxytocin and the social brain: beware the complexity // www.nature.com/npp/journal/v37/n8/full/npp201271a.html
20. Bartels A. a.o. The neural correlates of maternal and romantic love // Neuroimage. - 2004. - Vol. 21. - I. 3
21. Bartels A. a.o. The neural basis of romantic love // NeuroReport. - 2000. - Vol. 11. - N 17
22. Bhatt N. Lunch with BS: Yuval Noah Harari // www.business-standard.com/article/opinion/lunch-with-bs-yuval-noah-harari-115110600489_1.html
23. Кравченко Л. СССР разрушили Яковлев и Шеварднадзе. Интервью // www.fontanka.ru/2010/08/17/080/
24. Кравченко Л. Лебединая песнь ГКЧП. - М., 2014
25. Кашин О. Медиаменеджер перестройки // rulife.ru/old/mode/article/830/
26. Экс-ведущий программы "Взгляд" о "нормальных разборках" на ОРТ // www.dal.by/news/2/23-01-12-6/
27. Журнал "Огонек" как зеркало перестройки // philolog.pspu.ru/module/magazine/do/mpub_11_212
28. Есикова Е.М. Журнал "Огонек" в контексте переходных эпох // www.dissercat.com/content/zhurnal-ogonek-v-kontekste-perekhodnykh-epokh

29. Гордина Е.Д. Проблемы отечественной истории на страницах массового журнала "Огонек" 1987 - 1991 гг. // www.dissercat.com/content/problemy-otechestvennoi-istorii-na-stranitsakh-massovogo-zhurnala-ogonek-1987-1991-gg-temati
30. Коротич В. В России советская власть никуда не ушла. Интервью // news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_4602000/4602855.stm
31. Ненашев М. Перестройка и СМИ // rg.ru/2015/11/17/rodina-smi.html
32. Королева Л.А. и др. "Перестройка" в СССР и диссиденты // cyberleninka.ru/article/n/perestroyka-v-sssr-i-dissidenty
33. Письмо главного редактора журнала «Огонек» В.А. Коротича А.Н. Яковлеву // www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1023979
34. Брусиловская Л.Б. Культура повседневности эпохи "оттепели" // cheloveknauka.com/kultura-povsednevnosti-epohi-ottepeli
35. Хуциев М. Оттепель к Хрущеву отношения не имеет. Интервью // www.svoboda.org/content/article/27006496.html
36. Ворсобин Н. Никита Хрущев: понятие "оттепель" подбросил жулик // www.kp.ru/daily/23160/24789/
37. Пыжиков А. Хрущевская "оттепель". - М., 2002
38. "Половинчатая" оттепель // www.svoboda.org/content/article/27006496.html
39. 1961 год: противоречивая оттепель // moment.gaidarfund.ru/articles/2613
40. Украинская "братва" Хрущева // lenta.ru/articles/2016/05/11/bratva/
41. Гройс Б. Коммунистический постскриптум // bookz.ru/authors/boris-grois/kommunis_251/1-kommunis_251.html
42. Бернейс Э. Инженерия согласия // www.politstudies.ru/files/File/2013/4/11.pdf
43. Kaufman G. F. a.o. High-low split: divergent cognitive construal levels triggered by digital and non-digital platforms // dl.acm.org/citation.cfm?doid=2858036.2858550

44. Holmes L. Reading On Your Screen May Impair The Way You Think
// www.huffingtonpost.com/entry/devices-thinking-study-abstract-concrete_us_5731f417e4b096e9f0929dc5
45. Digital media may be changing how you think // www.psypost.org/2016/05/digital-media-may-changing-think-42658
46. Kaufman G. F. a.o. Lost in translation: comparing the impact of an analog and digital version of a public health game on players' perceptions, attitudes, and cognitions // International Journal of Gaming and Computer-Mediated Simulations - 2013. - Vol. 5. - N 3
47. Iyengar S. Is anyone responsible? How television frames political issues. - Chicago, 1991
48. Iyengar S. How framing influences citizen understanding of public issues // www.frameworksinstitute.org/assets/files/iyengarinterview2009.pdf
49. A frameworks institute framebyte episodic vs. thematic stories // www.frameworksinstitute.org/assets/files/framebytes/framebyte_thematic.pdf
50. Iyengar S. a.o. Experimental demonstrations of the "not-so-minimal" consequences of television news programs // The American Political Science Review. - 1982. - Vol. 76. - N 4
51. Nunez M. Former Facebook workers: we routinely suppressed conservative news // gizmodo.com/former-facebook-workers-we-routinely-suppressed-conser-1775461006
52. Nunez M. Want to know what Facebook really thinks of journalists? Here's what happened when it hired some // gizmodo.com/want-to-know-what-facebook-really-thinks-of-journalists-1773916117
53. Nunez M. Facebook employees asked Mark Zuckerberg if they should try to stop a Donald Trump presidency // gizmodo.com/facebook-employees-asked-mark-zuckerberg-if-they-should-1771012990

54. Isaac M. Facebook, facing bias claims, shows how editors and algorithms guide news // www.nytimes.com/2016/05/13/technology/facebook-guidelines-trending-topics.html?_r=0
55. Trending review guidelines // fbnewsroomus.files.wordpress.com/2016/05/full-trending-review-guidelines.pdf
56. Ahn von L. a.o. Designing games with a purpose // www.cs.cmu.edu/~biglou/GWAP_CACM.pdf
57. Почепцов Г. Телесериалы как медиа коммуникации // psyfactor.org/kinoprop/serials2.htm
58. Почепцов Г. Сериал Newsroom как пример «подталкивающего» моделирования действительности // psyfactor.org/lib/media4.htm
59. Почепцов Г. Перепрограммирование поведения с помощью телесериала как варианта медикоммуникаций // psyfactor.org/kinoprop/serials.htm
60. Почепцов Г. "Карточный домик": как на смену клиповому мышлению приходит сериальное // psyfactor.org/kinoprop/house_of_cards.htm
61. Почепцов Г. "Карточный домик": сериалы строят мир - 2 // psyfactor.org/kinoprop/house_of_cards_2.htm
62. Почепцов Г. Мигель Сабидо как пионер эстетического программирования поведения // psyfactor.org/ kinoprop/sabido_ method.htm
63. Почепцов Г. «Чувствительные», «Альфы», «Грань», «Хранилище № 13» и другие фантастические фильмы в процессах формирования новых поколений // psyfactor.org/kinoprop/sci-fi-serials.htm
64. Kaufman G. a.o. A psychologically “embedded” approach to designing games for prosocial causes // cyberpsychology. eu/view.php?cisloclanku=2015091601
65. Kaufman G. a.o. Creating stealth game interventions for attitude and behavior change: an “embedded design” model// www.digra.org/wp-content/uploads/digital-

library/102_Flanagan_etal_Creating-Stealth-Game-Interventions-for-Attitude-and-Behavior-Change.pdf
66. Seidman M. a.o. Failed games: lessons learned from promising but problematic game prototypes in designing for diversity // www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/100_Flanagan_etal_Failed-Games.compressed.pdf
67. Flanagan M. Citizen archivists at play: game design for gathering metadata for cultural heritage institutions // www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/paper_418.compressed.pdf
68. Scott Atran on sacred values // www.libraryofsocialscience.com/newsletter/posts/2015/2015-6-1-Atran.html
69. Can we construct a counter-narrative to ISIS's end goal? // www.npr.org/2015/11/22/456989124/can-we-construct-a-counter-narrative-to-isis-s-end-goal
70. Atran S. a.o. Reframing sacred values // s3.amazonaws.com/s3.libraryofsocialscience.com/pdf/Atran%20-%20Reframing%20Sacred%20Values.pdf
71. Dehghani M. a.o. Emerging sacred values: Iran's nuclear program // Judgement and decision making. - 2009. - Vol. 4. - N 7
72. Dehghani M. a.o. Sacred values and conflict over Iran's nuclear program // Judgement and decision making. - 2010. - Vol. 5. - N 7
73. Tylen K. a.o. Trails of meaning construction: Symbolic artifacts engage the social brain // NeuroImage. - 2016. - Vol. 134
74. Howard A. Exit Interview: Alec Ross on Internet freedom, innovation and digital diplomacy // www.huffingtonpost.com/alexander-howard/exit-interview-alec-ross-_b_2860211.html
75. Lichtenstein J. Digital diplomacy // www.nytimes.com/2010/07/18/magazine/18web2-0-t.html?_r=0
76. Cuthbertson A. Facebook's Internet towers will connect the world (to Facebook) // www.newsweek.com/facebooks-internet-antennas-will-connect-africa-facebook-447807

77. Vanian J. Facebook unveils plans to bring Internet to both cities and rural areas // fortune.com/2016/04/13/facebook-terragraph-project-aries-internet/
78. Weise E. Facebook reveals plans for drone-based Internet in sky // www.usatoday.com/story/tech/2015/07/30/facebook-drone-aquila-internet-solar-powered/30890057/
79. Popper B. Inside Project Loon: Google's internet in the sky is almost open for business // www.theverge.com/2015/3/2/8129543/google-x-internet-balloon-project-loon-interview
80. Assange J. Google is not what it seems // wikileaks.org/google-is-not-what-it-seems/
81. Buhr S.Inside Parlio: Egyptian activist Wael Ghonim’s new platform for social change // techcrunch.com/2016/01/28/inside-parlio-egyptian-activist-wael-ghonims-new-platform-for-social-change/
82. Kingsley P. I'm no traitor, says Wael Ghonim as Egypt regime targets secular activists // www.theguardian.com/world/2014/jan/09/wael-ghonim-egypt-regime-targets-secular-activists
83. Wael Ghonim: creating a 'Revolution 2.0' in Egypt // www.npr.org/2012/02/09/146636605/wael-ghonim-creating-a-revolution-2-0-in-egypt
84. Ghonim W. Let's design social media that drives real change // www.ted.com/talks/wael_ghonim_let_s_design_social_media_that_drives_real_change/transcript?language=en
85. Wael Ghonim and Egypt's new age revolution // www.cbsnews.com/news/wael-ghonim-and-egypts-new-age-revolution/
86. Vargas J.A. Spring awakening. How an Egyptian revolution began on Facebook // www.nytimes.com/2012/02/19/books/review/how-an-egyptian-revolution-began-on-facebook.html
87. Giglio M. How Wael Ghinim sparked Egypt's uprising // www.newsweek.com/how-wael-ghonim-sparked-egypts-uprising-68727

88. Nouh Y. Wael Ghonim's quest to 'liberate the Internet' // www.huffingtonpost.com/entry/wael-ghonim-parlio_us_56d06611e4b03260bf766a32
89. Ghonim W. Revolution 2.0. The power of the people is greater than the people in power. A memoir. - Boston - New York, 2012
90. Nissen T.E. The weaponization of social media // www.stratcomcoe.org/thomas-nissen-weaponization-social-media
91. Nissen T.E. Narrative led operations // pure.fak.dk/ws/files/4593101/Thomas_Elkjer_Nissen_Narrative_Led_Operations_MilTid_2012_04.pdf
92. Nissen T.E. Social media, strategic narratives and stratcom // www.jwc.nato.int/images/stories/threeswords/SOCIAL_MEDIA_STRATCOM.pdf
93. Gordon E. a.o. Why we engage. How theories of human behavior contribute to our understanding of civic engagement in a digital era // poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=34411&EXT=pdf
94. Hampton K.N. Gupta N. Community and social interaction in the wireless city: Wi-Fi use in public and semi-public space // www.mysocialnetwork.net/downloads/NMS07-r17.pdf
95. Robins-Early N. How a leading Egyptian historian found himself in the middle of a revolution // www.huffingtonpost.com/entry/khaled-fahmy-egypt-revolution_us_569f9e03e4b0875553c26707?185pcik9
96. Pentland A. Social physics. How social networks can make us smarter. - New York, 2015
97. Rutherford A. a.o. Limits of social mobilization // www.pnas.org/content/110/16/6281.full
98. Pentland A. Reinvcenting society in the wake of big data // www.edge.org/conversation/reinventing-society-in-the-wake-of-big-data
99. Brimley S. Testimony before the House Armed Services Committee Subcommittee on Seapower and Projection Forces // cacm.acm.org/careers/202297-pentagon-turns-to-silicon-valley-for-edge-in-artificial-intelligence/fulltext

100. Markoff J. Pentagon turns to Silicon Valley for edge in artifical intelligence // www.nytimes.com/2016/05/12/ technology/ artificial-intelligence-as-the-pentagons-latest weapon.html?ref= business &_r =1
101. Scharre P. Autonomous weapons and operational risk // www.cnas.org/sites/default/files/publications-pdf/CNAS_Autonomous-weapons-operational-risk.pdf
102. Autonomous weapons: and open letter from AI & robotics researcher // futureoflife.org/open-letter-autonomous-weapons/
103. Top tech minds, Maryland professors warn of militarization of AI // www.bizjournals.com/washington/blog/techflash/2015/07/top-tech-minds-maryland-professors-warn-of.html
104. Huth A.G. a.o. Natural speech reveals the semantic maps that tile human cerebral cortex // Nature. - 2016. - Vol. 532. - I. 7600
105. Lerner Y. a.o. Topographic mapping of a hierarchy of temporal receptive windows using a narrated story //www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3089381/
106. Predictive Analytics World for Business, June 20-23, 2016// www.predictiveanalyticsworld.com/chicago/2016/agenda.php#keynote2_910
107. Predictive Analytics World for Government https://events.bizzabo.com/pawgov14/agenda/speakers/82084
108. Siegel E. Personalization is back: how to drive influence by crunching numbers // www.predictiveanalyticsworld.com/patimes/ personalization-is-back-how-to-drive-influence-by-crunching-numbers/?utm_medium=email-paid&utm_campaign=PAWNYC16&utm_source=dsc&utm_content=042216dedicated
109. Ward J. True believers seek to bottle Obama campaign magic // www.huffingtonpost.com/2013/11/14/obama-campaign-data-experts_n_4276865.html
110. Nickerson D.W. a.o. Political campaigns and big data // scholar.harvard.edu/files/todd_rogers/files/political_campaigns_and_big_data_0.pdf

111. Taylor T. Big data in political campaign // conversableeconomist. blogspot.com/2014/05/big-data-in-political-campaigns.html
112. Chideya F. Political data is everywhere - but what does it all mean? // theintercept.com/2015/07/17/political-data-mining-2016-election/
113. Stedman C. How uplift modeling helped Obama's campaign — and can aid marketers // www.predictiveanalyticsworld. com/patimes/how-uplift-modeling-helped-obamas-campaign-and-can-aid-marketers/
114. Guszcza J. How data science and behavioral science can work together // http://dupress.com/articles/behavioral-economics-predictive-analytics/#end-notes
115. Siegel E. The real story behind Obama election victory //www.thefiscaltimes.com/Articles/2013/01/21/The-Real-Story-Behind-Obamas-Election-Victory
116. Epstein R. a.o. The search engine manipulation effect (SEME) and its possible impact on the outcomes of elections // www.pnas.org/content/112/33/E4512.full
117. Epstein R. How Google could rig the 2016 election // www.politico.com/magazine/story/2015/08/how-google-could-rig-the-2016-election-121548
118. Epstein R. The new mind control // aeon.co/essays/how-the-internet-flips-elections-and-alters-our-thoughts
119. Epstein R. In the future, Big Data will make actual voting obsolete // qz.com/669983/maybe-we-should-let-google-vote-for-us/
120. Eggers D. The circle. - New York, 2013
121. McMillan G. Dave Eggers' The Circle: What the Internet looks like if you don't understand it // www.wired.com/2013/10/the-circle-review-dave-eggers/
122. Ullman E. Ring of power // www.nytimes.com/2013/11/03/ books/review/the-circle-by-dave-eggers.html?_r=0
123. Isaac M. Facebook 'trending' list skewed by individual judgment, not institutional bias // www.nytimes.com/ 2016/05/21/ technology/facebook-trending-list-skewed-by-individual-judgment-

not-institutional-bias.html?hp&action=click&pgtype=Homepage&clickSource=story-heading&module=second-column-region&region=top-news&WT.nav=top-news&_r=0
124. Koren J. Algorithm transparency // www.linkedin.com/pulse/algorithm-transparency-paying-attention-man-behind-curtain-koren?trk=eml-b2_content_ecosystem_digest-hero-14-null&midToken=AQEqAtN6oLhk7Q&fromEmail=fromEmail&ut=0QK2RW1rpIg7g1&version=meter+at+9&module=meter-Links&pgtype=article&contentId=&mediaId=&referrer=http%3A%2F%2Fwww.nytimes.com%2F&priority=true&action=click&contentCollection=meter-links-click
125. Osofsky J. Information about trending topics // newsroom.fb.com/news/2016/05/information-about-trending-topics/
126. Cupp S.E. Our meeting with Mark Zuckerberg: Conservatives need Facebook, it needs us // www.cnn.com/2016/05/20/opinions/se-cupp-our-meeting-with-facebook/
127. Lapowsky I. Zuckerberg's GOP meeting shows a master politician in the making // www.wired.com/2016/05/zuckerbergs-gop-meeting-shows-master-politician-making/
128. Mark Zuckerberg // www.facebook.com/ photo.php?fbid=10102840575485751&set=a.529237706231.2034669.4&type=3&theater
129. Beck G. The most disturbing thing about my meeting with Mark Zuckerberg // www.glennbeck.com/2016/05/19/what-disturbed-glenn-about-the-facebook-meeting/?utm_source=glennbeck&utm_medium=contentcopy_link
130. Mansour R. Ten reasons why Glenn Beck is wrong about Facebook's bias against conservatives // www.breitbart.com/big-journalism/2016/05/20/top-ten-reasons-glenn-beck-wrong-facebooks-bias-conservatives/
131. Gates B. & M. To close the gender gap, we have to close the data gap // www.linkedin.com/pulse/close-gender-gap-we-have-data-bill-gates

132. Gates B. The Rolling Stone interview // www.rollingstone.com/culture/news/bill-gates-the-rolling-stone-interview-20140313

Георгий Почепцов

Сложность принятия решений в случае гибридной войны

Гибридная война является военно-гражданской войной, когда военные моделируют себя как гражданские, а гражданские могут становиться военными, вооружившись автоматом. Примером первых являются так называемые "зеленые человечки", а вторых - террористы. В результате теряются четкие ориентиры, говорящие кто есть кто.

Военно-гражданскими могут быть не только администрации, но и войны. В гибридной войне оказываются задействованными все виды противопоставленности: военные против военных, военные против гражданских, гражданские против военных и гражданские против гражданских. Все это создает серьезный хаос, в котором всегда будет выигрывать более организованная сторона, для которой подобное развитие событий не будет являться неожиданным.

Еще одна сложность состоит в том, что военные не готовы к борьбе с гражданскими, а гражданские с военными. Все это на порядок более сложная система, чем обычная война, где враг/не-враг очень четко дифференцированы и как бы заранее задан набор разрешенных/запрещенных действий друг против друга. В Крыму также сработали угрозы семьям украинских офицеров, проживающим там же, что явно не входит в систематику военных действий.

Ситуация осложняется и тем, что цели сегодня становятся совсем другими. Это, например, башни Всемирного Торгового Центра 11 сентября в США или городские и областные администрации в Донбассе, парламент в Крыму. И поскольку военные слабо разбираются в гражданских целях, а гражданские - в военных, им нужны "коллаборационисты". Все это ведет и к накалу не только внешнего информационно-

го конфликта, но и внутреннего, когда оппоненты сразу трактуются как предатели. Назовем это симметричностью конфликта. Информационный конфликт симметричен военному, поскольку и здесь каждая из сторон пытается захватить чужое/удержать свое информационное пространство.

Гибридная война направлена на торможение ответной реакции на такой тип агрессии. В одном случае никто не ждет атаки на такие объекты, в другом - трудно применять оружие первым против непонятно кого. Все это можно рассматривать как вариант управления восприятием противника со стороны атакующей стороны.

Министерство обороны, министерство внутренних дел, министерство чрезвычайных ситуаций призваны применять решения быстрее, чем любая другая бюрократия. Но в случае гибридной войны они "застывают" на месте, поскольку решения надо принимать в нетрадиционных для них контекстах. Любая бюрократическая структура неспособна работать в непривычных контекстах.

Мы каждый раз сталкиваемся с тем, что быстрых результатов в социосистемах не бывает. Там оказывается задействованным такое количество составляющих, причем имеющим как свое собственное прошлое, так и свое будущее, что управление всеми этими процессами оказывается невозможным. Нам кажется, что возможна их синхронизация на уровне первого лица, но это иллюзия, поскольку в каждом такой случае сопротивление среды оказывается сильнее любых управляющих сигналов.

Инерция системы содержится как в привычном поведении людей, так и в институциональной памяти системы. Именно поэтому при существенных сменах происходит замена всего персонала. Но это не всегда приводит к смене функционирования. По этой причине коррупцию всегда легче возглавить, чем победить.

Все это можно объяснить, также опираясь на теорию упреждающего управления. Хотя она создана военными, но

описывает общую ситуацию, в которой оказался мир с ускоренными переменами и сложными системами (**1 – 3**).

По представлениям этого подхода мир перешел к намного более сложным проблемам, чем это было раньше. С одной стороны, это проблемы, сложность которых не позволяет раскладывать их на более простые. С другой, - они происходят с большой скоростью, которая не позволяет адекватно к ним подготовиться. Поэтому поставлена проблема идти несколько впереди будущих внутренних и международных кризисов, чтобы быть к ним готовыми.

Л. Фуерт, создатель этого направления, в своей книге 2012 г. говорит, что впервые эта идея пришла в электронном письме 2008 г. его студента, который высказал ее в отношении атак в Мумбаи, которые не смогла предвидеть разведка. Сам Фуерт подчеркивает, что невозможно во всем полагаться на кризисный менеджмент, надо идти впереди событий.

Гибридная война в российском варианте как раз и оказалась очень продуманным вариантом воздействия на принятие решений разных сегментов населения и институтов украинского государства. Украинская армия, к примеру, в случае Крыма оказалась полностью бездействующей.

С. Хасан, являющийся известным специалистом по депрограммированию при выходе из тоталитарных сект (см. о нем (**4**), перевод его книги (**5**)), удачно разграничил два понятия: промывание мозгов и контроль над разумом (**6**). Он приводит пример захвата в заложники П. Херст, дочери миллиардера, которая в результате нахождения в плену переходит на политические взгляды своих захватчиков (см. о ней (**7**)). В ее случае он видит именно "промывку мозгов", поскольку она была захвачена силой.

И далее он говорит о контроле разума: "Контроль разума является более скрытым. Наиболее часто вы оказываетесь соблазненным рекрутером, если не сексуально, то эмоционально, когда вы думаете о нем как о друге или менторе, это всегда будет кто-то, на кого вы смотрите снизу вверх. Здесь возникает то, что я называю иллюзией контроля

или иллюзией выбора. В этом случае индоктринация будет тоньше и глубже, поскольку возникает ощущение собственного владения новыми представлениями".

Украина, ее армия, государственные институты и население оказались неадекватны возникшим перед ними вызовам в Крыму. В случае Донбасса ситуация была переломлена, но снова не за счет государственных институтов, а с помощью возникших как бы ниоткуда добровольческих батальонов и волонтерского движения, принявших основной удар на себя.

В гибридной войне скорость физических действий опережает скорость понимания происходящего и, соответственно, принятия решений. Атакующая сторона движется по запланированной ими траектории, в то время как атакуемая сторона воспринимает это движение как случайное и неподдающееся пониманию.

Модель непонимания противником того, что происходит, хороша для атакующей стороны еще и тем, что под такую реакцию мимикрируют те, кто вообще не хочет или боится реагировать. Они оказались также чисты перед законом, ни один человек не понес наказания, например, за сдачу Крыма без единого выстрела.

В украинском варианте войны имело место резко сокращенное физическое пространство развития действия с одновременным резким расширением информационного пространства. Украина получила почти бесконечное количество интерпретаций и интерпретаторов, которые продвигали совершенно противоположные понимания.

Это несоответствие принесло возрастание разного рода когнитивных искажений, когда "враг" мог мимикрировать под "друга", солдаты "забывали" применять оружие. Самым страшным и одновременно странным стало то, что военные отказались от своей роли "защитников отечества", к которой их всю жизнь готовили, выплачивая содержание и раздавая звания и ордена. Военные в Крыму внезапно стали гражданс-

кими лицами, причем без оружия, превратившись просто в зрителей того, что разворачивалось перед их глазами.

Существенную роль в этом украинском проигрыше сыграло то, что все это время российское телевидение было более сильным по воздействию, чем телевидение украинское. Украина и Россия рассматривались как принципиально братские страны, никакие военные действия между ними не могли предполагаться. Информационное и виртуальное пространства, условно говоря, были общими при раздельных физических пространствах.

Однако затем имел место переход возможных ситуаций в реальность, поскольку невозможное совершенно спокойно стало реализовываться. В случае Крыма никто себе не мог представить, что далее эту ситуацию продолжит Донбасс. Возникает нечто сходное с окном Овертона, когда нестреляющие "зеленые человечки" в Крыму, на которых вовремя не среагировали, смогли "разрешить" появление стреляющих вовсю ополченцев на Донбассе.

Кстати, Россия своими интерпретациями удерживала имидж как бы случайного и неподготовленного варианта развития событий, который имел бы другое реагирование, будь это обычная война. Но вот слова о Сирии, сказанные С. Ивановым, главой президентской администрации, которые легко можно перенести и на украинскую ситуацию (**8**): "Что же касается механизма принятия решения об отправке российской авиагруппы и, как говорили раньше, ограниченного воинского контингента на базу под Латакию, тут не было спонтанности или спешки. Все действия предварительно обдумывались, тщательно просчитывались и согласовывались с верховным главнокомандующим. Сейчас уже не секрет, что боевые самолеты и некоторые спецподразделения вооруженных сил были заблаговременно отправлены в Сирию…"

Развитие гибридной войны в Украине сегодня активно изучается всем миром (см., например, одно из детальных описаний того, как это было, где этот тип войны именуется "грязным" (**9**)). И это говорит о том, что подобный тип войны,

хотя и не является новым, но он оказывается каждый раз принципиально другим. Например, ситуация в Крыму имеет много общих черт с тем, как в 1940 г. СССР брал власть в свои руки в странах Балтии (**10**). Все это можно определить как ситуацию, когда вас заставляют следовать в своем поведении чужому алгоритму.

Дезинформация касается всех участников, без исключения. Встречу Обамы и Путина подавали как посвященную Сирии. Однако экс-посол США в России М. Макфол говорит совершенно иное о разговоре двух лидеров (**11**): "Они говорили главным образом не о Сирии. Три четверти этой встречи было посвящено Украине".

Естественно, что позиция России определяется не только руководством страны, но и ее населением. Это подтверждает сентябрьский опрос 2015 г. Левада-центра (**12**). По данным этого опроса лишь 15% процентов жителей России относятся положительно к идее возвращению Крыма Украине, 83% - выступают против.

Конечно, это действие телевизионной пропаганды. Но одновременно всегда следует помнить, что пропаганда имеет определенные пределы, поскольку она может усиливать то, что уже есть в головах, а не противоречить ему. Пропаганда продвигает то, что уже содержится в массовом сознании.

Л. Гудков, к примеру, говорит (**13**): "Любая пропаганда действенна только тогда, когда она играет на архетипах. В нашем случае – актуализирует комплексы коллективной, национальной неполноценности, всевозможные фрустрации и фобии. Вся эта история с «крымнаш», тоска по великодержавию – не сегодня конечно вдруг возникли. Мы просто с изумлением фиксируем сейчас сколь глубока была травма распада советской империи. И как легко на этой травме, оказывается, можно играть. Мы можем сейчас только зафиксировать эту болезнь, провести социологическую диагностику, разобраться в анамнезе болезни. И надо просто отдавать себе отчет, что на этом болезненном фоне мы

неизбежно будем наблюдать рецидивы других тоталитарных советских практик и комплексов".

Близкое мнение высказывает Д. Дондурей (**14**): "Культура больше, важнее, системнее – сильнее, – чем институты государства, которое, безусловно, крупнейший игрок во всех сферах жизнедеятельности. У него много функций. Оно – заказчик, оценщик, цензор, управленец, защитник. Может ускорять или тормозить, помогать или препятствовать, поддерживать или гнобить. Но в большом Времени государство не способно победить, тотально преодолеть культурные предписания. Можем назвать их – матрицы".

Это важное напоминание. Государство - игрок тактического плана, ему очень трудно ввести новые стратегические матрицы. Хотя тактические победы достаются ему легко, поскольку государственная точка зрения доминирует в информационном пространстве любой страны, так как государство имеет больше возможностей для этого.

Война всегда предполагает три информационных фронта, требующих активных действий. Это домашний фронт, поскольку население должно поддержать своих военных. Это работа с населением противника. И это работа с населением других стран. В каждом случае массовое сознание должно получить свой собственный материал для принятия нужного решения. Однако если на домашнем фронте альтернативная точка зрения всегда будет вне мейнстрима, то на других фронтах именно контр-интерпретация будет доминировать, поэтому там требуется более серьезное пропагандистское искусство.

Гибридная война нацелена на такую коррекцию картины мира у всех участников процесса, которая будет выгодна атакующей стороне. Причем для этого активно используются все три пространства: информационное, физическое и виртуальное. Частотно задействованные физические объекты имеют четкие информационные и виртуальные составляющие. Например, зеленые человечки подавались как вежливые,

постановочные сцены как документальные, взятые в плен солдаты как уволенные, на бронетехнике замазывались армейские знаки. То есть, как бы происходит блокировка всех других интерпретаций, которые невыгодны атакующей стороне.

Более адекватное понимание гибридной войны невозможно без взгляда в ее историю. Гибридную войну довольно часто толкуют не как что-то новое, поскольку большинство ее составляющих существовали и ранее. Новым стало объединение этих составляющих в единое целое, а также дополнительная особая роль информационного компонента, который на разных уровнях обеспечивает функционирование и создает условия для признания войны справедливой собственным населением, без чего не бывает современных войн.

В США первым ввел понятие гибридной войны Ф. Хоффман (**15 – 17**). Он подчеркивает: «*Гибридные войны не являются новыми, но они [каждый раз] разные*». И еще: «*Гибридные войны объединяют в себе летальный характер государственных конфликтов с фанатичным и затяжным запалом нерегулярной войны*».

Хоффман считает важным рост роли нарративов. Они облегчают рекрутирование, тренинг и мотивацию будущих бойцов. Как и в случае российского рефлексивного контроля, Хоффман считает восприятие важнее победы на физическом поле боя. Он вообще привлекает внимание к когнитивному и виртуальному пространствам.

Поэтому он подчеркивает одну характеристику, которая действительно сработала в случае Стрелкова и других: «*Успех в гибридной войне также требует, чтобы командиры небольших единиц умели принимать решения и владели тактическим мастерством в отношении неизвестного, а также соответствующее оборудование для быстрого реагирования и адаптации, чем завтрашние противники*».

Понятно, что это новые требования. Они частично повторяют те требования, которые в свое время Дж. Аркилла определил

для сетевой войны, акцентируя, что иерархия, к типу которой принадлежит армия, сможет побеждать сети только тогда, когда сама начнет воевать на принципах сети (**18**).

Одним из своих предшественников Хоффман считает Н. Фрейера, который в офисе министра обороны занимался стратегическими вопросами. Именно он предложил интересную классификацию неожиданных событий, от которой можно отталкиваться при анализе и понимании гибридной войны. Свою книгу 2008 года Фрейер начинает с критики военной аналитики (**19**): «*Оборонный анализ и стратегия по своей сути являются такими, что реагируют. Исторически развитие и планирование оборонной стратегии демонстрируют три критических недостатка. Довольно долго они лишь реагировали. Корпоративно в них нет достаточно развитого воображения. Как следствие, они уязвимы к неожиданному*». Он подчеркивает, что все дальнейшие стратегические потрясения будут принципиально неожиданными.

В 2004 году американцы предложили новую классификацию угроз/вызовов: традиционные, иррегулярные, катастрофические и прорывные. Фрейер считает гибридной угрозой комбинацию двух таких вызовов. Кстати, он также ссылается на китайский вариант «неограниченной войны». Фрейер смотрит на эти вызовы как на архетипы, которые в чистом виде не встречаются. Нормой следует считать гибридные варианты.

Подобные угрозы он трактует как триггеры или катализаторы. Они порождают потрясения, меняют «правила игры», как это произошло с 11 сентября и его последствиями. В книге исследователя есть раздел «Политика, экономика, социальное действие и политическое насилие как гибридная война». Он подчеркивает, что гибридная война будет оставаться как можно более невоенной. Говорит также о важности синхронизации таких невоенных усилий.

Понятие «невоенный» тоже он понимает по-своему: «*невоенный не значит без насилия, без цели или без угроз. Он означает не быть рожденным военными или не включать военных в*

форме враждебного государства. Эти невоенные гибриды часто реализуются как сложные комбинации несанкционированного насилия и человеческой опасности».

Он акцентирует потребность не столько определять подобные вещи, сколько их описывать, поскольку они не очень поддаются определению. Относительно гибридных угроз он говорит: «*Это оборонительные вызовы, происхождение, характер, модус и принципиальная сфера конфликта, которые трудно идентифицировать и классифицировать*».

То есть роль неизвестного здесь достаточно важна. Правда, следует добавить, что неизвестность исчезает, когда конфликт переходит в чисто военную операцию. Это значит, что выстрелы в Крыму сразу превратили бы конфликт в чисто военный.

В целом мы видим, что мир уже достаточно давно вычислил основные характеристики гибридной войны. И именно главный ее аспект — маскировки под невоенный инструментарий, а также высокий уровень неопределенности/ неожиданности.

У россиян к понятию гибридной войны обратился начальник генштаба В. Герасимов (**20**). Он отталкивался от констатации того, что в настоящее время изменились «правила войны», поскольку невоенный инструментарий начинает быть эффективнее военного. Он подразумевает политические, экономические, информационные, гуманитарные методы, активизирующие протестный потенциал населения. К ним добавляются скрытые военные средства. Кстати, именно поэтому российское министерство обороны теперь интересуется и цветными революциями.

В России существуют предшественники в теории подобных нетрадиционных войн. Это Г. Иссерсон (см. о нем (**21 – 23**), чья книга 1940 года называлась «Новые формы борьбы» (**24**). Все, начиная с генерала Герасимова, цитируют один ее пассаж: «*Война вообще не объявляется. Она просто начинается заранее развернутыми вооруженными силами*». Необъявление

войны - это тоже коммуникационная характеристика именно нового времени.

Россия имеет еще одного теоретика нового типа войн, который он обозначил как «мятежвойна». Это Е. Месснер (см. о нем (**25 – 27**), его работы (**28 - 31**). Он родился в Херсонский губернии, а умер за рубежом. У него мы можем найти даже интересную цитату относительно войн будущего: «*В прошлых войнах важным считался захват территории. В дальнейшем важным будет рассматриваться захват душ в государстве, с которым враждуют*».

Он считал, что традиционные методы ведения войны уже исчерпали себя. Еще один его вывод: «*Когда-то войны шли в двухмерном пространстве - на поверхности моря и суши. Затем появился третье измерение - война в воздухе. Теперь важнейшим стало четвертое измерение - психика сторон, которые воюют*». Американцы проиграли войну во Вьетнаме именно в головах, а не на поле боя, считал он.

Мир сейчас практически живет именно в таком измерении. Правда, пока мы говорим об информационной войне, но это скорее война именно психическая, ведь информационные потоки как раз и направлены на получение эффекта в головах людей. Именно это является целью информационной войны.

И последняя интересная фраза: «*Политика есть искусство объединения людей. Важнейшей задачей мятежвойны является объединение собственного народа и привлечения на свою сторону части народа того государства, с которым ведется война. [...] Мятежвойна - это война всех против всех, причем врагом может быть и свой, а союзником - чужой. У каждого человека должны быть психологические стрелы и психологический щит*».

Иссерсон и Месснер определяли войну будущего, а нынешние события продемонстрировали, что будущее уже приблизилось. Поэтому аналитики пишут, что Россия ведет «мятежвойну »против Украины, а Месснера называют любимым стратегом Путина (**32**). Кстати, Иссерсона арестовали в 1941 году за участие в вымышленном военном мятеже, вышел он только в

1955 году, а Месснер воевал на стороне белой армии, поэтому в результате оказался в Аргентине, где и умер.

Гибридная война все время опирается на войну информационную. Поэтому в случае Крыма и Донбасса британские эксперты увидели следующие фазы (**33**):

- первая: создание у «российских соотечественников» так называемой мягкой лояльности к России путем акцентирования культурных, языковых и идеологических связей,
- вторая: распространение страха, что их правительства начнут работать против них; это делается акцентированием нацистской тирании времен войны и спасительной роли советских войск
- третья: гуманитарная интервенция российских войск в форме или в гражданской одежде для защиты или присоединения к России.

Э. Мамфорд увидел аналог гибридной войны (он употребляет термин прокси-война) в кибервойнах (**34**). И там, и тут мы видим использование анонимности, а также уменьшение стоимости и рисков. Другие исследователи видят ее истоки в трех основаниях советского времени: организационном оружии, рефлексивном контроле и активных мероприятиях (**35**) (о последних см. в (**36 - 37**). Сюда следует добавить также очень серьезный опыт в области цветных революций, наработанный уже на постсоветском пространстве.

Гибридная война всегда начинается внезапно. Поэтому военные должны учиться заранее, как иметь дело с неожиданными угрозами. Время всегда работает против тех, кто ориентируется на старые варианты войн. Их можно изучать, но на них нельзя ориентироваться как на единственно возможную модель войны

Литература:

1. Fuerth L. F. Anticipatory governance practical upgrades. - Washington, 2012
2. Anticipatory governance: upgrading government for the 21st century // www.wilsoncenter.org/sites/default/files/leonfuerthtranscript.pdf
3. The project of forward engagement // forwardengagement. org/writingsandpublications/
4. Steven Hassan // en.wikipedia.org/wiki/Steven_Hassan
5. Хассен С. Освобождение от психологического насилия. - СПб., 2003.
6. Clements S. Inside the mind-control methods the Islamic State uses to recruit teenagers // www.vice.com/read/isis-mind-control-young-british-muslims-857
7. Херст, Патрисия // ru.wikipedia.org/wiki/8F
8. Иванов С. Не надо думать, будто все решается в Кремле. Не все. Интервью // tass.ru/opinions/top-officials/2356242
9. Miller J. a.o. An invasion by any other name: the Kremlin's dirty war in Ukraine // imrussia.org/media/pdf/An_Invasion_ by_Any_ Other_Name.pdf
10. Петерс И. и др. Добровольно-принудительный захват // www.geopolitika.lt/?artc=7410
11. Макфол М. Я бы дал оппозиции денег, но откуда. Интервью // sobesednik.ru/dmitriy-bykov/20151012-maykl-makfol-ya-by-dal-oppozicii-deneg-no-otkuda
12. Политика России в отношении Украины // www.levada.ru/2015/10/15/politika-rossii-v-otnoshenii-ukrainy/
13. Гудков Л. Мы привыкли быть жертвой и чем-то жертвовать. Интервью // www.levada.ru/2015/10/19/my-privykli-byt-zhertvoj-i-chem-to-zhertvovat/
14. Дондурей Д. Национальная безопасность зависит от культуры. Интервью // kinoart.ru/editor/natsionalnaya-bezopasnost-zavisit-i-ot-kultury
15. Hoffman F.G. Hybrid vs. compound war // armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/

16. Hoffman F.G. Conflict in the 21st century: the rise of hybrid wars
//www.potomacinstitute.org/images/stories/publications/potomac_hybridwar_0108.pdf
17. Hoffman F.G. Hybrid warfare and challenges // Joint Force Quarterly. — 2009. I. 52
18. Networks and netwars. Ed. by J. Arquilla, D. Ronfeldt. — Santa Monica, 2001
19. Freier N.P. Known unknowns: unconventional "strategic shocks" in defense strategy development. — Carlisle, 2008
20. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить форсы и способы ведения боевых действий // www.vpk-news.ru/articles/14632
21. Иссерсон, Георгий Самойлович // ru.wikipedia.org/wiki/87
22. Ходаков И. Неуслышанный пророк // nvo.ng.ru/history/2010-07-02/15_isserson.html
23. Богуславский А. Размышления к 9 мая. О Георгии Самойловиче Иссерсоне
// militera.lib.ru/science/isserson/pre.html
24. Иссерсон Г.С. Новые формы борьбы
// militera.lib.ru/science/isserson/index.html
25. Месснер, Евгений Эдуардович // ru.wikipedia.org/wiki/87
26. Храмчихин А. Теория и практика "мятежевойны"
//www.arms-expo.ru/news/archive/teoriya-i-praktika-myatezhevoyny-05-04-2012-16-01-00/
27. Храмчихин А. Всемирная мятежевойна
//www.chaskor. ru/article/vsemirnaya_myatezhevojna_1981
28. Месснер Е. Э. Всемирная мятежевойна. — Жуковский — Москва, 2004
29. Хочешь мира, победи мятежевойну! Творческое наследие Е. Э. Месснера. — М., 2005
30. Месснер Е. Мятежевойна
//nvo.ng.ru/history/1999-11-05/7_rebelwar.html
31. Месснер Е. Теория "третьей мировой..." // www.bratishka.ru/archiv/2007/1/2007_1_13.php

32. Федорович А. Любимый стратег Путина // www.inoforum.ru/inostrannaya_pressa/lyubimyj_strateg_putina/
33. Thornton R. The changing nature of modern warfare. Responding to Russian information warfare // RUSI Journal. - 2015 - Vol. 160. - I. 4
34. Mumford A. Proxy warfare and the future of conflict // RUSI Journal. - 2013. - Vol. 158. - I. 2
35. Pynnöniemi K. The conceptual and historical roots of deception // Fog of falsehood. Russian strategy of deception and the conflict in Ukraine. Ed. by K Pynnöniemi and A. Rácz. - Helsinki, 2016
36. Активные мероприятия советских спецслужб // www.kommersant.ru/doc/358576
37. Доронин А. Активные мероприятия: информационно-психологическое воздействие //iso27000.ru/chitalnyi-zai/informacionnye-voiny/aktivnye-meropriyatiya-informacionno-psihologicheskoe-vozdeistvie

Олег Баксанский, Ариз Гезалов

Когнитивная наука и научное познание: конвергентный подход

Анализ современных исследований в теории познания позволяет обратить внимание на появление нового методологического направления, которое можно охарактеризовать как “натуралистический” поворот. Оно стремится рассматривать разнообразные проблемы философского порядка с конкретно-научных позиций и с помощью конкретно-научных знаний. В целях настоящего исследования следует рассмотреть новое междисциплинарное направление, ставящее своей целью исследование биологических предпосылок человеческого познания и объяснение его особенностей на основе современной синтетической теории эволюции. В англоязычных странах это направление получило название "эволюционная эпистемо-

логия", а в немецкоязычных странах его принято обозначать как "эволюционная теория познания".

Данный подход базируется на рационалистической установке и ориентирован на рассмотрение реальных когнитивных процессов, на исследование реального познавательного процесса с помощью средств современной науки. Применение эволюционного подхода позволяет выделить новый ракурс в теории познания. В отличие от традиционной гносеологии, где под субъектом понимается, как правило, взрослый, культурный, европейски образованный человек (**1**), в центре рассмотрения нового подхода оказываются процессы формирования самого познавательного репертуара субъектов.

Основоположником нового подхода является австрийский этолог К.Лоренц. Его первые работы в этой области появились уже в 40-х годах и получили обстоятельную форму выражения в книге "Оборотная сторона зеркала" (1998). К числу классических работ этого направления, представляющих его разные ветви, относятся также книги К.Поппера "Объективное знание. Эволюционный подход" (1972) и Г.Фоллмера "Эволюционная теория познания" (1975). Родственными областями являются куайновская натуралистическая эпистемология и эволюционная психология.

Термин "эволюционная теория познания" часто используется в двух значениях, которые хотя и взаимосвязаны, но все же представляют собой независимые подходы, охватывающие разные предметные области.

В первом значении эволюционная теория познания представляет собой подход, при котором на гносеологические вопросы дается ответ с помощью естественнонаучных теорий, прежде всего с помощью теории эволюции. Предметной областью данного подхода является не эволюция человеческого познания, а эволюция органов познания и познавательных способностей. Эта эволюция рассматривается как адаптивный процесс в смысле Ч.Дарвина. Основными представителями

данного подхода являются К.Лоренц, Г.Фоллмер, Р.Ридль, Ф.Вукетич.

Второе значение термина "эволюционная теория познания" ("эволюционная эпистемология") связано с моделью роста и развития научного знания. Эволюционная эпистемология предстает как концепция науки, которая исследует динамику теорий в смысле К.Поппера и С.Тулмина. Процесс научного познания и историческая последовательность научных теорий получают объяснение по аналогии с механизмом биологической эволюции. Следует отметить, что по отношению к данному направлению эволюционной эпистемологии правильнее и точнее, по мнению Г.Фоллмера, использовать термин "эволюционная теория науки".

Главным конкретно-научным основанием и предпосылкой эволюционной теории познания является современная теория эволюции, причем определяющим является стремление придать эволюционному подходу универсальное значение. Тем не менее, современная теория эволюции составляет, хотя и главную, но не единственную конкретно-научную основу и предпосылку эволюционной теории познания. Скорее она является базой для междисциплинарного синтеза, в который включается масса конкретно-научного знания из области биологии, этологии, физики, психологии, физиологии, антропологии, лингвистики и так далее.

Основные труды М. Полани (M. Polanyi, 1891-1976), философа, химика, социолога науки, профессора Манчестерского университета, заложили основы изучения проблемы деперсонифицированной науки: «Неуважение свободы» (1940), «Основания академической свободы» (1947), «Логика свободы» (1951), «Личностное знание. На пути к посткритической философии» (1958), «Знание и бытие, эссе» (1969).

Полани выделил четыре уровня субъектной организации познания (человечество, общество, научное сообщество (впоследствии данное словосочетание закрепилось в качестве особого термина), личность), причем последний уровень считал одним из важнейших. Его привлекали концептуально

невыразимые закономерности, взаимосвязи в процессе научного познания мира, проблемы неартикулированного, неявного знания, трансляции и передачи научного знания. При этом философ не ставил знака равенства между объективным и безличным знанием.

Центральное, явное знание, по Полани, может быть выражено в понятиях, теориях; периферическое, неявное знание невозможно полностью вербализовать (сложные схемы восприятия, практическое мастерство преподавателя). Оно отражает область «невыразимого»: «…в самом сердце науки существуют области практического знания, которые через формулировки передать невозможно» (**2**). Ученый вводит понятия «личностный коэффициент», «непосредственно данное» знание, «неизреченный интеллект», чтобы с помощью их описать недоступное для формализации знание. Теорийное начало здесь сближается с чисто-практическим, опытным. Процесс научного творчества, согласно Полани, принципиально неформализуем (здесь вступают в силу научный интерес, различные психологические факторы, особое видение реальности).

Расхождения между невербальным компонентом мышления и вербальными, речевыми, средствами составляют область «затрудненного понимания». Здесь наблюдается наибольшее число расхождений концепции Полани со «стандартной концепцией науки». Он отказывается от идеала «научной беспристрастности» и устремляется с помощью страстного порыва к достижению истины, научный опыт становится внутренне переживаем, приобретают большую значимость личное участие, «интеллектуальная самоотдача»: «Идеал безличной, беспристрастной истины подлежит пересмотру с учетом глубоко личностного характера того акта, посредством которого провозглашается истина» (**2**).

Интуиция исследователя признается важнейшим компонентом познавательного процесса. «Писаные правила умелого действования, – считает Полани, – могут быть полезными, но в целом они не определяют успешность

деятельности; это максимумы, которые могут служить путеводной нитью только в том случае, если они вписываются в практическое умение или владение искусством. Они не способны заменить личностное знание» (**2**). При этом имплицитный элемент познавательной активности остается необходимым основанием логических форм знания (**3**). Глубинные психологические предпосылки, учение гештальт-психологии о «фигуре и фоне» подсказывают ориентацию исследователя на целое. Рост научного знания описывается в новой модели: расширяются рамки неявного знания.

Научные открытия достигались страстными и напряженными усилиями сменявших друг друга поколений великих людей: эти люди сумели покорить все современное человечество силой своих убеждений. Так образовался наш научный взгляд на вещи, а логические правила дают лишь весьма худосочные резюме этого взгляда» (**2**).

Открытие, «появляясь в ответ на наш поиск чего-то, как мы убеждены, наличествующего перед нами, всегда приходит к нам в сопровождении веры в то, что это открытие истинно» (**2**).

«Любовь к истине действует на всех уровнях развития мышления. Кёлер наблюдал, как охотно шимпанзе повторяли те приемы, которые были ими ранее изобретены для добывания пищи; повторяли уже в виде игры, заменяя пищу камешками. Беспокойство, которое испытывает животное, когда задача его затрудняет…, иллюстрирует и связанную с ним способность наслаждаться интеллектуальным успехом. Эти эмоции выражают веру: мучиться проблемой – значит верить, что она имеет решение, а радоваться открытию – значит принимать его как истину» (**2**). Полани различает два типа ошибок:

- научные предположения, которые оказались неверными;
- неверные научные догадки.

«Возможность ошибки есть необходимый элемент любой веры, имеющей отношение к реальности; а воздерживаться от

веры из-за этого риска ошибки – значит порвать всякий контакт с реальностью» (**2**).

Понимание науки и знания, по Полани, связано с «активным постижением познаваемых вещей, действием, требующим особого искусства»; «наука есть система убеждений, к которой мы приобщены. Такую систему нельзя объяснить ни на основе опыта (как нечто видимое из другой системы), ни на основе чуждого какому-либо опыту разума. Однако это не означает, что мы свободны принять или не принять эту систему; это просто отражает тот факт, что наука есть система убеждений, к которой мы приобщены и которая поэтому не может быть представлена в иных терминах» (**2**).

На познавательные способности влияют сразу несколько факторов, которые определяют активность познающего субъекта:

- опыт зрительного восприятия (механизм ознакомления с объектом);
- телесно-двигательные навыки;
- инструментальная деятельность;
- методы диагностики и экспериментирования.

Полани считал, что учебник недостаточен для полного усвоения научных сведений и овладения научно-познавательным видом деятельности; люди, создающие науку, не могут быть заменены другими и отделены от производимого ими знания. Он выступал против научного нигилизма: доверие к эмпирическим показаниям органов чувств, сомнение и вера – важнейшие источники знания: «Вера была дискредитирована настолько, что помимо ограниченного числа ситуаций, связанных с исповеданием религии, современный человек потерял способность верить, принимать с убежденностью какие-либо утверждения, что феномен веры получил статус субъективного проявления, которое не позволяет знанию достичь всеобщности» (**2**).

Процесс научного познания, по Полани, – особый вид познавательной активности, в котором ведущую когнитивную роль играет сам объект познания. В этом определении нет

явного противопоставления субъекта и объекта познания. В рамки личностного, неявного знания ученый включает способы ознакомления с объектом, в результате которого последний включается в процесс жизнедеятельности, что позволяет научиться обращению с ним.

Копирование, подражание чужому навыку приводит к образованию собственного слоя личностного знания: «Наблюдая учителя и стремясь превзойти его, ученик бессознательно осваивает нормы искусства, включая те, которые неизвестны самому учителю. Этими скрытыми нормами может владеть только тот, кто в порыве самоотречения отказывается от критики и всецело отдается имитации действий другого. Общество должно придерживаться традиций, если хочет сохранить запас личностного знания» (**2**).

Научное и донаучное знание в концепции Полани стягивается в единый комплекс: «Наука в большей степени опирается на значимость своего предмета, установившуюся еще в донаучный период. Ни зоологи не открыли существования животных, ни ботаники – растений: научная же ценность зоологии и ботаники есть лишь продолжение донаучного интереса человека к животным и растениям» (**2**).

В соответствии с определенной философской традицией и конкретно-научными данными представители эволюционной теории познания утверждают, что любые живые существа снабжены системой врожденных диспозиций, априорных когнитивных структур, причем эти априорные когнитивные структуры далеко не произвольны, а соответствуют специфическим условиям жизни различных живых существ. Характер этого соответствия различным образом трактуется разными представителями эволюционной теории познания. Например, К.Лоренц при описании соответствия используют иногда термин отражение. По мнению Г.Фоллмера, это соответствие имеет скорее характер функционального приспособления, не гарантирующего корректности внутренних реконструкций внешнего мира, хотя в некоторых случаях

допустимо говорить об изоморфии между объективными структурами и субъективными структурами познания.

Особое место среди предшественников эволюционной теории познания принадлежит И.Канту. Кантовскому учению об априорном в свете современной биологии была посвящена классическая статья К.Лоренца (**4**). Формирование априорных когнитивных структур осуществляется в соответствии с эволюционным учением. В результате эволюции закрепляются именно те из когнитивных структур, которые в наибольшей степени соответствуют окружающим условиям жизни этих живых существ и способствуют их выживанию. Это, собственно, и есть главный тезис эволюционной теории познания.

Теория познания традиционно искала ответы на следующие фундаментальные вопросы:

- Что есть истина и каким образом можно различать истинные и ложные высказывания?
- Имеется ли объективное познание и возможно ли доказать объективность познания?
- Имеется ли надежное познание и на чем основана его надежность?

Традиционная теория познания исходит при этом из предпосылки, что, по крайней мере, для части человеческого познания, имеется надежное основание и пытается найти такой фундамент. Однако в настоящее время общезначимого понимания истины не существует, и все большее количество исследователей приходят к мысли, что познание носит скорее гипотетический характер. Это связано с тем, что теория познания, которая принимает в расчет гипотетический характер человеческого знания, больше соответствует фактическому знанию когнитивных систем, базирующемуся на том факте, что познание есть не только результат в смысле определенного знания, но имеет также характер процесса его получения. Она стремится установить достоверность знаний с помощью процессов, посредством которых осуществляется познание.

Развитие живых существ всегда имеет два аспекта: онтогенетический и филогенетический. Онтогенетическое развитие человеческого познания исследуется, прежде всего, психологией развития. Филогенетическое развитие само по себе экспериментально не воспроизводимо, но с помощью сравнения видов его можно, по крайней мере, в первом приближении, реконструировать.

Эволюционная теория познания согласуется со следующими фундаментальными фактами (**1, с. 13-14)**:

- с фактом, что познание есть функция мозга,
- с гипотетическим характером всего человеческого познания,
- с особенностями фактического знания,
- с динамическим характером человеческого познания,
- с эволюционным происхождением когнитивных способностей.

Она исследует теоретико-познавательные и антропологические последствия этих предпосылок.

Как отмечает К.Лоренц: "В возникновении всех органических форм наряду с процессами мутации и рекомбинации генов важнейшую роль играет естественный отбор. В процессе отбора вырабатывается то, что мы называем приспособлением: это настоящий познавательный процесс, посредством которого организм воспринимает содержащуюся в окружающей среде информацию, важную для его выживания, или, иными словами, знание об окружающей среде"(**5, с. 5**).

Человек это биологическое существо, получившее свои свойства и способности, в том числе высокую способность к познанию, в ходе эволюционного развития, в течение которого все организмы сталкивались с условиями действительности и приспосабливались к ним. Эта эволюция есть процесс познания, потому что любое приспособление к определенным условиям внешнего мира означает, что органическая система получает некоторое количество информации об этих условиях.

Требование объективности знания включает в себя два неявных положения. Во-первых, чтобы исследование вообще имело какой-нибудь смысл, нужно предположить, что предмет

его реально существует. Но есть и другое требование, предъявляемое к исследователю.

Оно состоит в том, что все человеческое познание возникает из процесса взаимодействия, в котором человек, как вполне реальная и активная живая система и как познающий субъект, сталкивается с фактами столь же реального внешнего мира, составляющими объект его познания. Все, что мы вообще можем узнать, а, значит, и все, что мы знаем об окружающей нас внесубъективной действительности, строится на переживаниях этого субъекта, как и все человеческие мысли и желания.

Переживаемый нами предметный мир, расчлененный на объекты, возникает лишь путем абстракции от субъективного и случайного. То, что заставляет нас верить в действительность предметов, – это, в конечном счете, постоянство, с которым определенные внешние воздействия повторяются в нашем восприятии. Именно их независимость от субъективного и случайного побуждает нас считать такие группы явлений воздействиями некоторой реальности, существующей независимо от всякого познания, и как раз по этим свойственным ей способам воздействия, по ее свойствам мы узнаем эту реальность как один и тот же объект. Поэтому такую абстрагирующую деятельность можно назвать объективированием, а вытекающий из нее когнитивный акт – объективацией.

Как отмечает П.У.Бриджмен в работе, посвященной гносеологической позиции Н.Бора, "неправомерно отделять друг от друга объект познания и орудие познания, их следует рассматривать вместе, как одно целое" (цит. по **5, с. 225**). Требование объективности может быть удовлетворено лишь в той мере, в какой исследователю природы удается понять взаимодействие между познающим субъектом и познаваемым объектом.

Уже в развитии строения тела, в морфогенезе возникают образы внешнего мира. Устройство органов чувств и центральной нервной системы позволяет биологическим существам получать сведения об определенных существенных

для них условиях внешнего мира и реагировать на них таким образом, чтобы сохранить жизнь. Следовательно, все сообщаемое аппаратом познания живого существа соответствует истинным данным внесубъективного мира.

Такая гносеологическая позиция происходит от того факта, что и сам наш познавательный аппарат есть предмет реальной действительности, получивший свою нынешнюю форму в столкновении со столь ж реальными предметами и в приспособлении к ним. “Очки”, через которые мы смотрим на мир, – такие формы нашего мышления и созерцания, как причинность, вещественность, пространство и время, – суть функции нейросенсорной организации, возникшей для сохранения вида. При этом следует иметь в виду, что образ действительности грубо утилитарным образом упрощен: у нас развились органы лишь для тех сторон реальности, какие важно было принимать в расчет для сохранения вида, то есть в тех случаях, когда селекционное давление было достаточно для создания этого специального аппарата познания. Разумеется, окружающий мир имеет и множество других сторон, но для человека эти стороны не имеют жизненного значения. У нас нет для них органа, поскольку эволюция нашего вида не была вынуждена приспосабливаться к ним. Д.Кэмпбелл показал в своей работе "Эволюционная эпистемология" (**6**), насколько необходимо для понимания воспринимающего аппарата (перцептивного аппарата отображения мира) знание его эволюционного происхождения. Д.Кэмпбеллу принадлежит также название гипотетический реализм.

Как подчеркивает К.Лоренц: “Еще и в наши дни реалист смотрит лишь на внешний мир, не сознавая, что сам он – его зеркало. Еще и в наши дни идеалист смотрит лишь в зеркало, отворачиваясь от реального внешнего мира. Направление зрения мешает обоим увидеть, что у зеркала есть не отражающая оборотная сторона – сторона, ставящая его в один ряд с реальными вещами, которые оно отражает: физиологический аппарат, функция которого состоит в

познании внешнего мира, не менее реален, чем этот мир" (**5, с. 260**).

Разнообразные перцептивные аппараты отображения мира удовлетворяют фундаментальному факту: когда их сообщения относятся к одному и тому же объекту окружающего мира, они никогда не противоречат друг другу. Организация органов чувств и нервной системы, дающие возможность биологическому существу ориентироваться в окружающем мире, возникла эволюционным путем, в столкновении и приспособлении к действительности. Для индивида эта организация априорна, поскольку она предшествует всякому опыту и должна ему предшествовать, чтобы опыт был вообще возможен. Но функция ее обусловлена исторически, то есть филогенетически, а вовсе не является логической необходимостью.

В этой связи уместно вспомнить точку зрения И.А.Аршавского: "Естественно предполагать, что деятельность нервной системы опирается на принцип свободы выбора в принятии того или иного решения, то есть определении цели поведения. Свобода выбора... детерминирована теми реальными доминантами, которые в прошлом определяли жизненный опыт того или иного организма. Кроме того, она детерминирована текущими обстоятельствами в среде, определяющими ту или иную цель поведения как в интересах самого индивида, так и вида в целом. Речь идет в данном случае о программируемой цели, действующей как причина, возникающая не вне, а в самом организме.

И.И.Шмальгаузен обратил внимание на то, что естественный отбор работает через селекцию не генотипов, а адаптивных модификаций, которые так или иначе закрепляются у потомков" (**7, с. 119**).

Все биологические системы устроены таким образом, что способны захватывать и накапливать энергию. Очевидно, что живые системы могут поглощать тем больше энергии, чем больше они уже поглотили ее: в благоприятных условиях живое существо растет и размножается. Таким образом,

организмы — это системы, получающие энергию в цепи с так называемой положительной обратной связью.

Органические системы отличаются от неорганических в одном важном отношении: они обязаны своей способности приобретать энергию определенным сложным структурам своего тела. Эти структуры образовались у живых существ в ходе эволюционной истории их вида.

Как отмечает К.Лоренц, понимание сущности этого процесса вынуждает в биологическом исследовании образовать два понятия, чуждых традиционному естествознанию и, прежде всего физике. Первое – это понятие *целесообразности для сохранения вида*, или *телеономии* (К.Питтендрай назвал вопрос о значении некоторой структуры для сохранения вида телеономическим, надеясь отделить этим новым словом телеономию от телеологии столь же отчетливо, как астрономия отделилась от астрологии.) Поскольку естественный отбор выводит структуры, хорошо выполняющие некоторую полезную для сохранения вида функцию, то, в конечном счете, эти структуры производят впечатление, как будто они созданы именно с этой целью неким предусмотрительным, планирующим умом. Однако же, как показывает современная биология, все без исключения сложные структуры всех организмов возникли под селекционным давлением определенных функций, служащих сохранению вида.

Второе понятие, к введению которого с необходимостью приводит изучение процессов приспособления, – это понятие *знания*. Уже в самом слове приспосабливаться неявно заключена предпосылка, что этот процесс устанавливает некоторое соответствие между тем, что приспосабливается, и тем, к чему оно приспосабливается. То, что живая система узнает, таким образом, о внешней действительности, что в ней отпечатывается или запечатлевается, — это информация о соответствующих данных внешнего мира.

Поскольку геном приобретает знание посредством испытания и сохранения наиболее подходящего, в живой системе возникает отображение реального внешнего мира. Для

этого рода знания Д.Маккей предложил термин "отображающая информация". Возникающая таким образом картина окружающей среды есть в некотором смысле негатив действительности.

Д.Т.Кэмпбелл говорит в своей работе "Эссе об эволюционной эпистемологии": "...пример приращения знания, осуществляемого естественным отбором, может быть обобщен на другие виды познавательной деятельности, такие, как обучение, мышление и наука" (цит. по **5, с.266**). Подавляющая часть того, что естествознание открыло во внешнем мире, получено, по справедливому утверждению Д.Кэмпбелла, посредством "pattern matching" (сравнение признаков). И поскольку все когнитивные процессы, от самого высокого уровня до самого простого и древнейшего основаны на одном и том же принципе, то можно было бы подумать, что другого способа приобретения знаний вообще нет.

Но такое представление неверно. Есть и другие виды получения знания. Приспособление нуждается в таких структурах, функция которых состоит в получении и оценке информации, а именно – знания обстоятельств, существующих в окружающем мире в данный момент, – которые организм должен немедленно принять во внимание. Поведение, основанное на функции этого аппарата, характеризуется тем, что определенная ситуация внешнего мира вызывает осмысленный ответ, даже если эта ситуация в ее специальной наличной форме никогда не встречалась ни виду в его эволюционной истории, ни отдельному организму в его индивидуальной жизни.

Процессы получения текущей информации – это функции телесных, нервных и сенсорных структур, имеющихся уже в готовом, приспособленном виде. Они практически не подвержены изменению посредством индивидуальной модификации. Даже повторение процесса получения краткосрочной информации не должно оставлять никаких следов в воспринимающем ее физиологическом аппарате, потому что его назначение – непрерывно сообщать организму сведения о

быстро меняющейся окружающей обстановке – может выполняться лишь в том случае, если этот аппарат всегда в состоянии заменить только что принятое сообщение другим, часто на него совершенно не похожим.

К этому надо прибавить еще и следующее важное соображение: те защищенные от всех изменений устройства, которые на основе текущих сообщений органов чувств открывают нам окружающий мир в актах непосредственного понимания, составляют основание всякого опыта! Их функция предшествует всякому опыту и должна ему предшествовать, чтобы опыт вообще был возможен. В этом отношении они вполне соответствуют определению априорного, которое дал И.Кант.

Но эффективность хорошо приспособленной структуры обычно достигается ценой потери вариативности, гибкости. Вследствие весьма специального приспособления структур перцептивных механизмов для получения кратковременных знаний к приему информации вполне определенного рода большинство их связано очень жесткой и узкой программой. Встроенный в эти структуры обрабатывающий аппарат по необходимости содержит гипотезы, которых он придерживается как единственно возможного варианта. И если возникают обстоятельства, не предусмотренные выработавшим эти структуры процессом приспособления, то они могут передавать ложные сообщения и неисправимым образом на них настаивать. Целый ряд примеров доставляют различные обманы органов чувств.

Характер подобных законченных процессов приспособления навязывает познанию некоторые гипотезы, фактически подсовывает их без нашего ведома. Мы не можем ничего узнать, увидеть или подумать без предпосылок, без предрасположений, в которых заключены такие врожденные гипотезы: они встроены в наш аппарат отображения мира! "И как бы мы ни старались строить наши гипотезы свободно, мы не можем помешать тому, что в них прячутся эти древнейшие гипотезы априорного знания, возникшие путем мутации и

рекомбинации генов и испытанные посредством "pattern matching" (сравнения признаков – О.Б., А. Г.) на протяжении филогенетического развития вида – гипотезы, которые никогда не бывают совсем глупы, но всегда жестки и никогда не верны вполне” (цит. по 5, с. 268).

Анализируя подход К.Лоренца, можно констатировать, что он знаменует собой принципиально новый способ исследования самого процесса познания. Традиционная философская гносеология описывала когнитивные процессы: ощущение, восприятие, представление, мышление. Данные об этих явлениях получали из самонаблюдения, то есть феноменологическим путем. У философии не было иных методов, кроме феноменологии и логики. Со времен Платона в человеческом мышлении укоренился тот предрассудок, что человеческий разум есть точное отражение внешнего мира со всеми его связями и закономерностями. В XX веке этот подход был полностью скомпрометирован благодаря достижениям естественных наук, в значительной мере физики. К.Лоренц стремится внести в гносеологию биологические эволюционные представления.

Он отталкивается от того очевидного факта, что человеческое знание отнюдь не исчерпывается научным знанием и не начинается с него. Научному знанию предшествует гораздо более древнее и более необходимое людям знание об окружающем мире, о человеческом обществе и о самих себе. Само существование человека и общества есть познавательный, когнитивный процесс, основанный на присущем человеку любознательном, или исследовательском, поведении. Это поведение, посредством которого уже маленький ребенок обретает обширное знание об окружающем мире и о себе, имеет эволюционное происхождение. Его невозможно понять, не выяснив, что такое поведение вообще, а для этого необходимо, прежде всего, изучить те формы поведения, которые общи человеку и животным. Это предмет исследования этологии.

При этологическом подходе становится очевидным, что каждый акт познания есть взаимодействие между некоторой частью мира, внешней по отношению к организму, и самим организмом или теми его органами, функцией которых является познание. Сосредоточенность философии на самонаблюдении привела к различным гносеологическим заблуждениям. Некоторые философские школы еще в древности приписывали человеку врожденное знание как часть присущей ему божественной природы. Средневековые философы полагали, что человек рождается с некоторым, хотя и несовершенным, знанием о Боге. Эмпирическая философия Нового времени заняла противоположную позицию: она отрицала любое врожденное знание и представляла себе разум новорожденного человека как tabula rasa (чистую доску), на которой записывается приобретенный опыт: "в интеллекте нет ничего, чего раньше не было в ощущении". Так думали английские эмпирики Локк и Юм, а вслед за ними философы французского Просвещения. Бесспорной заслугой И.Канта явилось преодоление этого заблуждения. Он полагал, что человек от рождения обладает некоторыми основными формами мышления, на которые накладывается приобретенный им жизненный опыт. Априорное знание, то есть знание, предшествующее всякому опыту, состоит, по его мнению, из основных идей математики и логики, которые он перечисляет и классифицирует. И.Кант был убежден, что выделенное им априорное знание составляет неизбежную основу всякого мышления. Современная наука опровергла содержательный аспект вычлененного философом априорного знания, но сама идея о том, что человек рождается некоторым образом оснащенным для познания, что его разум не является на свет в виде tabula rasa, как думали эмпиристы, оказалась плодотворной и получила дальнейшее развитие.

Для К.Лоренца очевидно, что врожденное знание существует и имеет своим материальным носителем человеческий геном; но это знание не имеет вида математических или логических понятий и вообще не доставляет человеку

готовой информации о мире, а состоит из структур, делающих возможным усвоение такой информации. В отношении "списка основных понятий" И.Кант был не так уж далек от истины: именно пространственные ("геометрические") понятия, как теперь известно, лежат в основе мышления. Но, конечно, И.Кант не мог знать о материальных носителях того, что он называл априорным знанием.

Следующим важным шагом к пониманию познания как биологического процесса явились работы У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела (**8**). Они предлагают рассматривать познание не как представление мира в готовом виде, а скорее как непрерывное сотворение мира через процесс самой жизни. Иначе говоря, человеческий опыт принципиально связан с нашей биологической структурой. Мы не видим пространство мира, мы живем в поле нашего видения. Но когда предпринимается попытка более детально разобраться в том, каким образом происходит познание реальности, то обнаруживается, что крайне сложно отделить историю человеческих действий – как биологическую, так и социальную – от того, каким нам представляется мир. Фактически ставится задача осознания нерасторжимого совпадения нашего бытия, нашей активности и нашего познания, ибо все то, что делает человек, неотделимо от его опыта о мире со всеми закономерностями. Это можно резюмировать в следующем постулате: “Всякое действие есть познание, всякое познание есть действие” (**9, с. 16-17**).

Однако необходимо иметь в виду, что все человеческое познание осуществляется прежде всего с использованием языковых средств, что является отличительным признаком людей как биологического вида. По этой причине язык также является исходным когнитивным инструментом. Имея это в виду, формулируется второй постулат: “Все, что сказано, сказано кем-то”. Всякое размышление рождает мир. В качестве такового, размышление есть человеческое действие, совершенное каким–то конкретным лицом в конкретном месте.

Базируясь на этих двух положениях У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела, предпринимают попытку исследовать феномен познания, анализируя универсальную природу активности в познании – рождения мира в акте познания.

Проводя сравнение научного и обыденного познания, они предполагают, что всякое познание должно удовлетворять следующим условиям:

1. Описание явлений, объяснимых таким способом, который понятен всем наблюдателям.
2. Выдвижение концептуальной системы, способной порождать подлежащее объяснению явление способом, доступным пониманию всех наблюдателей (то есть предложение объясняющей гипотезы).
3. Получение из объясняющей гипотезы других явлений-следствий, не содержащихся явно в предложении, равно как и условий наблюдения новых явлений всеми наблюдателями.
4. Наблюдение новых явлений, полученных из объясняющей гипотезы.

И лишь только в том случае, если такой критерий приемлемости удовлетворен, объяснение считается научным, а предложение считается научным, если основываются на научных объяснениях.

Такой четырехкомпонентный цикл не чужд повседневному мышлению. Мы часто прибегаем к нему, объясняя различные явления. Ученые отличаются только тем, что стремятся быть полностью непротиворечивыми и явно формулируют свои утверждения на каждом этапе. Они документально фиксируют свои наблюдения, чтобы создать традиции и выйти за рамки одной личности или одного поколения.

Если познание есть действие познающего, то оно корениться в самом образе жизни познающего как живого существа, в его организации, зависит от структуры познающего. Поэтому биологические корни познания невозможно понять на основании одного лишь изучения нервной системы, необходимо понять, каким образом эти процессы коренятся в живом существе как едином целом.

В связи с этим возникает естественный логический вопрос: какова та организация, которая определяет живые существа как класс? Предлагается считать, что живые существа характеризуются тем, что они постоянно самовоспроизводятся. Для выделения этого признака как системообразующего организацию, отличающую живые существа, У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела вводят понятие автопоэтической организации. Она характеризуется двумя основными свойствами.

Во–первых, компоненты автопоэтической единицы должны быть динамически связаны в сеть не прекращающихся взаимодействий.

Во-вторых, некоторые из таких компонент образуют границу, предел сети превращений. На морфологическом языке структура, образующая преграду в пространстве, называется мембраной. При этом следует иметь в виду, что речь идет не о последовательных процессах, а о двух различных аспектах единого явления: автопоэтическая система и окружающая среда остается при всем том нераздельными.

Таким образом, живые существа отличаются тем, что их организация носит автопоэтический характер. Они отличаются друг от друга своей структурой, но имеют схожую организацию.

Нервная система представляет собой инструмент, посредством которого организм получает информацию из окружающей среды, которую использует для построения представления о мире, на основании которого организм рассчитывает поведение, адекватное для его выживания в этом мире. Такая точка зрения требует, чтобы окружающая среда оставляла на нервной системе свой характерный отпечаток и чтобы нервная система использовала этот отпечаток. Нервная система расширяет область возможных вариантов поведения, наделяя организм необычайно подвижной и пластичной структурой.

Ключевой механизм, посредством которого нервная система охватывает всю совокупность взаимодействий

организма, состоит в следующем: нервная система осуществляет связь между сенсорной и моторной системами через нейронную сеть, конфигурация которой может варьироваться в самых широких пределах. Этот механизм позволяет осуществляться многим различным областям поведения в филогенезе животных и человека. По существу нервная система различных видов отличается только конкретными схемами их интернейронных сетей. У человека около 10^{11} интернейронов связывают примерно 10^{6} моторных нейронов, действующих в нескольких тысячах мышц, с 10^{7} сенсорных рецепторных нейронов, находящихся в теле. Между моторными и сенсорными нейронами лежит головной мозг, в котором осуществляется непрестанно изменяющаяся динамика интернейронных связей.

Поведение – это изменение состояния биологического организма относительно окружающей среды, с которой взаимодействует данная система. Следует иметь в виду, что нервная система не изобретает поведение, а значительно его расширяет в том смысле, что нервная система возникает в филогенетической истории живых существ как сеть специализированных клеток (нейронов), погруженную в организм так, что она связывает точки сенсорных поверхностей с точками моторных поверхностей. Таким образом, с нейронной сетью, выступающей в роли посредника в этой связи поле возможных сенсомоторных корреляций организма увеличивается, и область поведения расширяется. Следовательно, любое познание есть не что иное, как создание сенсорно-эффекторных корреляций в тех областях структурной связи, в которых существует нервная система, находящаяся в состоянии непрерывного структурного изменения, то есть обладающая пластичностью.

Исходя из изложенных выше представлений, обратимся теперь к тому, что предлагают У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела понимать под когнитивным актом, или актом познания.

Под познанием понимается эффективное действие в той области, в которой осуществляется действие и ожидается

ответ. Иначе говоря, эффективность поведения определяется контекстом, который задается поставленным вопросом. Таким образом, два наблюдения, произведенные над одним и тем же субъектом в одних и тех же условиях, но при различных вопросах могут привести к различным когнитивным оценкам поведения субъекта.

Следовательно, необходимо особо подчеркнуть, что оценка знания всегда производится в контексте отношений. В таком контексте структурные изменения, вызываемые возмущениями в организме, представляются наблюдателю откликом на окружающую среду. С такой точки зрения любое взаимодействие организма, любое наблюдаемое поведение может быть оценено наблюдателем как когнитивный акт. Другими словами, жить означает познавать. Как мы можем судить, в этом изначальной посылке своих рассуждений взгляды У.Р.Матурана, Ф.Х.Варела и К.Лоренца практически совпадают.

Резюмируя, можно утверждать, что нервная система участвует в когнитивных явлениях двумя взаимно дополнительными способами, связанными с конкретным способом функционирования нервной системы.

Первый, и наиболее очевидный, заключается в расширении области возможных состояний организма, возникающем вследствие широкого разнообразия сенсомоторных паттернов, допускаемых нервной системы. Именно это разнообразие является ключом к участию нервной системы в функционировании организма.

Второй реализуется через открытие новых измерений структурной связи для организма, вследствие которого в организме становится возможным установление соответствия между многочисленными различными внутренними состояниями и различными взаимодействиями, в которых организм принимает участие.

Таким образом, для понимания познавательной деятельности необходимо постоянно иметь в виду факт постоянного, непрекращающегося взаимодействия биологического

организма и окружающей его среды. Причем, если в процессе онтогенеза взаимодействие приобретает стабильный характер, то У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела отмечают, что в этом случае особое значение приобретают коонтогении с взаимным включением через взаимную структурную связь при сохранении каждым организмом своей адаптации и организации.

Особенно значимыми явления коонтогении становятся для социальных форм организации. Общими для них является то, что когда бы они ни возникли (даже если на совсем короткое время), их появление порождает специфическую внутреннюю феноменологию, а именно такую, при которой индивидуальные онтогенезы всех участвующих организмов по существу являются компонентами сети коонтогений.

Так как структура социальной системы приводит к реальной коонтогении ее компонент, любой индивидуальный организм является членом некоторой социальной единицы лишь до тех пор, пока он является составным звеном взаимной структурной связи. Следовательно, социальное поведение можно описывать взаимной координацией между компонентами.

Отличительная особенность человека заключается в том, что в координации действий он породил новую область явлений, а именно область языка. Произошло это через коонтогеническую координацию действий людей. В лингвистической области существенное значение имеет коонтогеническое структурное взаимодействие, которое происходит, когда члены социальной системы живут вместе. Именно координации действия порождают различные сущности. Следовательно, использование языка означает оперирование в области конгруэнтной коонтогенической структурной связи. Ключевая особенность заключается в том, что язык позволяет тем, кто в нем оперирует, описывать самих себя и обстоятельства, их касающиеся. Лингвистическая область устроена как область онтогенетических координаций действий. Человеческие существа становятся людьми в значительной степени с

помощью языка. Поскольку мы обладаем языком, не существует пределов тому, что мы можем описать, вообразить, включить в то или иное отношение. Именно язык пронизывает весь онтогенез индивидов.

Сознание и разум принадлежат области социальной связи. Именно там происходит их динамики. Как часть социальной динамики человека, разум и сознание действуют в качестве селекторов пути, по которому следует онтогенетическое структурное развитие. Кроме того, поскольку мы существуем в языке, порождаемые нами области дискурса становятся частью человеческой области существования, равно как и фрагментом окружающей среды, в которой мы сохраняем идентичность и адаптацию.

Акт познания с помощью языка в той поведенческой координации, которая есть мир, позволяет создавать, конструировать мир. Человек проводит свою жизнь во взаимной лингвистической связи потому, что он находится в коонтогенической связи как непрестанной трансформации в становлении лингвистического мира, который создается вместе с другими людьми.

Предложенная У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела программа исследований позволяет понять, каким образом наш повседневный опыт (практика повседневной жизни) связан с окружающим миром, который наполнен закономерностями, в любой момент времени являющимся результатом наших биологических и социальных историй.

Биологическая традиция – это то, что есть у всех людей общего как у биологических существ. Традиция включает в себя все варианты поведения, которые в истории социальной системы стали очевидными, регулярными и приемлемыми. Поскольку все эти варианты не требуют размышлений для своего обобщения, они остаются невидимыми до тех пор, пока не становятся неприемлемыми.

Биологическая традиция началась с возникновения репродукции в автопоэтических системах и культурной традиции, зародившейся несколько миллионов лет назад с

появлением наследственной линии гоминидов. Это общее биологическое наследие есть основа того мира, которое человеческие существа создают совместными усилиями. Несмотря на различия, природа в своих основных свойствах одна и та же для всех, обладающих одинаковыми органами восприятия. Вместе с тем общее биологическое наследие допускает расхождение культурных миров, обусловленное возникновением того, что может стать сильно отличающимися культурными традициями. Таким образом, человеческое познание как эффективное действие принадлежит биологической области, но всегда живет в той или иной культурной традиции.

Резюмируя изложенное, можно сказать, что анализ познания с биологической точки зрения показывает нам, что есть возможность расширять нашу когнитивную область. Последовательное понимание биологии как науки о взаимодействии живых систем с окружающей средой и между собой определяет методологическую позицию К.Лоренца, которую он вслед за Д.Кэмпбеллом называет гипотетическим реализмом.

Наблюдения и эксперименты над внешним миром доставляют нам множество фактов, описывающих внесубъективную реальность, то есть реальность, одинаково признаваемую всеми наблюдателями. Ученый пытается объяснить эту реальность с помощью теорий, устанавливающих закономерности в этом множестве фактов. Теория возникает не из простого накопления и классификации фактов, а из гипотез, изобретаемых исследователем и подлежащих опытной проверке. Каждая такая гипотеза является интуитивной догадкой, стимулируемой не только наблюдаемыми фактами, но и другими, уже успешно подтвержденными гипотезами. Процесс рождения гипотез родственен процессам распознавания образов или сравнения признаков (pattern matching). Гипотеза сравнивается с опытными фактами, и чем более обширна область фактов, согласующихся с нею, тем больше приписываемая ей вероятность. Правильно

построенная гипотеза должна быть в принципе опровержимой. Это условие, выдвинутое К.Поппером, исключает ненаучные гипотезы, не столь определенные, чтобы вообще допускать опытную проверку. Если гипотеза выдерживает подобные проверки в течение длительного времени, ее вероятность возрастает. Научная теория – это система таких тщательно проверенных гипотез, поддерживающих друг друга, как говорит К.Лоренц, по принципу взаимного прояснения. Этот принцип отличает его философию науки от несколько более формальной системы К.Поппера. К.Лоренц подчеркивает, что никакая гипотеза не может быть опровергнута одним или несколькими не согласующимися с ней фактами: опровергается она лишь другой гипотезой, которой подчиняется большее число фактов. Истина, согласно К.Лоренцу, "есть рабочая гипотеза, способная наилучшим образом проложить путь другим гипотезам, которые сумеют объяснить больше" (**5, с. 46**).

Как подчеркивают У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела, познание самого процесса познания настоятельно необходимо. Оно вынуждает нас осознать, что мир, который видит каждый из нас, является не миром вполне определенным, а зыбким миром, который мы создаем вместе с другими. Оно вынуждает нас понять, что мир станет другим, если осуществить его иную социальную реконструкцию.

При этом в качестве основополагающих принципов исследования познания У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела выдвигают следующие два постулата:

1. Всякая деятельность есть познание, всякое познание есть деятельность.
2. Все сказанное сказано кем-то.

Поэтому сам процесс познания выступает как эффективное действие, то есть оно эффективно действует в области существования биологических существ.

И К.Лоренц, и У.Р.Матурана и Ф.Х.Варела специально отмечают, что биологический подход к познанию неоспоримо показывает, что уникальность человека заключается в

присущих ему социальных структурных связях, которые осуществляются через использование языка, что порождает, во-первых, закономерности, свойственные социальной динамике человека, например, индивидуальную идентичность и самосознание, и, во-вторых, через социальную динамику человека, которая влечет за собой рефлексию, позволяет понять то обстоятельство, что, как человеческие существа, мы обладаем только тем миром, который создаем вместе с другими людьми, хотим мы того или нет.

Литература:

1. Фоллмер Г. Эволюционная теория познания. Врожденные структуры познания в контексте биологии, психологии, лингвистики, философии и теории науки, М., 1998.
2. Полани М. Личностное знание. М. «Прогресс». 1985.
3. Кузнецов А.С. Личность и познавательные возможности субъекта // Изв. Саратовского ун-та. Сер. Акмеология образования. Психология развития. 2013. Т. 2. Вып. 1(5).
4. Lorenz K. Kants Lehre vom Apriorischen im Lichte Gegenwartigen Biologic, Blatter fur deutsche Philosophie, 1941 (mehrfach nachgedruckt).
5. Лоренц К. Оборотная сторона зеркала, М., 1998.
6. Campbell D.T. Evolutionary epistemology// In Schilpp, P.A. (Hrsg.): The philosophy of K.R. Popper, Open Court, La Salle, 1974.
7. Аршавский И.А. Биологические корни познавательной деятельности живых систем в свете данных негэнтропийной теории онтогенеза, в кн.: Культура и развитие научного знания, М., ИФРАН, 1991, с. 119.
8. Матурана У.Р., Варела Ф.Х. Древо познания. Биологические корни человеческого познания, М., 1999; Maturana H.R., Varela F.J. The Tree of Knowledge. The Biological of Roots of Human Understanding, Boston & London, 1988.
9. Матурана У.Р., Варела Ф.Х. Древо познания. Биологические корни человеческого познания, М., 1999, с. 16-17.

Еркин Байдаров

Интеграция государств Центральной Азии в контексте единого культурно-цивилизационного пространства и становления нового геополитического мышления

1 Культурно-цивилизационные и экономические основы региональной интеграции

Прошло более двадцати лет после распада Советского Союза. Крупнейший историко-культурный регион, издавна связывавший Европу с Западной и Восточной Азией, в качестве своей самоидентификации избрал для географического «адреса» кальку с англоязычного термина «Central Asia». Во многом это было связано с тем, что новые независимые государства Центральной Азии – Казахстан, Киргизия, Таджикистан, Туркмения и Узбекистан, тем самым раз и навсегда решили предать забвению наследие советской эпохи, когда единое цивилизационное, этнокультурное, геополитическое целое, именовалось – «Средняя Азия и Казахстан».

Между тем в научной, учебной и справочной литературе, СМИ все еще сохраняется удивительный разнобой по поводу отнесения этих стран к регионам Азии - Средней или Центральной.

Причины таких терминологических противоречий лежат в истории центральной части Азии XIX-XX вв., когда появлялись новые политические рубежи и сферы влияния. В русской научной литературе XIX века параллельно с названием «Средняя Азия» существовало название «Туркестан»[1] хотя с этнографической точки зрения его применение было не совсем точным: ираноязычные таджики и

[1] См. например: Русский Туркестан. СПб., 1872; *И.В. Мушкетов.* Туркестан. СПб., 1888 и др.

народы Бадахшана вовсе не относятся к «стране тюрков». Территория между Каспийским морем и Китаем в XIX веке называлась Русским (или Западным) Туркестаном (что близко совпадало с регионом Средняя Азия), Восточный Туркестан включал территорию Западного Китая, населенную тюркскими народами (уйгурами, казахами).

После завоевательных походов русских войск в 1867 г. было образовано Туркестанское генерал-губернаторство (с 1886 г. - Туркестанский край), просуществовавшее до 1917 г. С 1918 по 1924 гг. на этой же территории была образована Туркестанская Автономная советская социалистическая республика в составе РСФСР. Затем были созданы Узбекская ССР, Туркменская ССР, Таджикская АССР в составе Узбекской ССР, а также Каракиргизская автономная область в составе РСФСР и Каракалпакская в составе Киргизской АССР, входившей также в Российскую Федерацию. В 1925 г. Киргизская АССР была переименована в Казахскую АССР в составе РСФСР, а с 1936 г. Казахстан стал союзной республикой в составе СССР.

После политико-административного выделения пяти республик появилось устойчивое словосочетание «Средняя Азия и Казахстан», вошедшее в широкий обиход с середины 20-х годов XX в. Тем самым, по советской географической традиции Средняя Азия и Казахстан представлялась как группа физико-географических стран, расположенных во внутриматериковых районах Азии, и одновременно крупный регион, характеризующийся сходством природных условий, исторических судеб, хозяйственной деятельности и расселения.

Развитие национальных образований после национально-территориального размежевания:

Дата	**Казахстан**	**Каракалпакстан**	**Узбекистан**	**Таджикистан**	**Киргизия**	**Туркмения**
октябрь 1924	Киргизская АССР в составе РСФСР	—	Узбекская ССР	Таджикская АССР в составе Узбекской ССР	Кара-Киргизская АО в составе РСФСР	Туркменская ССР
16 февраля 1925	«„	Каракалпакская АО в составе Киргизской АССР	“»	«„	“»	«„
19 апреля 1925	Казахская АССР в составе РСФСР	Каракалпакская АО в составе Казахской АССР	“»	«„	“»	«„
25 мая 1925	“»	«„	“»	«„	Киргизская АО в составе РСФСР	“»
1 февраля 1926	«„	“»	«„	“»	Киргизская АССР в составе РСФСР	«„
16 октября 1929	“»	«„	“»	Таджикская ССР в составе Узбекской ССР	«„	“»
5 декабря 1929	«„	“»	«„	Таджикская ССР	“»	«„
20 июля 1930	“»	Каракалпакская АО в составе РСФСР	«„	“»	«„	“»
20 марта 1932	«„	Каракалпакская АССР в составе РСФСР	“»	«„	“»	«„
5 декабря 1936	Казахская ССР	Каракалпакская АССР в составе Узбекской ССР	“»	«„	Киргизская ССР	“»

Сложность проблемы усугубляют и эталонные справочные издания, выпущенные в последние годы. Так, в «Большом энциклопедическом словаре» (2002) можно прочитать, что Средняя Азия по-прежнему включает независимые государства Узбекистан, Киргизию, Таджикистан и Туркмению. Территория же Казахстана входит в Среднюю Азию не полностью, а только к югу от Арало-Иртышского водораздела. Регион Средняя Азия толкуется здесь как природная страна. Центральная Азия же рассматривается исключительно как природный, физико-географический регион, охватывающий территории Западного Китая и Монголии. Однако за последние годы выпущено в свет множество статей и монографий, в которых Центральная Азия однозначно трактуется в новом понимании. Во многом это связано с тем, что академическая наука, а также авторы географических учебников в большей степени отражают современные реалии.

В настоящее время при региональном делении материков и их крупных частей на первый план все более выходят культурно-цивилизационные и политико-географические основания, которые нередко не совпадают с природно обусловленными рубежами или вытесняют их.

Так, в свое время известная американская исследовательница Марта Брилл Олкотт в своей брошюре «*Revisiting the Twelve Myths of Central Asia*» («Пересматривая двенадцать мифов о Центральной Азии») сделала вывод, что единое цивилизационное целое Центральной Азии представляет собой миф (**1**) (с этим тезисом соглашаются, в том числе и некоторые казахстанские эксперты). Автор же предлагает рассматривать этот регион как единое культурно-цивилизационное пространство, и именно под этим углом зрения анализировать положение дел в настоящем и будущем.

Для такого утверждения, достаточно оснований, так как Центральная Азия – одна из древнейших колыбелей человеческой цивилизации, имеющим чрезвычайно богатую историю, живое культурное наследие, была колыбелью не

только кочевого государства, но и (причем на протяжении долгих периодов в своей истории) оседлой цивилизации, знаний и ярчайшей культуры. Кроме этого регион имеет великолепный ландшафт, огромные природные ресурсы и высокообразованное население. Расположенный на перекрестках маршрутов между Востоком и Западом, этот регион в течение многих столетий способствует диалогу и взаимодействию культур, языков и религий вдоль Шелковых путей. Пять основных стран региона объединяет много общего в их истории, культуре и социально-политическом развитии.

По мнению доктора исторических наук С.Е. Ажигали, Центральная Азия (Туран, Туркестан) - «это важнейший культурно-генетический очаг, с которым связана историческая судьба многих народов древности, средневековья и нового времени, с ним также связано развитие и падение крупнейших этнополитических объединений, роль которых еще не освящена по достоинству» (**2, с. 3**).

С ним солидарен В.П. Юдин, отмечавший, что «… Центральная Азия… была особым узлом этногенетических процессов. Племена и народы здесь возникали, исчезали и вновь возникали в новом качестве. Связи и процессы эти были разнохарактерны и разнонаправлены, давали в разных пунктах Центральной Азии неодинаковый результат. Но главное в том, что это был особый центр, особая зона этногенеза, так же как и разнообразных культурных, хозяйственных, политических, идеологических связей» (**3, с. 135**).

Сегодня развитие центрально-азиатского социума характеризуется многократным усложнением его региональной структуры и расширением этнокультурных связей, а также возрастающей зависимостью от действий внешних факторов. При этом процессы экономической, политической, социальной, этнической и религиозной жизни центрально-азиатского общества все теснее переплетаются и взаимодействуют между собой.

В условиях современности мы видим, что глобализация не единственный путь социокультурного развития, и желание

сохранить альтернативные формы развития проявляется в росте самостоятельности региональных и локальных (местных) культур.

Глобализация невозможна без региональных систем, которые являются активными участниками этого процесса. В отличие от глобализации, истоки противоречия которой кроются в попытке объединить разновозрастные структуры в более сложную структуру – мировую цивилизацию, *регионализация* – это внутренняя интеграция в целях сохранения самостоятельности национальных рынков, этнокультурного своеобразия и т.д. (**4, с. 179**).

В начале XXI века региональная интеграция становится отличительной чертой мирового развития. Многие страны мира объединены в региональные блоки, причем их сила несопоставима с возможностями отдельной взятой страны, что усиливает роль социальных аспектов интеграции. В культурно-цивилизационном отношении конкретно касающимся центрально-азиатского географического пространства заслуживающим внимания представляется идея создания Союза Центрально-азиатских Государств (СЦАГ). Эта идея, выдвинутая Президентом РК Н.А. Назарбаевым еще в феврале 2005 года, является, по сути, возрождением идеи туркестанского федерализма. Историческая практика подтверждает, что туркестанская федерация, идея единства среднеазиатских народов перспективна. В первую очередь это касается экономической интеграции.

Роль региональных экономических связей в дальнейшем будет только усиливаться. Следовательно, с одной стороны, успех экономического регионализма должен укрепить сознание принадлежности к *одной* цивилизации. А с другой – экономический регионализм может быть успешным, только если он коренится в *общности* цивилизации (**5, с. 21-24**).

Говоря об интеграции в Центральной Азии, нельзя не согласиться с мнением К.-Ж. Токаева, что: «Интеграция жизненно необходима для самих государств региона. Экономическое сотрудничество стран Центральной Азии

открывает широкие возможности для решения комплекса экономических, политических, социальных и экологических задач. Подобное взаимодействие, выгодное всем центрально--азиатским государствам может стать фактором ускорения социально-экономического развития этих стран» (**6, с. 104**).
Государства Центральной Азии обладают целым комплексом культурно-цивилизационных предпосылок интеграции, что могут быть положены в основу региональных многосторонних взаимодействий. Эти факторы намного серьезнее и весомее, нежели в Европе. Помимо географической близости, культурных, духовных и религиозных связей страны региона обладают общей историей, которую условно можно разделить на три периода: нахождение стран в составе государств – Тюркского каганата, Саманидов, Караханидов, Сельджукидов, Ануштегинидов, империи Чингисхана и его наследников, Тимуридов и т.д.; в составе Российской империи; в составе СССР.

Однако, реализуемый сегодня тип развития, разрыв традиционных экономических связей и индивидуализм в экономике наносит вред Центральной Азии в целом. Одним из необходимых мер культурно-цивилизационного развития государств Центральной Азии в эпоху глобализации, а также интеграции центрально-азиатского социума в мировую систему является проведение таких социально-экономических преобразований, которые приведут к формированию социально-ориентированной экономики и обеспечат рост материального благосостояния государств региона и населяющих их народов.

Поэтому культурно-цивилизационный аспект развития государств центрально-азиатского региона выдвигает конкретную задачу – необходимость осмысления важности экономического, социально-политического и духовно-культурного единства. Кризисный характер современного периода истории обостряет заинтересованность в качественных переменах, необходимо акцентировать внимание на позитивном использовании кризиса, детерминирующего некий всплеск

сознания - умение почувствовать этот момент, определить выработку тенденции дальнейшего развития, а также осознать факт глобализации цивилизации, ее проникновения во все национально-культурные системы, диалектичное соотношение традиционного и современного мировоззрения.

Даже поверхностный взгляд на географическую карту свидетельствует, что Центральная Азия выделяется уникальностью своего положения на Евразийском континенте. Во многом именно эта уникальность предопределила тот исторический факт, что развитие региона традиционно находилось в прямой зависимости от процессов международного взаимодействия в центре Евразийского континента, в которых, как показывает история, традиционно важную роль играли Китай и Россия. С одной стороны, в те исторические периоды, когда Центральная Азия была экономически интегрирована в систему региональных и межрегиональных связей, наблюдалось интенсивное развитие региона. С другой стороны, в те исторические периоды, когда происходило разрушение данных связей, возникали серьезные проблемы на пути развития Центральной Азии.

Так, например, в начале второго тысячелетия, в X-XI веках, регион Центральной Азии, включавший тогда в себя и северную часть нынешнего Афганистана, был одним из самых развитых в мире. Это было следствием того, что под влиянием функционирования Великого Шелкового пути в регионе сложилась самая передовая модель экономики. Ведущую роль играл третичный сектор экономики – торговля. Для обслуживания этой модели экономики была создана самая передовая культурная политика. Доходы от экономики позволяли делать инвестиции в культуру. В это время творили выдающиеся поэты, философы и т.п. Европейские и восточные ученые пользовались трудами ученых региона. Так философия Абу Насра аль-Фараби оказала сильное влияние на Маймонида, Низами, Шота Руставели, Роджера Бэкона, Сигера Брабантского и многих других. «Канон врачебной науки» Авиценны был настольной книгой европейских медиков

вплоть до XVII века. Точность астрономических таблиц Улугбека была превзойдена только во второй половине XX века.

Один из пиков расцвета региона пришелся на время Тимуридского Ренессанса (вторая половина XIV - XV вв.), что отразилось в научном и экономическом развитии региона. Однако освоение морских транспортных коммуникаций в эпоху Великих географических открытий (XVI в.) вызвало переориентацию мировой торговли с сухопутных маршрутов на морские. Существенная дешевизна морских перевозок привела к фактическому исключению Центральной Азии из системы глобальной торговли. Экономико-географическая изоляция стала ключевой детерминантой того периода развития региона – периода длительной рецессии и отставания от европейских наций.

Колониальный период истории народов Центральной Азии в составе Российской империи и СССР, несмотря на свои отрицательные моменты (когда старались вытравить историческую память коренных народов населяющих регион), имел и положительные стороны. Вхождение в единое (по сути, евразийское) экономическое пространство предопределило существенный прогресс Центральной Азии. Как в случае Великого Шелкового пути, начиная со второй половины XIX века, вновь имела место интеграция.

Особенно стремительно развивалась экономика и социальная сфера региона в советский период вследствие глубокого включения в единую систему межреспубликанских экономических отношений. В итоге страны Центральной Азии превратились в развитые индустриально-аграрные государства с высоким уровнем образования, здравоохранения, культуры, искусства, науки и благосостояния населения.

В результате дезинтеграции СССР страны Центральной Азии впервые в своей истории состоялись в качестве независимых государств. В то же время они столкнулись с существенными проблемами в сфере экономики. Если в период упадка Великого Шелкового пути регион был исключен из

системы глобальных связей (сохранив при этом связи, по крайней мере, на региональном уровне), то после распада СССР отчетливо видны признаки разрушения даже двухсторонних экономических связей внутри региона. Консервация данной ситуации порождает различные вызовы в сфере экономического развития стран Центральной Азии. Итогом процесса дезинтеграции стало частичное, а местами и полное разложение прежних политических, экономических, научных и культурных связей (**7, с. 104**).

С распадом СССР, ликвидацией системы управления советской экономикой и отсечением стран региона от российской системы товарно-денежных обращения разрушились существовавшие до этого чрезвычайно тесные межгосударственные экономические связи. Тогда же со всей силой проявилась и так называемая экономико-географическая замкнутость центрально-азиатских республик, представляющая собой не что иное, как геоэкономическую причину «*многовекторности*» их курсов. География стала диктовать свои «правила игры». Согласно отдельным экспертным оценкам, стоимость транспортировки товаров из географически замкнутых стран более чем на 50% выше стоимости транспортировки товаров из приморских государств.

В итоге целые отрасли промышленности стран региона оказались нежизнеспособными, экономическая ситуация катастрофически ухудшилась, а социальная сфера подверглась деградации, особенно в первые годы независимости, что вызвало резкое падение уровня жизни населения, рост социальной напряженности и массовой отток из региона квалифицированных специалистов. Учитывая же перманентную нестабильность в Афганистане, не будет большим преувеличением сказать, что в конце последнего десятилетия XX века государства Центральной Азии фактически оказались на грани дестабилизации, а одному из них – Таджикистану не удалось сохранить гражданский мир.

Современное цивилизационное развитие государств Центральной Азии в эпоху глобализации нужно, прежде всего, рассматривать от уровня его развития. Уровень развития цивилизации в свою очередь зависит от модели развития - соотношения создаваемых рабочих мест в тех или иных секторах экономики.

Страны региона относятся частично к индустриальным обществам, для которых характерен *вторичный* сектор экономики: промышленность, занимающаяся переработкой сырьевых ресурсов, а также включающая отрасль последующего изготовления различных товаров. Частично к *до*индустриальным странам с *первичным* сектором экономики, для которых характерны отрасли, в которых непосредственно производятся различные виды сырья и продукции, включая сельское хозяйство, горнодобывающую отрасль, рыболовство и т.п. *Третичный* и *четвертичные* сектора экономик – индустрия услуг (образование, здравоохранение, транспорт, розничная торговля, банковская и финансовая деятельность), а также такие виды деятельности, как научные исследования и опытно-конструкторские разработки, включающие область высоких технологий и информационное обслуживание преобладают в постиндустриальных обществах, к которым относят большинство стран западной цивилизации и некоторые азиатские страны. Если с X по первую половину XV века регион ближе, чем когда-либо находился к *пост*-индустриальной стадии развития, то с начала XXI века – на *до*индустриальной (М.Н. Суюнбаев).

В то же время, Центральная Азия – это один из самых обеспеченных в мире энергоресурсами регион. Так, например, согласно международным источникам Казахстан по запасам нефти занимает 8-9 место в мире (3,4 % мировых запасов нефти, или 39,62 биллиона баррелей). На долю Туркменистана приходится более 4,3 % мировых запасов газа (**8, с. 251**).

По добыче угля региону принадлежит 10 место в мире, он лидирует по запасам черных и редких металлов. По добыче более 30-ти из них находится на 1-20 позиции. По

совокупному производству золота (Узбекистан – 90 тонн, Кыргызстан – 24, Казахстан – 18,9) занимает 9 место в мире (**9, с. 312**).

Вполне естественно, что такой регион, богатый нефтью, газом и цветными металлами, расположенный на значительной территории между такими крупными лидерами, как Россия, Китай и исламский мир, привлекает к себе пристальное внимание основных игроков мировой политики и экономики. Для эффективного противодействия издержкам глобализации страны Центральной Азии должны усилить кооперацию в рамках региональной интеграции, чтобы не остаться в периферийной зоне мировых экономических процессов в качестве сырьевой базы. Фактически речь идет о выживании стран региона и их становления как самостоятельных экономических и политических игроков. Следует помнить также о влиянии мирового финансового кризиса, который может ускорить процесс появления новых центров экономического роста.

Насущной задачей культурно-цивилизационного развития центрально-азиатских народов на современном этапе является сохранение системы ценностей, которую выработали за многие годы их предки, четко ответ на вопрос о будущности своих стран, нахождение своей национальной идентичности, тем самым, вернув базовые культурно-цивилизационные ориентиры, дать гражданам уверенность в завтрашнем дне. В свою очередь возрождение страны и ее народа возможно лишь при условии максимального привлечения интеллектуального и творческого потенциала каждого гражданина. В плане же региональной интеграции это путь к культивированию центрально-азиатского единства (**10, с. 7**). Только детализированное и тонкое почитание культурных традиций, идущих из глубины веков - способно утвердить новые формы политического мышления, ориентированного на высокие духовные идеалы, в противовес «остужающей рациональности» (Х. Ортега-и-Гассет).

Культура становится важным фактором социально-нравственного обновления общества и государства. В этих условиях все большее значение для развития культуры каждой страны, и государств центрально-азиатского региона в частности, приобретают культурные связи и духовные контакты друг с другом, а именно, диалог культур, являющийся основой мирного сосуществования народов.

Следовательно, культурное сотрудничество центрально--азиатских стран, прежде всего, предполагает:

- бережное отношение к историко-культурным и духовным традициям народов Центральной Азии и использование их позитива в определении путей современного становления центрально-азиатской цивилизации в контексте культурно-цивилизационного развития;
- проведение культурно-философского анализа истории международного сотрудничества в Центральной Азии и внесение конкретной лепты в разработку теории цивилизаций;
- определение роли и места центрально-азиатской цивилизации в развитии мировой культуры, межрегионального сотрудничества;
- межгосударственного сотрудничества центрально-азиатских государств, имеющих тесные историко-культурные связи.

Неотъемлемой составной частью программы духовного возрождения народов Центральной Азии должно стать преодоление былой отчужденности от внешнего мира. Интеграция в культурное, образовательное, научное мировое сообщество благоприятствует, с одной стороны, обогащению представлений мирового сообщества о прошлом и настоящем народов Центральной Азии, а с другой стороны, - способствует более глубокому познанию духовного наследия других народов, освоению опыта демократической организации общества.

Рассматривая духовное наследие прошлого с точки зрения исторической перспективы и роли в интеграционных процессах, можно утверждать, что оно способствует

осуществлению плодотворного диалога между народами Центральной Азии, и, пронизанное общечеловеческими ценностями, может способствовать обновленной региональной интеграции. Культурное наследие народов Центральной Азии создает тем самым предпосылки духовной интеграции народов в новых геополитических условиях. Она не может стать определенным гарантом эффективной интеграции в мировую культурно-политическую и экономическую общность стран в будущем. Возможно, на ближайшее время в условиях осуществления демократических преобразований и укрепления национальных интересов идея центрально-азиатской интеграции была бы продуктивнее в геополитической стратегии Казахстана, нежели евразийская идея (**11, с. 13**).

Культурно-цивилизационное обновление государств Центральной Азии должно стать приоритетным в дальнейшем развитии через систему выработки качества жизнеспособности и стремления к совершенствованию. Однако сегодня с сожалением приходится констатировать, что уровень жизни и социальная защищенность, показатели здоровья, уровень образования и культурного развития населения, состояние преступности и охраны окружающей среды в Центральной Азии в числе худших в мире. Так, согласно *Докладам ООН о развитии человека* последние несколько лет только Казахстан оказался в списке стран с высоким уровнем развития. В последнем Докладе «*Обеспечение устойчивого прогресса человечества: уменьшение уязвимости и формирование жизнестойкости*» (2014) Казахстан занял в 2013 году – 70 место, в то время как Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан входят в список стран, со средним уровнем развития человеческого потенциала занимая соответственно – *116, 125* и *133* места. Богатый газом Туркменистан занял в этом списке – *103* место (**12**).

В этой ситуации необходимо выделить конкурентоспособные направления, которые позволили бы странам региона, реализуя внутренние ресурсы и исполь-

зование преимуществ интеграционных связей адаптироваться к условиям глобального рынка: природные ресурсы, био-нанотехнологии, ядерные технологии, космические технологии, информационно-коммуникационные технологии, и, конечно же, человеческий капитал [2]. Природный, научно-технический, интеллектуальный и человеческий потенциал является тем инновационным ресурсом, который может быть задействован в региональной интеграции и способствовать, развитию центрально-азиатского региона.

Необходимо признать, что в современной Центральной Азии, несмотря на свой значительный человеческий и природный потенциал, накапливаются серьезные проблемы, и ресурс относительно стабильного развития без проведения продуманных социальных реформ может постепенно исчерпаться. Негативное влияние существующих в государствах региона таких серьезных проблем современной цивилизации, как религиозный экстремизм, наркобизнес, нелегальная миграция в другие страны вызывает серьезную обеспокоенность всего мирового сообщества и требует скоординированной политики со стороны всех государств региона, а для этого необходимо дальнейшее углубление регионального и международного сотрудничества.

2 Проблемы и противоречия региональной интеграции

Процессы глобализации сопровождаются не только региональной интеграцией, они порождают дезинтеграцию на региональном, локальном уровне, служат причиной нарушения внутреннего равновесия открывающихся миру обществ. Ослабление и разрушение старых форм коллективной, этнической, территориальной и социальной идентичности в обществе, закладывает основу для формирования новой структурной неоднородности и социальной дифференциации.
Отсюда потребность не только в геополитическом и геоэкономическом, но и в ее культурно-цивилизационном измерении.

[2] В настоящее время в регионе проживает более 65 миллионов человек.

Его парадигму можно описать словами С. Бенхабиб: «*Культура стала сейчас повсеместно употребляться синонимом идентичности*» (**13, с. 34**).

В сознании центрально-азиатского социума (прежде всего ее политической элиты) до сих пор глубоко сидит мысль о национальной идентичности, которая тормозит интеграционный процесс. В Кыргызстане, Туркменистане, Узбекистане, Казахстане процесс формирования национальных символов идет полным ходом. Причем вокруг них строится и универсальная идеология, способная сформировать широкую социальную базу существующих режимов. Так, в Конституции Кыргызстана содержатся ссылки на героя национального эпоса – Манаса и провозглашенный экс-президентом Кыргызстана А. Акаевым тезис – две тысячи двести лет кыргызской государственности. Нынешний президент А. Атамбаев продолжил эту политику, заявив, что: «Реальный Манас создал кыргызский каганат и объединил всех». Этот каганат, по словам А. Атамбаева, начинался «… от Байкала, Томска, Красноярска и доходил до Тибета, охватывая Центральную Азию» (**14**). В Узбекистане с подачи президента И. Каримова на роль национального героя выдвинута фигура Тимура (Тамерлана), а созданная им империя – считается основой узбекской государственности. В Туркменистане вспоминают Парфянскую империю, на былое величие которой должна опираться страна. В Казахстане таким символом благодаря усилиям историков-дилетантов стал сам «великий потрясатель Вселенной» – Чингисхан. А в Таджикистане, президент Э. Рахмон активно пропагандирует арийскую цивилизацию, стоящую у истоков современного таджикского государства, что рассматривается экспертами, как попытка руководства Таджикистана создать в регионе альтернативную идею в противовес идее пантюркизма. Причем культурным символом таджикской цивилизации стал Исмаил Самани, основатель династии Саманидов (819-999). Важно отметить, что культурное объединение вокруг образа Саманидов выводит за рамки национальной культуры те неудобные символические

элементы, которые подрывают таджикскую идентичность, а воссоздание прошлого, по мнению руководства этой страны, способствует становлению идентичности современного Таджикистана. Таким образом, современные тенденции самоидентификации народов Центральной Азии приобрели ярко выраженный социокультурный характер, а идеология перенесла данную дискуссию в чисто политическую область.
Как отмечалось ранее, Центральную Азию как единый регион начали позиционировать только после распада СССР. Сегодня же его можно рассматривать как субконтинент (субрегион), а в будущем – как относительно самостоятельный *супер-регион* (А.Б. Наурызбаева).

Для превращения Центральной Азии в современную региональную цивилизацию с целостной культурно-цивилизационной идеологией необходимо усилить аксиологический подход в интерпретации и рационализации народов региона своего места в истории, которая должна опираться на признанную и выверенную идею историзма, исключающую борьбу за звание «древнейшего», «культурнейшего» в традиционном, стандартизированном по западной модели цивилизационном проекте.

Культурно-цивилизационная система не может развиваться в произвольно выбранном направлении, она приемлет лишь те инновации, которые способствуют ее имманентному развитию и отторгает все, что ему противоречит. Культурно-цивилизационная система имеет определенный критический порог внутренних изменений, при выходе за который она перестает быть сама собой, когда теряется ее внутренняя идентичность, *само*тождественность.

Следует подчеркнуть, что в условиях глобальной трансформации всех сторон жизнедеятельности центральноазиатского социума, интеграция ни в коем случае не имеет целью нивелирование национальной идентичности (язык, культура, обычаи и нравы) народов Центральной Азии.

Идентичность может содержаться в истории, традициях, языке, литературе, музыке и фольклоре. Именно на этой

основе строится идентичность европейских стран. Чувство *со*принадлежности, формирующееся под влиянием культуры, является важным фактором интеграционного процесса.

Поэтому в условиях жесткой борьбы экономических зон-цивилизаций выживают и успешны лишь крупные общности. Альтернативы интеграции тюрко-язычных государств Центральной Азии (включая сюда естественно и ирано-язычный Таджикистан) просто не существует. Платформой объединения может быть общая идентичность (региональная идентичность), своя тюркская цивилизация (с примесью персидско-таджикской) и история. Это необходимое условие *де*колонизации тюркских народов, оказавшихся на дне миропирамиды как поставщики сырьевых ресурсов. Только лишь объединившись экономически, технологически и духовно в самодостаточный суперэтнос-цивилизацию, можно адекватно реагировать на вызовы глобализации и проводить политику в своих интересах. В этом аспекте особо хотелось бы выделить мнение великого писателя Ч. Айтматова, который в одном из своих последних интервью подчеркнул, что: «Историческая общность, языковое сходство, наличие общих традиций, обычаев дает нам неисчислимые возможности для того, чтобы быть вместе и сообща строить новый мир, единое цивилизационное сообщество» (**15, с. 33**).

Одним из показательных примеров в выработке общей идентичности в эпоху глобализации мог бы стать переход к латинскому алфавиту, что могло бы создать единое информационное пространство не только тюрко-язычных государств Центральной Азии, но и всего тюрко-язычного мира.

При этом не следует забывать, что Центральная Азия – это поле взаимодействия тюрко-исламской культур. Вот уже более тысячи лет народы региона связаны с миром ислама, оставаясь в то же время культурой самобытной и оригинальной. Неудивительно, что центрально-азиатский регион выделяют в рамках единой исламской цивилизации, называя ее – *тюрко-язычной*. Ислам был воспринят и стал органичной

частью культуры народов региона. Причем процесс был не односторонним, а взаимным. Ислам и арабская культура обогатили тюрков, и тюрки в то же время развили это учение на своей почве. Возникла новая культура, родившаяся в синтезе арабского и исламского знания и тюркской среды и способа миропонимания. Примером этому является духовное наследие таких выдающихся деятелей тюрко-мусульманской культуры Центральной Азии, как – аль-Фараби, Ахмет Ясави, Алишер Навои, Бабур, Махтумкули, Абай и др.

Исторический выбор государств Центральной Азии сегодня – это ориентация на демократические преобразования. Однако в регионе отсутствует социально исторический опыт в этом отношении. Соответственно, воплощению демократических принципов в реальность центрально-азиатского общества должен предшествовать многогранный анализ специфики мышления человека, социокультурных взаимосвязей системы жизнедеятельности социологического, психологического, философского характера.

Со стороны Запада по отношению к центрально-азиатским политическим режимам часто раздаются обвинения в авторитаризме, в приверженности к азиатским традициям, которые критики называют «султанскими» или «ханскими». Для сторонников демократии западноевропейского и северо-американского образцов такой тип власти выглядит весьма сомнительным – поэтому на Западе усиливаются нападки на центрально-азиатское руководство, обвинения в нарушении прав человека. Но в том-то и дело, что в государствах Центральной Азии, существует не западное общество, а традиционное, со своим особым менталитетом, не вполне совместимым с политическими нормами, базирующимися на «*западных ценностях*».

Для традиционного общества государств Центральной Азии характерен, прежде всего – коллективизм, принцип подчинения интересов индивида интересам общины. Отсюда проистекают такие явления, как неприятие разделения общества по партийному признаку, почитание власти,

основанной на принципе уважения старших, которые лучше знают, что нужно для народа. Это выражается в укорененной традиции послушания начальству. Не случаен такой феномен, как чуть ли не единодушное голосование за кандидатов власти на выборах, – ведь именно исламское общество воплощает в себе наиболее типичные черты традиционного общества, ставящего во главу угла не права личности и плюрализм мнений, а стабильность, порядок, консенсус, интересы семьи, общины, коллектива. И так – вплоть до самого верха, до государственной власти, обеспечивающей сохранение и укрепление всех этих ценностей – при условии, конечно, что возглавляет государственную пирамиду «*праведный правитель*».

Традиционное общество всегда разделено на кланы, племена, этнические и конфессиональные общности, и это с одной стороны, естественно создает почву для конфликтов, но с другой стороны придает особую ценность созданию сильной государственной власти, способной не допустить перерастания этих неизбежных конфликтов в междоусобные войны, в потрясения, могущие погубить государство. Политические режимы Центральной Азии сумели предотвратить такого рода столкновения, за исключением Таджикистана, где в начале 90-х гг. прошлого века образовавшийся политический хаос вверг страну в пучину гражданской войны и Кыргызстан, где летом 2010 года, после очередной «революции» прокатилась волна межэтнических столкновений.

В условиях глобализации свой выбор пути государства Центральной Азии должны, прежде всего, осуществить, опираясь на опыт предков, исходя из специфики и не имитируемого социально-психологического кода нации. Фундамент глобализирующегося мира размывается глубочайшими различиями в культуре, которые в эпоху «после идеологии» вышли на первый план. Если прежде принадлежность к иным цивилизациям признавалась вопросом различия, то в настоящее время эта принадлежность становится центральным звеном мировоззрения. При этом, как замечает А.И. Уткин,

подлинными основами бытия ныне «оказываются цивилизационные основания, т.е. группирование не против страны X, не за страну Y, не вокруг Z, а вокруг фактов своей истории и географии, в нише своей культурно-исторической, цивилизационной общности» (**16, с. 173**). Важно при этом отметить, что бурный процесс глобализации, навязываемый Западом по своим образцам всем остальным цивилизациям, на рубеже тысячелетий столкнулся с той ситуацией, когда эти цивилизации противопоставляют выработанные веками традиции, ментальные и геополитические коды, историко-культурную память, моральные и религиозные нормы и каноны. Именно с позиций этой целостности следует принимать уже сегодня глобальные решения всем государствам Центральной Азии, входящим в нее, координировать и интегрировать свои усилия. В связи с этим обретает актуальность выбор центрально-азиатского варианта глобализации.

Стоит также добавить, что устойчивость цивилизации предполагает наличие определенного культурного ареала, характеризующегося не только пространственными границами, часто достаточно размытыми, но и совокупностью характерных культурных феноменов. Материальных и духовных ценностей, определяющих специфику и сущность данной цивилизации: язык, религия, искусство, традиции, обычаи и др. Устойчивость проявляется и передается не только посредством объективных форм, но и глубинными психологическими механизмами, бессознательными и отрефлектированными, связанными с определенными поведенческими и психическими стереотипами, духовной идентификацией, коллективными представлениями общества.
Очевидно, что политическая, экономическая и экосоциокультурная интеграция жизненно необходима странам региона. Однако, в отличие от потенциальных возможностей интеграции ее реальные возможности в настоящее время, к сожалению, невелики, поскольку превалируют узко национальные интересы каждой из стран региона, а разнонаправленность и неадекватность экономических преобразований

в странах региона пока в большей мере обуславливает дезинтеграцию (**17, с. 122**).

Поэтому взаимоотношения между некоторыми государствами региона (между Казахстаном и Узбекистаном, Узбекистаном и Таджикистаном, Кыргызстаном и Таджикистаном – *Е.Б.*) правильнее было бы обозначить как несколько напряженные, чем братские, дружественные, партнерские. Однако в последние годы именно под влиянием вышеназванных глобализационных процессов разрабатываются отдельные модели, варианты их интеграционного развития. Заинтересованность государств региона в скоординированных действиях постепенно начинает проявляться в том, что в регионе объективно существует много проблем, одинаково актуальных и значимых для каждого государства в отдельности и для всех вместе взятых. Исходя из этого, тенденция к сближению государств региона по многим позициям за последние годы становится очевидной. Многообразие походов к формам установления партнерских отношений друг с другом не является препятствием к осознанию странами Центральной Азии важности упрочения взаимосвязей, от чего во многом зависит будущее развитие региона в целом. Сегодня это облекается в плоть различными двухсторонними, многосторонними договорами о совместных согласованных действиях в политической, экономической, культурной и других сферах, хотя реальная отдача от них нигде никем пока не ощущается.

Идея центрально-азиатской интеграции на современном этапе пока не реализуется в полной мере, так как в странах региона существуют объективные различия в проходящих процессах модернизации, которая все же в большей степени осуществляется по западным образцам. Не все они в равной степени готовы принять и реализовать ее. Сказываются те культурно-исторические различия, которые имеют устойчивость и менее подвержены изменениям, чем, к примеру, экономические и политические отношения. Поэтому и в направлении центрально-азиатской интеграции, как созданию союза центрально-азиатских государств, предстоит

большая работа, и культурное наследие прошлого может и должно стать твердой опорой в этом процессе (**11, с. 14**).

При нынешних условиях, конечно, добиться интеграции невозможно. Даже интеграция Европейского союза происходила эволюционным путем, в течение полувека. Можно выделить две главные причины, которые мешают этому. *Во-первых*, это разные модели экономическо-политического развития, несмотря на то, что страны региона фактически все авторитарны. Но у государств региона все же разные уровни авторитаризма, разный уровень открытости к внешнему миру. Если Казахстан, например, одной из первых стран Центральной Азии, пострадал от кризиса, потому что слишком активно, влился в международное экономическое пространство, то, например, Узбекистан и Туркменистан, пострадали меньше. Именно потому, что их экономика была все-таки больше изолирована от внешних факторов.

Другой объективный фактор – разные темпы и уровни экономического развития, абсолютно разные экономические модели. Их сейчас трудно совместить. Являясь, по сути, авторитарными государствами, внешнюю политику этих стран определяют только конкретные главы государств. То есть, мы наблюдаем высокий уровень субъективизма в их деятельности, личные симпатии, антипатии президентов мешают им часто решать те самые проблемы, от которых, по сути, страдает население их стран. Например, проблемы воды и энергетики. Когда Узбекистан заявил о том, что выходит из единой энергетической системы, то это вызвало большой резонанс в Центральной Азии: как в Казахстане, так и в Кыргызстане и в Таджикистане. Те же проблемы с водой. Но в условиях глобального потепления через 10-15 лет – хотят этого или нет – странам региона придется ее решать. И это можно сделать, только на уровне взаимодействия пяти стран Центральной Азии, именно в рамках кооперации, а не интеграции.

Во-вторых, Казахстан как инициатор интеграции на данный момент уже понемногу охладел к идее создания СЦАГ, сделав акцент на развитие Евразийского экономического союза

(ЕАЭС), с участием России и Беларуси, а также Армении и присоединившегося к союзу Кыргызстана. Отворачивание от Центральной Азии - в сторону ЕАЭС, показывает, что Казахстан разочарован в региональных перспективах.

Если же вести речь о перспективах, то, по мнению казахстанского политолога Д. Сатпаева, здесь можно выделить несколько этапов, которые, в идеале могли бы привести к созданию не интеграционного объединения, а хотя бы основы для кооперационного взаимодействия, а в перспективе и – интеграционной:

– *первый этап* - наличие политической воли. Без политической воли ни один проект работать не будет. Что значит наличие политической воли? Это когда фактически все правящие элиты в странах Центральной Азии перспективы своих собственных стран будут связывать с перспективой региона в целом. То есть, когда никто не будет тянуть одеяло на себя, когда никто не будет обвинять своих соседей в тех или иных проблемах или в тех иных угрозах, которые якобы от них исходят. То есть политическая воля - это первый фундамент для любых хороших начинаний. Политическая воля предполагает взаимное уважение друг друга и некое определенное равноправие;

– *второй этап* – приграничная торговля. Это то, что, по сути, вполне конкретно и более того - задевает интересы всех граждан региона. Именно приграничная торговля означает открытое взаимодействие. То есть открытие границ, создание приграничных зон торговли, свободных экономических зон и так далее. Потому что это в какой-то степени будет стимулировать развитие тех или иных регионов, перенеся их затем и на другие определенные сферы;

– *третий этап* - создание единого таможенного пространства. То есть, когда в первую очередь будет в какой-то степени унифицировано таможенное законодательство и будут в какой-то степени созданы благоприятные условия для перемещения товаров в рамках Центральной Азии. Создание такого единого таможенного пространства вполне реально, но

для этого, конечно, необходимо немного отойти от однобокой экономической развитости государств региона.

– *четвертый этап* - уже окончательный. В далекой - перспективе это создание единого экономического пространства, с формированием наднационального органа, которому передоверялась бы часть не политического, а только экономического суверенитета. Наличие этого наднационального органа предполагает, что в его рамках все государства могли бы иметь равное количество голосов. Говорить же о создании политического союза не стоит, так как даже в долгосрочной перспективе о политическом суверенитете речи быть не может. Начать надо с экономики, потому что в мировой практике нет ни одного удачного примера любых региональных объединений, которые бы базировались на слабых экономических проектах. Только экономика, только экономические взаимодействия и тесные кооперационные процессы в народно-хозяйственном комплексе могут заложить основу создания, сильного, конкурентоспособного центрально-азиатского региона, с которым будут считаться и Россия, и Китай, и США (**18**).

Если государства Центральной Азии сами не смогут решить проблему своего региона, то он по-прежнему будет напоминать те самые бильярдные шары (А. Уолферс), которыми будут играть более крупные, более конкурентоспособные страны, определяя траекторию его движения.
Естественно, что в «условиях независимости страны постсоветской Центральной Азии как исходно равноценные в настоящее время и в перспективе будут проходить испытания, при которых основным узловым аспектом для самих государств региона и внешних игроков станет апелляция к национальным интересам» (**19, с. 11**).

Однако мы не должны упускать из внимания тот факт, что любой интеграционный процесс может натолкнуться на дилемму, возникающую между экономикой и геополитикой. Если первая стремится к интеграции национальных экономических стратегий, то вторая начинает деформировать

интеграционные процессы, поднимая из глубин памяти те или иные притязания (этнонациональные, территориальные и другие), которые не вписываются в нормы и понятия стабильного и поступательного историко-экономического процесса. Результатом подобного столкновения геополитических условий развития неизменно становится истощение политических ресурсов и возникновение ряда конфликтных зон, что мы сегодня можем наблюдать на примере Центральной Азии в связи с событиями в Кыргызстане летом 2010 г.

Исходя из этого, можно сказать, что существующие на пути нормализации этих отношений барьеры отчасти связаны со сложными процессами геополитического культурно-цивилизационного самоопределения государств региона. Точки зрения стран региона на обозначение их отношения к данным процессам лежат в разных плоскостях. Это часто проявляется в противопоставлении социотворческих преимуществ номадической и оседлой культур, подпитывающей в определенной мере чувство недоброжелательности, нередко испытываемое населением этих стран друг к другу, ведя к усилению тенденции взаимного отчуждения среди народов региона.

Следует отметить, что поощрение такого опыта взаимного отчуждения идеологами социального и политического порядков стран региона на фоне происходящего в мире стремления к сближению позиции по важным вопросам взаимного сотрудничества, выглядит парадоксальным и непрагматическим. Вместо идеи единой цивилизационной общности сегодня в отдельных государствах берет вверх примордиалистский подход, когда оспаривается право другого не только на возможность доступа к общему культурному наследию, но порой и на их экзистенцию. Распространение такой мифологической волны примордиалистского национализма в рассматриваемом пространстве, где всегда чувствовалось преобладание эмоционального мышления над рациональным, волей-неволей мешает

отдаче приоритета диалоговому характеру взаимодействия культур населяющих его народов.

Наблюдаемое в последние годы сужение поля интерпретации социумом символов, некогда бытовавшей культурно-цивилизационной общности, требует усиление активной роли одной из стран региона в поиске и выработке согласованных действий в решение указанных проблем. Такую миссию на себя, на наш взгляд, мог бы взять сегодня Казахстан как наиболее интегрированная в мировую экономику страна региона. По своему потенциалу ей по силу препятствовать все более усиливающейся фрагментации политического пространства региона в результате скрытого столкновения разных геополитических интересов.

Поэтому сближение позиции государств региона в решении общих проблем будет зависеть от перспективы сближения позиции не только великих держав, конкурирующих за расширение зоны своего влияния в регионе, но готовности стран региона безболезненно воспринимать лидирующую роль развитой страны региона. Противоречия, возникающие при взаимодействии стран регион, отводят на задний план приоритетность решения стоящих перед этими странами проблем. Основная доля разногласий возникает при решении пограничных проблем, при выработке механизмов сотрудничества в областях культуры и образования, экономики, политики и т.д. Причины этих разногласий и противоречий видятся не только в личных амбициях лидеров, но и в различном уровне экономического развития стран региона. Однако в более широком контексте названные причины не является определяющими по сравнению с все более усиливающейся фрагментацией политического пространства региона в результате скрытого столкновения разных геополитических интересов» (**20, с. 66**).

Выводы:

Сегодня содержание самого понятия «Центральная Азия» в культурно-цивилизационном аспекте пока остается аморф-

ным, кроме как имя для географического обозначения определенного пространства. Тем не менее, происходящие в современном мире изменения все более вынуждают страны региона согласовывать свое поведение с современными вызовами, и наполняет содержание своих взаимодействий друг с другом новыми смыслами.

Несмотря на политические границы, отделяющие страны центрально-азиатского региона, народы региона живут в одном культурно-цивилизационном пространстве, имеют общие традиции, культуру, религию и историю. Естественно, разделить историческое, культурное и цивилизационное наследие региона – невозможно. Это достояние принадлежит равно всему населению центрально-азиатского культурно-цивилизационного пространства. Понимание этого направляет к новым идеям в отношении региональной интеграции – для того, чтобы расширить наши представления относительно ее возможностей.

Таким образом, региональная интеграция государств Центральной Азии – это не только безальтернативный путь к стабильности, прогрессу, экономической и военно-политической безопасности, но и к росту авторитета Центральной Азии в мировом сообществе, и углубление интеграции на региональном уровне становится одним из важных путей преодоления глобального кризиса (**21**).

Литература:

1. Olcott M.B. Revisiting the Twelve Myths of Central Asia. Carnegie Endowment. 2001, № 23.
2. История и культура Арало-Каспия. Выпуск 1. / Под ред. Ажигали С.Е. – Алматы: Жибек жолы, 2001.
3. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. - Алматы: Дайк-Пресс, 2001.
4. Астафьева О.Н. Культурно-цивилизационные грани глобализации // Глобализация: Учебник / Под общ. ред. В.А.

Михайлова и В.С. Буянова. – М.: Изд-во РАГС, 2008. – С. 165-193.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003.
6. Токаев К. Под стягом независимости. – Алматы, 1997.
7. Золотокрылин О.В. Интеграционные процессы на пост-советском пространстве: противоречия и конфликты: диссер. … канд. полит. наук: 23.00.04. – Санкт-Петербург, 2008 - 153 с.
8. BP Statistical Review of Word Energy. – L., 2009.
9. Кузнецов Е.А. Роль Казахстана в развитии интеграции цент-рально-азиатских государств // Модернизация высшего образования и науки: пути и перспективы инновационного раз-вития. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2008. – С. 310-315.
10. Кодар А. Концепция развития культуры РК // Тамыр (искусство, культура, философия). – 2004. – №2(12). – С. 3-7.
11. Курмангалиева Г. Культурное наследие прошлого в интеграционных процессах Казахстана и Центральной Азии // Адам Әлемі – Мир человека. – 2006. – №2(28). – С. 6-15.
12. Human Development Report 2011: Sustainability and Equity: A better future for all / http://hdr.undp.org/en/statistics
13. Бенхабиб С. Притязания культуры: Равенство и разнообразие в глобальную эру. – М.: Логос, 2003. – 289 с.
14. Звягинцев И. Кыргызское великодержавие: в прошлом или в будущем? // http://www.polit.kg/print/1/155 (Дата обращения: 21.11.2012)
15. Аббасов Т. Великие пороги вечного мира / Интервью с Ч. Айтматовым // Каспий Из. – 2008. - №1(9). – С. 30-33.
16. *Уткин А.И.* Атлантический и иные миры: цивилизацион-ные барьеры // США и Европа: перспективы взаимо-отношений на рубеже веков / Под ред. А.И. Уткина. – М., 2000.
17. Чэнь Циминь. Центральная Азия: политические процессы и региональная безопасность. – Алматы: 2002. – 172 с.
18. Султан Хак-Аккуыулы. Лидеры Центральной Азии уже почти 20 лет говорят об интеграции, которой нет // Радио

«Азаттык». URL: htpp:/azattyq.org/authour/19067 (Дата обращения: 22.01.2010).
19. Кушкумбаев С.К. Влияние глобализации на Центральную Азию: региональная интеграция и безопасность // Analityc– Аналитическое обозрение. – 2001. – №2. – С. 9-11.
20. Идиев Х. Плюральное социокультурное пространство в странах центрально-азиатского региона и перспективы их диалогового взаимодействия // Роль историко-культурного наследия в диалоге цивилизаций: Материалы Международной научно-теоретической конференции, 9-10 июня 2009 г. – Алматы: Институт культурной политики и искусствознания, 2009. – 520 с.
21. Байдаров Е.У. Центрально-азиатская интеграция в контексте единого культурно-цивилизационного пространства //http://carnegieendowment.org/2013/09/09/центральноазиатская-интеграция-в-контексте-единого-культурно-цивилизацион-ного-пространства/gmmg,

Teona Lavrelashvili

Prospects for European Cross-Party Partnership in the South Caucasus and Europeanisation: The Case of Georgia

In this paper we attempt to fill the analytical gap existing with regards to the transnational party cooperation involving parties from the non-EU member states. While this gap is quite broad, here only the relatively modest sample of cross-party cooperation of two Europarties and three Georgian parties is considered, as a pilot study of this important topic. Our intention is to illustrate the general lines along which more thorough research may proceed, while presenting some concrete results that may appear useful for both those interested in Georgian politics and the students of cross-party cooperation.

European-level political parties gradually evolved as vital elements of the European Union’s political system. Even though there are ongoing debates over the essential nature of the EU political system, the important role of the parties at the European level cannot be neglected.

Europarties emerged as important actors against the background of the first direct elections of the European Parliament. The Treaty of Maastricht endowed them with powerful functions, such as contribution to integration process, forming European awareness and expressing the will of the Union's citizens (**1**). After acquiring these functions, intentionally or unintentionally, Europarties have shifted their gaze to establishing organized cooperation with national parties, including those operating outside the European Union. Naturally, Georgia, being an Eastern Partnership member, was not cut out of the loop.

Despite the high scholarly interest in this field, little is known about the actual mechanics of the transnational party cooperation involving non-EU parties; in particular, there is considerable lack of research of incentives that drive such cooperation. Scholars have paid little attention to the cooperation dynamics and its influence on party politics and the Europeanization process, regardless of their growing importance due to rapid and sometimes dangerous processes in the EaP space, where resurging Russia is attempting to use any means to restore its past dominance.

Academic research has also largely neglected the study of the parallel processes of integration at the level of political parties, in particular those concerning the eastward enlargement of European party federations (**2**). There is a knowledge gap not only in researching integration capacity of Europarties, there is also a general lack of research on transnational party cooperation with non-EU parties, in particular with those from the EaP countries. Such academic vacuum, especially against the background of growing relevance of the EaP space, makes the area of our research presumably highly relevant.

Europarties and Georgian political parties involved in cross-party partnership and cooperation certainly have their own goals and objectives. By nature of party politics, the primary objective of any such party is to attain political power. According to Downs, governments are run by self-interested individuals whose primary concern is not an abstract ideal of social welfare or maximization of the public interest; quite often, they are oriented toward developing government programs that advance, directly or indirectly, strategies of pleasing voters (**3**), and staying in power longer. The same may be true for party leaderships, but the aggregation of individual interests may lead to certain party policies that would reflect both the political expectations of actions and the constraints imposed by the political environment. Hence, achieving rational goals will largely depend on the factors such as the party position in domestic or European political environment, degree of electoral support, etc.

We apply the rational choice theory in order to analyse to what extent the decision of cooperation fits into the parties' strategy of achieving the primary goals, although we also try to take into consideration the sets of secondary goals and preferences. Even though in general political parties are dead-set on seizing political power, their means and mid-term objectives may differ. In addition, we fully agree with Mancur Olson, who argues that the existence of a group of individuals with common goals does not necessarily imply concerted collective action, unless individuals have strong incentives to actively participate in this, and only then actors may choose to carry the costs involved in the achievement of the group's objectives (**4**).

The theoretical framework of our study involves another important concept of Europeanization, which is quite broad and may have a multitude of interpretations. Nevertheless, the concept of "Europeanization" has become the norm for analysing the spread of European Union's regulations, and the adaptation pressure exerted on the new countries to adopt or approximate *acquis communautaire*, particularly in the form of mainly political conditionality (**5**). The notion of Europeanization is only just

beginning to be applied to the study of Eastern European processes, with particular attention to its institutional aspects (**6**). We would rely on the definition by Claudio M. Radaelli, who sees Europeanization as "processes of (i) construction, (ii) diffusion and (iii) institutionalization of norms, beliefs, formal and informal rules, procedures, policy paradigms, styles, "ways of doing things" that are first defined and consolidated in the EU policy processes and then incorporated in the logic of domestic (national and subnational) discourse, political structures, and public policies" (**7**). Olsen, in turn, defines it more narrowly as a phenomenon *suis generis*, which reflects the responsiveness and consequent changes by European and national/non-European systems of governance. Europeanization embraces domestic changes in response to existing challenges stemming from the EU itself (**8**). He proposes five "faces of Europeanization" – namely, changes in external boundaries, development of institutions at the European level, change of national systems of governance from top down, exporting forms of political organization, and political unification (**9**).

Ladrech theorized the effect of Europeanization on national political parties by defining 5 dimensions of effect - programmatic and organizational content, patterns of party competition, party - government relations and relations beyond the national party system (**10**). The present research does not apply directly to the Ladrech definition; however, it examines the impact of TPC on programmatic, organizational and party competition content. Ladrech's assumption is useful because it reinforces attention to the processes through which TPC has impact on the political parties.

We assume that there are several mechanisms that promote Europeanization, beyond the most widely discussed conditionality at national/governmental level, and the concept of "soft power" which first and foremost refers to the attractiveness of European models. These also include all sorts of technical assistance, exchanges, information and communication, and tourism, among others. However, in our concrete case we are most interested in convergence through cooperation, when affiliation with Europarties

implies learning through participation, assistance and practice, but also the effect of the lower (Europarty) level “soft power” and conditionality through cooperation of national (non-EU) parties with the Europarties.

One of our research questions is about compatibility of the plans and expectations of Europarties and Georgian political parties, and the respective process of mutual adjustment/accommodation. The adjustment of practices, expectations and incentives may result in changes in actors' behaviours, attitudes and norms. Therefore, it is possible to assume that due to significant and essential resource asymmetry of cooperating partners, the cooperation triggers Europeanization of the Georgian parties. Respectively, we hypothesize that under cross-party cooperation, Georgian political parties are being reformed towards party-building and policy-making standards common for the European political practice. This opinion falls into Olsen’s second and fourth “faces of Europeanization”, which implies development of institutions at the European level and exporting forms of political organisation.

Taking into account the dynamics and results of the cross-party cooperation between Europarties and respective Georgian political parties, we argue that the key incentives of Europarties for cooperation are related to the goal of enhancing intra-European political influence and the importance of their respective party families, although there are some other motives at work as well.

Europarties usually take a long-term perspective and invest in the improvement of their institutional capacity through incorporating sister parties from the non-EU states. The key incentive of EPP (*European People’s Party*) and ALDE (*Alliance of Liberals and Democrats for Europe)* in assisting with building party structures in Georgiqa is driven by an incentive to strengthen their influence through enlargement – after all, strengthened UNM (*United National Movement*), GRP (*Republican Party*) and FD (*Free Democrats*) can better contribute to the functioning of Europarties, regardless of whether Georgia eventually joins the EU or not.

By analysing incentives of cross-party cooperation of Georgian political parties, we observe that their motivations differ depending on their place within the political power disposition within the domestic political arena. In the case of UNM, we observed that while in power, it has successfully mobilised EU support to implement government policies, and cross-party cooperation has helped with this. From the early stage of cooperation, the reforms initiated by the UNM government have been strongly supported by EPP. This support obviously strengthened party influence at the domestic level; however, the main attention has been paid to mobilising international support and obtaining international credibility for the party and the government.

However, in case of opposition parties, their key incentive is to increase domestic legitimacy and influence, and use membership as a safeguard against possible pressures by dominant governing parties and the government.

While in opposition, the Republican Party has strategically managed to use cross-party cooperation as a vital channel of communication to European partners. RPG actively informed international community about the challenges the opposition had to deal with, and we have discussed above how the issues of their concern had been put on the agenda of European Parliament.

The same strategy was employed by Free Democrats. They intensified and centralised cooperation relations after they left the ruling coalition and moved into the opposition. By membership in ALDE, they intended to strengthen the key political message of the party, which is Georgia's European and Euro-Atlantic aspirations, and also strengthen their position in the domestic political reality.

Domestic parties broadly use the affiliation with the Europarties in public discourse as an argument for the party's genuine pro-European position, since having affiliation with a Europarty is considered prestigious. Party’s top brass also acquire additional opportunities to travel, socialize with the EU elites, and attend high-level events.

One should also be careful when relying on political statements by party officials, as the analysis of activities of Georgian political parties after affiliation with Europarties show that at least some of the declared goals or ideological and organisational principles have not been in full agreement with their implementation. In the case of cooperation between EPP and UNM, one of the key incentives for the Georgian party was ideological proximity; however, when scrutinising UNM electoral programs, one can easily notice frequent ideological inconsistencies, caused by the party still lacking any clear ideological profile. As EPP is a conglomerate of rather different parties, ideology seems to have, in fact, played a very minor role in its cooperation with UNM. This assumption is further strengthened by the fact that when another Georgian party, the New Rights of Georgia, with explicitly declared conservative ideological profile, applied for EPP membership, it was rejected. Seemingly, UNM did not want to transfer its privileges derived from EPP membership to another Georgian party, while at the time of application, NRG was in opposition to the ruling UNM; EPP preferred not to spoil its good relations with the ruling party, being more interested in supporting parties that have or will have political influence in decision-making rather than some Christian democratic parties with 1% of voter support (**11**).

The Georgian opposition politicians are eager for international support, citing the reason for the resignation of FD ministers and moving into opposition being driven by an allegedly fabricated “Cables Case”(**12**). This issue has been discussed actively during the recent visit of the FD delegation. According to FD officials, several MEPs were ready to speak on this matter right after the debates in the house, or even submit a joint resolution. However, once again FD representatives stress the precedence of the national interests and further argue that there is a line dividing party and state interests. In the process of Georgia's EU integration, it is of utmost importance to show that there might be certain drawbacks which need to be dealt with, but overall the country is progressing on its democracy and state-building path (**13**).

Another incentive is common with all opposition parties, and is related to increasing domestic legitimacy through increasing both their international profile and support. According to the FD leadership, this may not be a determining factor for the Georgian electorates' voting behaviour, as voters are more interested in pragmatic goals, such as solving their socio-economic difficulties; therefore, a political force which is seen as more capable of meeting these needs and expectations has a better chance to gain the support of the voter constituencies. However, the party officials stress that affiliation with ALDE is still valuable for higher competitiveness within the domestic party system. The fact that party is supported by European platform is an asset vis-a-vis their domestic partners as well as competitors, especially in cases when a political organization faces internal political challenges.

Summing up, stated incentives for FD to cooperate with ALDE include ideological closeness, personal factors, a possibility of advocating state interests, expertise in party building, and international political support that can be translated both into domestic competitiveness and credibility on international arena. The hierarchy these incentives are organized into remains to be seen, as the FD has only relatively recently joined the opposition’s ranks and the situation still remains too dynamic and volatile to make any sound judgement on that.

Herewith we also argue that cross-party cooperation leads to Europeanization of the Georgian political parties, and through this to Europeanization of the country. However, one should admit that while it is relatively easy to observe some aspects of Europeanization of parties by observing their documentation, discourse and practices, it is far more difficult to determine the extent to which this process has direct or indirect implications for the whole of the country.

Cross-party cooperation nevertheless represents an obvious share of the process of Europeanization, as parties form an essential part of the country’s political reality. It triggers changes not only in the internal organisation or political agenda of the parties, but also

in the political party system as a whole, through the processes of learning, imitation, and competition.

So, one of the reasons why the Georgian Dream party (member of the Georgian Dream coalition) decided to apply for membership in the respective Europarty (SD) is that the two parties of its coalition were already members of Europarties. This way the cross-party cooperation diffused into the political party system, while institutionalised beliefs and norms spilled over into the political establishment, as step by step more Georgian political parties pursued affiliation with respective Europarties.

By affiliating with Europarties, domestic political parties declare their adherence to European values. Cross-party cooperation has been a facilitating factor in Europeanization of at least parts of political agenda of leading political parties of Georgia. In our case, European and Euro-Atlantic integration is a common key political priority. Furthermore, in March of 2013, the Georgian Parliament adopted a joint resolution on Georgia's foreign orientation. This resolution has been exceptionally supported by both the ruling coalition and the opposition – i.e. by the Georgian Dream MPs as well as by the members from UNM (**14**). The resolution explicitly mentions that the primary goal of Georgia's foreign affairs is membership in European and Euro-Atlantic community.

However, the ideological aspect of Europeanization should not be overestimated, as despite all the Europarty affiliations, ideological consistency of the Georgian parties still remains weak. In the case of UNM, their electoral programs are not internally consistent and contain frequent populist and contradictory messages, while the Free Democrats have yet to produced electoral programs of their own; initially they were in coalition with the UNM, and afterwards with the Georgian Dream, and these two political entities have different ideological beliefs. The liberal principles advocated by the RPG are quite general and do not seem to be uniform in regard to specific issues.

Georgian political elite also becomes socialized with EU elite by participating in different activities such as seminars,

workshops, forums and etc. They acquire skills and European thinking. From the organizational viewpoint, affiliated political parties slowly but consistently move closer to the European party standards, as intensive relationship with sister parties and technical assistance provided has an impact on the internal party structure as well.

In the case of UNM, the party is in the process of establishing women's branches at central and local levels. The party started negotiations with EPP women for membership procedures. It is expected that the female wing of UNM will be accepted in EPPW in October of 2015. UNM was the first political party which organised open primaries before 2013 presidential elections (**15**). The flags of CoE/EU are an indispensable part of the party offices of UNM. UNM strives to reform towards a more inclusive and European party structure.

RPG is also striving to establish a women's branch; it has established a youth organisation, and according to the statement of the chairwoman of RPG, the party intends to give the youth organisation autonomy, in a way similar to the EU practice.

We think that cross-party cooperation has had a considerable impact on the way the politicians' narratives and discourse go. Political parties which have strong cooperation with respective Europarties often appeal to the importance of European standards, European political practices and methods, and are more cautious with primitive forms of populism. Such discourse gradually shapes attitudes and the worldview of the voters, which result in the raising awareness of the European standards among the general population, along with the demand for implementing such standards in political and party life. There is no doubt that pro-European political discourse and gradual implementation of organisational standards will dynamically lead Georgian political parties towards becoming more European in other aspects as well, establishing internal democratic practices, thoughtful and consistent work of programme documents, and developing ability for fair play and compromise in political action.

Gathered data allows us to reconsider the question of whether incentives which drive transnational party cooperation are more rational and pragmatic than ideology- and value-driven. We argue that the key incentives for parties at European level to enter cooperation are to enlarge and strengthen their party families. Europarties take a long-term perspective in cooperating with Georgian counterparts to help improve their institutional capacity and ensure their membership within the federation, eventually serving their own long-term interests in doing so. As the overall goal for a party is to increase its political influence within the main space of its operation (and within legal, moral and ideological constraints), such decisions appear to be based on consistent, stable and rational calculation of party interests, although some personal factors and relative ideological diversity (particularly in the case of UNM) may also have played a role in diverting actions from absolute ideological and pragmatic consistency. Still, democratic mechanisms of decision-making and internal organisation of Europarties would guarantee not only the essentially rational decision making, but also the implementation of these decisions in a rational and consistent way.

So, in the case of EPP, we assume that incentives driving the cooperation have been pragmatic. After the collapse of the Soviet Union, the Caucasus region has become an object of strategic interest for the European Union. In the light of EU enlargement, EPP interest towards countries like Georgia, Armenia and Azerbaijan has grown even further. This party wished to find credible partners in these countries, although they were unable to succeed in Azerbaijan (**16**). In this period the EU leaders started thinking on including countries of the Caucasus into the ENP policy, which should have been an additional factor of EPP interest in the country. Furthermore, Maastricht "Party Article" has guided Europarties towards stressing their organizational cohesiveness even more; their role has been increased considerably and thereby EPP should have felt more courageous with fulfilling the role of the "carrier of integration" by starting proactive approaches with potential partners in wider Europe.

Another supportive argument of EPP having been driven by the pragmatic incentives aimed at strengthening party family lies in the "enlarging history" of the party. According to Delwit, initially the Christian Democratic parties were accompanied by the groups of conservative and even liberal parties. In the 1990s, the EPP employed the expansionist strategy and started to include parties with comparable social design and European objectives, resulting in ideological shift from traditional Christian Democracy to a more centre-right stand. This decision has been stipulated by desire of EPP to increase its presence, followed by accession of Central and Eastern Europe (**17**). In our case, EPP seems to have been driven by a similar strategic goal: Even if by cooperation with Georgia EPP could not gain more seats in the European Parliament, it might still have strengthened its presence at PACE. There are future prospects of deepening party cooperation in a way to be favourable to "strengthening strategy" (**18**) of EPP. These are political groups in the Congress of Regional of Local Authorities of the Council of Europe, and the newly created CORLEAP in the Committee of Regions.

The strengthening of the EPP family is not measured by the numbers of MEPs and affiliated parties, but also by its policy position perspective. EPP advisers have noted that cross-party partnership "aims at expanding the international influence since it allows to look more into domestic agendas and being well-represented on international arena" (**19**). Vice President of EPP also highlighted the importance of the UNM involvement, as it is thanks to its help that the Europarty stays well informed and competent with regards to the EaP policies.

ALDE also pursued its two main objectives of cooperation with the Georgian sister parties along the same rational lines – enlargement/strengthening of the party family and spreading of liberal values by means of the member parties. This incentive of enlargement has been frequently mentioned by ALDE officials, as they believe in wider Europe and are open for EU expansion. Moreover, they do not restrict non-EU member states and grant them full member status. This argument is also supported by

recorded pragmatic strategy of the party regarding its own enlargement. So, back in 2004 the ALDE group merged with the European Democratic Party with whom it shared a federalist view, and the merged party was subsequently renamed to ALDE. In 2009, by incorporation of agrarian parties, ALDE widened its ideological profile and thus became the third biggest party in the EP (**20**).

ALDE is consistently investing a great deal in supporting the party building, as it is more interested in being a kind of soft power reshaping ideological and organisational profiles rather than interfering in the everyday business of its sister parties. ALDE is specifically interested in helping youth organizations across wider Europe, as this is considered the best way to spread liberal values. The party press also serves the cause, releasing and presenting narratives built around the liberal values and ideology.

In case of Georgian parties, as the internal democracy and external constraints are significantly weaker while politics are much more personalised, we can observe that while decisions to establish cross-party cooperation may be fully rational, pragmatic and consistent, the implementation of adopted decisions and the gap between the stated and the implemented goals is often wider, especially in the case of parties in power led by people who pursue the double role of the ruling elite and the party administration.

So, in the case of UNM, the party leadership would insist that ideology has played a key role in their decision-making and the party has decided to affiliate itself with the like-minded European political party. "Even when you only have pragmatic goals as a party, you need to have an ideological framework in order to manage and become the member of the party family"(**21**). However, there might be considerable difference between goals declared on paper and goals pursued in practice. "Party programs might be relevant to the party family but the problem is that these programs are only written on paper and not implemented in day-to-day politics" (**22**).

This is true not just in the case of UNM but also for other political actors. This mismatch of the declared goals and their

practical implementation is often neglected or unseen by the sister parties at the EU level. This also serves as a hindering factor for deeper and relevant research intending to analyze as to what extent policies and programs are changed and are being subjects of real influence.

Despite the considerable success of UNM at the early stages of its rule (2004-2005), it has subsequently struggled with strengthening its domestic legitimacy, as the team of "young reformers" gradually dissolved and new opposition parties emerged, while international criticism became more audible. Exploiting Georgian population's lack of awareness of how the EU works due to specific historical past, high importance is ascribed to existence of international friends, so called "Big States".

Regardless of the fact that UNM officials have not mentioned financial interest in transnational party cooperation, EPP membership has facilitated their access to certain funds, as well as greater financial credibility. Obviously, Europarties cannot directly fund their sister parties, but money can be obtained via political foundations, such as e.g. the German Foundations affiliated with the political parties. Being a member of an international party family signifies that the national political party meets at least the minimum requirements and therefore receives credibility to implement projects financed by political foundations. So, at the moment we have the Konrad Adenauer Foundation Caucasus Office supporting UNM by training its staff, young leaders, study trips, etc., while the Friedrich Naumann Foundation supports some RPG and FD activities.

The Georgian affiliates of ALDE also seem to be rational actors pursuing achievement of political goals via transnational party cooperation, especially at the stage of decision-making and planning.

In the case of FD, the fact that party started active cooperation and search for international supporters and allies after joining the ranks of the opposition signifies its political rationality. After moving into the opposition, Free Democrats realized that the active political life that they had started would not be easy.

Considering the high political competitiveness of the current Georgian political system, political actors may adopt different approaches to seizing the political power. Therefore, FD had decided that it needed a political shield; soon afterwards, the party applied to ALDE and continued with its proactive approach to its external relations.

It should be noted that Free Democrats adopted an innovative approach to translate ALDE support into tangible results on domestic level. According to the new cooperation strategy, FD invites MEPs to the Georgian regions where they meet with local population and speak about benefits of EU membership. This is an interesting approach, because on one hand it helps citizens understand the EU better and on another, it also helps the party in many ways. As the party is associated with the Georgia’s European future, the visibility of its leadership will be raised and obviously it will have a positive impact on the elitist party's electoral success, especially considering that parliamentary elections are to be held in a year. This is a good example of a party maximizing utility provided by its membership as a rational actor.

When RPG, then also a small elitist opposition party, started its cooperation with ALDE, the motivation of its leadership has also been quite pragmatic. Party officials mention that key incentive for the cooperation was ideological consistency; however while the party is claimed to have been established back in 1978, they started searching for international ideological allies only in 2005, exactly when the party moved into the opposition and this shift seems to have served as one of the major factors influencing the decision to pursue partners in the EU. While UNM was highly capable of advertising its domestic achievements abroad, RPG used the support from its European sister party to inform the international community on the existing drawbacks and flaws of the regime, challenges encountered by the opposition parties, and real problems existing in Georgia (**23**).

To sum up, we can say that decisions to enter the transnational party cooperation were a rational choice on part of both the Europarties and the three Georgian parties, although at the

stage of the implementation of undertaken responsibilities or declared political agendas the Georgian parties seem to be less consistent and rational due to the factors of high degree of personalisation of politics in Georgia, weak democratic culture and intra-party democracy, as well as the weakness of external behavioural constraints; in turn, while deviating from consistent or rational behaviour in some cases, the Europarties seem to act in much more consistent and rational way in strategic areas, due to the strength of external constraints and more democratic and pluralistic arrangement of the party families.

Although our study has been necessarily limited to a rather small sample of three national parties that have established transnational cooperation with two Europarties, we assume that our findings can be generalised to describe a broader case of cooperation of Europarties with sister parties from transitional non-EU states.

We have illustrated with our data that the decisions of cross-party cooperation are derived from the multiple incentives of the actors involved, and result from the rational calculation of the actors, serving as one of the means to achieve the primary goals. Our material has decisively supported our hypotheses focused on the nature of these incentives.

While the decision to enter cooperation appears to be an act of rational choice for all participants, the process of implementation of cooperation-related agenda was often less consistent and rational, especially in the case of national parties less constrained by such factors as pluralist, democratic environment and intra-party democracy, the need for explicit ideological framework, less personalised politics, and longer tradition of democratic political culture; for the same reasons, national parties are more influenced by ad hoc and personality factors, rarely possess any clearly formulated ideology or agenda, and are in general less consistent in their actions.

The hierarchy of incentives for transnational cooperation may be different and change when a party in power moves into opposition. Somewhat different approaches to cooperation are

demonstrated by the biggest Europarty family EPP, and by much weaker but ideologically more homogeneous ALDE, the latter more keen on spreading liberal values in the long-term perspective. The study confirmed the hypothesis of primary incentives for parties at the European level related to entering into cooperation with Georgian political parties are related to the goal of enhancing their importance and influence within the EU political framework. Europarties grow through adopting new members, thus increasing their political weight within and without the EU.

At the national level, the primary incentive for a party in power for entering into cross-party cooperation is not just to strengthen its domestic popularity and influence, but also to help promote the government's international agenda. However, the primary incentive of parties in opposition is to increase their domestic legitimacy while also safeguarding them against various political pressures by mobilising international support.

Cross-party cooperation appears to gain increasing importance in the political process in Georgia, as the partnership with Europarties plays the role in the Europeanization of Georgian political party system, and through this of the broader political system. Europarties contribute to consolidation of democratic processes in Georgia by supporting and defending the parties in opposition; apart from this, in the long-term perspective it has impact on the degree of polarization, because affiliated political parties more or less clearly state to which political spectrum they belong to.

Cross-party cooperation is playing an important role in building domestic political culture, as Georgian parties are gradually adapting EU political norms, themselves becoming agents of top-down Europeanization. Europarties, in their turn, appear to serve as active promoters of Europeanization and integration, as they open doors to non-EU countries and this way, help them to come closer to the EU. Europarties have also assisted in promoting Georgia's national interest in democratization, security and development, because political discourse prompted by

cross-party cooperation has solidified Georgia's placement on the EU agenda.

References:

1. Article 138a (later renumbered to Article 191), Treaty of Maastricht.
2. B. Berge and T. Poguntke, "The influence of Europarties on Central and Eastern European partner parties: a theoretical and analytical model",*European Political Science Review, v*ol. 5, no. 2, 2013, pp.331-334.
3. A. Downs. *An economic theory of democracy*. Boston: Addison-Wesley, 1957.
4. M. Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1965, pp. 168.
5. F. Schimmelfenning, and U.Sedelmeier, *Conceptualizing the Europeanization of Eastern and Central Europe.* Ithaca NY: Cornell University Press, 2005.
6. B.Lippert and G. Umbach, *The Pressure of Europeanization: From Post-Communist State Administrations to Normal Players in the EU System*. Baden-Baden: Nomos, 2005; F.Schimmelfenning, and U. Sedelmeier, *Conceptualizing the Europeanization of Eastern and Central Europe*. Ithaca NY: Cornell University Press, 2005
7. Claudio M. Radaelli, Romain Pasquier. Conceptual Issues. in: Paolo Graziano, Maarten P. Vink (eds.) Europeanization: New Research Agendas. Palgrave-Macmillan.
8. J. P. .Olsen, "The many faces of Europeanization", *Journal of Common Market Studies,* vol.40, no. 5, 2002, pp. 921-952.
9. Ibid, 923-924.
10.R.Ladrech, "Europeanization and Political Parties. Towards a Framework for Analysis", *Party Politics,* vol.8, no.4, 2002, pp. 289-403.
11. Interview with Nicu Popescu, Foreign Affairs Expert, Brugge, February 2015

12. The Cables Case – 5 officials of Ministry of Defence have been detained due to illegal purchases under the period of Ministership of Irakli Alasania, chairman of FD, the party considers it political detention.
13. Interview with Tamar Kekendaze, Political Adviser, FD Brussels, April 17, 2015.
14. <http://civil.ge/geo/article.php?id=26644>, Retrieved August 30, 2015.
15. < http://unm.ge/?m=6&news_id=94>, Retrieved August 30, 2015.
16. Interview with Patrick Voller, EPP Foreign Affairs Secretary, Brussels, March 17, 2015.
17. P. Delwit, “The European People’s Party: Stages and analysis of a transformation”, in P. Delwitt, E. Kulachie C. Van de Walle, *The Europarties: Organization and influence. Free University of Brussels (ULB), 2001.*
18. Author's word synthesis.
19. Interview with Galina Fomenchenko, EPP political adviser, Brussels, March 17, 2015.
20. J. Smith, “Between ideology and pragmatism: Liberal party politics at the European level, *Acta Politica,* Vol.49, 2014, pp.105-121.
21. Interview with Irakli Kavtaradze, Foreign Affairs Secretary of UNM, Brussels, April 27, 2015,
22. Interview with G. Tarkhan Mouravi, March 15, 2015.
23. Ibid.

Валентина Мирзаева

Аннигиляция Европы или бескультурный мультикультурализм

В последнее время все чаще говорят об охватившем Европу кризисе, связывая его в основном с нарастающими потоками беженцев и последствиями для европейских стран этого "всемирного переселения народов", девятый вал которого, по

всей видимости, еще впереди. Основу миграционного цунами составляют жители стран, которые Запад осчастливил демократическими преобразованиями, попутно ввергнув в пучину нескончаемых гражданских войн, в некоторых случаях уничтоживших сами государства. Но немало среди переселенцев и таких, жизни которых на родине ничто не угрожает, но которые, тем не менее, предпочли покинуть свою страну, – их обычно причисляют к экономическим мигрантам. По мере развития событий становится все более очевидно, что захлебывающейся в мигрантских потоках Европе следует проанализировать весь комплекс породивших их причин, при этом не подменяя причины следствиями. Заигравшийся в опасные геополитические игры Запад вряд ли предвидел, что его действия на мировой арене бумерангом ударят по нему самому. Впрочем, на этот счет существуют и иные мнения: на определенные размышления наводит тот факт, что плоды недальновидной (а может, и целенаправленной) политики пожинает не весь Запад в целом, а лишь Старый Свет, покорно исполняющий указания своего "исключительного" старшего партнера. Оскудевшая европейская мысль не дает себе труда (либо вообще неспособна) разобраться в подоплеке процессов, разворачивающихся как на собственном континенте, так и в непосредственной близости от него. Интеллектуальный вакуум заполняется творениями ангажированных заокеанских политологов, предлагающих обывателям нужные заказчикам трактовки событий.

Не выдерживает критики попытка усмотреть в современных процессах проявление пресловутого "столкновения цивилизаций" по Хантингтону. Такая интерпретация событий является в лучшем случае упрощением, но скорее – намеренным искажением исторических феноменов. Малопродуктивными представляются в этой связи дискуссии на тему современных религиозных войн – какие сегодня могут быть религиозные войны, тем более – с участием Европы? Ведь говорить о глубокой религиозности современной Европы и Западного мира в целом не приходится – слишком уж мало

общего у сегодняшних западных ценностей с традиционными христианскими ценностями и идеалами. С другой стороны, нет оснований для обвинений в агрессивности и насильственном насаждении собственных взглядов подлинных последователей иных традиционных религий, еще живущих в этом мире и старающихся соотносить собственный жизненный путь с предписаниями своих Священных Книг. Не здесь следует искать корни разгорающихся в мире и уносящих тысячи жизней военных конфликтов: вырастают эти конфликты на принципиально иной почве. Борьба за доступ к ресурсам и рынкам сбыта – вот основа большинства кровавых столкновений, однако нынешние поводыри человечества, которых правильнее было бы назвать манипуляторами массовым сознанием, старательно камуфлируют истинные причины роста напряженности. Весьма неприглядные, часто циничные мотивы преподносятся обывателю в красивой упаковке в виде демократических идей и общечеловеческих ценностей.

Критики хантингтоновской теории столкновения цивилизаций ссылаются на гетерогенность отдельных цивилизаций, не позволяющую рассматривать их в качестве устойчивых однородных структур. Как представляется, возможны и другие возражения против подобных теорий, а именно: еще сохраняющиеся региональные особенности (включая своеобразие традиций и ментального склада, конфессиональные особенности и самобытность культуры) настолько быстро теряют свое значение в условиях нарастающей тотальной унификации (а точнее – вестернизации) человеческого сообщества, что уже в ближайшее время превратятся в реликты былых цивилизаций, в лучшем случае – в предмет научных исследований этнологов. Соответственно, все дискуссии не только о столкновении, но и вообще о сосуществовании полноценных, уникальных цивилизаций в постнеклассическую эпоху теряют всякий смысл. Стремительно глобализирующийся и унифицирующийся мир превратился практически в единую цивилизацию западного типа,

основанную на западных ценностях, западной идеологической платформе и западных институтах, с небольшими, можно сказать, непринципиальными, поправками на местные традиции. Весь мир сегодня – это единая цивилизация потребления, к каким бы традиционным цивилизациям по привычке не причисляли себя входящие в нее социальные группы. Что дает нам право это утверждать? В первую очередь – тот факт, что ни одна традиционная религия, ни одно традиционное общество не провозглашали материальное обогащение в качестве главной ценности и смысла жизни, тогда как именно оно стало главным приоритетом для большинства современников.

Наш мир – это мир денег. Деньги – нынешняя религия, нынешняя мораль, ключ к вожделенным материальным благам, власти, популярности, ставшими смыслом жизни для подавляющей части населения планеты. Западный мир, первым превратившийся в общество потребления, агрессивно внедряет ценности консьюмеризма, приправленные идеями либерализма, по всему миру. В чем немало преуспел и за что сейчас расплачивается собственным спокойствием и привычным комфортом. Массированная пропаганда стандартов общества потребления, обеспеченная всей мощью современных информационных средств, имела вполне предсказуемые последствия, а именно: жители тех стран, где достижение этих стандартов в обозримом будущем не предвидится, массово потянулись туда, где эти стандарты действуют и где рекламируемые материальные блага завлекают с каждой витрины.

Теряя по дороге все самое ценное, чем они обладали, прежде всего – духовное наследие собственных предков, культурные ценности, наполненные мудростью веков этические нормы, мигранты сохраняют в качестве признаков этнической и конфессиональной идентичности лишь внешнюю атрибутику своей культуры. Эта последняя резко контрастирует с местными обычаями, а потому вызывает неприятие со стороны коренного населения принимающих стран. Благополучно распрощавшись с ценностями собственной

культуры и прибыв в долгожданный потребительский рай, иммигранты обнаруживают, что все там далеко не так радужно, как представлялось. К тому же, многие мигранты не имеют желания работать на благо своей новой родины; оправдывая свои иждивенческие настроения, они обвиняют (и не без основания) принимающую страну в разрушении их собственных государств. Соответственно, несостоятельна звучащая иногда идея о пользе для Европы свежей крови, якобы призванной оживить европейскую экономику, придать новый, пассионарный толчок ее развитию. Подобное происходило в средневековой Европе, но абсолютно исключено в наше время.

Взаимное недовольство нарастает, умело подогреваемое определенными силами, и со временем выливается в открытые столкновения. И это, разумеется, не столкновения цивилизаций, а столкновения между реальными и потенциальными потребителями – теми, кто успел получить достаточное количество благ от единственной, доминирующей западной цивилизации и разочарованными соискателями этих благ, которые для Запада так и останутся маргиналами, представителями недоцивилизованных (то есть недовестернизированных) народов.

Незначительная часть иммигрантов вписывается в западное общество, перенимает его уклад жизни, начинает существовать по его законам, однако подавляющее большинство переселенцев не желает интегрироваться в местную среду, и в этом западные аналитики усматривают основную причину противостояния. Действительно, все было бы по-другому, если б Европа, превратилась в очередной "плавильный котел", подобно Америке с ее процессом культурной ассимиляции, аккультурации, а точнее – американизации иммигрантов. Какой продукт получился на выходе американской плавки, весь остальной мир сегодня имеет возможность не просто наблюдать со стороны, но и испытывать на себе – впрочем, с учетом изначальных ориентиров, исторического фона, культурно-ценностных и иных факторов трудно было бы

здесь ожидать чего-либо иного. Гораздо важнее с общецивилизационной точки зрения процессы, происходящие в Европе.

Вряд ли будет преувеличением сказать, что еще относительно недавно миллионы людей во всем мире в той или иной степени воспитывались на произведениях европейских писателей, сопереживали героям европейских драматургов, восхищались творениями европейских художников и композиторов. Начиная с античности, представители европейской гуманистической мысли размышляли о соотношении добра и зла, обсуждали вопросы всеобщего блага и справедливости... Казалось, творения европейских авторов во все времена будут пробуждать в людях лучшие чувства, служить стимулом к интеллектуальным поискам. Казалось также, что Европа будет и далее рождать мыслителей, подвергающих критическому осмыслению происходящие в мире процессы, анализирующих место и роль в них человека – ведь еще в XX веке мы слышали голоса европейских писателей и философов, обеспокоенных путем, по которому идет западная цивилизация.

Что же мы видим сегодня? "Вечное" искусство европейских гениев практически не востребовано членами информационного общества, в первую очередь – "сетевой" молодежью, воспитанной в совершенно ином духе, с совершенно иными ценностными ориентирами. Не менее важно то, что европейская интеллектуальная мысль к настоящему времени до крайности оскудела, полностью лишилась гуманистического измерения и вместо того, чтоб поднимать обывателя над суетностью повседневной жизни, сама наполнилась этой суетностью. В середине прошлого века К. Г. Юнг констатировал: "Духовная ситуация Запада неустойчива, и опасность тем больше, чем сильнее наша слепота к безжалостной истине об иллюзорности красот нашей души. Западный человек живет в густом облаке фимиама, воскуряемого им самим так, что в этом дыму ему не разглядеть собственного отражения" (**3**). За прошедшие десятилетия фимиам стал еще гуще, а желание вглядеться в свое отражение

в зеркале эпохи у Запада и вовсе исчезло – возможно, чтобы потом на зеркало не пенять?

В наше время, когда человечество столкнулось с целым рядом новых вызовов, мало кто в Европе всерьез задумывается о тупиковости общецивилизационного развития, которая стала заметнее, чем столетие назад. Даже рассуждая о событиях, непосредственно затрагивающих их самих, европейцы не утруждают себя глубоким, комплексным анализом создавшейся ситуации. Гораздо легче, рассматривая лишь верхушку айсберга, предлагать очередное тривиальное решение серьезной проблемы, выступать с громкими заявлениями, призывающими к тем или иным радикальным мерам. Вряд ли такие подходы, реализуемые нынешними европейскими правителями, позволят адекватно реагировать на современные вызовы. Впрочем, способны ли вообще эти политики предложить нечто конструктивное?

Малопривлекательная картина откроется взору непредвзятого наблюдателя, пожелавшего взглянуть на европейскую "верхушку" – тех, кто определяет политический курс континента. С европейского небосклона исчезли сильные, харизматичные лидеры; политическая элита современной Европы – это клуб посредственностей, страдающих политической несамостоятельностью, не обремененных высокими морально-нравственными принципами, а часто и необходимым интеллектуальным потенциалом. Все перечисленное мешает им просчитать возможные последствия своих действий даже на шаг вперед, не говоря уже об отдаленных последствиях своей политики. Неужели они всерьез полагают, что в любой момент смогут отыграть назад? Такие личности вряд ли способны осознать тот факт, что своей политикой могут в самое ближайшее время завести Старый Свет в исторический тупик.

Мессианские устремления и далеко идущие геополитические планы Европа реализовывала во все периоды своей истории, с античных времен присвоив себе монопольное право "цивилизовывать" остальные народы. Колонизация Европой

других народов в прошлые столетия сопровождалась насаждением тогдашних ценностей, тогдашней, еще живой европейской культуры. С утратой Европой лидерских позиций в Западном мире произошла окончательная девальвация культуры; "западные ценности", лишенные культурной составляющей и ориентированные на запросы общества потребления, ничего по-настоящему ценного для человеческой цивилизации не представляют. Сегодняшняя ментальная колонизация Западом жителей остальных стран, направленная на насаждение идеалов консьюмеризма, стала успешно плодоносить – зачем же тогда возмущаться ее плодами?

Итак, вернемся к процессам, вызывающим обоснованную тревогу у европейцев. Отказавшись "переплавлять" прибывающих мигрантов на собственной культурной основе, Европа выдвинула мультикультурную модель гармоничного сосуществования местных жителей и переселенцев, предполагающую сохранение в обществе культурных различий между его членами. На смену "плавильному котлу" пришли другие метафоры – "мозаика", "салатница" и т.п. Как показала практическая реализация модели мультикультурализма, отдельные фрагменты получившейся мозаики никак не стыкуются между собой, отчего вместо запланированной гармоничной картины получилось нечто хаотичное, противоречивое, расползающееся по всем швам. Общество превратилось в совокупность насыщенных взаимной неприязнью членов, и все попытки исправить ситуацию будут обречены на провал, если продолжать применять привычные однобокие подходы и рассматривать только феномены, лежащие на поверхности.

Анализируя перспективы мультикультурного сосуществования коренных европейцев и иммигрантов, возникает естественный вопрос: какие конкретно культурные особенности подразумевает понятие мультикультурализма? При ближайшем рассмотрении оказывается, что нет оснований говорить о сохранении глубинных, сущностных элементов соответствующих культурных традиций, поскольку современные представители обеих взаимодействующих сторон в большинстве своем уже

не являются носителями этих культурных традиций. Культурной идентичности лишены обе взаимодействующие стороны, причем Европу избавила от ее культурной идентичности Америка, в ценностной шкале которой культурный компонент отсутствует изначально. В этой связи представляются запоздалыми переживания по поводу "похищения Европы" инокультурными представителями: это "похищение" произошло значительно раньше, когда европейцы перечеркнули наиболее ценные компоненты собственной культуры, выбросили за ненадобностью гуманистические завоевания своих мыслителей. Разумеется, не пощадили они и культурные достижения всех остальных народов. Стараниями западных цивилизаторов культурное разнообразие стремительно исчезает, традиционные культуры, теряя ценное самобытное ядро, сохраняют лишь скорлупу, а значит, речь может идти о взаимодействии внешних оболочек культурных традиций. В этом контексте и употреблено нами понятие "бескультурного мультикультурализма".

Симптоматично то, что политика мультикультурализма, не предполагая подлинного уважения к чужой культуре, заменила его суррогатами – безжизненными понятиями толерантности и политкорректности. Не в этом ли причина нежизнеспособности этой политики в ее современной западноевропейской интерпретации? Справедливости ради заметим, что мы несколько поспешили обвинить европейцев в забвении былого опыта – достаточно вспомнить "политкорректность" древних афинян, прикрывавших, согласно Плутарху, отдельные малоприятные явления более пристойными именами (2). Впрочем, некоторые неоднозначные демократические ценности и свободы также родом из античности; жаль, что при этом все высокое и по-настоящему ценное осталось за бортом.

На самом деле мультикультурная модель вполне может быть реализована, хотя и на принципиально иной основе, о чем свидетельствует исторический опыт. Ретроспективный взгляд на историю различных регионов Земли позволяет

увидеть примеры успешного симбиоза культур, гармоничного сосуществования разных этнических и конфессиональных обществ. В качестве одного из таких примеров можно привести Кавказ, где на протяжении веков совместно проживали представители самых разных этнических групп и конфессий (**1**).

Касательно взаимоотношений европейцев с представителями стран Востока, хотелось бы еще раз напомнить об историческом периоде, когда последние несли в Европу достижения своих ученых и мыслителей, способствуя развитию познания и в целом – цивилизационному прогрессу. К сожалению, современные мигранты мало чем могут обогатить мировую культурную сокровищницу. Немногим лучше обстоит дело и с коренными европейцами – как указывалось выше, современная Европа испытывает стагнацию по многим параметрам – в первую очередь, интеллектуальным и этическим. Достаточно вспомнить такие плоды пресловутых прав и свобод, как циничное глумление над своими и чужими святынями. При отсутствии у взаимодействующих сторон понимания ценности как собственного культурного опыта, так и чужих культурных традиций трудно ожидать позитивных результатов от таких контактов. Рано или поздно они должны были привести к конфронтации, как это имеет место в сегодняшней Европе.

Против чего протестуют европейцы и что они на самом деле защищают? Ценные элементы своей многовековой культуры, моральные принципы своей религии, духовные завоевания своих выдающихся мыслителей? Или привычку жить с максимальным комфортом, желание оградить себя от реальных и потенциальных угроз? Несомненно, последнее важно для любого члена общества, но достаточно ли? И с другой стороны – чего пытаются добиться пришельцы: опять-таки защиты ценных завоеваний традиционной культуры или скорейшего доступа к вожделенным материальным благам? Как коренным европейцам, так и вновь прибывшим переселенцам не помешало бы задать себе вопрос: действительно ли они

являются носителями культурных традиций своих предков, следуют ли они этическим принципам, позволявшим их народам развиваться и взаимодействовать в прежние эпохи?

Несущие в мир идеологию консьюмеризма, западные миссионеры фактически подорвали глубинные основы существования народов, перечеркнув традиционные ценности и заменив их на весьма сомнительные, не прошедшие испытание временем ценности и идеалы. Религиозные нормы утратили значение, новые этические системы не сформированы. Разрушение традиционных нравственных ориентиров привело к тому, что современники утеряли способность различать добро и зло. Стоит ли удивляться тому, что кумирами больших социальных групп, прежде всего молодежи, нередко становятся моральные уроды. Беспощадная конкуренция за иллюзорные ценности, катастрофическое снижение планки духовности, господство бездушной, бессодержательной массовой культуры – вот те реалии, которые формируют облик человека XXI века. Рыночные подходы, по определению лишенные гуманистической составляющей, укоренились во всех областях. Коммерциализированы даже такие сферы, как медицина, фармакология и некоторые другие, где благо человека по определению должно быть главным приоритетом. Приоритетным и неприкосновенным остается лишь право членов общества на обогащение – даже в тех случаях, когда обеспечение этого права для одних лишает других членов общества права на жизнь. В условиях свободного рынка и свободного западного общества с его шкалой ценностей изменить такую ситуацию невозможно, как невозможно взывать к совести отдельных личностей, поскольку понятие совести в современном лексиконе отсутствует. Гордясь своими свободами, Запад не заметил, что стал полностью свободным, в том числе, и от морали, духовности, культуры в высоком смысле.

Напомним еще одно наблюдение К. Г. Юнга: "Современный человек не понимает, насколько его "рационализм" (расстроивший его способность отвечать божественным

символам и идеям) отдал его на милость психической "преисподней". Он освободил себя от суеверий (как он полагает), но при этом до опасной степени утратил свои духовные ценности. Его моральная и духовная традиция распалась, и теперь он расплачивается за это повсеместное распадение дезориентацией и разобщенностью. Антропологи часто описывали, что происходит в первобытных обществах, когда их духовным ценностям наносит удар современная цивилизация. Люди теряют смысл своей жизни, их социальная организация распадается, а сами они морально разлагаются. Теперь мы сами в подобном состоянии. Но в действительности мы так и не поняли, что потеряли" (**4**). Современники, и, прежде всего – европейцы, оказались сегодня еще дальше от этого понимания, чем были их предки, жившие в веке двадцатом.

Дальнейшее следование этим путем, несомненно, окажет губительное влияние не только на Европу, но и на остальные народы. Что же касается Европы, то сегодня, скорее всего, звучит заключительный аккорд ее прощальной песни. Раскультуривание, разрыв преемственных связей поколений, отсутствие интеллектуальной элиты – ключевые факторы, способствующие исчезновению Европы – той Европы, которая существовала на протяжении предыдущих тысячелетий и в значительной степени определяла поступательное движение всей человеческой цивилизации.

Трудно сказать, насколько обратимы развивающиеся процессы в масштабах всего человечества и каков запас прочности у цивилизации, однако если не начать уже сегодня анализировать весь комплекс современных вызовов, максимально объективно высвечивая причинно-следственные связи, завтра может оказаться поздно. Важно понимать и другое: если в массовом сознании понятие счастливой жизни будет по-прежнему ассоциироваться исключительно с материальным богатством, а духовная планка будет продолжать опускаться, то процесс раскультуривания и расчеловечивания цивилизации будет только нарастать.

Очевидно, что для коренного изменения ситуации усилий только политических лидеров (даже если б таковые были в наличии) недостаточно – необходимо глубокое философское осмысление всего многообразия разворачивающихся событий в их взаимосвязи.

Литература:

1. Мирзаева, В., Абасов, А. Кавказ – регион пересечения западной и восточной культурной традиции / В. Мирзаева, А. Абасов // Культура: эпоха постнеклассики и постмодернизма. – Баку: Элм ве техсил, 2015. – С. 122-132.
2. Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах. – Москва: Наука, 1994. Т. I.
3. Юнг, К. Г. Проблема души современного человека / К. Г. Юнг // Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – С. 217.
4. Юнг, К. Г. Подход к бессознательному / К. Г. Юнг // Архетип и символ. – Москва: Ренессанс, 1991. – С. 85.

Əbülhəsən Abbasov

Fəlsəfə və geosiyasət qlobal çağırışlar qarşısında

1986-cı ildə Türkiyənin Fəlsəfə cəmiyyəti tərəfindən təşkil olunmuş beynəlxalq seminar belə bir aktual mövzuya həsr edilmişdir: "Fəlsəfə dünya problemləri qarşısında". 17 il sonra, 2003-cü ilin avqustunda, fəlsəfə üzrə keçirilmiş XXI Ümumdünya Konqresi də eyni mövzu ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Hər iki hadisəni və bu arada həyata keçirilmiş digər tədbirləri vaxtilə (1982-ci ildə) YUNESKO-nun 1982-1989-cu illər üçün hazırladığı "Orta müddətli plan"ında vurğulanan vəzifələrin reallaşması istiqamətində təsirli addım kimi qiymətləndirmək olar. Elə həmin "Plan"ın ortaya çıxması ilə əlaqədar beynəlxalq elmi və siyasi disskusiyalara "dünya problemləri" ifadəsi gətirilmişdir. Ciddi fəlsəfi refleksiyaya duyulan zərurət də bu "Plan"da öz əksini tapmışdır.

Nəinki filosoflar, tanınmış fikir sahibləri, həmçinin bir çox içtimai-siyasi xadimlər, dövlət başçıları cərəyan edən proseslərə fəlsəfənin bilavasitə müdaxiləsini zəruri hesab edirlər. "Fəlsəfə işə qarışmalıdır!" fikri son illər xüsusilə tez-tez səslənir. Analoji fikirlər XXII Dünya Fəlsəfə Konqresində (30 iyul-5 avqust 2008-ci il, Seul, Koreya) də səslənmişdir. «Bu gün fəlsəfəni yenidən düşünərkən» adı altında keçirilmiş Seul Konqresi, bütün mövzu rəngarəngliyinə baxmayaraq, bir daha dünya problemlərinin həllində fəlsəfənin rolunu önə çəkmişdir. Hələ tədbirin açılışında Konqresin Prezidenti Peter Kemp iştirakçılara müraciətində demişdir: "Axı, fəlsəfə həm də sağlam zəkanın yol göstərənidir. Və o, yalnız bu şərtlə yaşaya bilər ki, bizim zamanımızda bəşəriyyətin məhz nələr üzərində diqqətini cəmləməli olduğu rasional diskusiyalarını yeniləşdirməyi bacarsın. Deməli, bu gün fəlsəfəni yenidən düşünmək – bəşəriyyətin mövcud durumuna münasibətdə bizim fəlsəfi idrak qabiliyyətimizi yenidən sınağa çəkmək deməkdir" (**15, s.147**). Fəlsəfə, şübhəsiz, sülh və rifahı təminatlandıran dünya nizamını yaratmaq üçün bizim səylərimizi ruhlandıran qüdrətli **Söz** kimi fəaliyyət göstərə bilər.

Bəs, konkret olaraq, fəlsəfənin bəşəri problemlərin həllində rolu nədən ibarət olmalı, yaxud ibarətdir?

Bu rolların əsas bir qrupu konseptual məsələlərlə bağlıdır ki, burada da, ilk növbədə, "**dünya problemləri**" anlayışına aydınlıq gətirmək lazımdır. Tanınmış filosof, Beynəlxalq Fəlsəfə Cəmiyyətləri Federasiyasının prezidenti, İ. Kuçuradi bura iki növ problemləri aid edir. "Bunlardan biri müəyyən *faktlarla* bağlıdır - bu gün bəşəriyyətin bir tam kimi çatdığı sivilizasion səviyyəyə baxmayaraq, həmin bu bəşəriyyətin əhəmiyyətli hissəsinin mövcud olduğu *dalanların* müxtəlif aspektlərilə: aclıq, müalicə oluna biləcək xəstəliklərdən ölüm faizinin yüksəkliyi, savadsızlıq, əsas hüquqların müdafiəsi sahəsində ayrı-ayrı insanlar və qruplar arasında kəskin fərqlər, işgəncələr və s." (**7, s. 6**). İkinci tip «dünya problemləri»nə İ. Kuçuradi həmin bu faktlarla bağlı ortaya çıxan gümanları, yaxud "dalanlar"dan gözlənilən çıxış yollarını aid edir. Bu kateqoriyaya, onun fikrincə, inkişaf, sülh, insan hyquqları, demokratikləşmə kimi problemlər daxildir.

Daha sonra İ. Kuçuradi göstərir ki, bu iki tip bəşəri problemlərin tədqiqi müxtəlif növ idraki fəaliyyət tələb edir: məsələn, faktlar səciyyəsi daşıyan problemləri *izah* etmək lazımdır, nəzərdə tutulan həlli yollarını isə - *əsaslandırmaq.* İzah etmək və əsaslandırmaq - epistemoloji fəaliyyətin iki müxtəlif növüdür. Alimin fikrincə, faktın düzgün diaqnozunu qoymaq fəlsəfənin ümdə vəzifələrindən biridir. Nəhayət, İ. Kuçuradi "dünya problemləri" məfhumuna belə tərif verir: "Dünya problemləri - ayrı-ayrı ölkələrdə və bütövlükdə dünyada sosial, iqtisadi, siyasi münasibətlərin necə qurulmasından asılı olaraq yaranan hadisələrin spesifik çarpazlaşmasından törəyən faktlardır" (7). İ. Kuçuradinin baxışları ilə ümumən razılaşsam da, fəlsəfənin konseptual məsələlərlə bağlı roluna dair bir sıra ciddi əlavələr etmək istərdim.

Konseptuallıqdan söhbət gedirsə, ilk növbədə, **hissədən** (faktdan) yox, **tam**dan (faktlar sisteminin özündən, bu sistemin məğzindən, ontoloji məzmun-mahiyyətindən və buna müvafiq qnoseologiyadan, habelə, aksiologiyadan) danışılmalıdır. Əfsuslar olsun ki, hörmətli filosof məsələyə belə yanaşmır, həqiqətən də müasir dünya problemlərinin **substansiyasını** təşkil edən mövzuya, demək olar ki, toxunmur.

Faktlar ümumi bir tamın (substansiyanın) təzahürləridir, tamın öz-özünə münasibətinin və özündən kənara (tam - ətraf mühit) proyeksiyasının nəticəsi olaraq ortaya çıxan "məhsuldur". Onlar, filosofun dediyi kimi, bəşəriyyətin böyük bir hissəsinin gəlib düşdüyü dalanların müxtəlif aspektləri, lapdan yaranan "özündə şeylər" deyil. O ki qaldı "dalanlara", heç bir dərindən düşünən adam bunların yalnız bəşəriyyətin bir hissəsinə (filosof, yazısından göründüyü kimi, bura yoxsul, əzilən, günahsız qırılan və digər bu qəbildən olan insan qruplarını, xalqları və reqionları aid edir) şamil edilməsinə razı olmaz, çünki, necə deyərlər, varlının da öz dərdi var!. "Dalanlar" ifadəsini işlətmək olar, bəlkə də - zəruridir, ancaq onlar hər bir insanın, hər bir sosial, siyasi, dini, etno-mədəni və s. qrupun, bütöv dünyanın tərkibində olan xalqların və ölkələrin qismətidir. Heç bir şəxs, sosial qrup, sinif, xalq və ölkə bu məsələdə imtiyazlı deyil və hansısa sirli qüvvə tərəfindən sığortalanmayıb.

Digər tərəfdən: bəli, aclıq, səfalət, hüquqların pozulması, tibbi yardımsızlıqdan çoxlu ölüm halları (faktlar) var və bu gün onlar olduqca diqqəti çəkən, ürək ağrıdan, həllinə insanları, dövlətləri səsləyən problemlərdir. Dünya da onlara həssas olmalı, həllinə çalışmalıdır. Lakin bu problemlər müasir dünyanın bilavasitə səciyyəvi problemləri deyil. Belə ki, onlar yüz il, üç yüz il və min il bundan qabaq da mövcud olub. Heç kim elə bir tarixi dövr göstərə bilməz ki, həmin zaman kəsiyində tam firavanlıq təmin edilsin, aclıqdan, soyuqdan, müalicəsizlikdən ölən olmasın. İkinci bir tərəfdən, bu problemləri təkrar-təkrar sadalamağın fəlsəfi refleksiyanın konseptual müstəvidə rolunun həyata keçirilməsinə nə dəxli var? Əslinə qalsa, burada fəlsəfəlik də bir şey yoxdur, xüsusən də hansısa anlaşılmayan, mücərrəd «konseptuallıq» yüksəkliyindən yerə enmək istəməyən fəlsəfəçilik üçün. Elə A. Eynşteyn, V. Heyzenberq, B. Rassel, G. Gess, M. Şoloxov, P. Kapitsa və bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin nümunəsini davam etdirərək dünya xalqlarına, dövlət başçılarına, parlamentlərə, nəhayət, BMT-yə müraciət etmək, məsələlərə ciddi münasibətin göstərilməsini xahiş və tələb etmək daha məqsədəuyğun olardı.

Dünya dərdi, həqiqətən, insan dərdidir və bu dərd yalnız bir parça çörəyin olub-olmamasından ibarət deyil. Azmı vaxtlar, günlər olub ki, adamlar bir qara çörək parçasını bölüşdürüb, ancaq xoşbəxt olublar, süfrə arxasından sevgi-məhəbbətlə durublar, insanlıqlarını itirməyiblər? Yox, məsələ yalnız maddi təminat çətinliklərində, fizioloji məqamlarda deyil. **Problematiklik ifrat dərəcədə maddiləşmiş və sürətlə maddiləşməkdə davam edən sivilizasiyanın həm lokal, həm də qlobal miqyasda ruha, ideal olana, müqəddəs sayılana divan tutmasında, sırf maddiyyat prizmasından, kapital amili müstəvisində insanları sayıb-seçməsində, çeşidləməsindədir**.

Nəzərə alsaq ki, sivilizasiyalaşmaq müəyyən mənada və xeyli dərəcədə mədəniyyətləşmədir, onda məntiqi olaraq deyə bilərik : müasir dünyada **maddiləşmiş və maddiləşməkdə** davam edən qlobal «mədəniyyətləşmə» həyata keçirilir. Tamamilə asosial, antiinsani mahiyyət daşıyan, məqsədyönlü surətdə günbəgün içtimai və fərdi şuurda entropiyanı (nizamsızlığı, destrukiyanı, çürü-

məni) artıran, hiss və zövqləri qəbahətlər istiqamətində formalaşdıran bir dəhşətli proses!

Müasir dünyanın səciyyəvi, ən təsiredici problem-faktından söhbət gedirsə, ilk növbədə, məhz bu problemi və onun kökündə dayanan əsas səbəbləri qeyd edərdim. Ən başlıca səbəb isə, fikrimcə, məqsədli surətdə təşviq və təbliğ olunan "**kapital-gəlir ideologiyası**"dır. Bu ideologiya artıq dünya xalqlarını öz təsiri altına almış, insanların düşüncə və həyat tərzinə hakim kəsilmiş və dayanmadan insanlar, xalqlar, ölkələr üzərində öz nəzarətini həyata keçirməkdədir.

Bütün tarixi keşməkeşlərə, qanlı müharibə və inqilablara baxmayaraq, indiyə qədər bəşəriyyətin hərəkət dinamikası bir aparıcı və ümdə «proqram»ın reallaşdırılmasına xidmət edib: **ibtidaidən — aliyə doğru, primitiv düşüncədən — yüksək elmi idraka doğru**. Məqsəd düşünən və bu düşüncə qabiliyyətini artıran, yüksək zövqə və zəkaya sahib varlıqların formalaşması olub. İnsan məhz bu proqram-məqsədin, əsrlərlə davam edən təkamülün nəticəsi, məhsuludur. Müasir dünyada isə nə baş verir? **O baş verir ki, insanı ali səviyyədən bəsit duyğular və instinktlər səviyyəsinə endirmək cəhdi reallaşdırılır**. Bir növ indiyə qədər gedilən yolu bəşəriyyətə tərsinə oxutmaq (özü də - zorən, məkr və inadkarlıqla!) istəyirlər, adını isə qloballaşmanın obyektiv, ayrılmaz atributu qoyurlar. Üstəlik, bu atributa deqradasion-parazitar mentallığın güclənməsi istiqamətində məqsədli surətdə yaydıqları postmodernizm-postsrukturalizm vasitəsilə fəlsəfi əsas və mədəni libas yaratmağa çalışırlar. Həqiqətənmi bəşəriyyət belə atributa, bu vicdansız və vicdansızlaşdıran qlobalizasiyaya, postmodernizmə ehtiyaclıdır? Əsla yox! Bu, yalnız və yalnız bir qrup başını itirmiş, lakin böyük səlahiyyətlərə malik ekstremistlərə, dünya xalqlarına divan tutan super güclərə, onların antibəşəri siyasətindən bəhrələnənlərə, bütün dünya üzrə öz mafiya şəbəkələrini yaratmış korporasiya və şirkətlərə lazımdır, hakimiyyətə gəlmək üçün və yaxud hakimiyyətdə qalmaq naminə bir göz qırpımında təmsil etdiyi xalqın milli maraqlarını qurban verən, onların suveren hüquqlarının qəddərcasına tapdalanmasına hazır olan psevdodemokratlara və yalançı vətənpərvərlərə

gərəklidir. Və bu mağara instinktlərindən, qeyri-insani canbirliyindən qaynaqlanan **gərəklər** ucbatından məqsədli surətdə cürbəcür alçaq məxluqlardan «milli qəhrəman»lar hazırlanıb, hansısa bir qrup avantüristlərə «kart-blanş» verilib, hiyləgərlik və kəmsavadsızlıq nümunəsi olan adamlar ortaya çıxarılıb, gecə-gündüz onların vasitəsilə insanlara qarşı informasion pressinq, düşüncələri lümpenləşdirmə siyasəti həyata keçirilib.

Dünya problemləri kompleksinə daxil olan "qlobal siyasi arxitektura", "qeosiyasət və geostrategiya", habelə, beynəlxalq həyat və beynəlxalq hüquq, sivilizasiyalararası münasibətlər kimi ümumbəşəri məsələlərin qoyuluşunda və həllində bu səciyyə hökmən nəzərə alınmalıdır. Burada vacib olan odur ki, dünyanın yenidən formatlaşması prosesində (bu, bir zərurətdir!) aparıcı geopolitik güclər həmin qeyd etdiyim amillərdən daha da məharətlə istifadə etməyə çalışacaqlar və gördüyümüz kimi, artıq bunu edirlər. Böyük güclərlə müqayisədə Azərbaycan kimi kicik dövlətlər alovlandırılmış qlobal "soba"nın yanacağına çevrilməmək üçün ehtiyatlı tərpənməli, qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirməlidir.
"Soyuq müharibə" qurtarsa da, dünyanın mütərəqqi inkişafının təminatçısı ola biləcək yeni «davranış kodeksi» ortaya qoyulmur. Əksinə, beynəlxalq münasibətləri indiyə qədər az-çox tənzimləyən norma və prinsiplər də kobutcasına pozulur. Bu mənada xüsusi narahatçılıq doğuran problemlərdən biri **suverenlik** məsələsidir. Hal-hazırda suverenliyin həm fəlsəfi-siyasi anlamında və onun beynəlxalq hüqüq səviyyəsində şərhində, həm də dövlətlərarası əlaqələr sistemində etibarlı təminat əldə edərək praktiki reallaşmasında kəskin problem və ziddiyyətlər özünü göstərməkdədir. Xüsusən də ABŞ-ın İraqa, Afqanıstana qarşı təcavüzü, sonralar isə bu qlobal hegemonun başçılığı ilə Avropa və bir sıra region ölkələrinin Tunis və Misirin, Liviya və Suriyanın, Yəmənin daxili işlərinə kobudcasına müdaxilə etməsi, demokratiyanın gətirilməsi adı altında həmin ölkələrin viranə qoyulması suverenlik məsələsində problematikliyi olduqca qabartmışdır.

Suverenlik ideyası bir prinsip kimi öz ilk təsbitini 367 il bundan əvvvəl, 24 oktyabr 1648-ci ildə, Vestfal sülh müqaviləsinin bağlanması ilə tapmışdır. Həmin saziş mövcud beynəlxalq

münasibətlər sisteminin başlanğıcını qoymuşdur. O vaxtdan keçən müddətdə, bütün keşməkeşlərə baxmayaraq, suverenlik prinsipi yenilməz qalmışdır. Bu mənada ki, heç bir dövlət və ya ölkə başçısı bu prinsipi, özlülüyündə bir ideya kimi, dövlətlərarası münasibətlərin etiraf olunmuş norması kimi şübhə altına almamışdır. Əksinə, suverenlik prinsipi beynəlxalq münasibətlər sisteminin dünyagörüşü əsaslarının mühüm tərkib hissəsi kimi təqdir edilmişdir. Lakin, bununla belə, əməli hərəkətlər, praktiki davranışlar səviyyəsində suverenlik prinsipinə dəfələrlə qəsdlər edilmiş, onun təminat qazanmasında və həyata keçirilməsində ayrı-seçkiliyə, ikili standartlara, açıq-aşkar laqeydliyə yol verilmişdir. Sözdə, nəzəri müstəvidə təqdir olunan əməli fəaliyyətdə pozulmuşdur, bəzən də çox qəddarcasına. Bir sözlə, suverenlik ideyasını reallıqlarla tutuşdurduqda kəskin uzlaşmamazlığın olduğunu etiraf etməmək mümkün deyil. Son illərdə ideya və reallıqlar arasında baş verən ziddiyyətlər, barışmazlıqlar nəinki azalmış, əksinə, daha da artmış və şiddətlənmişdir. Və bu gün həm Qərbdə, həm də Şərqdə süverenliklə bağlı problematiklik bir çoxlarını düşündürməyə başlamışdır.

Vaxtilə rus alimi Vladislav İnozemtsev "XXI əsr dünya nizamı haqqında bir neçə hipotez" əsərinin "Suverenitet, demokratiya, insan haqları: uzlaşmayan üçluk" adlı birinci hissəsində mövcud beynəlxalq əlaqələr sisteminin dərin böhranını qeyd edərək, suverenlik prinsipinin yenidən baxılması zərurətini göstərirdi. Problemin xüsusi araşdırmaya ehtiyaclı olması fikrini tam dəstəkləyərək, bildirmək istərdim ki, onun əsaslandırmağa çalışdığı bir çox mülahizələrlə razılaşmaq qeyri-mümkündür. O, başlanğıcdan səhv müddəalardan çıxış edərək, ümumən qəbul edilməz, olduqca ziyanlı fikirlər irəli sürür. V. İnozemtsevin qənaətinə görə, "əgər beynəlxalq ictimaiyyət insan haqlarının müdafiəsini özünün məqsədi kimi etiraf edirsə, suverenlik prinsipini öz gücünü itirmiş elan etmək lazımdır", yox "əgər beynəlxalq ictimaiyyət suverenlik prinsipini qəbul edirsə, yalnız kollektiv təhlükəsizlik haqqında sazişin bağlanılması zəruridir" (**6, s. 5**).

O, inadkarlıqla vurğulayır ki, suverinitet hec də demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasını nəzərdə tutmur, yəni, bu üçlük bir-birilə uzlaşmır. Saxta arqumentlərə söykə-

nərək formulə etdiyi psevdomövqelərin qarşılıqlı dolaşıqlarında itib-batan V. İnozemtsev nəticədə belə bir fikir söyləməyə məcbur olur: “Təəssüflər olsun ki, yeni dünya nizamının yaranması üçün nə birinci, nə də ikinci yanaşmanın reallaşdırılması sualına cavab vermək mümkün deyil” (**6, s. 6**). Bu, bir tərəfdən, alimin öz təfəkkürünün məhsulu olan psevdosuallar qarşısında acizliyinin üstüörtülü etirafıdırsa, digər tərəfdən, Rusiya ziyalılarının konkret nümayəndəsinin, həm də bütövlükdə Rusiya ictimai fikrinin reaksion ab-havaya tutulmasının, imperiyapərəstliklə zəhərlənməsinin sübutudur. Heç də təəccüblü deyil ki, V. İnozemtsev suverenlik hüququnun bütün ölkə və xalqlara şamil edilməsində müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin ən başlıca qəbahətini görür. Onun açıqca söylədiyi fikir bundan ibarətdir: dünya xaosa yuvarlanır, burada isə əsas günahkarlar o kəslərdir ki, bütün ölkələri beynəlxalq ictimayyətin suveren üzvü kimi tanımışlar və hər bir xalqın özünəlayiq hökumət (siyasi hakimiyyət) təşkil etməsini alqışlamışlar (**6, s.7**). İnozemtsevin bu fikrinin məntiqi davamı, konkret olaraq, o deməkdir ki, Rusiya kimi «suverenlik hüququna layiq olanlar», yəni, tarixən imtiyazlılar, indən sonra da, suverenliyə aparan qapıları bağlamalı, başqa dövlətlərin, xalqların işinə istədiyi kimi qarışmalı, hətta onların siyasi hakimiyyətlərini seçib-müəyyənləşdirməli, dövlət quruluşlarını və idarəetmə fəlsəfələrini formalaşdırmalıdır.

Elə bu iddia ilə də bir neçə il öncə Rusiyanın hərbi maşını, xüsusi xidmət orqanları öz qanuni hüquqları, milli azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış çeçen xalqını qılıncdan keçirdi, faktiki olaraq, genosidə məruz qoydu, hətta merkantil maraqlar zəminində Vaşinqtonla sövdələşməyə gedərək (B. Yeltsin və B. Klinton əlbirliyini və s. nəzərdə tuturam!), onun C. Dudayev, A. Məshədov, Ş. Basayev kimi bir çox liderlərini, qəhrəman oğullarını, şərəfli şəxsiyyətlərini məhv etdi, genofonduna ölümcül zərbə vurdu, “sivil” deyilən dünyanın gözü qarşısında hər cür cinayətə əl atdı. Bütün bunları Kreml hakimiyyəti, elə rusların özünün, deqradasiyaya uğradılmış etnosun ziyanına olsa da, etdi. Yeri gəlmişkən, bu il bütün bəşəriyyətin fəxri sayılmalı görkəmli şəxsiyyət Cövhər Dudayevin ölümündən 20 il keçir, o, 21 aprel 1996-cı ildə

namərdcəsinə qətlə yetirilmişdir. Bu tarix bizim üçün də anım tarixidir!

Sonralar isə şovinizm, aqressivlik psixozuna tutulmuş Rusiya hakimiyyəti Ukraynanı söküb-dağıtmaqdan çəkinmədi, Krımı, Sevastopolu öz tarixi torpaqları elan edərək mənimsədi, gələcək gediş yolunu özü müəyyənləşdirmək istəyən xalqı ağır vəziyyətə salmağa, içəridən parçalamağa başladı, vətəndaş qırğınına sürüklədi, Novorossiya çətiri altında Donetsk və Luqansk vilayətlərində "Xalq Respublikaları" yaradıb, mərkəzi hakimiyyətə qarşı qoydu. Fitnə-fəsadından, məkrli niyyətlərindən çəkinməyən Kreml hakimiyyəti iki il ərzində "qardaş xalq"ın, körpə-uşaq, ahıl demədən, on minlərlə nümayəndəsini məhv etdi, bir çox hallarda da bir-birinin əli ilə. "Opolçentsı" adlandırdıqları quldurların-separatçıların hər cür texnika-silahla, hərbi sürsatla təmin edilməsi, hətta rus ordu bölmələrinin, mütəxəssis və hərbçilərin, könüllülərin, təxribatçı dəstələrin, provokator və xəfiyyəçilərin, kəşfiyyat agentlərinin açıq-aşkar və gizli surətdə Ukraynaya göndərilməsi, beləliklə də, məkrli müdaxilə nəticəsində vəziyyətin kritik həddə çatdırılması və sairə - bütün bunlar təkzibolunmaz faktlardır.

Həmin Kreml, bu məşum hərbi-siyasi rejim çeçen-inquşların və Ukrayna xalqının başına gətirdiyi faciələr arası, 2008-ci ildə, Gürcüstanın suverenliyinə qəsd etmiş, Abxaziya və Cənubi Osetiyanı müstəqil respublikalar kimi tanıyaraq, faktiki, Gürcüstandan ayırmış və öz "tarixi torpaqları"nın tərkibinə qatmışdı. Yenə də, güya ki, dünyada demokratiya və azadlığın sarsılmaz qarantı olan ABŞ və mədəni-sivil Avropa biganəlik, laqeydlik sərgiləmiş, prezident M. Saakaşviliyə, öz demokratları olsa da belə, heç bir əməli kömək göstərməmişlər. Mən heç bu hadisələrdən çox-çox əvvəl Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Kremlin "sülhpərvər" siyasəti sayəsində bəxtəvərliyə yetişdiyini, Azərbaycan ərazisində yeni erməni dövləti quraşdırdıqlarını xatırlatmaq istəmirəm – kifayət qədər deyib-yazmışam! Moldovanın daxilində rus hərbi-siyasi maşınının birbaşa əli ilə yaradılmış Dnestryanı Respublikanı da bu bədnam təcavüz-işğal-fitnəkarlıq sırasında göstərmək olar.

Vəziyyət indi o həddə çatıbdır ki, dünya ekspertləri, hərbçi və siyasətçiləri Rusiyanın atom silahından istifadə etmək niyyətinin

olmasından danışır və ehtiyatlanırlar. Məsələn, 7 noyabr 2015-ci il tarixində "Virtualaz.org" saytında "Pentaqon: Rusiya nüvə silahı tətbiq etməyə hazırlaşır" (**16**) başlıqlı məqalə verilib. Saytın yazdığına əsasən, ABŞ Müdafiə Nazirliyinin sabiq yüksək vəzifəli əməkdaşı, müdafiə nazirinin müşaviri Evelin Farkas hərbi mövzuda ixtisaslaşmış amerikalı jurnalistlərlə deyib ki, Putin nüvə silahından istifadəni ciddi nəzərdən keçirir. Onun sözlərinə görə, NATO, ABŞ və Rusiyanın iştirakı ilə baş verə biləcək müharibə bəşəriyyətin sonunu gətirməsə belə, dünya üçün olduqca fəlakətli olar və insanlığın gələcək firavan yaşayışını təhdid edərdi.

Məqalədə qeyd edilir ki, Evelin Farkas 2015-ci ilin avqustunda Bakıda səfərdə olub. Onun Bakıya səfəri mümkün Rusiya təhdidlərinə qarşı Azərbaycana ABŞ hərbi yardımının göstərilməsi məsələlərinin müzakirəsi ilə əlaqəli imiş. Səfərdən qayıdandan az sonra istefaya çıxdığını elan edib. O, Pentaqonda Rusiya və Avrasiya regionu ölkələri üzrə kurator işləyib.Verilən məlumata görə, E. Farkas Moskvaya qarşı sərt addımların qatı tərəfdarı kimi çıxış edib və bu məsələdə müdafiə naziri ilə aralarında ziddiyyətlər yaşanıb. Saytın yazdığına görə, Evelin Farkasın fikirlərindən sitat gətirən "ValueWalk" portalı qeyd edir ki, Rusiya Sovet İttifaqı ilə müqayisdə nüvə silahı ilə daha təhlükəli davranır. "Biz dayanıb gözləməli deyilik. Rusiyanı bu addımdan çəkindirəcək addımlar atmalıyıq"- E.Farkas deyib. Keçmiş Pentaqon vəzifəlisinin fikrincə, bugünkü Rusiya, Leonid Brejnevin Siyasi Bürosuna nisbətən, daha təhlükəli və proqnozlaşdırılmayandır.

Məqalədə o da bildirilir ki, ABŞ Silahlı Qüvvələrinin Qərargah Rəisləri Komitəsinin sədri, general Mark Milley də Rusiyanın nüvə silahından istifadə riskinin yüksək olduğunu deyib. Generalın fikrincə, Rusiya hazırda ABŞ-ı məhv edə biləcək nüvə potensialına sahib yeganə ölkədir. Mark Milley Rusiyanın siyasətinin "aqressiv" olduğunu və Birləşmiş Ştatların maraqlarını təhdid etdiyini söyləyib. General xəbərdarlıq edib ki, Rusiya prezidenti Vladimir Putinin etdiyi hərəkətlər Moskvanın nüvə silahını tətbiq etməyə hazır olduğunu göstərir.

ABŞ rəsmiləri və ekspertlərinin ehtiyatlanmaları ilə razılaşmaq məcburiyyətindəyik. Bunu gedişatın dinamikası diktə edir, an-

caq o da danılmaz həqiqətdir ki, proseslərin belə təhlükəli məcrada cərəyan etməsində və qlobal durumun fəlakətli xarakter almasında məhz ABŞ-ın rolu, bəlkə də, həlledici olmuşdur. Son onilliklər ərzində bu ölkənin "xarici siyasət neoliberalizmi" heç də ürək açan, bəşəri ədalətə və sülhə xidmət edən deyildir. Əlamətdardır ki, hələ XXI əsrin əvvəllərində C. Soros öz kitablarında ABŞ-ın siyasətini, prezident C. Buşun özünü ciddi tənqid atəşinə tutmuşdur. O, "Amerikan üstünlüyünün sabun köpüyü" adlı əsərində yazırdı: "Yer üzərində ən güclü ölkədə hakimiyyət sosial darvinizmin ən vəhşi formasını rəhbər tutan ekstremistlərin əlindədir. Buş administrasiyasının rəhbər tutduğu azadlıq və demokratiya konsep-siyası ilə azadlıq və demokratiyanın real prinsipləri arasında ziddiy-yətlər var. Prezident Buş deyəndə ki, o isə kifayət qədər tez-tez de-yir, azadlıq qələbə çalasaq, həqiqətdə Birləmiş Ştatların qələbəsini nəzərdə tutur… Prezident Buş azadlıq və «amerikan dəyərləri» arasında bərabərlik işarəsi qoyur. Nəyin yaxşı, nəyin pis olması barədə onun bəsit baxışı vardır. İraqa hücum Buş doktrinasının ilk praktiki istifadəsi oldu" (**5, s. 6**).

ABŞ-ın xarici siyasəti, xüsusən, oğul-prezident Corc Buş zamanından bir çox istiqamətlərdən və bir çoxları tərəfindən tənqid edilirdi. Onu birbaşa terrorist ölkə olmaqda da suçlayanlar az deyildir. Məsələn, tanınmış yazıçı-publisistlər Z.Sardar, M.V.Devis "Nə üçün insanlar Amerikaya nifrət edirlər?" əsərində yazırdılar: "Dünyanın əksər hissəsi, haqlı olaraq, ABŞ-ın simasında terrorist ölkə görur" (**9, s. 31**). Analoji fikirlərlə politoloq C.Stiqlits çıxış edirdi (**10**). Şübhəsiz ki, Amerikaya yönəlmiş "terrogen nifrətin" (**8, s. 84**) real səbəbləri vardır. Başlıca səbəblərdən biri isə, artıq qeyd etdiyim kimi, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində suverenlik prinsipinin etirafı və ödənilməsi problemi ilə bağlıdır. Daha geniş konseptual kontekstdən yanaşsaq, başlıca səbəb dünyanın ümumbəşəri ədalətə, rasional tələblərə cavab verən **yeni "davranış kodeksi"nə, geosiyasi fəlsəfəyə** ehtiyaclığı məsələsi ilə əlaqədardır.

Müasir dünya yeni "davranış kodeksi"nə ehtiyaclıdırsa, deməli, ilk növbədə beynəlxalq əlaqə və münasibətləri tənzimləyən **beynəlxalq hüququn** özünə yenidən baxılmalıdır. Həm bütövlük-

də, həm də müxtəlif kontkestlərdə, səviyyə və aspektlərdə, o cümlədən, suverenlik prinsipi kontekstində. Aydındır ki, belə ümdə, taleyüklü və köklü problemin həlli üçün müvafiq fəlsəfi baza, epistemoloji sistem gərəkdir. Düşünürəm ki, bu missiya üçün mürəkkəblik fəlsəfəsinə əsaslanan və tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyasından qaynaqlanan postneoklassik epistemologiya daha məqbul və yetərlidir.

Görkəmli filosof Yurgen Habermas "Beynəlxalq hüququn keçmişi və gələcəyi barədə mübahisə. Milli konteksdən postmilli kontekstə keçid" əsərində yazır: "Problem artıq onda deyil ki, millətlərarası münasibətlərdə ədalət ümumiyyətlə mümkündürmü, ondadır ki, belə ədaləti həyata keçirmək üçün hüquq yararlı vasitədirmi? Liberal və qlobal müdaxiləyə malik böyük dövlət *beynəlxalq hüququn* prosedurlarını öz *əxlaqi arqumentləri* ilə əvəzlədiyi bir zamanda beynəlxalq hüquq hələ də hansısa rol oynayırmı?" (**13, s.12**).

Y. Habermas yaranmış situasiyadan çıxış yolunu beynəlxalq münasibətlərin kosmopolit hüquq istiqamətində konstitusionallaşmasında görür, beynəlxalq siyasətdə milli kontekstdən postmilli kontekstə keçidin artıq özünü bildirən və bir zərurət kimi gələcəkdə tam reallaşmaya qadir proses olduğunu əsaslandırmağa çalışır. Bu mövqedən çıxış edən alim İmmanuil Kantın konstitusionallaşma proyektinin, kosmopolitik ideya üzərində qurulsa da belə, məhdudluğunu, qeyri-reallığını (sosial zamanın cərəyanı, bəşər tarixinin inkişafı baxımından) qeyd edir. İ. Kant, Y. Habermasın fikrincə, "öz dövrünün uşağı kimi" üç mühüm faktoru görə bilməmişdir:

1) Yeni tarixi şüurun yüksəlişinə və mədəni fərqlərin anlaşılmasının artmasına hissiyatsız qalan Kant, XIX və XX əsrlərin millətçilik potensialının kinetik duruma keçidini və partlayışını öncədən görə bilməzdi.

2) Avropa sivilizasiyasının və irqinin üstünlüyü fikri ilə buxovlanmış Kant o faktın nəticələrini nəzərə almırdı ki, beynəlxalq hüquq bir neçə imtiyazlı xristian millətlərinin ölçüsü üzrə "biçilib-tikilmişdir" - bütün yerdə qalan dünya kolonizasiya və mis-

sionerlik üçün açıq qaldığı halda, yalnız bunlar bir-birilərinə bərabər tərəf kimi baxırdılar.
3) Kant, həmçinin, beynəlxalq hüququn ümumi xristian mədəniyyətinin hüquqdan kənar fonunda asılılığını anlaya bilməmişdir; bunun hesabına, heç olmasa, zorakılığı hökumətlərarası məhdud müharibələr çərçivəsində saxlamaq mümkün olmuşdur.

Bütün bu "ləkələr", Habermasa görə, beynəlxalq hüququn kosmopolit hüququna çevrilməsi perspektivinə hesablanmış Kant proyektinin çatışmazlıqlarını göstərir ki, sonrakı dövrlərdə onlar özlərini tam aydınlığı ilə büruzə vermişlər.

Habermas problemlərlə bağlı bir səciyyəvi baxışa da – görkəmli alman hüquqşunası, filosofu, siyasət nəzəriyyəçisi Karl Şmittin (1888-1986) mövqeyinə də nəzər yetirir. Qısaca formulə etsək, K. Şmitt, ümumiyyətlə, kosmopolit hüquq ideyasının beynəlxalq münasibətlər sistemində reallaşmasını mümkün hesab etmir. Şmittin qənaətinə görə, millətlər üçün hüquq və ədalətin hər bir anlayışı həmişə mübahisəli olacaqdır, burada heç vaxt konsensus baş tutan deyil. O, bu fikrində israrlıdır ki, millətlər arasında antaqonizm daim mövcud olacaqdır. Qeyd edim ki, K. Şmittin mövqeyini daha realist sayan və bölüşdürən şəxslər, bəlkə də, çoxluq təşkil edir. Y.Habermas isə Şmittin kontrarqumentlərini ciddi hesab etsə də, onunla razılaşmaq istəmir və opponentinin yanaşmasını «siyasi ekzistensializm»in bir növü sayır.

Düşünürəm ki, yaranmış tarixi şəraitdə və gələcək ən azı yüzillik perspektivdə K.Şmittin mülahizələrinin özünü doğruldacağı daha inandırıcı görünür. Bir az da dəqiq deyə bilərik: **beynəlxalq hüquqda ciddi dəyişikliklərə zərurət vardır, lakin bu dəyişiklikləri millətlərin, necə deyərlər, üzərindən sıçramaqla, sivilizasion-mədəni məxsusluqları hansısa mücərrəd ümumi qazanda əritməklə, kosmopolit fəlsəfi əsas** (guya ki!) **yaratmaqla əldə etmək mümkün deyil**. Əks halda, dəyişikliklər cəhdi, sadəcə olaraq, vaxt və intellektual enerji itkisinə, proseslərin tamamilə çərçivədən çıxmasına, beynəlxalq miqyaslı xaosun qarşısıalınmaz dərəcədə tüğyan etməsinə və deməli, bəşəriyyətin məhvinə gətirib çıxara bilər. Yeni davranış kodeksinə, adekvat beynəlxalq hüquq sisteminə, qlobal siyasi arxitekturanın

yaranmasına yol elə ilk növbədə milli olana hörmət və qayğıdan, xalqların millətləşməyə güclü ehtiyacından və onların bu istiqamətdə yaşayıb-yaratmaq hüquqlarının etirafından və təminatından keçir. Xalqlar üçün nə yaradılırsa, onların kimliyi ilə hesablaşmalı, uzlaşmalıdır! Yeni – postneoklassik fəlsəfənin mühüm bir tələbi də məhz bundan ibarətdir: fikirdə və əməldə daha çox gerçəkliyə yaxınlaşmaq, reallığı daha dərindən anlamaq və ona həssas yanaşmaq; təbii-tarixi varlıqlarla münasibətdə, L. Zadənin təbirincə desək, "yumşaq hesablamalar"a üstünlük vermək! Bəşəri təkəmülün cərəyanına sərgilənən baxış və əməldə hökmran mövqedən, diktatdan əl çəkmək! (**4, s. 34-46; 2, s. 276-283**).
Bəli, bugün və gələcək üçün elə bir yenidən işlənilmiş, kamil beynəlxalq hüquq sistemi lazımlır ki, dövlətlər, ölkələr, xalqlar vahid dünyada vahidləşə, daha da yaxınlaşa bilsinlər, bir-birini anlamaq qabiliyyətlərinə malik olsunlar, bir sözlə, Karl Yaspersin təbirincə desək, "**kvantitativlik**" (**14, s. 142**) əldə etsinlər. Bununla belə, böyük mütəfəkkir Konfutsinin irəli sürdüyü mühüm bir prinsipi - **müxtəliflik vasitəsilə vahidliyə cəhd və onu əldə etmək prinsipini** unutmamalıyıq. K.Yaspersin başqa məqsədlə istifadə etdiyi anlayışlardan yararlanaraq, deyə bilərik: xalqların **"kvantitativliyi"** naminə onların "**kvalitativliyinə**" daha həssas və qayğıkeş olmaq gərəkdir.

Hər bir xalq öz daxili strukturlaşmasına, fərqləndirici xüsusiyyətlərinə, ənənə və keçdiyi sivilizasion yola, tarixin qalın qatlarına gedən köklərə, yaddaş koduna malikdir, öz həyati qayda-qanunlarında, təfəkkür və əxlaq tərzində özünü anlayır, fəaliyyət göstərir və güc toplayır, bu səviyyədən də dünyanı özünün refleksiya, əlaqə, əməkdaşlıq, ünsiyyət obyektinə çevirir, başqa xalqlarla tərəf-müqabillik edir, ya dostluq, ya da düşmənçilik münasibətində olur və s. Etno-milli özünəməxsusluq, kimlik kimi fenomenlər, həm də, lokallaşmanı özündə ehtiva edən universal tarixin mühüm daşıyıcıları sırasına daxildir. Bütün bu şeylərin üzərindən keçərək xəyali bir fəzada (özlüyündə pozitiv element və motivlər daşısa da belə!) kosmopolit ideyanı reallaşdırmaq olarmı? Əsla yox!

Vaxtilə A. Toynbi (1889-1975) bir sıra dramatik proses və hadisələrin baş verə biləcəyini əvvəlcədən söyləmişdir, məsələn:

artan qloballıq görüntüsü fonunda sivilizasiyaların bir-birilə uzlaşıb-anlaşmamasını, bir-birini təkzib etməsini, hətta bir-birilə toqquşmasını və bu durumun formalaşmasında ABŞ-ın, onun arxasınca itaətkarcasına gedən Qərbi Avropanın təhrikçi-fitnəkar rolunu. O da çox maraqlıdır ki, başlıca çatverməni A. Toynbi Qərb dünyası ilə kommunist dünyası arasında yox (o vaxtlar, proqnozun verildiyi 1947-ci ildə, SSRİ-in və sosialist-kommunist düşərgəsinin gələcək mövcudluğu əksəriyyət tərəfindən şübhə altına alınmırdı!), məhz Qərblə İslam dünyası arasında görürdü (**12**). Bu da düşündürücüdür ki, o, gələcək tarixi subyekt kimi SSRİ-dən deyil, Russiyadan danışır – görkəmli tarixçisinin proqnostik qabiliyyəti burada da özünü göstərir.

A. Toynbi bir sivilizasiyanın və yaxud ayrıca bir ölkə tarixinin mütləqləşdirilməsinə qarşı xəbərdarlıq edir. Onun fikrincə, qərb sivilizasiyasının özünüdərkinə xas olan əlahiddəçilik, öz "kamilliyinə" əminlik həm bəşəriyyət üçün bir bəlaya çevrilə bilər, həm də Qərbin özünü zəiflədər və tükəndirər, çünki gələcək gedişatın istiqamətini və miqyasını qiymətləndirməkdə aciz qalar. Keçmiş tarixin obyektiv dərkinə və şərhinə qadir olan A. Toynbi, gələcək tarixlə bağlı bəşəri fəaliyyətdə daha düzgün və məqbul hesab etdiyini də obyektiv, qərəzsiz təqdim etməyi özünə borc bilir. Ümumiyyətlə, istər keçmişə və müasirliyə, istərsə də gələcəyə dair baxış və mülahizələrində o, deyərdim ki, postneoklassik epistemologiyanın prinsiplərni, xüsusən də, aksioloji tələblərini rəhbər tutur. Görkəmli tarixçi olduqca həssas, nəzakətlidir, obyektivliyə və realistliyə, həqiqi humanistikliyə və insanpərvərliyə dəlalət edən "yumşaq hesablamalar"a üstünlük verir. Bu cəhətlərinə görə onu bəziləri hədsiz sentimentallıqda da suçlaya bilər. Mənsə bu alimin və rus fəlsəfi ekzistensializminin baniləri – Lev Şestov (İyequda Leyb Şvartsman, 1866-1938, 1920-ci ildən Parisdə yaşayıb, orada da vəfat edib) və Nikolay Berdyayevin (1874-1948, 1922-ci ildən o da xaricdə yaşayıb, iki il Berlində, sonra isə Parisdə) – yazı və düşüncə tərzinə, nəzəriyyəçilik üslubuna, mənəvi-ruhi cazibəsinə həmişə heyran olmuşam, qibtə etmişəm, çalışmışam ki, az da olsa, onlardan nəsə əxz edim. Rus fəlsəfəsinə və mədəniyyətinə verdiyi misilsiz töhfəyə baxmayaraq, mənşəcə

yəhudi olduğuna görə həmişə hakim elita tərəfindən kölgədə, unutqanlıqda, laqeydlikdə saxlanılan Lev Şestov hələ gənclik yaşlarımda mənə güclü təsir etmiş və sonralar tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyasının və postneoklassik epistemologiyanın işlənilməsində bir impuls, ideya mənbəyi, ibrətamiz təfəkkür üslubu, mülahizə yürütmək və qənaət əldə etmək nümunəsi olmuşdur.

Arnold Toynbinin tükənməz sərvət təsiri bağışlayan zəngin yaradıcılığından bu toplunun əsas mövzusu ilə səsləşən bir məqama da diqqət yetirmək istərdim. Tarixçiyə görə, **sivilizasiyanın inkişafı onun yaradıcı azlığının çağırışlara cavab tapmaq qabiliyyəti ilə müəyyənləşir**.

İnkişaf və tərəqqinin başlıca səbəbi maddi olanda (qızılda, neftdə, torpaqda, ərazi böyüklüyündə, insanların sayında və s.) deyil, qeyri-maddi, ideal olandadır – yəni, ağılda, şüurda, təfəkkür və dərketmə səviyyəsində, idraki yaradıcılıqda və bu amillərə söykənən əməkdə, fədakarlıqdadır. İstər təbiətdən, istər cəmiyyətin ziddiyyətlərindən, istərsə də xarici mühitdən gələn çağırışlar olsun, əgər füsünkar intellektə (mənəviyyat kamilliyi bura daxildir!) malik yaradıcı azlıq varsa və o, fəaliyyətdədirsə, deməli, sivilizasiyanın yaşamaq və inkişaf etmək üçün potensialı var.

Toynbiyə görə, sivilizasiyanın yaranışı və boyvermə mərhələlərində yaradıcı azlıq çağırışlara cavab tapa bilir, onun nüfuzu artır və nəticə olaraq, sivilizasiya inkişaf edir. Sivilizasiyanın sınması, daxilən parçalanması və qarşısıalınmaz entropiyaya, turbulentliyə məruz qalması mərhələlərində isə yaradıcı azlıq çağırışları cavablandırmaq qabiliyyətini itirir və **elitaya** çevrilir – o elitaya ki, cəmiyyət üzərində hökmranlıq edir və onu ağıl, nüfüz hesabına yox, yalan, zor və qorxu hesabına idarə edir. Belə durumda böyük çoxluq maddi və mənəvi mülkiyyətə sahib olmayan **proletariata** çevrilir ki, ondan da elita öz şəxsi maraqları müstəvisində xarici və daxili çağırışlarla qarşıdurmalardada istifadə edir, hətta bir çox hallarda – silahlı dəstələr, şturmoviklər, karatellər, xəfiyyələr, xəbərçilər, üzəduranlar, böhtançılar, züy tutanlar, "xalqın səsi"ni, "ictimai rəy"i bildirənlər qismində! Getgedə daha çox kütləşən və kütləviləşən, lümpenləşən və aqressivləşən, qarşılıqlı nifrət, kin və qisasçılıq alovuna tutulmuş proletariat

yalnız elitanın yox, həm də özünün qəbrini qazır, bütövlükdə sivilizasiyanın, cəmiyyətin axırına çıxır (**12**).

"Yaradıcı azlıq" haqqında Toynbinin fikirlərini müxtəlif səviyyə, miqyas və istiqamətlər üzrə davam etdirsək, çox maraqlı və düşündürücü mülahizələr, əqli nəticələr ortaya qoya bilərik. Məsələn, bizə aydın olar ki, müasir bəşəri durum üçün (qloballaşmanın ciddi ziddiyyətlərinin və qlobal kapitalizmin dərin böhranının artan sürətlə kəskinləşdiyi və pik həddə çatdığı bir vaxtda!) "yaradıcı azlıq"la elita arasında əksliklər artıq çoxtan şiddətli mübarizə vəziyyətindədir və buradan doğan ziddiyyətlər xeyli dərəcədə qeyri-ənənəvi xarakterlidir.

Birincisi, bu ziddiyyətlər yalnız bir ölkə və yaxud ölkələr qrupuna, region və ya regionlar üçün yox, ümumən müasir bəşəriyyət üçün səciyəvidir. Məncə, müasir dünya problemlərindən danışarkən, həmin ziddiyyətlərin yeri və önəmliliyi xüsusi vurğulanmalıdır. Elita ilə yaradıcı azlıq arasında ziddiyyətlər antaqonistliyi qədər də universal, yəni, ümumbəşəri hadisədir. Siyasi idarəetmə və rejimlərin indiki bütün mövcud formaları üçün elita və yaradıcı azlıq bir-birinə, yumşaq desək, müxalifdir və bu müxalifliyin qətiyyən demokratiyaya aidiyyəti yoxdur. O, demokratiyanın bolluğundan, onun norma və prinsiplərinin ödənilməsindən yox, demokratiya adı altında məhz anti-demokratiyanın təntənəsindən, qlobal kapitalizmin supermaterialist xislətindən törəyib və boy-buxuna çatıb (**3**). Və bu gün var gücü ilə anti-demokratizmə və bunun davamı olaraq hər cür ictimai neqativlərə, insanın və insaniliyin tənəzzülünə yol açan episentrlər ilk növbədə elə qlobal kapitalizmin gecə-gündüz demokratiyadan dəm vuran aparıcı ölkələridir. Bəlkə, həm də bütün bunları görərək, A. Toynbi vaxtilə Qərb sivilizasiyasını və avropamərkəzçiliyi ciddi tənqid atəşinə tutub. Onu da xatırladım ki, Osvald Şpenqler (1880-1936) hələ 1914-cü ildə "Qərbin qürubu" kitabını tamamlayıb (əsər 1918-ci ildə nəşr edilib) və orada Qərbi Avropa və Amerika sivilizasiyalarının süqutu barədə proqnoz verib. Patrik Bükenen (a.o.-1938) isə 2002-ci ildə "Qərbin ölümü" kitabını yazıb, analoji mövzuda Mişel Uelbekin (a.o.-1956) "Elementar hissəciklər" əsəri 1998-ci ildə çıxıb. Bu mövzuda başqa nümunələr də göstərmək olar.

İkincisi, hakim elitalar üçün həqiqi rəqib onların özləri tərəfindən formalaşdırıb ortaya çıxartdıqları siyasi müxalifət deyil. Siyasi müxalifət mafiyalaşmış elitaların əlində idarəolunan, kütlələri aldatmaq və azdırmaq, onların beyinlərini laxlatmaq, etiraz və üsyançılıq enerjilərini tükəndirmək, iradə birliyini dağıtmaq üçün bir vasitədir. İstər ABŞ, İngiltərə, Fransa olsun, istərsə də Rusiya, Ermənistan və yaxud Özbəkistan – mahiyyətçə məsələ eyni qoyuluşdadır: ortada şanlı və şanslı hakim elita ilə, güya, ölüm-dirim savaşı aparan siyasi müxalifət var-gəl etməli, "ədalət" və "qanun" naminə "mübarizə" aparmalıdır. Anadangəlmə ambisiya-eqoizm alovu, sırtiqlığı və həyasızlığı, biliksizliyi və acgözlüyü, bir sözlə, mütləq səfehliyi, psixopatik mentallığı, yaradıcı qabiliyyət və səriştə yoxluğu ilə fərqlənən "demokratiya və ədalət uğrunda mübarizlər"lə, yeri gələndə, hər cür rəftar da etmək olar – döymək, söymək, təhqir etmək, lap bir müddətə həbs etmək və ya növbə-növbə, tək-tək və cüt-cüt parlamentə buraxmaq. Lazımdırsa, haqsız və günahsız təqib olunanların "insan hüquqları" naminə ABŞ-ın Dövlət Departamentindən, ATƏTdən, Avropa Parlamentindən, Avropa Şurasından hayacan və naratlıq da bildir-mək, vaveyla da salmaq olar. Əlbəttə ki, supermaterializmə qulluq edən demokratiya və liberal dəyərlər oyunu xatirinə! Yox-yox, bu sadəcə oyun deyil! Oyun yalnız yeni demokratiyalar üçün qurulur. Oyun quranlar üçün isə real dividentlər gərəkdir – geopolitik qazanclar, neft-qaz, qızıl-almaz, ucuz fəhlə quvvəsi, satış-alver bazarı, kapital artımı, milli dövlətləri zəiflətmək, asılı etmək, xalqları içindən parçalamaq, insanları qarşılıqlı nifrət, kin-küdurət girdabına sürükləmək. Bunun üçün (əsasən, özlərinin yerli oliqarxi-ya nümayəndələri - əlaltıları vasitəsilə!) sınanmış üsulu işə salmaq – rüşvət və korrupsiya, kompromatçılıq və böhtançılıq, yerlıçılık, qohumbazlıq və etnikçilik, təriqətçilik və qatı ehkamçılıq, abırsızlıq və sırtıqlıq, pozğunluq və ifrat eqoizm kimi bəlaları cəmiyyətlərə yeritmək. Necə deyərlər, maliyyə-sələmçi-alverçi qlobal kapitaliz-min və onun nüvə daşıyıcıları olan imtiyazlı vahidlərin supertəmi-natlı bugünü və gələcəyi naminə!

Qlobal kapitalizmin (fərqləndirici yerli səciyyələrdən asılı olmaya-raq) hakim elitaları üçün həqiqi müxalif qüvvə - düşünən, yeni bilik

istehsal edə bilən, analitik təfəkkürə və inteqrativ şüura malik məsuliyyətli-vicdanlı azlıqdır ki, həmin yuxarıda qeyd etdiyim quraşdırma, süni, idarəolunan siyasi "müxalifətin" də nişangahında olur. Sünilərin başlıca hədəflərindən biri odur ki, qətiyyən yaradıcı azlığın formalaşıb üzə çıxmasına yol verməsin. Bunlar üçün bu hədəf sadəcə bir sifariş deyil, mövcudluq üsuludur! Özünüqoruma və gələcəyə transverolunma düsturudur! Son həddə, tamamilə faş olmaq və siyasi səhnədən silinmək təhlükəsi yarandıqda, onlar yaradıcı azlığın hansısa tanınmış nümayəndəsini qətlə yetirməkdən də çəkinən deyillər. Burada da, adətən, iki mexanizm işə salınır: birincisi, sui-qəsdi təşkil və icra edmək üçün mafiyalaşmış rəsmi struktur və şəxslərlə iş birliyinə girmək, cinayət əməlini mümkün qədər mürəkkəb sxem üzrə həyata keçirmək; ikincisi, cinayətdə birbaşa ölkə başçısını günahlandırmaq. Belə etdikdə, aydındır ki, həm "müxalifət" öncülləri, həm də mafiyalaşmış hakimiyyət nümayəndələri xeyli dividentlər (daxildən və xaricdən) əldə edirlər. Üstəlik də, yaradıcı azlığa kifayət qədər ciddi zərbə endirmiş olurlar. Bu kontekstdə elə postsovet ölkələrinin təcrübəsindən xeyli misallar gətirmək, faktlar göstərmək çətin deyil.

"Beşinci kolon" deyilən nəsnə məhz ilk növbədə bu iki kriminallaşmış kateqoriyadan təşkil edilir – hakimiyyət eşalonunda əyri yollarla, qeyri-qanuni üsullarla (yəni, pul-para, qohumluq, yerliçilik, yaltaqlıq, riyakarlıq, hiylə, donosçuluq, sırtıqlıq-həyasızlıq və sair bu kimi amillər hesabına) özünə yer etmiş cinayətkarlardan və həm bu haram kapital sahiblərinin, həm də pay-puş müqabilində xarici siyasi dairələrin təsirində olan quraşdırma müxalifətdən, daha dəqiq desək, bu müxalifətin liderlərindən (bura, ilk növbədə, müxtəlif siyasi partiyaların, guya insan haqlarını qoruyan QHT-lərin, hüquq mərkəzlərinin rəhbərləri, aparıcı şəxsləri daxildir). Qlobal kapitalizmin nüvəsi (Bilderberq klubu, Beynəlxalq əlaqələr üzrə Şura, Beynəlxalq əlaqələr üzrə London kral İnstitutu, Strateji və beynəlxalq tədqiqatlar Mərkəzi, Karneqi Fondu, Üçtərəfli Komissiya, Amerika sahibkarlar İnstitutu və s.) və bu nüvəni təmsil edən pretorlar həmişə bu iki kateqoriyanın mövcudluğunda maraqlı olmuşlar və bu gün də xüsusi maraq göstərməkdədirlər. Siyasi səhnədə beşinci kolonun uzunömürlülüyü

məhz bununla bağlıdır. Hal-hazırda da bir-birilə çuğlaşmış, fəaliyyət birliyində olan hər iki kateqoriya bu və ya digər formada, az və ya çox dərəcədə postsovet respublikalarında fəaliyyətlərini həyata keçirməkdədirlər. Belarus Respublikasında tarixi və sosial zamanın verdiyi imkanlar daxilində mümkün qədər məqbul dövlət idarəetməsi mövcud olduğundan, bu iki kateqoriyanın təmsilçiləri əvvəlcədən (Aleksand Lukaşenko prezidentliyə başlayandan) ciddi zərbə almış və sonrakı illərdə də onların fəaliyyəti, faktiki, yox dərəcəsinə salınmışdır. Əbəs yerə deyildir ki, dünya kapitalizminin "azad mətbuat"ı A. Lukaşenkonu "Avropanın sonuncu diktatoru" adlandırır. Bu gün "diktator Lukaşenko"nun başçılıq etdiyi dövlət, deyərdim ki, postsovet dövlətləri içərisində rüşvət və korrupsiyadan azad, ümummilli mənafeləri rəhbər tutan, gecə-gündüz əhalinin, sadə vətəndaşların, əmək adamlarının qayğısına qalan, xalqın iradəsilə birmənalı dəstəklənən nümunədir. Yadımdadır: hələ prezidentliyinin ilkin dövründə Aleksandr Lukaşenko biləndə ki, nazir təyin etdiyi məmur üç il müddətində özünə Minskdə yeni, üçotaqlı mənzil alıb, təcili tədbir görmüşdür – həmin nazir vəzifəsindən azad edilmiş və on illik müddətə həbsə alınmışdır. Prezident onda demişdi: "Birincisi, bu adamın mənzili ola-ola yenisinə nə ehtiyac vardı, ikincisi, bu pulu hardan alıb, deməli, xalqdan oğurlayıb!". İndi özünüz müqayisə edin, Lukaşenkonu bəyənməyənlərin öz ölkəsində nazir yox, adi bir aparat rəhbərinin yalnız Bakı şəhərində 10-dan çox imarəti "aşkarlanır" – o da ki, sərvət-kapital uğrunda savaş başlayanda!

Söz yox, hansı dövlətin təmiz, hansının isə çirkli olması, həm də, xalqın özündən, onun xarakterindən asılıdır. Bu həqiqəti artıq dəfələrlə böyük mütəfəkkirlər söyləyib və tarixin özü təsdiqləyib. Təsadüfi deyildi ki, hələ brejnevizmin üfunətli dövründə SSRİ-nin ən təmiz-pak respublikası başında görkəmli dövlət xadimi, böyük intellekt sahibi Pyotr Mironoviç Maşerov (1918-1980) duran Belorusiya idi. O, 26 yaşında (1944-cü ildə) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, sonra isə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adlarına layiq görülmüş, 1980-ci ildə Moskva-Minsk yolunda Brejnevin yaxın ətrafı tərəfindən təşkil edilmiş qəzada həlak olmuşdur. Qəsd edənlər belə bir xüsusiyyətdən bəhrələnmişlər: P. Maşerov öz

marşrutu boyunca hərəkətin dayandırılmasını qəti qadağan etmişdir. Dediyim odur ki, qayda-mizanı, ədaləti rəhbər tutan təmiz visdanlı hakimiyyət və "yaxşı xalq" bir-birini törədən, şərtləndirən məfhumlardı. "Yaxşı hakimiyyət" – "yaxşı xalq" varsa, həqiqi akademik dəm qazından ölməz, taxta-şalban alverçisi MTN-nin generalı olmaz, böyük ideya-ideal müəllifi, mütəfəkkir Məmmədəmin Rəsulzadə barədə, Gültəkin Hacıbəylinin təbirincə desək, "yenicə cırtdamış cücə"-"deputat" hədyan danışmaz, MM-də sosial siyasət komitəsi olduğu halda, bir şəxsə görə ayrıca səhiyyə məsələləri üzrə komitə yaradılmaz! Elə həqiqətən də layiqli, yüksək peşəkarlığı və insani keyfiyyətləri ilə fərqlənən bu şəxslə sosial siyasət komitəsinin əvvəlki sədrini – müəllimləri ələ salan, bron etdiyi yeri, Əlisa Nicat demişkən, "pustoye mesto"ya çevirmiş şəxsi əvəzləmək daha düzgün olmazdımı? Nəhayət, "yaxşı hakimiyyət" olan yerdə, 64 neftçinin həyatı ölümə bərabər risk altına qoyulmur. 2015-ci il, dekabrın 4-də "Günəşli" yatağının 10-cu dərin dəniz özülündə baş vermiş faciəvi qəzanı nəzərdə tuturam. Axı, indiki elmi-texniki-texnoloji üsul və vasitələr meteoroloji vəziyyət barədə əvvəlcədən dəqiq məlumat (hətta dalğanın hündürlüyü və uzunluğuna, intensivliyi və gücünə kimi!) əldə etməyə, baş verə biləcək hadisələri öncədən görməyə imkan verir. Belədirsə, deməli, proqnoz və ehtimalları nəzərə alib, insanları oradan cixarmaq olardı. Bu edilmirdisə, ən azı, yüksək səviyyəli təhlükəsizlik rejimi tətbiq olunmalıydı.

Müasir insanın yaşadığı çətinləklər içərisində yüksək mənəvi-psixoloji gərginliyi, insani münasibətlərdə təəssübkeşliyin və istiliyin itməsini, oriyentir rolunu oynayan bir çox ənənəvi dəyər və meyarların sarsıntıya uğramasını, həyat tərzində instrumental-maddi amillərin təsirinin artmasını və s. qeyd etməmək mümkün deyil. Bunlar, son nəticədə, ağır keçən psixotokslara, stresslərə, ruhi xəstəliklərə, müxtəlif pozğunluqlara, narkomaniya və alkoqolizmin geniş yayılmasına, cinayətlərin artmasına gətirib çıxarır, insan həyatının keyfiyyətini aşağı salmaqla, onu daha da dəyərsizləşdirir.

Gərginlik, müxtəlif növ stresslər həm yoxsulu, həm də varlını müşayiət edir. Maddi cəhətdən təmin olunmuşlar başqaları

ilə kəskin və artan rəqabət vəziyyətində olurlar və əldə etdiklərini itirmək qorxusu ilə yaşayırlar, perspektivin qeyri-müəyyənliyindən təlaş, həyacan keçirirlər. Yoxsullar isə, öz növbəsində, təminatsızlıqdan irəli gələn qorxu altında yaşayırlar, son dolanışıq yerlərini itirməkdən, xəstəliklərə düçar olmaq ehtimalının böyüklüyündən, əsl mənada, cəhənnəm əzabı çəkirlər. Ümumi götürdükdə, müasir insanların əksəriyyəti gələcəyə inam hissinin yoxluğu halında yaşayırlar.

Bazar fundamentalizmi, «kapital ideologiyası» elə bir maddiləşmiş dünya və elə «iqtisadi adam» yaratmışdır ki, hər bir individ kiməsə rəqibə, düşmənə, yaxud da kimin üçünsə qurbana çevrilmişdir. Biri o birisindən daha çox mənfəət götürmək, onu öz quluna çevirmək istəyir. Birinin digərini özünə tabe etmək, sındırmaq, nəyəsə məcbur etmək, kiminsə müstəqilliyini əlindən almaq ovqatı, sanki, ümumi bir marağa çevrilmişdir. Bunun üçün hər cür üsullar və vasitələr işə salınır: açıq-aşkar və birbaşa zorakılıqdan tutmuş üstüörtülü təzyiqlərə qədər. Faktiki yanaşdıqda, əksər insanlar maddiləşmiş dünyanın girovundadırlar, kapital diktəsi altında həm azadlıqlarını, həm də həqiqi seçimlərini itirmişlər. Bütün bunlar müasir insan həyatının qeyri-hümanistliyinə, «Mən»ən tənəzzüldə olmasına dəlalət edir; özgələşmə bir kütləvi ictimai hadisə kimi bu həyatın atributuna çevrilmişdir, ona qənim kəsilmişdir.Tamahkarlıq, eqoizm və başqa mənəvi-əxlaqi qəbahətlər, fəsadlar belə mühitdə daha da stimullaşır. «İqtisadi adam» ruhi fəzilətlərdən imtina edir, onun üçün maddi dəyərlər (göstəricilər), iqtisadi status (prestij) hər şeydən yüksəkdə durur. Həyatın mənası və gözəlliyi əşya-əmlak toplamaqdan, sərvət yığımından ibarət olur.

Dünyada günbəgün formalaşan absurd həyat tərzinə və dinamikasına uyğun olaraq elm, incəsənət və bədii ədəbiyyat da tənəzzülə uğrayır. Daha çox məzmunsuz, ideyasız, ictimai yükünə görə mənasız və hətta birbaşa ziyanlı «əsərlər», «mədəniyyət nümunələri» bolluğu bütün sərhədləri aşır. İstehsal olunan məhsul (əsər, proqram, veriliş, tamaşa və s.) get-gedə daha çox zövqləri ibtidailəşən istehlakçı tələbini ödəməyə başlayır. Heç bir sosial-fəlsəfi, elmi yükü, bədii orijinallığı olmadığı halda, onlar həqiqi

yaradıcılığı, mədəniyyəti ortadan çıxartmaqdadır. Mənfəətdar, cır təfəkkürün məhsulu olan fəlakətgətirici «əsər» və «nümunə»lər yalnız bir məqsəd güdür - kommersiya maraqlarını təmin etmək, öz mahiyyətinə uyğun «bazar mühiti»ni formalaşdırıb, idarə etmək. Yeni, güya mütərəqqi yaşayış tərzinin pretorları sayılan bu «əsər» və «nümunə»lərin müəllifləri, sponsorları artıq müxtəlif vəzifələri də tutmaqdadırlar. Elmdə, incəsənətdə, mədəni sahədə belə şəxslərin vəzifə başına keçməsi isə o deməkdir ki, vəziyyət daha da pisləşə, qarşısıalınmaz ola bilər, çünki, istər-istəməz, bu adamlar həmin sahələrdə aparılan siyasətə bilavasitə təsir etmək imkanı qazanırlar.

Ekspansionist qloballaşmanın bütün dünyaya yaymaq istədiyi homogen, daxilən boş, əxlaqi-mənəvi vektoru olmayan «**mədəniyyət**»in istilası nəticəsində tarixi-irsi ənənələr, ictimai dəyərlər faktiki olaraq müdafiəsiz qalır. Müasirləşmə adı altında ibtidai, bəsit stereotiplər, instinktlər aqressiyası mənəvi-ruhi həyatı fəth etməkdədir. Fikrimcə, belə vəziyyətə - milli özünüifadədən, intellektin mənəvi-əxlaqi gücündən, ruhlandırıcı enerjidən, məsuliyyət və vicdan hissindən xali «mədəniyyət»ə dözümlülük göstərmək heç də düzgün yanaşma deyil. Əks halda, heç şübhə yoxdur ki, insanlarımızın ruhi, mənəvi-psixoloji inkişafının sağlam əsasları dağıdılacaq, onların insani potensialının durmadan tükənməsinə, yox olmasına yol açılacaq. İnsani intellektual-ruhi-mədəni resurslar dağıdıldıqdan sonra isə hansısa milli maraqların, milli mənafenin reallaşmasından söhbət gedə bilməz. Mütərəqqi modernləşmə və tərəqqi hər bir zaman və hər bir yerdə yalnız milli maraqların reallaşması, milli özünüdərkin pozitiv inkişafı zəminində mümkündür.

Müasir dünyanın formalaşdırdığı «iqtisadi adam», acgöz korporasiya və şirkətlər, transmilli mafiya şəbəkələri **təbiətin** özünə durmadan ölümcül zərbələr endirməkdədir. Təbiətə anti-rasional münasibət irrasional şüuru, düşüncəni doğurur, və əksinə, irrasional şüur epidemiyası təbiətə olan anti-rasional münasibəti daha da kəskinləşdirir. Təbiət, bütövlükdə, istifadə olunan və israfçılığa məruz qalan xalis materiyaya müncər edilir.

Belə bir durumda həqiqi fəlsəfi əqlin bəşəriyyətə təklif etdiyi səmərəli qulluq həm də ondan ibarət ola bilər ki, zəfər çalmaqda davam edən instrumental, qeyri-humanist düşüncə ifşa olunsun, tərəqqiyə can atan bəşəriyyət **alverçi ruhdan** təmizlənsin. Vacibdir ki, xalqların mütərəqqi inkişafında, ümumən, millətləşmə prosesində başlıca amil olan, bir növ, lokomotiv rolunu oynayan iqtisadiyyat ədalət, hüquq bərəbərliyi, əxlaqi-mənəvi prinsiplər üzərində qərarlaşsın, yalnız sümürücü monopoliya və kompaniyaların, transmilli korporasiya və bankların, imtiyazlı xoşbəxtlərin deyil, bütün dünya xalqlarının, hər bir Allah bəndəsinin maraqlarına xidmət etsin və bu əsasda hamı üçün məqbul qeosiyasi məkanın yaranmasına zəmin olsun. Oliqarxik liberalizmə, ifrat monetarist baxışlar sisteminə, dini ehkamlar səviyyəsində təbliğ və təşviq edilən vulqar sosial darvinizm prinsiplərinə söykənən iqtisadiyyat qaneedici qlobal siyasi arxitekturaya, yeni qeosiyasi məkana zəmin ola bilməz. Bəşəriyyət xalqların mənliyi, onların tarixi-milli kodları, mədəni səciyyəsi ilə hesablaşan, aksioloji tələblərə cavab verən, beynəlxalq münasibətlərdə əmin-amanlığa yol açan yeni davranış kodeksinə və ona təminat verən **sinergetik mahiyyətli praqmatik fəlsəfəyə** ehtiyaclıdır. Dünyanın nicatı qarşılıqlı fayda verən və humanizmin artmasına xidmət edən **qlobal sinergizmdədir.**

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə.F. Dünya problemləri, fəlsəfə və beynəlxalq hüquq // Dünya.Cəmiyyət. Fəlsəfə. Bakı: “Nafta-Press”. 2004.
2. Abbasov Ə.F. Milli fenomenlərin dərki və şərhində adekvat epistemologiya zərurəti // Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Bakı: “Təknur”. 2011.
3. Аббасов А.Ф. Демократия: наличная и должная. Баку: «Адилоглу». 2005.
4. Аббасов А.Ф. Постнеоклассическая эпистемология: необходимость и сущность // Müasir fəlsəfə, elm və

mədəniyyət: postqeyri-klassik epistemologiya. Bakı: “Təknur”. 2011;
5. Журнал «Право и безопасность». 2003, № 3-4.
6. Иноземцев В.Л. Несколько гипотез о мировом порядке XXI века // «Свободная мысль – XXI». 2003, №10.
7. Кучуради И. Философия перед лицом мировых проблем «Вопросы философии». 2004, № 3.
8. Лунеев В.В. Политическая, социальная и экономическая несправедливость в мире и терроризм //«Общественные науки и современность». 2004, № 3.
9. Сардар З., Девис М. В. Почему люди ненавидят Америку? М. 2003.
10. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М. 2003.
11. Тойнби А.Дж. Цивилизация перед судом истории: Сборник /Пер. с англ. – 2-у изд. – М.: Айрис-пресс. 2003.
12. Тойнби А. Дж. Постижение истории. Сборник /Пер. с англ. Е. Д. Жаркова, М., Рольф. М., 2001.
13. Хабермас Ю. Спор о прошлом и будущем международного права. Переход от национального к постнациональному контексту // «Вопросы философии». 2004, №3.
14. Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе. М. 1994.
15. Kemp Peter. XX11 Dünya Fəlsəfə Konqresinin iştirakçılarına müraciət // “Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər” jurnalı. 2008, № 4 (22).
16. http://virtualaz.org/reyler/

Əbülhəsən Abbasov

Geosiyasət və qlobal nizam
(Amerika Birləşmiş Ştatlarının rolu)

İkinci dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sisteminin mahiyyətini şərtləndirən əsaslar 4-11 fevral 1945-ci il tarixli Yalta (Krım) konfransında əldə olunmuş razılaşma ilə müəyyənləşdirilmiş və 17 iyul-2 avqustda keçirilmiş Potsdam konfransında bir daha dəqiqləşdirilmiş və tamamlandırılmışdır. Dünyanın gələcək taleyini, davranış kodeksini müəyyənləşdirən Yalta-Potsdam sistemi, bu iki konfransın prinsip və müddəaları, demək olardı ki, beynəlxalq hüququn özünü şərtləndirirdi. Bu şərtlər daxilində dünya nizamının saxlanması Uilston Çerçillin 5 mart 1946-cı il tarixli Fulton nitqindən başlamış "soyuq müharibə"nin sonuna qədər davam etmişdir. Kommunizmin iflası və SSRİ-nin, sosialist düşərgəsinin süqutundan sonra artıq Yalta-Potsdam sülh sazişlərinin prinsipləri öz təsir gücünü itirməyə başlamış, dünyanın geopolitik mənzərəsində, güclər nisbətində, regional və qlobal təsir dairələrində, nüfuz və iddia zolaqlarında köklü dəyişiklər, qeyri-ənənəvi meyllər, yeni-yeni təfərrüatlar ortaya çıxmışdır.

Ümumi götürdükdə, qlobal tarazlıq, ənənəvi balanslaşdırma qayda və şərtləri pozulmuş, geopolitik güc mərkəzləri, həmçinin, ənənəvi müttəfiqlik və tərəf-müqabillik transformasiyalara məruz qalmış, dövlət, xalq və milli suverenlik müstəvilərində, eynilə, ərazi bütövlüyü, sərhəd toxunmazlığı, siyasi və iqtisadi müstəqillik məsələlərində, xalqların maraq və müqəddaratlarının müəyyənləşməsi problemlərində həlli çətin olan ziddiyyətlər yaranmışdır. Üstəlik də, qalib tərəf, yəni, qlobal kapitalizm, başda ABŞ olmaqla, bu ziddiyyətlərin vaxtında həll olunmasına zəruri səy göstərməmiş, əksinə, bir çox hallarda münaqişə və problemlərin şiddətlənməsinə

yol açmış və şərait yaratmışdır. Nəticədə turbulentlik, qlobal hərcmərclik artmış, lokal, regional və qlobal qarşıdurma və toqquşmalar hədsiz dərəcədə şiddətlənmişdir. Müasir dünya, bir növ, od-alov, qarşılıqlı nifrət və təhdidlər içində can verən varlığa çevrilmişdir və hal-hazırda qlobal xaos vəziyyətində yaşamaq, sanki, bəşəriyyətin mövcudluq üsulu statusunda çıxış edir.

Bir sıra ciddi fikir sahiblərinin, o cümlədən, Corc Sorosun, haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, qlobal gedişatın belə xoşagəlməz, təhlükəli xarakter almasında ABŞ-ın rolu danılmazdır. Böyük resurslara və imkanlara sahib olan ABŞ, "soyuq müharibə"dən sonra yeganə superdövlət və qlobal lider kimi, öz üzərinə düşən tarixi missiyanı – köklü surətdə dəyişmiş dünyada nizamyaradıcı funksiyanı, qlobal siyasi arxitektura yaratmaq vəzifəsini ödəyə bilməmiş, əksinə, ənənəvi mənfəətdar-merkantil rəqabət təfəkkürünün ətaləti məcrasında fəaliyyətini daha da sərt formada davam etdirərək, beynəlxalq davranış kodeksini (mövcud olanı) son dərəcə bərbad hala salmışdır. Hər yerdə və hamı üçün haqların, ədalətin, məqbul rifah halının, ümumi sülhün qərarlaşmasına təminat vermək, qaneedici yeni davranış kodeksinin aparıcı müəlliflərindən olmaq əvəzinə, ABŞ, qlobal hökmran-hakim rolunda çıxış edərək və hətta 1648-ci il Vestfal sülh müqaviləsinin prinsiplərini istədiyi kimi pozaraq, öz eqoistik maraqlarını həyata keçirməyə başlamışdır. Məsələn, Vestfal sazişinə əsasən suveren dövlətin daxili işlərinə qarışmaq olmaz. Son onilliklər ərzində isə biz onu gördük ki, hətta bu prinsip Birləşmiş Ştatlar tərəfindn, apardığı ikili standartlara söykənən siyasətinə uyğun olaraq, dəfələrlə pozulmuş, bir ölkədən demokratiya, insan haqlarının gözlənilməsi tələb edilmiş (çox vaxt da sosial-siyasi təxribat və hərbi güc vasitəsilə), o birisinin isə öz vətəndaşlarına verdiyi zülm-zillət, illərlə davam edən istibdad heç nəzərə də alınmamışdır, məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında, Qətərdə, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, Bəhreyndə

olduğu kimi. Düzdür, bir çox məşhur şəxslər (müasir geopolitikanın apostolu H. Kissinjer, Amerika xarici siyasətinin "qızılquşu" Z. Bjezinski, ABŞ siyasi mühitinin Sergey Kurginyanı – politoloq S.Hantinqton və b.) belə yanaşmanı "geosiyasi realizm"in təzahürü hesab edərək, xüsusi narahatlıq keçirmirlər. H. Kissenjerə görə (**12**), geosiyasi realizmin banisi "dövlətin prinsipləri yox, maraqları var" söyləmiş kardinal Rişelyedir. Bu doktrina, C. Sorosun qeyd etdiyi kimi, *laissez-faire* doktrinası ilə nəsə bir ümumiliyə malikdir: hər ikisində **maraq** subyektin real hərəkətinin motivi elan olunur (**8, s.391**). Laisser-faire doktrinasında subyekt bazarın fərdi iştirakçısıdır, geopolitikada isə onun yerini dövlət tutur. Hər iki doktrina sosial darvinizmin vulqar növünə olduqca yaxındır: yalnız uyğunlaşma qabiliyyəti yüksək olanlar yaşaya bilirlər. Bu üç doktrinanın ümumi məğzi ondan ibarətdir ki, bütün hesablamaların əsasında əxlaqi-etik mülahizələri istisna edən eqoistik maraq durur. Aydındır ki, belə düşüncə və fəaliyyət axarı olduğu halda, hamı üçün məqbul davranış kodeksi, qaneedici yeni dünya nizamı yaratmaq məsələsi daha da qəlizləşir: irəliyə doğru can atan bəşəriyyət, əksinə, geriyə - tənəzzülə, cəhalətə, nizamsızlığa, yeni-yeni qarşıdurmalara sürüklənir; hətta pozitiv inteqrasiyaya vüsət verməli olan **qloballaşma**, faktiki, ümumdünya tarazlığının son dayaqlarını sarsıdır, dünya sərvətlərinin ədalətsiz bölgüsünə rəvac verir, bütün rasional ölçüləri aşan təbəqələşməni, qütbləşməni sürətlə artıraraq, güclülərin gücsüzlər üzərində hökmranlığını möhkəmləndirir, yeni-yeni istismar və qarət formalarını, təhdid və təcavüz texnologiyalarını yaradır.

Fəlsəfəsi bu üç doktrinadan qidalanan qloballaşma hansısa başqa bir nəticə ortaya qoya da bilməz. Onun üçün ayrı-ayrı ölkələr, öz siması, mədəniyyəti, istək-arzusu, tarixi kimlik kodu olan xalqlar yoxdur, şahmat taxtasının üzərində yerləşən peşkalar (piyadalar) var. Bu yazıq günə salınmış peşkaların da ki, yerini və

durumunu başda ABŞ kapitalokratiyası dayanan qlobal kapitalizmin pretorları müəyyənləşdirir – həmin bu doktrinalardan çıxış edərək. "Peşka"ların içində nə baş verdiyi, insanlara verilən zülm-zillət isə ənənəvi və müasir "geosiyasi realizm"i və onun öndərlərini qətiyyən maraqlandırmır. Təsadüfi deyildir ki, dünyanın ən yırtıcı politoloqu Zbiqnev Bjezinskiy özünün məşhur əsərini "Böyük şahmat lövhəsi" adlandırmışdır (**5**).

Əlbəttə, beynəlxalq münasibətlərə dair elə baxışlar da mövcuddur ki, əxlaqi-mənəvi mülahizələr, insani amillərə qayğılı yanaşma tələbləri irəli sürülür. Əfsuslar ki, hələlik, bu cür yanaşmalar sadəlövh, idealistik, reallığa cavab verməyən nəzəriyyəçiliyin ifadəsi sayılır və praktikada nəzərə alınmır. Geosiyasi realizm öz ənənəvi diqtəsini daha böyük təkidlə yeridir və hər şey, yenə də, ifrat eqoizmə xidmət edir. Bu isə o deməkdir ki, mövcudluq naminə başqalarını qurban verməlisən, kimlərəsə və nələrəsə ziyan yetirməlisən. Günbəgün universallaşan və dövlətlərin fəaliyyətində aparıcı yer tutan belə davranış forması ilk baxışdan nə qədər təbii görünsə də, son nəticədə, müasir bəşəriyyətin öz-özünə sui-qəsdi, intiharı deməkdir. Belə olduqda, tanınmış yazıçı-alim Stanislav lemin hələ 2001-ci ildə söylədiyi kimi, bütövlükdə bəşəriyyət üçün gələcək qaranlıq görünür (**9**).

Qlobal qaydasızlığa rəvac verən bu "Geopolitik Qayda"nı soyuq müharibədən sonra yalnız bir dövlət – indiyə qədər özünü azad dünyanın lideri kimi təqdim etməyə çalışan ABŞ poza bilərdi. Tarix ona bu şansı və imkanı vermişdir. Bu fövqəldövlət isə vaxtında öz üzərinə düşən rolu, tarixi vəzifəni anlaya bilmədi və yaxud anlamaq istəmədi; amerikalılar üçün köklü surətdə dəyişmiş bəşəri-tarixi situasiya dərkolunmaz qaldı. ABŞ, azad dünyanın lideri olmaq əvəzinə, qlobal hökmranlığa can atdı, bəşəri tərəqqiyə yardımçı olmaq əvəzinə, özü bir pərsəngə çevrildi, həm dünyada pərxaşlığı, hərc-mərcliyi, qarşılıqlı nifrət və düşmənçiliyi görünmə-

miş həddə çatdırdı, həm də dünya xalqlarında "demokratiya ocağı"na olan inamı tamamilə tükəndirdi, özü-özünü nüfüzdan saldı. Bir çox ölkələrdə insanlar yeni, "müasir" avtoritar və hətta despotik rejimlərin girovluğuna verildi. Demokratiyanın və insan haqlarının universallığından dəm vurmağı sevən cənablar, dünya xalqlarını bütün zəruri hüquqlardan məhrum etdilər, o cümlədən, öz hakimiyyətlərini formalaşdırmaq hüququndan.

Son nəticədə, qeyd edim ki, ABŞ hökümətinin apardığı siyasət elə amerika xalqının özünü də ciddi narahat etməyə başladı, geniş kütlə ilə elita arasında ziddiyyətlər, özgələşmə sürətlə artdı, elita və cəmiyyət bir-birinə qarşı dayanan qüvvələrə çevrildilər. Bu tendensiyanı hətta S. Hantinqton da etiraf etməli oldu : "XX əsrin sonunda ABŞ hökümətinin siyasəti get-gedə daha çox amerika xalqının istək və gözləntilərinə cavab vermirdi"(**11, s. 518**). O, eyni zamanda, belə bir həqiqəti də – amerika cəmiyyətinin mənəvi eroziyasını, vətəndaş cəmiyyətinə xas olan əhəmiyyətli təzahürlərin itirilməsini – etiraf etmək məcburiyyətində qaldı (**11, s. 535**).

Bu etirafda Hantinqton tək deyil, bir çox tanınmış simalar (Robert Patnem, Daniel Patrik Moyniqan, Maykl Sendel, Patrik Bükenin və b.) amerikalıların parçalanmış millətə çevrildiyindən, ABŞ-ın mənəvi deqradasiyasından, onun təhsil standartlarının və əxlaq-davranış normalarının alt-üst olmasından yazırlar. Yaranmış vəziyyətdən narahat olan mütəxəssislərdən bəziləri çıxış yolunu, problemlərin həllini daha çox din amilində, konkret olaraq, cəmiyyətdə dinin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasında görürlər. "Yalnız din itirilmiş dəyərlərin bərpasını təmin edə bilər!" deyirlər.

Ümumiyyətlə, dinə müraciət, xüsusən də təlatümlü dövrlərdə, həmişə tarixi gedişata xarakterik olmuşdur. Biz bunu indi post-sovet cəmiyyətlərinin timsalında da görürük. Lakin məsələ ondan ibarətdir ki, dinin aksioloji baxımdan gətirə biləcəyi fəzilətlərin qarşısını məhz yuxarıda qeyd etdiyim qlobal siyasi və geopolitik

paradiqma alır. Hətta deyərdim ki, nəinki alır, həm də, bir tərəfdən, din amilindən məkri sui-istifadələrə yol açır, digər tərəfdən, dini baxışlarda, şüurda radikallaşmanı gücləndirir, birgəyaşayış mədəniyyətini, altruistik məqamları, dialoq və qarşılıqlı anlaşma mühitini daha da kövrək, dayanıqsız edir. Beləliklə də insana və insanlığa qarşı olan təhlükəli durum daha da məşum, fəlakətli xarakter alır. Məsələ ondadır ki, bütün bəşəri dinlərin məğzini ədalətə, haqqa çağırış təşkil edir. Bu tələb və çağırışlar isə ifrata varmış, dərin böhran yaşayan qlobal kapitalizmin məzmun-mahiyyətilə, onun merkantil maraq və hədəflərilə heç cür uzlaşmır.

Burada hörmətli oxucuların diqqətini bir vacib məqama yönəltmək istərdim. Mən qətiyyən o fikirdə olmamışam ki, "soyuq müharibə"dən sonra birbaşa yeni stabillik forması, qaneedici dünya nizamı yaranacaq. Belə gözləntini mürəkkəb sistemlərin dialektikası, mürəkkəblik fəlsəfəsinin ortaya qoyduğu prinsiplər təkzib edir. Əsas müddəa bundan ibarətdir: ənənəvi stabillikdən (nizamdan) bilavasitə və birbaşa yeni, qeyri-ənənəvi stabilliyə (nizama) keçid mümkün deyil, sistem mütləq hansısa turbulent rejim yaşamaq məcburiyyətindədir. Köhnə və yeni stabil durumlar arası ənənəvi nizamın, balans qaydalarının pozulması, təlatüm (fluktuasion) laylarının və xaotik fəallığın artması labüddür. Bu keçid mərhələsində, adətən, sistem bir çox "reallaşma kanalları", imkanlar və ehtimallar divergensiyası ilə üzləşməli, seçim etməli olur. Müfəssəl nəzəri zəminlər, arqumentləşmiş məfkurəvi istiqamət və hədəflər olmadıqda, yəni subyekt-aktorların qeyri-kamilliyi şəraitində, sistemin vəziyyəti, ümumən, daha da dramatik xarakter alır. Hətta istisna deyil ki, sistem geridönməz fəlakət kanalına düşsün. Burada söhbət, əlbəttə, ilk növbədə ictimai-qlobal, yəni, canlı sistemlərdən gedir ki, bütün bu təfərrüatlar barədə mən hələ 1990-cı ilin əvvəlində rus dilində nəşr edilmiş "**Mürəkkəblik. Zaman. Sinergetika: mürəkkəbliyin və mürəkkəb sistemlərin**

inkişafının ümumnəzəri təhlili" kitabında yazmışdım. Həmin kitabda ciddi arqumentlərdən çıxış edərək həm çağdaş mərhələyə ("yenidənqurma" dövrünə) dair, həm də gələcəyə doğru təkamüllə bağlı zəruri bildiyim təklif və tövsiyələrimi irəli sürmüşdüm. Bu təklif və tövsiyələrin, ortaya qoyduğum qənaətlərin cəmiyyətin və dövlətin idarə edilməsində, aparılan siyasətdə nəzərə alınmasının faydalı ola biləcəyini düşünərək, kitabın nüsxələrindən hətta bizim o vaxtkı siyasi fəallara da göndərdim. Əfsuslar ki, gözləntilərim puç oldu, tam laqeydliklə üzləşdim. Görünür, hay-küylü zəmanə şəraitində onların hansısa nəzəriyyə ilə, alim tövsiyələrilə tanış olmağa vaxtları və həvəsləri yox imiş. Oxusaydılar, bəlkə də, yeni qaneedici stabilliyə aparan reallaşma vektorunun müəyyənləşməsində daha düzgün və qabiliyyətli hərəkət etmiş olardılar.

Bu gün vəziyyət o həddə gəlib çatıbdır ki, dünyanın taleyinə dair qərarlar hökümət kabinetlərindən çox, transmilli korporasiya və bankların ofislərində qəbul edilir. Adi görünən bu hal, əslində, dövlətlərin, xalqların, millətlərin, həmçinin, fərdlərin suverenliyinin nə qətar öz mahiyyətinə cavab vermədiyini sübut edir. Hətta superdövlət olan ABŞ –ın özünə gəldikdə, onun dövlət və millət suverenliyinin, eynilə, amerika cəmiyyətində xalqın və şəxsin suverenliyinin şübhə altında olduğunu anlamaq çətin deyil. İndi, görün, digər ölkələrə nəzərən vəziyyət necədir! Aydındır ki, suverenliyə (hər dörd mənada – dövlət, millət, xalq və şəxsiyyət müstəvilərində) ciddi təhdid varsa, milli hökümət, xalqların azad seçimi, demokratik yolla hakimiyyətin formalaşması, mənbəyini xalqdan alan hakimiyyət kimi ifadələr, siyasi məkrə xidmət edən aldadıcı məfhumlara çevrilərək, heç də reallıqla uzlaşmır.

Problematikliyin ciddi bir tərəfi ondan ibarətdir ki, dünyanın necə və cür olmasında yalnız durmadan artan gəlir motivlərini rəhbər tutan transmilli banklar və korporasiyalar başbilənlik edirlərsə, deməli, ayrı-ayrı dövlətlərdə kleptokratiyala-

rın (qısaca desək, oğrular hakimiyyətinin) qərarlaşması qaçılmazdır. Transmilli qurum və şəbəkələr, bir qayda olaraq, kleptokratik hakimiyyətlərlə özlərini daha rahat hiss edirlər, çünki tamah və acgözlükdən qaynaqlanan maraqları yaxşıca təmin olunur. Əlbəttə ki, faydalanma qarşılıqlıdır! Əsasən transmilli lokomotivlərin vasitəsilə minbir həmlə və fırıldaqla hakimiyyətə gəlmiş kleptokratiya, elə həmin qüvvələr tərəfindən də himayə altına alınır və qorunur. Oğru, quldur və dələduzlardan formalaşdırılan kleptokratik hakimiyyət xalqın iradəsilə seçilib, təşkil olunmadığından, ümumiyyətlə, vətəndaşlar qarşısında məsuliyyət və cavabdehlik daşımır. Ən yaxşı halda, kleptokratiya xalqın adından danışır, milli maraqların keşiyində dayandığını bəyanlayır, bir sözlə, imitasiya və manipulyasiyaya gen-bol yer verir, insanları illüziyalar, qəlibləşmiş yalan və uydurmalar, ehkam və əfsanələr aləmində var-gəl etməyə, çaş-baş qalmağa və son çıxış yolu kimi kapital lotuları tərəfindən cızılmış "yeganə və düzgün kurs"u alqışlamağa və dəstəkləməyə vadar edir. Üstəlik də, insanlar ağır maddi sıxıntılar, sosial qayğılar məngənəsində cəhənnəm əzabı çəkməli olur.

Başqa demokratik ölkələrlə əməkdaşlıq səviyyəsində keçmiş sosialist ölkələrində, o cümlədən, postsovet respublikalarında, demokratiyanın və bu demokratiyaya söykənən milli konsolidasiyanın, hüquqi dövlətin əsaslarını formalaşdırmaq, açıq cəmiyyət quruculuğuna aparan yolları təmizləmək və abadlaşdırmaq, irtica meyllərə, istibdad rejimlərə (merkantil maraqlardan çıxış etmədən və fərq qoymadan!) qarşı birmənalı mövqe qoymaq və mütərəqqi qüvvələri əməli surətdə dəstəkləmək əvəzinə, ABŞ özünə yeni düşmən obrazı yaratmağa girişdi. Köhnə **təfəkkür ətalətindən** azad ola bilməyən fövqəldövlət, ehtimal ki, belə də hərəkət etməliydi: dağılmış Sovetlər İttifaqının yerini yeni, nəsə məşum bir qüvvə tutmalı idi! ABŞ-ın yeni hədəf-düşmən axtarışı həm onun özü, həm də bütün dünya üçün "yeni təfəkkür"ün qərarlaşmasını

əngəlləmiş oldu. Yox, yalnız yeni təfəkkürün inkişafını əngəlləmədi, reallığın özünü, bəşəri durumu daha da eybəcər, dözülməz vəziyyətə saldı. O dərəcədə ki, ölkələrin, xalqların demokratiyaya, açıq cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğuna olan arzuları tükəndi, ayrı-ayrı dövlətlər və hətta qitələr bir-biri ilə amansızcasına vuruşan despotik rejimlərin və radikal qruplaşmaların məkanına çevrildi. İndi, K. Marksın anlayışları ilə desək, ictimai şüuru müəyyənləşdirən ictimai varlıq olduqca eybəcərdir.

25 il ərzində ABŞ-ın axtardığı və yaxud, ixtira-inşa etdiyi yeni düşmən nə oldu? Bu, adını özü qoyduğu "islam terrorizmi" oldu! Özünün uzunmüddətli əlaltısı, hətta deyərdim ki, sadiq köləsi, ifrad müstəbidliyi ilə fərqlənən Səudiyyə Ərəbistanının və Qətər əmirliyinin canfəşanlığı, təşkilati, maliyyə və ideoloji dəstəyi ilə ortaya çıxartdığı "islam terrorizmi"! İndi bu terrorizmin, ABŞ-a və onun yaxın müttəfiqlərinə zəruri olan (qlobal düşüncələrinə görə!) düşmən cəbhəsinin önündə İŞİD gedir. Artıq dünya mediasında, internetdə dəlil-sübutlar ortaya qoyulur ki, sən demə, İŞİD-in vaxtaşırı nümayiş etdirdiyi "başkəsmə əməliyyatları" da, əsasən, elə düşmən inşa edənlərin öz studiyalarında çəkilir. "İŞİD mifinin sirri çözüldü - terror təşkilatının videoları ABŞ-dakı studiyalarda çəkilir"- bu başlıqla 31.07.2015-ci il tarixində "Strateq.az" saytında da maraqlı yazı gedib.

Səudiyyə Ərəbistanının İŞİD-in maliyyələşdirilməsində oynadığı rol elə müsəlman ölkələrinin bəzi nüfuzlu şəxsləri tərəfindən dəfələrlə səsləndirilib. Məsələn, 17 oktyabr 2014-cü ildə Tehranda cümə namazına başçılıq edən Əyətullah *Əhməd Hatəmi* Səudiyyə Ərəbistanının xarici işlər naziri, şahzadə *Səud Əl-Feysal*-ın bəyanatına ("İran Suriyada, İraqda və Yəməndəki problemin bir parçasıdır və o, özünün «işğalçı qüvvələrini» bu üç ölkədən çıxarmalıdır") cavab olaraq bildirib: «Səudiyyə Ərəbistanının xarici işlər naziri deyir ki, İran problemin həlli yox, onun bir hissəsidir. Bu,

çox qəribə səslənir. Hamı bilir ki, İŞİD sizin neft dollarlarınızla yaradılıb. Hamı bunu da bilir ki, İslam dünyasında hər bir terror aktını səudlar maliyyələşdirir. Həqiqət bundan ibarətdir ki, siz problemin bir hissəsi yox, onun hamısısınız!» (**4**).

Dünya ictimai fikrində belə bir baxış da yayılmaqdadır: Birləşmiş Ştatlarla yanaşı, "islam terrorizmi" xofunun yaradılmasında Böyük Britaniya və İsrailin kəşfiyyat, media orqanlarının, biznes strukturlarının, xüsusən də dünya sionizminin rolu az olmamışdır. Rusiyanın həm siyasi, həm də ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət adamları sırasında da bu baxış kifayət qədər qərarlaşıb. Rus elitasının bir çox nümayəndələri tərəfindən, bəzən açıq-aşkar deyilməsə də, sionizmin "qara işlər"də rolu qeyd edilir. Bəziləri isə məsələnin məğzini "masonçuluq", "gizli dünya dövləti", "Sion müdriklərinin proqramı" kimi mövzusulara yönəldirlər. Azərbaycan ictimai fikrində də, xüsusən, qlobal proseslərin mahiyyətini dərindən anlamayanlar içərisində, oxşar qənaətlər dolaşmaqdadır. Bu da təbiidir, belə ki, ağıl işlədib, zəhmət çəkib nəyinsə məna-məzmununu araşdırmaqdansa, Hitlersayağı bütün bəlalarda yəhudiləri suçlamaq qat-qat asan və bəzən də sərfəlidir. Bunu deyərkən, əlbəttə ki, spekulyativ-sələmçi maliyyə kapitalizmin fəaliyyətində qatı və məqsədli sionistlərin aparıcı rolunu, onların rəhbərliyi ilə yaradılıb iş görən qurum-şəbəkələrin, sirli güc mərkəzlərinin mövcudluğunu danmaq fikrində deyiləm. Və bununla da razılaşaq ki, ABŞ-ın vitse-prezidenti Cjo Baydenin söylədiyi kimi, "yəhudi olmadan da sionist olmaq olar". Yeri gəlmişkən, elə həmin Bayden hələ 1996-cı ildə dünya ictimaiyyətinə belə bir mesaj vermişdir: "Yaxın Şərqlə bağlı ABŞ-ın xüsusi layihəsi var". Sonralar böyük demokratiya təmtərağı altında həyata keçirilmiş və keçirilən bu layihənin nədən ibarət olduğu artıq çoxlarına aydındır: qlobal kapitalizmin yaratdığı böhran-fəlakətdən "qızıl milyard"ın xeyrinə qurtuluş naminə dünyanı yenidən formatlaşdırmaq və bu prosesin

alovlandırmaqda olduğu məşum sobaya, yanacaq əvəzi, başqalarını, ilk növbədə, müsəlmanları, onlara məxsus resursları atmaq! Böyük qəddarlıq və amansızlıqla reallaşdırılan bu layihələrə "bəs, müsəlmanların özləri niyə yem olurlar, tələyə gözüyumlu düşürlər?" sualı da əsaslıdır. Tam təfərrüatı ilə bu haqlı sualı cavablandırmağı burada mümkünsüz sayıram, ayrıca yazıya ehtiyac var. Sadəcə, bir məqamı diqqətə çatdırmaq istəyirəm:

Uzun əsrlər boyu, min il ərzində, XI əsrdə yaşamış Əbülhəsən Bəhmənyardan sonra, islam dünyasında, demək olar ki, professional fəlsəfə əməlli-başlı inkişaf etməyib. Professional fəlsəfənin mövcudluğu, hər şeydən əvvəl, özündə ontoloji, qnoseoloji, metodoloji, məntiqi, aksioloji məqamları ehtiva edən epistemoloji sistemin hazırlanması ilə şərtlənir. Bu zəruri iş isə Ə. Bəhmənyardan sonra, fikrimcə, qaneedici səviyyədə görülməyib. Əlbəttə ki, bunun da öz səbəbləri olub (burada da ayrıca söhbətə ehtiyac var!). Professional fəlsəfəsi olmayan coğrafiyada, məmləkətdə və yaxud regionda, necə deyirlər, başqa elmlər – riyaziyyat, fizika, kimya, biologiya, məntiq, hüquq, psixologiya, sosiologiya, siyasətşünaslıq və s. başsız qalır, yetimə çevrilir. Nəticədə elmi-texniki-texnoloji inkişaf tükənir, elmi idraki güc zəifləyir, ictimai həyatın bütün sahələri bərbad vəziyyətə düşür, düşdükcə də bəndələri, insan toplumlarını entropiya vektoru üzrə tənəzzülə sürükləyir; bir qayda olaraq, destruksiyaya və hərc-mərcliyə yol açır, hətta xalqların xarakterinə, insani keyfiyyətlərinə olduqca mənfi təsir göstərir. Professional fəlsəfəsi olmayan bu məkanlarda, aydındır ki, ictimai elmi paradiqmaların hazırlanmasından, qaneedici idarətmə fəlsəfəsinin mövcudluğundan və fəaliyyətindən danışmaq belə əbəsdir. İdarəetmə, elmi-fəlsəfi əsaslardan çox, dini-mifoloji amillərə, niyyət və arzulara, bu çərçivədə ənənəviləşmiş vərdişlərə, yanaşmalara söykənməli olur. Beləliklə də, ehkamçılıq, müstəbidliyə meyllik, kütləvi itaət psixozu, təhdidetmə və fərdlərə qarşı düşü-

nülmüş basqı, terror, yaltaqlıq və riyakarlıq, məmur özbaşınalığı, vəzifədən sui-istifadə, sosial qeyri-bərabərlik, haqsızlıq və qəddarlıq idarəetmənin ayrılmaz ünsürlərinə çevrilirlər. O da həqiqətdir ki, belə "idarəetmə fəlsəfəsi" ilə yaşayan cəmiyyətlər həm bəşəri, həm də ictimai inkişaf, elmi-texniki-texnoloji nailiyyətlər, insani-intellektual kapitalın formalaşması baxımından yalnız son cərgədə addımlaya bilərlər. Belə olduqda, onların mürəkkəbləşən geopolitik oyunda zəif düşməsi və uduzması da təəccüblü deyil. Uduzduqcan da günahı, ilk növbədə, kənarda axtarmaq, "masonların qəsdi"nə istinad etmək bir dəb halını alır.

Xoşbəxtlikdən bu cür qənaətlərə qarşı mövqe bildirənlər də az deyil. Məsələn, Rəsul Quliyev 30 iyul 2015-ci il tarixli "Azpolitika.info" saytında verilmiş müsahibəsində belə deyir: "Dövlətlər hansısa qüvvələr tərəfindən deyil, öz maraqları ilə idarə olunurlar (bu fikrin özünü, məncə, mütləqləşdirmək düzgün deyil, çünki obyektivliklə uzlaşmır, kifayət qədər misal göstərmək olar ki, idarəetmədə məhz hansısa qüvvələrin marağı dövlət maraqlarını kölgədə qoyur – Ə.A.). Bəzi addımları atmaq o maraqlar baxımından vacib şərtə çevrilir və hakimiyyətdə kimin olmasından asılı olmayaraq, o addım atılır. Dövlət maraqlarını isə onun geopolitik mövqeyi, iqtisadi, hərbi gücü və bu komponentlərin tələbləri, əhalinin sosial-mənəvi xarakteri, ittifaqda olduğu blokların tələbləri və sairə kimi bir sıra amillər müəyyənləşdirir. Bəzən biz bu amilləri bilmədiyimizə görə miflər uydururuq. Ümumiyyətlə, insan anlamadığı proseslərlə qarşı-qarşıya qalanda əfsanə uydurmaq qabiliyyətini ortaya qoyur. Bütün miflərin yaranma səbəbi məlumatsızlıqdır. İnsan oğlu hər şeyin rahatına qaçır. Anlaya bilmədiyi hadisələrin gerçək səbəbini araşdırmaq çətin olduğundan daha rahat yola baş vurur və əfsanələr yaradır. Hesab edirəm ki, "dərin dövlət", "masonçuluq" və sairə kimi miflər də bu cür bilgisizlikdən törəyən əfsanədir" (**3**).

Bununla belə, dünya xalqlarının başına gətirilən bəlalarda, açıq-qşkar təşkil edilən həmlələrdə birləşdirici "ümumi məxrəc" rolunda kim və ya nə çıxış edir sualını da təbii saymaq zorundayıq. Nüvə nədən ibarətdir? Qlobal kapitalizmin pul-gəlir ideologiyası, qazanc və istismar həvəsi? Bəlkə də bu statusda transmilli korporasiya və banklar, onların sirli və məşum qlobal şəbəkələri öz fəaliyyətlərini qururlar və bu gün də mənfəətdar-məkrli strategiyalarını həyata keçirməkdədirlər?! Ola bilərmi ki, bu ümumi impulsu verən, Vladimir Bukovskinin birmənalı vurğuladığı kimi, müasir solçuların qlobal birliyidir? Hər halda, azad mətbuat, fikir azadlığı, insanların təbii haqları kimi universal fenomenlər baxımından bu cür sualların qoyulması və cavablandırılması məqbul sayılmalıdır!

Bəlkə, toxunulmaz cənablar insanları mılumatsız qoyub, yeni-yeni əfsanələrin yaranmasını istəyirdilər? Əfsanələrə dözmək olar, ancaq son nəticələr heç də ürək açmır: demək olar ki, artıq nə Əfqanıstan və İraq, nə Suriyə və Liviya adlı dövlətlər var; üstəlik də, bu ölkələrdən Avropaya doğru axan insan seli, yurd-yuvalarından baş götürüb qaçanların faciəsi humanitar fəlakətin hansı dərəcəyə çatdığını əyani surətdə göstərir. Ola bilərmi ki, əfqan xalqı, ərəblər, ümumiyyətlə, müsəlmanlar öz dövlətlərinin dağılmasını, ölkələrinin viranə qalmasını istəyirdilər? Bu qədərmi onlar suiqəsdə meyllidirlər? Yox, belə deyilsə, deməli mühüm, köklü bir səbəb var! Gəlin onu axtaraq, tapaq, göstərək, səmimi surətdə bəyan edək, əks halda sionizmi də, masonçuluğu da gündəmə gətirən, bu mövzuları hallandırıb kütləviləşdirənlərin sayı çoxalacaq, həlli çətin problemlər isə daha da artacaq və qəlizləşəcək. Neçə ki, xalqların yaşayışına dair taleyüklü suallar cavablandırılmayıb, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hamı üçün məqbul trend ortaya qoyulmayıb və müvafiq tədbirlər görülməyib, əfsanələrin, uydurmaların, antisemitizm və neofaşizmin yayılmasına, hətta

Avropanın özündə Adolf Hitlerin atasına rəhmət oxunulmasına təəccüblənməməliyik.

Yadımdadır, 1991-ci ildə ata-Buş demişdi: SSRİ-nin dağılması bütün dünya üçün böyük fəlakət ola bilər. Proqnozunda o, heç də yanılmadı, ancaq fakt ondan ibarətdir ki, ondan sonra gələn ABŞ prezidentləri, o cümlədən, doğma oğlu Corc Buş, bu fəlakətin baş verməsində müstəsna rol oynadılar, köklü dəyişmiş situasiyada yeni dünya üçün qaneedici bir nizam proyekti reallaşdırmaq əvəzinə, olan-qalan nizamı da alt-üst etdilər, bir tərəfi (kommunist yuristdiksiyası!) əldən çıxmış və havada qalan Yalta-Potsdam sistemini rasionallıq səviyyəsində yeniləşdirmək zərurətini kənara ataraq, “amerika milli maraqları” şüarı altında sırf öz dar maraqlarını, merkantil niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar, keçmiş Sovetlərin nüfuz və təsir dairəsindən uzaqlaşan, çıxan ölkələri “demokratikləşmə” trendi vasitəsilə ələ keçirməyə, yeni istismar məkanlarına çevirməyə girişdilər. Bu məqsədlə ən qatı müstəbidləri, hakimiyyətə və sərvətə ifratcasına vurğunları, hətta patoloji cinayətkarları belə, mafiya bosslarını, ümumiyyətlə, elementar insani dəyərlərlə hesablaşmayanları ayrı-ayrı ölkələrdə hakimiyyət başına gətirməkdən də çəkinmədilər. “Demokratiya” silahı vasitəsilə məhz demokratiyaya qarşı canfəşanlıq qurdular.
Ac inəyə ot əvəzinə köşən verənin yaşıl şüşəli eynəkdən istifadə etdiyi kimi, ABŞ da, eynilə, kapital dünyasının öndəri qismində, qlobal yalana, hiyləyə meydan verdi. Bu yolda ən rəzil, qeyri-insani üsul və vasitələrə əl atdı, kəmsavad-radikal millətçilərdən, dini fanatiklərdən, bəsit instiktlərdən, kütlə psixozundan, lümpenproletar hay-küyündən istifadə etdi, elementar savadı, məsuliyyət və vicdanı, idarəetmə-administrativ potensialı olmayan “siyasətçi”lər sürüsü ortaya çıxartdı. Bu “zapal-zaryad”la hətta Avropanın mərkəzində indiyə qədər heç də pis durumda olmayan Yuqoslaviyanı içindən zəhərlədi, şam-şum etdi, parça-parça edib tarixdən

sildi; öz çirkli niyyətləri naminə böyük bir ölkəni bombardman etməyi də ABŞ-ın "sivil və mədəni" siyasətinə rəva bildi. Amerikasayağı **qloballaşma**, faktiki, amerika kapital elitasının heç bir məhdudiyyət qoyulmadan daha da sərvətləşməsi naminə adi **lokallaşmadan** ibarət oldu!

Aydındır ki, bu qlobal miqyaslı fitnə-fəsadı, yalan və qəddarlığı, görünməmiş qarət və istismarı, insan varlığına qarşı çevrilmiş siyasi lotuluğu, dələduzluğu ört-basdır və davamlı etmək üçün "yeni insan" (**debiloidlər**) istehsalı bu mənfur strateqlərin proyektlərində önəmli yer tutmalı idi. Bunun üçün isə, şükürlər olsun, artıq "mədəni qloballaşma" deyilən nəsnə öz işini görürdü, mədəniyyətlərin homogenləşməsi, asosial xarakter alması, minilliklər boyu xalqları ayaq üstə saxlamış ictimai normaların, adət-ənənələrin, pozitiv dəyərlərin aradan götürülməsi artan sürətlə reallaşırdı. İndiyə qədər ibtidaidən – aliyə doğru cərəyan edən bəşəri təkəmül, əksinə, alidən – ibtidaiyə, bəsitə doğru həyata keçirilirdi. Bu qlobal təntənəni daha etibarlı etmək, az-çox düşünən beyinləri də sarsıtmaq, destruksiyaya uğratmaq məqsədilə, əlbəttə ki, mədəniyyəti və incəsənəti, elmin özünü qarət və talan olunan ölkələrdə, elə lap Amerikanın və Avropanın özündə, pozğun şoumenlərin, sırtıq, həyasız şarlatanların ixtiyarına vermək, xalqlara yeni peyda olmuş "ulduzlar"ı ("yazıçı", "şair", "müğənni", "rəssam"... və "akademik"ləri) sırımaq lazım idi. Bəxtəvərlikdən, Avropanın mərkəzindən – Fransadan – bəşəriyyətin qara gününə bəraət verən, mədəniyyətin və mənəviyyatın boğazlanmasına çıraq tutan supermodernist cərəyan – **postsrukturalizm** – dünyaya yayılmaqda idi. Bir sözlə, **debiloidlər istehsalı** üçün hansısa fəlsəfi "izm"ə ehtiyac qalmırdı.

Onsuzda (alim-tədqiqatçıların 25 il bundan əvvəl apardıqları araşdırmalara əsasən deyirəm) Yer kürəsinin üzərində yaşayanların 80 faizindən çoxu, yumşaq desək, ağıl cəhətdən qüsurlu idilər. Belə

ki, məntiqi, yəni, rasional təfəkkürə malik deyildilər, hissi düşüncə ilə yaşayırdılar; hansısa mühüm hadisəyə münasibətdə səbəbləri aşkarlamaq, gedişatı proqnozlaşdıra və bütöv mənzərə yarada bilmək iqtidarında deyildilər. Bu "təfəkkür" müqabilində də onların aksioloji imperativləri müəyyənləşirdi: canıma, malıma, tayfama nə faydalısa, onu edim, dəbdə olan axına, cərəyana, sürüyə qoşulum, özümə və ailəmə sərfəlidirsə, lap qatı kommunist və yaxud cəbhəçi, demokrat, millətçi, liberal olum, hər bir rejimlərdə, yağdan bıçaq kimi keçərək, ayaq üstündə, at belində "будь готов!" olum, yıxılanı, gücsüzü baltalayım, lazımdırsa, "düşmənlər"ə işgəncə verim, onları – şikəst, övladlarını – bədbəxt edim, ailələrini – dağıdım, dərindən düşünən vicdanlı beyinləri bəribaşdan qapazlayım və əzim. Üstəlik də, milləti vətənpərvərliyə, birliyə, həmrəyliyə, dövlətçiliyə çağırım, qanundan, ədalətdən danışım!

*"Görünən dağa nə bələdçi" deyirlər, bəşəriyyətin başına açılan bu qədər məşəqqətlərdən sonra, məgər, düzgün olmazmı ki, etiraf edək: nəsə "***qlobal loxotron***"a bənzər bir mütəşəkkil qüvvə bu dünyanı viran etməkdə, xalqların gününü qara əysiyə bükməkdədir. Əməlli-başlı loxlaşdırma siyasəti, yəni "bıdlo"ya, "debil"ə, "zombi"yə çevirmə işi aparılır. O dərəcədə azart-həvəslə və məqsədli aparılır ki, hələ idarəetmə və hüquq-mühafizə sistemini demirəm, artıq elm-təhsil-maarif-mədəniyyət sistemini ayaq üstə yox, başı üstə saxlamaq, yerlibazlıq və tayfaçılıq, rüşvət və korrupsiya, yalan-böhtan və fırıldaqçılıq, yaltaqlıq və simasızlıq ocağına çevirmək, xüsusən də "mən də varam" deyən müsəlman ölkələrində, dəb halını alıb və kütləviləşib.*

Bəli, loxotronşiklərin kimliyini dəqiq bilməsək də loxotronun var gücü ilə işlədiyi, "debiloid"lərin yetişdirilməsi danılmazdır. Gənclər bir yana qalsın, 60-ı, 70-i keçmiş yazıçı, şairlər tanıyıram ki, 120 manat pensiyalarilə bir komada can verirlər, ancaq özlərini əməlli-başlı dəlixanadakı "Yuliy Sezar", "Napaleon" kimi

aparırlar; əldən-ayaqdan düşən həkim-psixiatrların "ağıl duası"nın bir xeyri olmadığı kimi, bu yazıqları, "müstəqillik və azadlıq"dan meyxoş olmuş bu bəndələri qandırmaq olmur. Faciələrini az-çox qananlar da deyirlər: "Az qalıb, artıq imam Sahib-Zaman zühur etməkdədir, gəlib hər şeyi yerbəyer edəcək". Dibi olmayan cəhənnəm quyusuna kəllə-mayallaq gedən bu bəxtəvərlərdə huri-mələklər məskanı cənnətə olan vurğunluq qravitasiya gücündən də betərdi. Özü də, kimi qımıldadırsan, cüppulu manısdan, estrada amazonkası-kurtizankasından tutmuş, sifəti saralmış-bürüşmüş, it günündən vaxtsız qartmış, sual işarəsinə dönmüş şairə kimi, hamı vergili olduğundan dəm vurur: "Bu, məndə Allah vergisidi"- gecə-gündüz radioda, ekran-efirdə elə hey bu cür fikirlər dolaşmaqdadır. Alman, ingilis, yapon gündə bir ixtira edir, yeni texnika-texnologiya növü, sosial paradiqmalar yaradır, ancaq özünü İlahi qüvvənin bəxşişi saymır, başını sallayıb işini görür. Bizdə isə artıq siyasətçilərin də bəzilərinin başı tərpənib, hətta mexanika-fizika, kosmologiya-astrofizika sahəsində Nobel mükafatına özlərini layiq bilirlər – Allah vergisinin və fitri istedadın qıcqırmasından! Şeriyatı-ədəbiyyatı, mədəniyyəti, siyasəti bu cür düşüncələrlə yaşayan, elmi-təhsili-incəsənəti "vergili akademik"lərin, "vergili sənətkar"ların girovunda qalmış toplumun, görəsən, gələcəyini nə gözləyir? İmam Sahib-Zaman zühur etsə belə, onun nəyinə lazımdır bu zay olmuş bəndələr, bu debiloidlər! Təzəsini dünyaya gətirmək daha asan və ədalətli olmazmı?! Bir sözlə, deyəsən, Allah-Təala indiki sivilizasiyanı bir yağ-şor dümbəyi kimi büksəb tarixə yem edəcək.

Bütün əcaibləri müşahidə etdikcə məndə belə qənaət yaranır: robot düzəltmək üçün heç də, ənənəvi olduğu kimi, dəmirə-plastikə, mürəkkəb elektron sxemlərə müraciət etməyə ehtiyac yoxdur. Artıq sosiallığını itirmiş bioloji varlıq – canlı "adam" kifayətdir. Bundan yaxşı robot! – Yesin, içsin, özəl

kanallarımızın şoularından ləzzət alsın və bir qram biliyə, ağıla, vicdana, abır-həyaya malik olmasın. Görəsən, aşağısı olub, yuxarısı olmayan bu bəxtəvərlərə kimsə yiyə çıxacaqmı? Nəyinə lazım, o kimsənin işi-gücü az olacaq ki, cənnət arzusunda bulunan yarımadamcıqlara yenidən zövq, mərifət, fəzilətlər aşılasın, ağıl-kamal bəxşiş etsin! Biri digərinin qıçını dibindən çəkib çıxardanların özlərinə də, əslində, bu, lazım deyil. Genetik-ilkin etik imperativlər çoxdan deformasiyaya uğrayıb. Qoy, gedib yeni-yeni top-şoular və yaxud əldəqayırma partiya filialları, dublikatları yaratsınlar, güya vətəndaş cəmiyyətinin rəmzi olan QHT-lər açsınlar. Bunlar öz balalarını sümürüb-yeyən bəzi heyvan növlərinin (məsələn, dovşanların) dişilərindən də betərdilər; uzunmüddətli mənfi işarəli təkamül prosesi yaşadıqları üçün növ həmrəyliyinə, təəssübkeşliyinə, yəni, insani cəhətlərə malik deyillər, kannibalizmə meyllidirlər. Elə özləri də kimlərinsə yemi olmağa həvəslidirlər. Özüm görmüşəm: "boqomol" (dəvədəlləyi) hörümçəyin artıq başını yeyib, o isə bundan həzz alaraq xumarlana-xumarlana qarnını sığallayır.

Yox, mən deyə bilmərəm ki, "boqomol" yalnız müsəlmanların başını yeməkdədir. Dövrümüzün əcaib yeni imperiya forması olan Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin, daha doğrusu, burada yaşayanların vəziyyətinə, hansı mənəvi-psixoloji duruma düşdüklərini bu gün ən qatı avropapərəst şəxs etiraf etmək zorundadır. Avropa mədəniyyətinin asosial xarakter almasından, onun durmadan dərinləşən deqradasiyasından onların öz mütəxəssisləri, alim və yazıçıları, ictimai xadimləri yazırlar. Yazıların birində hətta belə bir fikir də getmişdir: korrupsiyaya yoluxmuş Avropa Parlamenti və Avropa Şurası üçün ən gözəl cəmiyyət – küt, başıdumanlı, arağa, narkotiklərə, teleşoulara, internet tullantılarına aludə olmuş, intellektsiz kütlədir. Anoloji fikirlərə mən Aleksandr

Zinovyev, Stanislav Lem və Vladimir Bukovskinin də yazı və çıxışlarında, müsahibələrində rast gəlmişəm.

Yeni düşmən-hədəf yaratmaq cəhdindən yazarkən, qətiyyən ABŞ-a böhtan atmaq, onu yalandan suçlamaq fikrində deyiləm. Bu cəhdin ABŞ üçün nə qədər önəmli olduğunu hətta onun apardığı siyasətə tam loyal münasibət bəsləyən, "amerika milli maraqları"nın, "amerika milli identikliyinin" durmadan qayğısını çəkən tanınmış mütəxəssislər etiraf edirlər. Üstəlik, onların bir çoxu yeni düşmən yaratmaq qayğısını əsaslandırmağa çalışırlar. Məsələn, ABŞ-ın daha hazırlıqlı Sergey Kurginyanı – Samüel Hantinqton hələ 2004-cü ildə nəşr olunmuş "Biz kimik? Amerika milli identikliyinə olan çağırışlar" əsərində yazırdı: "Amerika siyasi elita içərisində "soyuq müharibə"nin yekunu eyforiya, məğrurluq coşqunluğu və yekəxanalıq yaratdı – və qeyri-əminlik hissi. İdeoloji düşmənin itirilməsi məqsədin itirilməsini doğurdu...1990-cı illərdə amerika siyasətçiləri və diplomatları, hamılıqca, belə düşmən axtarışı ilə qayğılı idilər. Bu axtarışların iştrakçıları bir-birlərinə və ölkəyə bir çox variantlar təklif edirdilər" (**11, s.411**). Amerika dəyərlərinin və ABŞ milli təhlükəsizliyinin qorunması üçün daimi düşmən obrazının vacibliyini əsaslandıran S. Hantinqton, son nəticədə bu fikri söyləyir: "İslam və xristianlıq, xüsusən də Amerikada hökmranlıq edən anqlo-protestantizm arasındakı uçurum islamın demonlaşdırılmasını gücləndirir. 11 sentyabr 2001-ci ildə isə Üsamə Ben Ladenin hesabına düşmən axtarışları tamamlandı. Nyu-Yorka və Vaşinqtona hucumlar Afqanıstan və İraqla müharibəyə, həm də qeri-müəyyən "bütün dünyada terrorizmlə mübarizə"yə gətirdi və döyüşkən islamı iyirmi birinci əsrdə Amerikanın başlıca düşməninə çevirdi" (**11, s.414**).

Paradoksal da görünsə, ABŞ-ın rəhbər tutduğu trendi onun bir çox siyasətşünasları, elm adamları (S. Hantinqton, Pol Peterson, Robert Patnem, Teda Skopol, Con Apdayk, Devid Kennedi, Çarlz

Krautxammer və b.) nəinki tənqid etmişlər, əksinə, bəraət qazandırmağa girişmişlər. Onların ümumi qənaətlərini belə formulə etmək olar: "Amerikaya öz möhtəşəmliyini, güclü milli hökümətini, milli birliyini və identikliyini qoruyub saxlamaq üçün hansısa real düşmənin olması zəruridir"; "Xarici düşmənin yoxluğu Amerikanın siyasi birliyinin eroziyasına, etnik və dini ziddiyyətlərin kəskin artmasına, habelə, siniflər, zümrə və təbəqələr arasında şiddətli toqquşmalara səbəb ola bilər". Ronald Reyqanın "Şər İmperiyası" adlandırdığı SSRİ-nin dağılması ilə real düşmənin itirilməsindən təşvişə düşən Pol Peterson 1994-cü ildə deyirdi ki, "soyuq müharibə"nin qurtarması, hər şeydən əlavə, milli maraqların tədricən buxarlanmasına gətirib çıxardacaq ki, heç kim ölkə naminə canından keçmək arzusunda olmayacaq, eyni zamanda, hökümətə etimad azalacaq, professional siyasi rəhbərliyə tələbat və millətin ümumi təəssübkeşliyi zəifləyəcək (**13, s. 4-9**). Elə həmin Hantinqton da, analoji olaraq, yazırdı ki, "xarici düşmənin olmaması çox vaxt millətin parçalanmasına, güclü milli hökümətə və milli birliyə tələbatın azalmasına gətirib çıxarır" (**11, s.408**).

Bu müəlliflərin arqumentlərini bütövlükdə şübhə altına almaq, səhv saymaq, əlbəttə, düzgün olmazdı, xüsusən də ABŞ-ın fərdiyyətçilik qabarıq surətdə özünü göstərdiyi anqlo-protestant ölkə olduğunu nəzərə alsaq. Lakin, düşünmürəm ki, daimi düşmən axtarmaqla-yapmaqla bu alim-politoloqlar və onların məsləhətilə hərəkət edən siyasətçilər yuxarıda qeyd etdiyim təşviş hissindən yaxa qurtarsınlar və ABŞ-ı etibarlı özünüreallaşdırma yoluna çıxartsınlar. Ümumiyyətlə, deyim ki, ABŞ başda olmaqla Qərbin bir çox tanınmış şəxsləri həmin təşvişi, narahatlığı ("Qərb süquta uğrayır!") yaşamaqdadırlar, ancaq onların heç də hamısı çıxış yolunu düşmən ixtira-inşa etməkdə görmürlər. Fəlakətin gəldiyini və yaxud yaxınlaşdığını bir sıra müasir qərb mütəxəssisləri (o cümlədən, F. Fukuyama, İ. Vallerstayn, P. Bükenen) bu və ya digər

tərzdə bildirirlər. Prezident Niksonun və Reyqanın müşaviri. 1992-ci və 1996-cı illərdə Respublikaçılar partiyasından prezidentliyə namizəd olmuş Patrik Con Bükenen hətta öz kitabını belə adlandırmışdır: "Qərbin ölümü". Bu yerdə, həm də, hələ 1950-ci ildə görkəmli ingilis yazıçısı Artur Klarkın "Uşaqlığın sonu" romanını xatırlatmaq lazım gəlir. Necə deyərlər, mesaj ordan gəlir! Əsərdə bəşəriyyət informasiyanın təsiri altında özü-özünə son qoyur. Fikrimcə, bu məcrada sürrealist rəssam, dahi Salvador Dalinin 1943-cü ildə çəkdiyi məşhur "Yeni insanın doğuluşunu müşahidə edən körpə" əsərini də yada salmalı və göz önünə gətirməliyik.

Düşmən obrazı, bəlkə də, Amerikanı bir müddət ayaqda saxladı – həlli çətin problemlər və ziddiyyətlər artsa da. Son nəticədə, əgər yeni trend ortaya çıxmasa, ABŞ-ın Dördüncü Dünya müharibəsindən – əsasən də avro-amerikan mədəniyyəti ilə islam dünyası mədəniyyəti arasındakı mübarizədən – salamat çıxması şübhə altındadır. Və səbəb təkcə islam dünyası mədəniyyətinin əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər baxımından daha stabil olmasında deyil, mahiyyətli determinatlar avro-amerikan sivilizasiyanın özündə gizlənib. Burada artıq tarixi rolunu oynamış və müxtəlif ölçülər üzrə gücünü itirmiş amillər, əvvəldən özündə təhlükə, destruktiv məzmun-mahiyyət daşıyan ünsür və tendensiyalar çox-dur. Bunlardan bir mühümünü, anqlo-sakson mahiyyətli liberal-demokratizmin artıq tükəndiyini yapon mənşəli filisov-sosioloq Frensis Fukuyama hələ 1990-cı ildə "Tarixin sonu?" məqaləsində, üstüörtülü olsa da, göstərmişdir. Problemli situasiyadan pozitiv çıxış variantlardan biri kimi hətta "Hegel liberalizmi"ni müzakirə müstəvisinə gətirmişdir. (Bu mövzuya dair öz fikirlərimi vaxtilə ətraflı surətdə əsərlərimdə, məsələn, "İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə" (**1**) kitabında təqdim etmişəm).

Sonralar F.Fukuyama öz fikirlərini "Tarixin sonu və axırıncı adam" (**10**) adlı çox maraqlı və dəyərli kitabında inkişaf etdirmişdir. Həqiqətən də sual yaranır, indiyə qədər ABŞ-ı, Qərbi öz azadlıqları ilə qabağa aparmış, elmi, texniki və texnoloji tərəqqiyə şərait yaratmış liberal-demokratizm artıq tükənibsə və özü maneəyə çevrilibsə, bəşəriyyət hansı ideoloji xəttə üstünlük verməlidir? Yalnız bu liberalizmi yaxşılaşdırmaqla, korreksiya etməklə nəyəsə nail olmaq mümkündürmü? Mümkün deyilsə, postliberalizm nədən ibarətdir? Qəribədir, nədənsə bizim siyasətçilər bu cür məsələlərlə özlərini məşğul etmək istəmirlər, "beşgünlük ömr"ü məhz "siyasətçi" kimi yaşamaq istəyirlər. Nə demək olar, tezbazarı divident götürmək eşqi insan mentalitetinə xas xüsusiyyətdir!

Bəzi tanınmış şəxslər belə fikir söyləməkdən də çəkinmirlər: müasir zamanda Qərb öz təhlükəsizliyini qorumaq üçün müqəddəs saydığı azadlıqları məhdudlaşdırmalıdır. Hətta Şoll-Latur belə demişdir: demokratiya o vaxt qalib gələcək ki, demokratiya olmasına son qoyacaq. Deyim ki, demokratiyanın məhdudlaşdırılması fikri, müxtəlif əsaslandırmalar altında, postsovet ölkələrində də, xüsusən hakim siyasi dairələrdə, dəbə minmişdir. Söz yox ki, bu qənaət nə Qərb, nə də postsovet ölkələri üçün sağlamlaşdırıcı resept ola bilməz. Əksinə, düşünürəm ki, çıxış yolu, hər şeydən əlavə, demokratiyaya daha ciddi və etibarlı təminat verməkdədir.

İmmanuil Vallerstayn, ümumiyyətlə, yayılmış fikirlərdən fərqli olaraq, heç də Z. Bjezinski sayağı "soyuq müharibə"nin qurtarmasını ABŞ-n qələbəsi saymır, əksinə, onun hegemonluğunun və liderliyinin sonu hesab edir. O, Fukuyama kimi, problemin yalnız ideoloji tərəfini işarələmir, daha dərinə gedərək, bütövlükdə kapitalist "dünya-iqtisadiyyat sistemi"ni (Vallerstaynın öz terminidir!) tənqid edir. Elə bu səbəbdən də neomarksist adlanır. İ. Vallerstayna görə, nə qədər ki, kapitalist dünya-iqtisadiyyat sistemi var, münaqişə və müharibələr, böhranlar qaçılmazdır. Lakin o,

Marks, Engels, Lenin kimi, elə də optimist deyil, kapitalizmin tezliklə alt-üst olduğunu düşünmür, dünyanın inqilabi yeniləşməsini qəbul etsə də, onu uzaq gələcəyə aid edir. Kapitalist sistemini əvəzləmək üçün, Vallerstaynın fikrincə, güclü antisistem olmalıdır, o da ki, uzaq gələcəyin işidir. Getdikcə artan və şiddətlənən konfliktlərin səbəbini isə İ. Vallerstayn, S. Hantinqtondan fərqli olaraq, sivilizasion yox, iqtisadi amillərdə görür (**6,7**). Onu da qeyd edim ki, futuroloji baxımdan Vallerstaynın öncədən söylədiyi bir sıra fikirləri, xüsusən də Cənubdan Şimala, Şərqdən Qərbə doğru miqrasiyanın hədsiz dərəcədə güclənməsi və bu zəmində yeni mürəkkəb problemlərin yaranması barədə proqnozu artıq özünü doğrultmaqdadır.

O ki qaldı konfliktlərin səbəbinə, fikrimcə, burada həm sivilizasion, həm iqtisadi, həm də digər amillərin rolu var, yəni, problem çoxölçülü və çoxşaxəlidir, bunu reallığın özü sübut edir və xüsusi arqumentlərə ehtiyac yoxdur. Böyük əxlaqsızlıq afyorası, aksioloji böhran isə bütün ölçü və şaxələrə sirayət edib. Elə ona görə də "kim necə bacarırsa, özünü xilas etsin!" düstürü fərdlərin, cəmiyyət və dövlətlərin, dini-mədəni və sivilizasion sistemlərin başlıca əsasnaməsinə çevrilib. Belə olduqda, qlobal siyasi arxitektura axtarışında olan bəşəriyyət üçün nə İmmanuil Kantın, nə də Yurgen Habermasın "ümumi sülh"ə aparan konsepsiyaları bütün dərdlərə dərman olmayacaq və deyəsən, Dördüncü Dünya müharibəsindən tərəflərin heç biri qalib çıxmayacaq. Belə ki, hər bir tərəfin özü, yumşaq desək, bir-biri üçün anonim və yad olan məxluqlar toplumundan ibarətdir, o məxluqlardan ki, özlərinə iki yumurta bişirmək üçün bir şəhəri yandırmağa hazırdırlar. Bunların kredosu diriltmək, qurmaq, qorumaq, xoşbəxt etmək yox, öldürmək, dağıtmaq, işkəncə vermək, bədbəxt etməkdir! Nadürüstlər həmişə şəxsi mənfəət gətirən asan yolla gedirlər: termodinamikanın ikinci

qanunudur – hər bir sistemi dağıdıb məhv etmək onu inşa edib yaşatmaqdan qat-qat çətindir. Bu, entropiya vektorudur!

XX əsrin 80-ci illərinin sonundan üzübəri dünyada cərəyan edən müəmmalı və insani tələfat baxımından ağır nəticəli hadisə və proseslər, xüsusən də müsəlman ölkələrinin başına gətirilən müsibətlər göz qabağındadır və hamıya aydındır. O da tam aydındır ki, bu məşum gedişatdan, islamın demonlaşdırılmasından və müsəlmanların yaşayışının cəhənnəmə döndərilməsindən qazanan, hələ ki, dünya oliqarxiyasıdır.

Xüsusi sübuta varmadan demək olar ki, bəşəriyyət, həqiqətən də, turbulentliyi sürətlə artan ciddi böhran içərisindədir, bəlkə də "son partlayış" ərəfəsindədir. Bu böhranın nüvəsini, fikrimcə, müasir qlobal kapitalizmin və onun aparıcı ideya-nəzəri daşıyıcısı olan liberalizmin böhranı təşkil edir. Müasir təqdimatda bu liberalizmi (müxtəlif modifikasiyalarına baxmayaraq) oliqarxik liberalizm də adlandırmaq olar. Oliqarxik liberalizm, anqlosakson mahiyyətli liberalizmin tarixi məhsulu olaraq, keçən əsrin 50-ci illərinin sonu – 60-cı illərinin əvvəllərində təkan almış və artıq 80-ci illərdən üzübəri möhkəmlənmişdir. (Səbəb və təfərrüatları barədə ayrı-ayrı yazılarımda fikirlərimi bildirmişəm!). Oliqarxlaşmanın vüsət əldə etməsi, öz növbəsində, qlobal kapitalizmə məxsus olan mənfi səciyyəni daha da gücləndirmiş, zəruri qadağa (məhdudiyyət) prinsip və mexanizmləri ilə hesablaşmayan kapitalizmin insana və insanlığa qarşı amansızlığını, anti-humanizmini tam çılpaqlığı ilə ortaya qoymuşdur. Nəticə olaraq, qlobal miqyasda, haqq-ədalət və bərabərlik müstəvilərində həm ölkədaxili, həm də dövlətlərarası tarazlıq ciddi surətdə, ifrat dərəcəsində pozulmuşdur. Qısaca desək, varlılar (azlıq) daha da varlanmış, kasıblar (çoxluq) isə daha da yoxsullaşmışlar. Hüquqa, sərvətə, tükənməz imkanlara sahiblik azlığın əlində cəmlənmiş, yoxsulluq, səfalət, zülmə dözmək aqibəti çoxluğun qismət payı olmuşdur. Xüsusən ölkələrarası nisbətdə

"sərvətli" – "yoxsul" fərqləri ağlagəlməz dərəcədə böyümüş, kəskin qütbləşmə baş alıb getmiş; qlobal kapitalizmin söz sahibi olan imtiyazlı ölkələrindən kənar bütün ölkə və regionlar total istismara, talana, aşağılanmaya məruz qalmışlar. "Geriqalmış ölkələr"in geriliyini, məzlumluğunu əbədiləşdirmək, ayrı-ayrı bölgələrdə artan haqlı narazılığı, nifrət və üsyançılığı çərçivələmək, yatırtmaq üçün hər cür hiylə və fəndlərin yeni-yeni üsul və formaları düşünülmüş, işə salınmışdır. Dünyanı hörümçək toru kimi bürümüş transmilli korporasiya və bankların, onların gizli-məşum şəbəkələrinin həmlələri, siyasi-hərbi müdaxilələr, ideoloji-psixoloji-mənəvi təcavüz, "müasir mədəniyyət" adı altında etno-milli kodların dəyişdirilməsi, tarixi gen yaddaşının məqsədli surətdə zədələnməsi, ənənəvi dəyərlərin ortadan götürülməsi və mahiyyətcə saxta, içi boş, asosial "dəyərlər"lə əvəzlənməsi, eyni zamanda, istehlakçılıq, əşyaçılıq psixologiyasının, maddiləşmə-mənfəətləşmə, əyləncə-şou ovqatının alovlandırılması, beyinlərin və qəlblərin "yuyulması", səmimi insani tellərin, sağlam münasibətlərin yaşamasına, özünü göstərməsinə yer və imkanın verilməməsi, ailənin və digər sosial institutların məqsədli sürətdə destruksiyaya, deqradasiyaya çəkilməsi və s. - bütün bunlar qlobal kapitalizmin arsenalını təşkil etməkdədir. Həqiqətən də, bəşəri sərvət sayılmalı "hüquqi dövlət", "vətəndaş cəmiyyəti", "demokratiya", "insan haqqları" kimi məfhumlar da, əsasən, bu məqsədlə işə salınmış, böyük təmtaraqla, hay-küylə, yüzminsifətlə təqdim olunmuşlar. Xüsusən "soyuq müharibə"dən sonra bu dəyərlər əməlli-başlı sui-istifadə, müdaxilə və işğal alətinə çevrilmişlər.

Məsələn, son onilliklər ərzində qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərə zidd olaraq, insan hüquqları məsələsində ikili standartlar, təmənnalı münasibət, ayrı-seçkilik özünü göstərir, ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələri özləri üçün rəva bilmədiklərini başqaları üçün məqbul sayırlar; insanların təbii haqları maddi-iqtisadi, geosiyasi

və hətta şəxsi maraqlara qurban verilir. Oliqarxik (maliyyə-sələmçi) kapitalizmin aparıcı ölkələri insan haqqlarının praktiki müstəvidə reallaşması məsələsinə özlərinin çeşidli münasibətlərinə bir növ bəraət qazandırmaq üçün rəsmi əsas da ortaya qoymuşlar. Avropa İttifaqının "Əsas hüquqlar haqqında Xartiya"sı (7 dekabr 2000-ci il), nə qədər kamil sənəd olsa da, bütün pozitiv cəhətləri ilə yanaşı, həm də məhz bu niyyətə qulluq edir: necə deyərlər, insan haqlarının arxasında durmağı üzərlərinə götürmüş ölkələr universal elan etdikləri prinsipi elə özləri universallıqdan, hamı üçün vacibliкdən çıxarmışlar – hüquqlar kopleksinin qeyd-şərtsiz, mütləq ödənilməsini yalnız artıq demokratiya şəraitində yaşayan Avropa İttifaqı ölkələrinin qismətinə yazmış, onların "toxunulmaz mülkiyyət"i elan etmişlər (**2**).

Qlobal demokratiya carçılarının dünyaya yeritdikləri "birinci", "ikinci" və "üçüncü" demokratiya dalğaları (indi "dördüncü"dən də danışırlar!), bir qayda olaraq, bu dəyərlərin mahiyyəti üzrə qərarlaşmasını deyil, onların vasitəsilə məkrli oyunlar qurmaq, manipulyasiya imkanları qazanmaq, "müstəqiləm!" deyən xalqlara və dövlətlərə kəmənd atmaq, onları çaşdırmaq, bir-birinə qarşı qoymaq, milli hakimiyyətlərin xalqla təmasını, ünsiyyətini qarşılıqlı nifrət, etibarsızlıq üzərində kökləməklə hər iki tərəfi özündən asılı etmək, bəribaşdan onların – həm xalqın, həm də hakimiyyətin – suverenliyini qansız-qidasız qoymaq, kövrək və dayanıqsız etmək, hər cür hiylə ilə dirçəliş və tərəqqi nəfəsliklərini kəsmək, "bizdən olmayan" çoxluğu ruhsuz, qəlbsiz-ürəksiz monstr-mənəviyyatsızlıq burulğanında boğmaq, ali varlıq deyilən insanı pyedestalından salmaq, bayağı deyib-gülən, zövqsiz və idraksız məxluqa çevirmək məqsədi güdmüşdür. Millətləşmə, bütövləşmə, demokratikləşmə arzusunda olan toplumlara məbadə belə imkanlar yaratmaq, əksinə, bu arzu-eşqdən daha da uzaqlaşdırmaq, elə etmək ki, məzlum xalqlar yerimək əvə-

zinə taytılasınlar, danışmaq əvəzinə kəkələsinlər, dərindən düşünüb çıxış yolu tapmaq əvəzinə məlul-məlul faciələrini seyr edib elə öz zalımlarından da imdad diləsinlər.

Məqsəd güdülürsə, deməli, ona hədəflənmiş vəzifələr kompleksi həyata keçirilməlidir. İlk növbədə, Stalinin məşhur "Kadrlar hər çeyi həll edirlər!" düsturunu rəhbər tutaraq elə etmək ki, hədəfə alınmış ölkələrdə idarəetmənin bütün mühüm "nöqtə"lərində tamamilə mahiyyətə cavab verməyən şəxslər əyləşsinlər, kifayətdir ki, mümkünsə, "bizim dildə", yəni, ingiliscə danışsınlar. Məsələn, elə nazirlər olmalıdır ki, düşünən insanlar (hələ varsa!) onların elə simasını, güya ana dilində danışmalarını, cümlə qurub-bitirmələrini, heç bir standarta sığmayan "dəmir məntiq"lərini, anadangəlmə və qazanılmış idarəetmə məharətlərini görüb, ata-baba yurdlarına, tarixi torpaqlarına, üstəgəl, canlarına, sağlamlıqlarına, az-çox dözüləsi güzəranlarına əlvida desinlər, təmiz suya-havaya, ərzağa tamarzı qalsınlar. Təki oliqarxik liberalizmin, spekulyativ-sələmçi kapitalizmin tələb-vəzifələri ödənilsin! Belə olan halda, millətləşmə gərəyi necə baş tuta bilər?
"**Millət**", hər şeydən öncə, siyasi-hüquqi, tarixi-mədəni birlik formasıdır; onun vahid hüquqi məkanı, siyasi və dövlətçilik mədəniyyəti, ictimai tərəqqi və ümumi mənafe amalına söykənən idarəetmə fəlsəfəsi, mənəvi adət və ənənələri olur. Deməli, **millətləşmə**, başlıca olaraq, siyasi və hüquqi şüur səviyyəsində yüksək tarixi-mədəni-mənəvi birlik formasının mövcudluq üsuludur. Millətləşmə - etnik müəyyənləşməni siyasi və hüquqi müəyyənləşmə səviyyəsinə, milli bütövlük dərəcəsinə yüksəldən prosesdir. Millətləşmə - əqli-intellektual, ruhi və fiziki gümrahlaşma, intibaha qovuşma yoludur. Bu intibah millətin hüquq və şərəfini müdafiə etməyə qadir güc, bir-birinə və dünyaya hörmət, məhəbbət deməkdir.

Aydındır ki, kapital dünyasının pretorlarının qulluğunda dayanan muzdlu alimlər, strateji mərkəzlər bunu yaxşı bilirlər və ona görə də prioritet məqsəd siyasi, hüquqi, sosial-iqtisadi və mənəvi mühitə nizamsızlıq, destruksiya toxumu səpməkdən ibarət olur. Daxili xaosa, məsuliyyətsizliyə, vicdansızlığa, insafsızlığa, bir sözlə, çoxölçülü ictimai entropiyanın püskürməsinə yol açmaq; rüşvət və korrupsiyaya, vəzifədən sui-istifadələrə, məmur özbaşınalığına rəvac verərək məhkəmələri siyasi yustisiya alətinə, hüquq-muhafizə orqanlarını – basqı, təqib, təhdid, hücum, işgəncə, aşağılama, divan tutmaq, şil-küt etmək sisteminə çevirmək qayğısı xüsusi diqqətə alınır. Yəni, bütün bu cəbbəxananı insanın şərəf və ləyaqətinə qəbir qazan generatora çevirmək, vəziyyəti elə həddə çatdırmaq ki, "**ədalət**" deyilən şey nəinki siyasi-hüquqi, sosial-iqtisadi, əxlaqi-mənəvi sahələrdə, ümumən, hər yerdə və hər zaman cəlayi-vətən olsun. "Ədalət, haqq istəyirəm!" deyən kəsin dili kəsilsin, son tikəsi əlindən alınsın, doğulduğuna peşman olsun. Bəlkə də, 2500 il bundan qabaq, öz dövrünün oliqarxiyasının insanlara verdiyi zülmü görərək böyük mütəfəkkir-dramaturq Evripid deyirdi: "Dünyadan köçənin dalınca yox, yeni doğulanı ağlayın!".

Bütün bu "gözəllik"lərə "soyuq müaribə"dən şikəst, yarıcan çıxmış və bu gün qlobal kapitalizmin ən iyrənc təmsilçisi olan Rusiyanın, qara nəfəsli qırmızı Kremlin durmadan artan revanşizmini, şovinizmini, yırtıcılığını, yerə-göyə sığmayan vəhşiliyini nəzərə alsaq, vəziyyətin "yeni demokratiyalar" üçün nə qədər ağır olduğu tam aydınlaşar.

Bununla belə, BMT-nin 70 illiyinə həsr olunmuş sessiyasında (28.09.2015) ABŞ prezidenti Barak Obamanın maraqlı, proqram xarakterli çıxışını dinlədikdən sonra məndə bir ümid, xoş ovqat yarandı. O, çıxışında qlobal siyasi arxitektura üçün fundamental epistemiloji sistem təklif etmədisə də, bir sıra mütərəqqi, ümidverici müddəalar ortaya qoydu, fəaliyyət prinsipləri irəli

sürdü. Düşünmək olar ki, bütün bəşəriyyətə hesablanmış bu çıxış (əgər deyilənlər səmimidirsə!) öz müsbət təsirini göstərəcək.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə. F. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə. Bakı: "MBN". 2006.
2. Abbasov Ə.F. İnsan haqları və ictimai rəy. Bakı: "Təknur". 2013.
3. Azpolitika.info/?p=140142**.**
4. Səudiyyə Ərəbistanının neft dollarları ilə qurulan İslam Dövləti // "Talys Post" informasiya-analitik portal, 18 oktyabr 2014-cü il.
5. Бжезинский Збигнев . Великая шахматная доска. М. 1997.
6. Валлерстайн Эммануил . После либерализма. М. 2003.
7. Валлерстайн Эммануил. Конец знакомого мира. Социология XXI века. М. 2003.
8. Сорос Джордж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм. Пер. с англ.- М, 2001.
9. Так говорил Лем / сб.: пер. с пол. – М. 2006, с. 522.
10. Фукуяма Френсис . Конец истории и последний человек. М. 2004.
11. Хантингтон Самюэль . Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности / Пер. с англ. – М. 2004.
12. Kissinger Henry. Diplomacy. New York. Simon and Schuster. 1995.
13. Peterson Paul E. . "Some Political Consequences of the End of the Cold War" (Cambridge: Harvard University, Center for İnternational Affairs, Trilateral Workship on Democracy, Memorandum, 23-25 September 1994.

Əlikram Tağıyev

Türkcülük və Azərbaycançılıq ideyaları milli təhlükəsizliyin qarantı kimi

Bu yaxınlarda türkçülük mövzusuna həsr olunmuş bir dissertasiya müdafiə olunurdu. Türkçü alimlərin bir çoxu da orada idi və onlar iş haqqında öz münasibətlərini bildirdilər. Onları dinləyəndən sonra belə başa düşdüm ki, bu haqda son söz söyləmək hələ çox tezdir və bəzi yoldaşlarımızın təsəvvürləri bu barədə heç də birmənalı deyil. Yəni məsələ problem xarakterlidir və hələ uzun zaman müzakirə oluna bilər. Ona görə də bu məsələni yazıb həmin müzakirədə iştirak etmək qərarına gəldim. Doğrudur, fikrim heç də Amerika kəşf etmək deyil, amma bəzi yoldaşlara bu sahədəki yanlış təsəvvürləri-ni xatırlatmaqla onları bu yanlış yoldan çəkindirməyə çalışmışam. Həm də onlara deməliyəm ki, bizim tədqiqatların kökündə azərbaycançılıq fəlsəfəsi və metodologiyası dayanır.

***

Avropa alimlərinin əsərlərində (məsələn, macar yəhudi şərqşünası Vamberi) türk xalqlarının dil, məişət, adət-ənənə, ortaq tarix, ərazi və s. haqqında tədqiqatlar aparılmış, Çindən tutmuş Avropayadək olan böyük bir əraziyə səpələnmiş bu xalqların haçansa vahid bir mədəniyyətə malik olmaları haqqında ideyalar irəli sürülmüşdü (Manas, Dədə Qorqud, Koroğlu və b.). Onların mifik Turan adlı bir dövlətdə birləşdirilməsi ideyası da buradan əmələ gəlir. Lakin belə bir yeni dövlətin düz Avrasiyanın mərkəzində yaranmasına buradakı mövcud dövlətlər imkan verərdilərmi? Xüsusən də bu siyasət Rusiya, Çin, İran kimi dövlətlərin maraqlarının diametral şəkildə əksini təşkil etdiyinə görə Turan ideyası bir mif olaraq qaldı. Turan ideyasının mərkəzində türkçülük dayanırdı. Əgər doğrudan da belə bir dövlət yaranmış olsaydı, türkçülük onun ideologiyasına (turançılıq şəklində) çevrilə bilərdi. Lakin türkçülük

bir sıra modifikasiyalara uğrayaraq yeni yaranmış Türkiyə Respublikası üçün ideya-siyasi əsas rolunu oynadı. Bu isə artıq turançılıqdan fərqli bir türkçülük idi, necə deyərlər, Türkiyənin boyuna biçilmiş milli bir ideologiya idi. Burada millətçilik şovinizm şəklində deyil, pozitiv millətçilik şəklində qavranılırdı. Kamal Atatürk başa düşürdü ki, turançılıq yeni yaranmış gənc Türküyə Respublikası üçün həzmolunmazdır, ona görə də türkçülüyü turançılıqdan və hətta osmançılıqdan təmizlənmiş şəkildə tətbiq etdi, necə deyərlər onun Türkiyə sinirləri daxilində fəaliyyət göstərdiyini nəzərə aldı.

K.Atatürk fanatizmdən uzaq bir adam idi, xilafəti ləğv edib dünyəvi bir dövlət yaratdı. Bu da həm Qərbin, həm də sadə Türkiyə əhalisinin maraqlarına cavab verirdi. Türkiyə artıq Osmanlı imperiyası deyildi, o, Qərb üçün heç bir təhlükə yaratmırdı, həm də buradan panislamist məqsədlər üçün istifadəyə də artıq heç bir əl yeri qalmamışdı. Çünki xilafət ləğv edilmişdi. Türkiyə modern, dünyəvi bir dövlət kimi dünya dövlətlərinin diqqətini cəlb etdi və onlar yeni Türkiyə ilə əməkdaşlığa tərəfdar çıxdılar. Neotürkçülük isə, yeni Türkiyənin sosial siyasətinin fonunda özünün əvvəlki mənasını itirib keçmiş üçün bir simvola döndü. Yeni türkçülük artıq XX əsrin əvvəllərindəki klassik türkçülükdən dönüb formal bir idarəetmə vasitəsinə çevrildi. O, az qala SSRİ-dəki «müsəlman milli kommunizmi»nin səviyyəsilə eyniləşdi. Yəni, formal şəkildə kommunizm, əslində isə islam sosializminə əsaslanan idarəetmə mexanizmi Türkiyədə də formal türkçülüyə əsaslanan yeni tipli sosial dövlət modeli idi. Türkçülük ideyalarını irəli sürənlərin şüarları da müxtəlif idi: məsələn, Yusif Akçura: "türkçülük, osmançılıq-islamçılıq", İsmayıl Qaspıralı: "dildə, fikirdə, işdə birlik", Əlibəy Hüseynzadə: "islamlaşmaq, türkləşmək, avropalaşmaq".

Göründüyü kimi bu şüarlar şəraitdən, vəziyyətdən, dövrdən və s. asılı olaraq dəyişilib sonda bu şəklə düşdü: "Türkləşmək, islamlaşmaq, yeniləşmək" Bu, bizim bayrağımızda da əks olunub.
Çox böyük türkçülərin dil siyasəti də fərqli idi. İsmayıl Qaspıralı «Tərcüman» qəzetində yazırdı ki, Krım tatarları savadsız olduqlarından nə turançılıq ideyalarını, nə də osmanlı dilini onlara aydın

başa salmaq olmurdu. Onlarda bir tatar ideyası var və onu da dəstəkləyirlər. Yaxud «Molla Nəsrəddinçilər» də osmanlı dilini məqbul saymırdılar. Onlar əsl türk dili saydıqları Azərbaycan dilini «türkün ana dili» sayır və bu dildə də yazırdılar. Deməli, burada fikirlər haçalanırdı:

1) Mövcud osmanlı dilini bütün türk dünyası üçün vahid ədəbi dil kimi qəbul etmək;

2) Mövcud osmanlı dilinin ərəb-fars tərkiblərindən təmizlənməsi və onu təmiz türk dilinə çevirmək.

3) Yerli türk dillərini, şivə və dialektlərini ədəbi dilə çevirmək.

Birincini qəbul etmək mümkün deyildi. Namik Kamalın yazdığı kimi «bu nasıl dil idi ki, nə osmanlı, nə də əcəm onu başa düşmürdü». İkincidən türklərin özü istifadə etdi və türk dilində islahatlar həyata keçirib onu öz ədəbi dillərinə çevirdilər.

Onu da deyək ki, o zamankı Türkiyədə (Osmanlı imperiyasında) «türk» deyəndə kəndli, əkinçi, çovdar, sadə adam və s. başa düşülürdü. Türk dili isə Anadolu kəndlisinin dili kimi qavranılırdı. Yalnız Kamal Atatürk bu dilə arxalandı və onun daşıyıcılarının «türk», ölkələrinin isə «Türkiyə» adlandırılmasını lazım bildi. Bununla da Kamal Atatürk bir növ yeni türk millətinin və Türkiyənin bir memarı rolunu oynamış oldu.

Üçüncüdən isə sovetlər geniş şəkildə istifadə etdilər.

Onlar üçün vahid türk dili əlverişli deyildi, ona görə də SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının şivələrini ədəbi dilə çevirdilər. Bu, bir tərəfdən vahid türk dilinə qəsd idi, amma onun müsbət tərəfləri də vardı: bu dillərdə iri miqyaslı tədqiqatlar aparıldı, dillərin funksional inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, onlar şaxələnərək bir sıra digər funksiyaları da yerinə yetirməyə başladı, hətta yeri gələndə Anadolu türk dili ilə rəqabətə də girirdilər. Əslində türk dilləri arasında ən təkmil və anlaşıqlı dil Azərbaycan türklərinin dili idi və bu fakt indi də belədir. Hər şeydən əvvəl bu dil bütün türk dillərində mövcud olan ümumi cəhətləri özündə birləşdirir. Yaxşı olardı ki, vahid ədəbi dil kimi onu qəbul etsinlər. İndi bunun üçün şərait var və türklər bir-birini anlamaq üçün onu ümumi anlaşma vasitəsi kimi seçə bilərlər. Hazırda bu funksiyanı rus dili yerinə yetirir. Bu ona oxşayır ki, vaxtilə slavyanlar da ümumi

anlaşma vasitəsi kimi zəhlələri getdiyi alman dilindən istifadə edirdilər. Vahid türk dilinin yaradılması üçün vahid türk dövlətinin (heç olmasa konfederasiya) yaradılması zəruridir. Bu yenə də turançılığa gedib çıxır və ona imkan verməzlər. Deməli, vahid türk dili ideyası da turan kimi mifik və əlçatmaz bir ideyadır. Hazırkı geosiyasi şəraitdə bu bir ideya olaraq qalır və çox güman ki, hələ bu tezlikdə reallaşmayacaqdır.

XX əsrin əvvəllərində və hətta bir qədər sonra da dil seçimi uğrunda mübarizə bir tək Türkiyədə deyil, hətta yeni yaranmış (daha doğrusu sovetləşmiş) türk respublikalarında da gedirdi. Bu respublikalarda hətta Molla Nəsrəddinçilərin dillərini ədəbi dilə çevirmək təkliflərini də etmişdilər. Məsələn, K.X.Xanazarov özünün doktorluq dissertasiyasında («Сближение наукь и национованые язики в СССР») yazırdı ki, Daşkənddə üç variant təklif olunurdu: 1) İstanbul dili; 2) Bakı dili; 3) Daşkənd dili. Mərkəz üçüncü variantı dəstəklədiyindən o da qəbul edildi. Buradan da göründüyü kimi dilimiz hələ o zamanlar da güclü təsirə malik idi. Onun beşiyi başında M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Ü.Hacıbəyov, Y.V.Çəmənzəminli, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, H.B.Vəzirov, M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, Vidadi və digər mütəfəkkirlər dayanırdı. Azərbaycan dilinin funksional inkişafı artıq poyetikanı aşmış və digər şaxələr üzrə inkişaf etmişdir. Azərbaycan dili türk dilləri arasında ilk ədəbi dil, ilk milli ədəbi dil mərhələlərini keçmiş, özünün təkmil və sabit qrammatik quruluşu və zəngin lüğət fondu ilə seçilirdi. Qonşu xalqlar həmişə Azərbaycan dilindən ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Rus dekabristləri bu dilin haqqında və ümumən ön Asiyada «linqua frankı» funksiyasını yerinə yetirdiyini qeyd etmişlər. Bu dil hazırda da dünyanın ən zəngin dillərindən biri kimi tanınmaqdadır.

Azərbaycan Orta Asiyadan Türkiyəyə keçid yolunun üstündə yerləşir. Onun dili də türklərin lap mərkəzindədir və bütün türk dillərinin ən incə xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Bu dil türk dilləri içərisində yeganə dildir ki, xarici təsirlərə çox az məruz qalmışdır, daha doğrusu onun nə lüğət fondu, nə də qrammatik quruluşu deformasiyalara uğramamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan

dili və mədəniyyətinin ümumtürk mədəniyyət tarixində xüsusi yeri və rolu var. XIX-XX əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda yerli türkçülük – yəni Azərbaycançılıq yaranır və əvvəllər türkçülüyün bir qolu kimi, sonradan isə müstəqil bir ideya kimi inkişafa qədəm qoyur. Onun baniləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə («Açıq söz» qəzeti), Məhəmməd ağa Şaxtaxtinski («Şərqi rus» qəzeti) Mirzə Bala Məmmədzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və «Molla Nəsrəddinçilər» idilər.

Adı yuxarıda çəkilən ideya cərəyanlarının heç biri (nə turançılıq, nə türkçülük, nə islamçılıq, nə osmançılıq, nə də azərbaycançılıq) yetərli bir ideologiya səviyyəsində işlənib hazırlanmamışdır. Onların hamısı heç də konsepsiya şəklində deyil, yalnız ideya, fikir, proqnoz və s. şəklində mövcuddur. Doğrudur, onların hər biri haqqında dürlü-dürlü yazılar yazılmış, xeyli tədqiqatlar aparılmışdır. Amma onlar hələ ideoloji görüşə çevrilmək gücündə deyildir. Doğrudur, Z.Gökalp «Türkçülüyün əsasları» kitabında buna cəhd göstərir. Amma onun bu cəhdi elə də uğurlu alınmamışdır. Problem ən çoxu maarifçilik səviyyəsində işlənmişdir. Amma bu cərəyanlardan öz maraq və mənafeləri üçün istifadə etməyə hazır olan qüvvələr də vardır. Onlar istər xaricdə, isətərsə də daxildə fəaliyyət göstərirlər.

Məsələn, vaxtilə osmançılıqdan istifadə edən daxili qüvvələr ondan Türkiyəni qorumaq, xarici qüvvələr isə bu dövləti yıxmaq üçün istifadə edirdilər. Osmançılıqdan və eləcə də osmanlı dilindən heç ölkənin öz sakinləri də razı deyildilər. Axı onlar ölkənin ikinci dərəcəli əhalisi saydıqları qeyri müsəlmanlarla necə eyni hüquqa malik ola bilərdilər? 1839-1856-cı illərdə həyata keçirilən «Xətti-humayun» (Tənəimat) o vaxtkı xarici işlər naziri Mustafa Rəşid Paşanın hazırladığı islahatı məhz bunu nəzərdə tuturdu. Bu da təbii ki, Avropanın getdikcə artan təzyiqinin nəticəsi idi. İkinci bir tərəfdən yəhudilər Fələstinə muxtariyyat ala bilmədiklərindən həm islamçılara, həm də türkçülərə maliyyə yardımı göstərməklə onları «İttihad və tərəqqi» partiyasını yaratmağa təhrik etdilər (1889). Türkiyə bir tərəfdən türkçülərlə osmançıların, ikinci bir tərəfdən isə xaricilərin döyüş meydanına çevrildi. «Gənc türklərin» siyasəti isə ölkəni zəiflətdi və imperiya dağıldı.

Avropalaşmaq hərakatı Türkiyədə birmənalı qarşılanmırdı. Burada məsələni hərə bir cürə başa düşürdü və onu öz ağlı və dərrakəsi səviyyəsində qəbul edirdi. Hakim siniflər Avropa qarşısında təslimçilik göstərərək öz hakimiyyətlərini onun vasitəsilə əbədiləşdirmək, yaxud uzatmaq istəyirdilər. Ziyalılar Avropa elm və mədəniyyətinə qovuşmaq, orta təbəqələr, tacirlər və iş adamları bu yaxınlaşmadan müəyyən mənfəət götürmək, kasıblar və aşağı təbəqənin adamları isə çörək pulu qazanmaq üçün müxtəlif yollar arayırdılar. Məhəmməd ağa Şaxtaxtlı «Türkiyəni necə xilas etməli» məqaləsində öz-özünə belə bir sualla müraciət edirdi ki, «Ayə, görəsən Avropa Türkiyəyə yaşamaq imkanı verəcəkmi?» Əslində Avropa Türkiyəni və onun mülklərini bölüşdürmək ümidində idi və hətta birinci dünya müharibəsinə Avropanın bu iştahını təmin etmək üçün başlamışdı. Avropa təhlükəsini dəf etmək üçün turançılığa, islamçılığın türkçülüyü və osmançılığı ona qarşı qoyanlar vardı. Belə düşünülürdü ki, Türkiyənin başçılığı ilə vahid turan, yaxud islam dövləti yaranarsa o, Avropanın qarşısına bir sədd çəkə bilər. O zamanlar Cəmaləddin Əfqanini hətta panislamizmin əsas ideoloquna çevirmişdilər. Lakin bütün cəhdlər əbəs idi, çünki ölkənin özü çox geri qalmışdı. O, çürümüş bir cəsədi xatırladırdı. Türkiyənin imperiya ambisiyalarından əl çəkməkdən savayı bir yolu qalmırdı. Onu yalnız Kamal Atatürkün neotürkçülük ideyaları xilas edə bilərdi. Belə də oldu. Ona görə də bu cərəyanların hər birindən istifadə ölçülmüş-biçilmiş səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Məsələn, azərbaycançılığın tətbiqində yol vermək olmaz ki, hakim millətin millətçiliyi, yaxud şovinizm özünə yer alsın. Bu milli azlığı narazı sala bilər. Ona görə də azərbaycançılığı təkcə Azərbaycan türkçülüyü kimi başa düşmək kifayət deyil. O, respublikanı məskunlaşdıran bütün etnosların ümumi malıdır. Hamını azərbaycançı edə bilsək – bu bizim məqsəd və məramımızın təntənəsi demək olardı. Vahid dövlət- vahid millət- vahid ideya! Azərbaycançılığın təməl daşı budur və biz yol verə bilmərik ki, dünyanın belə dolaşıq siyasi olayları şəraitində millətimiz və dövlətimiz müxtəlif məhəllələrə bölünsünlər. Bizə vəhdət, birlik,

stabillik və inkişaf lazımdır. Onu da ulu öndər H.Əliyevin yeritdiyi daxili və xarici siyasət kursu nəticəsində əldə etmişik.

Ulu rəhbər bu sahədə də nümunə göstərmiş və demişdir: «Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam». Prezident İlham Əliyevin bu sahədəki fəaliyyətini saymaqla qurtaran deyil. Ölkənin sosial-iqtisadi və mədəniyyət sahəsindəki uğurları buna misal ola bilər. Respublikanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın mədəniyyət sahəsində gördüyü uğurlu işləri azərbaycançılıq yolunda görülmüş ən yaxşı işlərdəndir. Azərbaycançılıq həm milliliyi, həm dini dəyərləri, həm də qloballığı və multikulturallığı özündə birləşdirir. Onun əsas xüsusiyyətləri tolerantlıqla milli inkişafı əlaqələndirmək, onların vəhdətini yaratmaq, onları uyğunlaşdırmaqdır.

Bəzi dairələr milliliklə qloballığın, multikulturalizmin bir araya sığmaması haqqında əsası olmayan fikirlər yayır. Avropada müsəlmanlara və imiqrantlara qarşı mübarizə aparır, onları yabançı mədəniyət daşıyıcıları kimi Avropadan çıxarmağı tələb edirlər. Halbuki bu günkü dünyada gedən sosial-siyasi proseslər belə bir həqiqəti qəbul etməyi tələb edir ki, xalqların və dinlərin inkişafı dinc yanaşı yaşamaq körpüsündən keçir. Burada Azərbaycan modeli nümunə göstərmək gücünə malikdir və bu günün təcrübəsindən istifadə etmək olar. Onu da deyək ki, belə bir siyasətin metodoloji əsasını azərbaycançılıq fəlsəfəsi təşkil edir.

Yuxarıda göstərilənlərdən aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: türkçülüyün yaranıb inkişaf etməsində üç mərhələni xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır:

1) Ilk dəfə olaraq Avropa tarixşünasları türk xalqlarının soy birliyi haqqında fikirlər irəli sürülür. 2) Rusiya imperiyası türklərin ən çox istismar olunduğu məkan idi. «Xalqlar həbsxanasının» əsas qeyri-rus əhalisi türk-tatarlar idilər. Onların milli oyanış hərəkatı «Tərcüman» qəzetində, Y.Akçurinin «Türk» qəzetində, Ə.B.Hüseynzadənin «Füyuzat» jurnalında əks olunmuşdur. 3) Türkiyə türklərin vətəni olsa da onların istismarı burada da dözülməz idi. Bütün hakim təbəqə «fanoritlər»dən ibarət idi: İstanbulu yunanlar, ermənilər, balkan slavyanları, ərəb şeyxləri və b. idarə edirdilər. Necə deyərlər Türkiyədə hamı üçün, o cümlədən türklər üçün də yer vardı. K.Marks yazırdı ki, türklər heç vaxt Türkiyədə

(oxu- Osmanlı imperiyasında – Ə.T.) hakim sinif kimi fəaliyyət göstərməyiblər. Xüsusilə də «Xətti-humayun» onları avropalılardan asılı vəziyyətə saldı. Türkçülüyün inkişafında iki mərhələni bir-birindən ayırmaq lazımdır: 1) maarifçi türkçülük; 2) siyasi türkçülük.

Nəhayət türkçülərin dil siyasəti: hansı dilin qəbulu məsələsi də maraq doğurur: 1) osmanlı dili; 2) Anadolu xalqının dili; 3) Azərbaycan dili. Bu mübarizə Azərbaycanda da gedirdi: 1) Füyuzatçılar; 2) Molla Nəsrəddin Türkiyədə və Azərbaycanda, osmançılar və füyuzatçılar reallığı əks etdirmədiklərindən məğlubiyyətə uğradılar və yerli xalqın dili qəbul edildi. Türkçülük illərlə dünya ictimaiyyətinə «Qara əfsanə» şəklində təqdim olunmuşdur. V.İ.Lenin və İ.V.Stalin onu «burjua mülkədar sinfinin ideologyyası» kimi qələmə vermiş və ona qarşı mübarizəni zəruri saymışdı. Təkcə Azərbaycanda 29 min ziyalı türkçü millətçi damğası ilə məhv edildi. SSRİ-də türk-islam ziyalıları bu yolda yüz minlərlə qurbanlar vermişlər. Leninçilər qorxurdular ki, türkçülük sosializm quruculuğuna mane ola bilər, türkçülüyün təntənəsi sovetlərin sonu demək olardı. Son nəticədə sovetlərin çökməsinin bir səbəbini də elə məhz bu təşkil etdi. Ruslar işğal etdikləri böyük-böyük əraziləri həzm edə bilmədilər. Özünü idarə etmək qabiliyyətinə malik olan türk-islam xalqları imperiyadan qopub ayrıldı və öz müstəqil həyatlarını yaşamağa başladılar. Türk xalqları arasında yeni mədəni-mənəvi, sosial-iqtisadi münasibətlər formalaşdı. Doğrudur, bu əlaqələr hələ siyasi türkçülük müstəvisinə gəlib çatmasa da çox güman ki, yaxın gələcəkdə o, yeni bir məna kəsb edə bilər. Türk konfederasiyasının yaranması üçün yaşıl işıq yana bilər. Türkçülük ideyaları bu prosesdə yeni əlaqələrin yaxud üfiqdə görünən türk ölkələri birliyinin ideoloji qarantı rolunu oynaya bilər.

Afaq Rüstəmova

Terrorizm dövrün qlobal problemi kimi

Hal-hazırda dünyada çox mürəkkəb xarakterə malik proseslər baş verir. Bu proseslərin böyük əksəriyyətini dərk etmək və müvafiq qərarlar qəbul etmək çətin olub. Bu baxımdan, bugünkü elmin qarşısında duran çox mühüm məsələlərdən biri də dünyada yaranan saysız-hesabsız problemlərin həlli yollarının araşdırılmasıdır. Ən yaxşı halda alimlər bu problemləri müəyyənləşdirirlər və onların yaranma səbəblərini qeyd edirlər. Lakin problemlərdən çıxış yollarını göstərmək və buna müvafiq tədqiqatlar aparmaq hər zaman mümkün olmur. Sözsüz ki, alimləri bu məsələlər ciddi şəkildə düşündürür və bu istiqamətdə müxtəlif ideyalar, nəzəriyyələr irəli sürürlür, lakin bu ideya və nəzəriyyələrin əksəriyyəti mövcud problemlərin müəyyən sahələrini əhatə edə bilir. Düşünürük ki, bu yanaşmalar sırasında paradiqmaların yaxınlaşdırılması ideyası daha çox ağlabatandır. Yəni belə bir qənaət hasil olunur ki, paradiqmaların yaxınlaşdırılması ideyasına əsaslanılarsa mürəkkəb xarakterə malik, bir-biri ilə bağlı olan məsələlərin həllində keyfiyyətcə yeni bir refleksiyanın əsasını yaratmaq mümkün ola bilər. Yəni elmin müasir postqeyri-klassik mərhələsindən irəli gələn tələblər, həmçinin qloballaşma prosesləri, informasiya sahəsində baş verən hadisələr sosial qnoseologiyada, müəyyən mənada, sabitləşmiş fikir və müddəaların yenidən dəyərləndirilməsini aktuallaşdırıb. Bu mərhələdə sosial idrakın özünəməxsusluğu və mürəkkəbliyi ondan ibarətdir ki, artıq müəyyən paradiqma və sabit nəzəriyyələrə istinad edilərək təhlil və tədqiqatların aparılması çətinliklərlə rastlaşır. Yəni sosial həyatda hadisələrin sürətlə inkişafı fonunda anlayış və kateqoriyalarda, nəzəri sxemlərin müəyyənləşdirilməsində daim seçim edilməsi zəruriləşir. Başqa sözlə, bu kontekstdə sosial idrak həm sosial mühitin qanunauyğunluqlarını, həm də bu qanunauyğunluqları anlamaq və aydınlaşdırmaq üçün müvafiq metodların müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu mənada təqdim etdiyimiz məqalədə qeyd olunan problem də, mahiyyəti etibarilə müasir dövrüm son

dərəcə mürəkkəb hadisələrindən biri kimi, dövrün tələblərinə müvafiq araşdırmanı labüd edir.

Bu gün qloballaşma həyatın bütün sahələrinə sirayət edib. Bu da xalqların, ölkələrin, kontinentlərin bir-birini daha yaxından tanımasını, onların arasında əlaqələrin genişlənməsini və bunun nəticəsində bəşəriyyətin ümumi inkişafının təmin edilməsini reallaşdırır. Lakin hazırda prosesin dünyanı bürüyən mənfi təzahürləri daha qorxunc tendensiyalar ortaya qoyur. Yəni pozitiv xüsusiyyətlərlə yanaşı neqativ xüsusiyyətlər də qlobal xarakter alır. XXI əsrin əvvəlindən terrorizm, müharibələr, müxtəlif səpkili epidemiyalar, təbii kataklizmlər, ekoloji və texnogen problemlər sırasında dövrün sosial həyatında ən destruktiv hadisə kimi özünü göstərir. Bu da səbəbsiz deyil, çünki qloballşma, dini və mənəvi dəyərlərdə baş verən aşınmalar, Şərq ölkələri ilə "qızıl milyard" ölkələri arasında qarşıdurmaların artması, dövlətlərin özlərini qoruması uğrunda apardıqları mübarizələr və s. terrorizmi transmilli səviyyəyə qaldırıb. Terrorizmin miqyası, ən əsası isə, onun dağıdıcı potensialı o qədər böyükdür ki, artıq o müasir sivilizasiyanın qlobal problemi kimi özünü göstərir.

Terror, narkomaniya, insan alveri və sairə bu kimi proseslər çox asan şəkildə bütün dünya miqyasında reallaşa bilir. Milli suverenliyin zəifləməsi, sərhədlərin açıqlığı terrorizmin yayılmasına, narkotik maddələrin ticarətinin asanlaşmasına imkan verir (**2, s. 86–97**). Alman sosioloqu, Münxen universitetinin və London iqtisadiyyat məktəbinin professoru Ulrix Bek "Risk cəmiyyəti" ("Risikogesellschaft") kitabında qeyd edir ki, bəşəriyyətdə bu gün "ehtiyac birliyinin yerini qorxu birliyi" tutur (**4**). Bu gün "Risk cəmiyyəti" reallığa çevrilir və getdikcə daha çox insanları əhatə edir, yəni artıq sərhəd tanımır. Hətta, heç bir zaman öz mövcudluğu üçün ciddi təhlükə hiss etməyən Amerika belə, bu gün dünyada baş verən hadisələrdən kənarda qalmaq imkanına malik deyil.

Hazırda terrorizmlə mübarizə dünya siyasətinin bir nömrəli problemidir, çünki artıq aydındır ki, beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə mövcud siyasi və hüquqi mexanizmlər yetərli deyildir. Dövlət daxilində və beynəlxaq səviyyədə güc strukturları arasında müvafiq koordinasiyanın olmaması, ən əsası isə, ayrı-ayrı ölkələrdə terroriz-

mə qarşı fərqli münasibətlərin izlənilməsi və s. buna misal ola bilər. Siyasi, iqtisadi və sosial amillərin terrorizmin inkişafına, yayılmasına göstərdiyi təsirlərin təhlili beynəlxalq terrorizmə dair müasir tədqiqatların əsas istiqamətini təşkil edir. Bu mənada əksər hallarda terrorizmin öyrənilməsi birbaşa qloballaşmanın tədqiqi ilə əlaqələndirilir. Həmçinin prosesin genezisi və xüsusilə, onun sonrakı inkişafı məsələləri də siyasi və elmi diskussiyaların mövzusudur (**3, s.17**). Qloballaşma və terrorizmın əlaqələrinə dair fikirlər elmi araşdırmaların mövzusu olaraq bu gün böyük aktuallıq kəsb edir. Bu mənada müasir dövrdə beynəlxalq terrorizmin yayılmasına səbəb olan fakt kimi dünya ticarətinin və maliyyə risqlərinin artması qeyd olunur. Məlum olur ki, ticari əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq terrorist təşkilatlarının qanunsuz silah daşınmasını asanlaşdırır. Buna səbəb kimi isə xarici ticari əlaqə qaydalarının liberallaşdırılması, həmçinin beynəlxalq terror şəbəkələrinin maliyyələşdirilməsinin nəzarətsizliyi qeyd olunur. Digər tərəfdən isə, iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə şərait yaradan dünya ticarəti və kapital dövriyyəsi tədricən sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına və nəticədə, əhalinin kasıb təbəqəsinin aktiv terror fəaliyyətindən çəkindirilməsinə yönəldilsə də, baş verən hadisələr daha çox beynəlxalq terrorizmin aktivləşməsinə şəraitin yarandığını nümayiş etdirir. Maliyyə qeyri-şəffaflığı yalnız terrorizmin deyil, həmçinin sosial kontekstdə konfliktlərin və qeyri-sabitliyin meydana çıxmasına səbəb olur. Başqa sözlə, beynəlxalq terrorizm və transmilli cinayətkarlıq müasir inkişafın qarşısında böyük maneələr yaradır (**5**).

Qlobal terrorizmin özünəməxsus əlamətləri vardır: o sərhəd tanımır və tərkib etibarilə müasir terror təşkilatları beynəlxalq struktura malikdirkər, eyni ideologiyanı rəhbər tuturlar və təbii ki, fəaliyyət prinsipləri də universal xarakter daşıyır; bu günün terrorizmi müasir informasiya vasitələrinin imkanlarından geniş istifadə edir; qlobal terrorizm qarşısında kütləvi qırğın silahlarını mənimsəmək məqsədi qoyur. Yəni tarix boyu ölkələr, dövlətlər konfliktdə olduqları qonşularından zərbələr gözləmişlər, lakin bu gün təhlükənin haradan gələcəyini təxmin etmək çətindir, çünki terror aktlarının arxasında müəyyən qruplar dururlar. Belə çıxır ki,

dünyanın taleyi bu gün, sanki, ayrı-ayrı terror təşkilatlarının əlindədir və bu situasiya dünya siyasətinin mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir. Yeni dövrün terrorizminin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o artıq şəbəkə halında fəaliyyət göstərir və bu şəbəkəyə eyni prinsip və maraqları bölüşən ayrı-ayrı "qovşaq mərkəzlər" aid olunur, lakin bu özəklər arasında əlaqələr, adətən, zəif olur və bu strukturlar, əsasən, konspirativ fəaliyyətə uyğunlaşdırılmışlar. Yəni şəraitdən asılı olaraq lazım gəldikdə terror qrupları bir an içində öz taktikalarını dəyişdirə bilirlər. Bunda internet vasitələri onlara böyük imkanlar yaradır və onlar istədikləri an leqal fəaliyyətdən qeyri-leqal fəaliyyətə keçə bilirlər (**6**).

Müasir dövrün sosial-iqtisadi və siyasi mənzərəsinin ayrılmaz bir hissəsi kimi terrorizm qloballaşma proseslərinin fonunda dəyişikliklikliyə uğrayır. Terrorizmin bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinə nəzər salsaq məlum olur ki, bu gün o, transmilli xarakterə malik olması, cinayətkar aləmlə əlaqəsi, terror təşkilatlarının texniki cəhətdən mükəmməl təchizatı, bəzi dövlətlər tərəfindən gizli dəstək alması ilə səciyyələnir. Terrorizmin transmilli xarakteri onunla izah olunur ki, bu gün qloballaşma sayəsində yalnız terrorizm deyil, sosial konfliktlər, iqtisadi, ticari və bir sıra başqa əlaqələr dövlət sərhədlərini nəzarətsiz şəkildə keçib gedə bilir. Nəzarətdən kənarda qalan fəaliyyətlər isə hər bir dövlət üçün mənfi təsirlərsiz ötüşmür. Bu gün beynəlxalq siyasi terrorizmin cinayətkar aləmlə əlaqəsi danılmazdır. Bir sıra hallarda isə, ümumiyyətlə, beynəlxalq terrarizmi cinayətkar aləmdən ayırmaq mümkün deyil. Bu əlaqə sayəsində beynəlxalq cinayətkar aləmin əlində olan maliyyə vəsaiti ilə terrorçular narkotik, silah alveri kimi qeyri-leqal ticarəti reallaşdırırlar. Bütün bu işlərin qlobal şəkildə və sürətlə həyata keçirilməsi üçün terrorçular rabitə vasitələrinin ən son imkanlarından istifadə edirlər. Ən dəhşətlisi isə, bir çox hallarda bu, qanuni yollarla əldə edilir.

Hazırda beynəlxalq terrorizmin bəzi dövlətlər tərəfindən gizli şəkildə dəstəklənməsi problemin ən mürəkkəb cəhətllərindəndir, çünki bu, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, gizli şəkildə baş verdiyindən elə onu törədənlər tərəfindən ört-basdır edilir. Belə bir vəziyyətdə bu qorxunc bəlanın yenə də bütün dövlətlərin, beynəl-

xalq təşkilatların, siyasətçilərin və bir sıra digər qurum nümayəndələrinin birgə səyi nəticəsində öhdəsindən gəlinməsinə ümid qalır. Buna nail olmaq isə hələ ki, xəyal kimi görünür (**7**).

Qlobal terrorizmin ən yeni formaları bu gün təşkili, operativliyi, texniki təchizatı baxımından seçilir və qloballaşmanın son dərəcə ziddiyyətli tərəflərini özündə əks etdirir. XX əsin 90-cı illərinin əvvəllərindən terrorizm lokal hadisə çərçivəsindən çıxmış və dünya miqyasında qlobal təhlükəyə çevrilmişdir. Bu, onunla əlaqələndirilir ki, statistikaya görə əgər 1980-ci ildə dünyanın bütün ölkələrində 500 terror aktı qeydə alınmışdısa, (**8**) artıq 2006-cı ildə bu rəqəm 14 338 olmuşdur (**9**). Yəni terrorizm transmilli səviyyəyə qalxmışdır.

Beynəlxalq səviyyədə terrorizm məsələsi ilk dəfə 1934-cü ildə Millətlər Liqasında müzakirə olunmuşdur. Bu, 9 oktyabr 1934-cü ildə Fransanın Marsel şəhərində Yuqoslaviya kralı I Aleksandrın və Fransanın baş nazirinin qətli ilə bağlıdır. 1937-ci ildə Millətlər Liqasında "Terrorizmin qarşısının alınması və ona görə cəzalandırılma haqqında Konvensiya" və "Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılmasına dair Konvensiya"lar qüvvəyə minməsələr də, bu sahədə müasir beynəlxalq razılaşmaların yaradılmasında nümunə kimi istifadə edilmişlər.

Beynəlxalq birlik terrorizmin son dərəcə təhlükəli bir hadisə olduğunu dərindən dərk edir. Bununla əlaqədar olaraq həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə müvafiq konvensiyalar qəbul olunmuşdur: hava gəmilərinin qeyri-qanuni zəbt edilməsinə qarşı mübarizəyə dair konvensiya (Qaaqa, 1970); mülki aviasiyanın təhlükəsizliyinə istiqamətlənmiş qeyri-qanuni aktlara qarşı konvensiya (Monreal, 1971); beynəlxalq müdafiədən istifadə edən, diplomatik agentlər də daxil olmaqla, ayrı-ayrı şəxslərə qarşı cinayətlərin cəzalandırılması haqqında Konvensiya (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Konvensiyası 1973); girovların ələ keçirilməsinə dair konvensiya (New York, 1979); nüvə materialının fiziki mühafizəsi haqqında konvensiya (1980); dəniz gəmiçiliyinin təhlükəsizliyinə qarşı qanunsuz əməllərin qarşısının alınmasına dair konvensiya (1988); bomba terrorizminə dair mübarizə konvensiyası

(1997); terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında konvensiya (1999) və s.

1994-cü ildə BMT Baş Assambleyası "Beynəlxalq Terrorizmin aradan qaldırılması tədbirləri haqqında Bəyannamə" qəbul etdi. Dövlətlərarası və milli səviyyədə bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli tədbirlər həyata keçirildi (**10**). 1 dekabr 2004-cü il BMT Baş katibinin hesabatında "təhdidlər, çağırışlar və dəyişikliklər üzrə yüksək səviyyəli qrup"un yaradılması tələb olundu və böyük miqyasda terror aktlarında müqəssir olanların hərbi və insanlığa qarşı cinayət törədənlərlə bərabər tutulmaları təklif edildi. Həmçinin təklif olundu ki, yaradılan qrupa terrorizmlə mübarizədə beynəlxalq konvensiyaları ratifikasiya etmək səlahiyyəti verilsin. Lakin bu təkliflər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 14 sentyabr 2005-ci ildə qəbul edilmiş Qətnaməsində öz əksini tapmadı. 8 sentyabr 2006-cı il BMT-nin Baş Məclisi qətnamə formasında "Qlobal Terrorizm Əleyhinə Strategiya" və ona əlavə olunan Fəaliyyət Planı qəbul etdi (**10**).

Beynəlxalq terrorizmin yeni yüksəlişi 11 sentyabr 2011-ci ildə Əl-Qaidə terrorçularının ABŞ-ın bir sıra obyektlərinə hücum etməsi ilə əlaqələndirilir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası (BMT TŞ) 1371 (2001) qətnaməsinə əsasən "Antiterror komitəsi" təsis etdi. Sonra komitənin səlahiyyətləri 1624 (2005) qətnaməsi ilə təsdiq edildi. Komitə terrorla mübarizədə effektiv sistemlərin yaradılmasında iştirakçı ölkələrə dövlətlərarası koordinasiya və texniki yardımı həyata keçirir. Bundan əlavə, Təhlükəsizlik Şurasında yaradılan "Əl-Qaidə üzrə komitə", "Taliban üzrə komitə" və "Komitə 1540" və s. bu kimi təşkilatlar da qeyd edilməlidir. "Komitə 1540" nüvə, kimyəvi və bioloji silahların yayılması ilə bağlı məsələlərlə məşğul olur.

Təbii ki, problem o qədər geniş miqyaslı və mürəkkəb xarakter daşıyır ki, bununla mübarizədə müəyyən qətnamə və ya sənədlərin qəbul edilməsi yetərli deyil. Yəni problem yalnız terroristlərə qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə həll edilə bilməz, çünki məsələnin daha dərin kökləri və yaranma səbəbləri vardır. Bu səbəblərindən biri və bəlkə də, ən başlıcası

üçüncü dünya ölkələrində qlobal bərabərsizlik və kütləvi yoxsulluğun hökm sürməsidir. Digər tərəfdən isə, terrorizmə dəstək verən sponsor dövlətlərin fəaliyyəti də bu məsələdə çox mühüm rol oynayır.

Bu gün bir və ya bir neçə ölkələr tərəfindən beynəlxalq terror təşkilatları da yaranır və bu təşkilatlar digər ölkələrin konstitusiya quruluşunun pozulmasına, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlərin dağıdılmasına istiqamətlənən fəaliyyətlər göstərirlər. Beynəlxalq terror təşkilatları cəmiyyət üçün daha çox təhlükəlidir, çünki onların özlərinə məxsus maliyyə mənbələri mövcüddur və dünyanın müxtəlif yerlərində terror aktları təşkil etmək imkanları vardır. Bununla dövlətin nüfuzuna xələl gətirərək insanlarda qorxu, sabaha ümidsizlik hissi yaradırlar. Bu qruplar, adətən, dövləşçiliyin zəiflədiyi, suverenliyin preroqativ imkanlarının məhdudlaşdığı şəraitlərdə yaranırlar (məsələn, Əl-Qaidə, Hizbullah, "Müsəlman Qardaşları" və s.). Adətən, belə terror təşkilatlarının bir çoxunun digər xarici dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları ilə əlaqələri olur. Təbii ki, belə halda onlar beynəlxalq terrorun subyekti kimi terror təşkilatlarını himayə edirlər.

Müasir terrorizmin qlobal xarakter almasında KİV-in rolu böyükdür. Ümumiyyətlə, mətləbə birbaşa aidiyyatı olmasa da, yeri gəlmişkən qeyd edilməlidir ki, bu gün dünyada əxlaqsızlığın, qəddarlığın, cinayətkarlığın artmasında, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən, KİV-in neqativ təsirləri özünü göstərir, xüsusilə, televiziya kanallarlının. Hər gün, demək olar ki, bütün kanallarda ölüm, müxtəlif tipli cinayətlər və s. haqqında saysız-hesabsız informasiyalar verilir və nəticədə, bu əməllərin geniş təbliğatı həyata keçirilir. Özü də, cinayətlərin törədilməsi o qədər dəqiqliklə və təfərrüatı ilə təqdim edilir ki, bu cinayətləri törətmək niyyətinə düşənə bir iş qalmır. Yəni kimsə həmin cinayəti törətmək niyyətinə düşərsə, təqdim edilən informasiyadan "yararlana" bilər. Görünür, KİV-də bu gün bu qəbildən olan xəbər və məlumatların təqdim edilməsində müəyyən qayda və üsullar üzərində çox ciddi düşünülməlidir. Bu şərait terrorla bağlı məlumatlara da aiddir. Belə ki, dünyada baş verən müxtəlif səpkili terror aktları haqqında məlumatlar az bir zaman içində bütün dünyaya yayılır və bununla bu

aktları törədənlərin təmənnasız təbliğatı həyata keçirilir. Məlumdur ki, əksər hallarda terror aktlarını törədənlər bu hadisədə öz iştiraklarını gizlətmirlər və bununla qorxu yaratmaq, hakimiyyətə təsir etmək məqsədi güdürlər (**11**).

Cəmiyyətin informasiyanı qəbul etmək, təhlil etmək və qorumaq imkanları yüksək olduqca, onun həyat səviyyəsi, iqtisadi, siyasi, müdafiə imkanları da yüksək olur. Cəmiyyətin bütün sahələrinin qloballaşmasında informasiya, telekommunikasiya vasitələrinin müstəsna rolu vardır. Bununla belə, informasiya texnologiyalarının getdikcə daha çox aktiv və hərtərəfli tətbiq edilməsi müasir cəmiyyətin strukturunda ciddi transformasiyalara da yol açır. İnternet şəbəkələri, bir çox hallarda, artıq milli sərhələri açıq edib. Yəni artıq müştərək işlər həyata keçirmək üçün eyni məkanda mövcud olmaq şərt deyil. Müasir internet iqtisadiyyatı dünyanın müxtəlif yerlərində yerləşən transmilli korporasiyalara, elmi kollektivlərə və müxtəlif səpkili təşkilatlara birgə işlər həyata keçirmək imkanı verir. Bununla belə, çox təəssüf ki, şəbəkə strukturları beynəlxalq cinayətkarlığın əsasını da təşkil edirlər. Analitiklər terror aktlarının böyük əksəriyyətinin transmilli səviyyətə həyata keçirildiyini qeyd edirlər. Hadisələrin sürətli inkişafı onu göstərir ki, bu gün bütün dünya siyasi, millətçi və dini ekstremistlərin, kriminal terrorun misli görünməmiş təhlükəsi ilə üz-üzə qalıb. Hazırda terror ümidsizliyə qapılmış bir fanatikin nəyi isə dəyişdirmək naminə törətdiyi hərəkət deyil. Müasir dövrdə o çox güclü psixoloji təsir vasitədir. Bu mənada terror bu gün informasiya müharibəsi vasitəsi kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Bu vasitənin təsirləri daha qorxuncdur, çünki burada əsas obyekt terrorun qurbanları deyil, əksinə, sağ qalanlardır. Onun (yəni terrorun) məqsədi əhalidə vahimə törətmək və bununla da cəmiyyətdə insanlar arasında mənəvi düşkünlük yaratmaqdır. “Terrorla müharibə” Amerikada qorxu mədəniyyəti yaratmışdır. Dəhşətli 11 sentyabr hadisələrindən sonra Buş Administrasiyasının bu iki sözü milli dua səviyyəsinə yüksəltməsi Amerika demokratiyasına, amerikalıların psixologiyasına və ABŞ-ın dünyadakı mövqeyinə zərərli təsir göstərmişdir (**1, s.256**). Qorxu mədəniyyəti öz şüşəsindən açılıb buraxılmış cinə bənzəyir (**1, s. 258**). Bu cəhət terrorizmi digər təxribat-

çılıq fəaliyyətlərindən fərqləndirir. Təxribatçılıq fəaliyyətinin əsas məqsədi infrastrukturu, obyektləri dağıtmaq, rəqibi məhv etməkdir. İnformasiya cəmiyyəti inkişaf etdikcə terror aktlarının həyata keçirilməsinin üsulları da təkmilləşir və terrorçuların öz tələblərinin ictimaiyyətə çatdırmalarının imkanları da genişlənir, çünki terrorçuların tələblərini yayan kütləvi informasiya və kütləvi kommunikasiya vasitələri olmadan, terror aktları öz mahiyyətlərini itirirlər.

Bu gün terrorçuların fəaliyyəti artıq ayrı-ayrı dövlətlərin deyil, bütün dünyanın maraqlarına toxunur. Təbii ki, belə iri miqyaslı terror aktlarının reallaşdırılması üçün bunu həyata keçirənlərin yüksək səviyyədə hazırlıqlı olmaları ilə yanaşı, həm də bu əməliyyatların, ilk növbədə, informasiya baxımından, miqyası təmin edilməlidir. İnformasiya dövründə artıq xüsusi bir şəkildə regional konfliktləri qızışdırmağa ehtiyac yoxdur. Qarşıya belə bir məqsəd qoyularsa, terror aktı törətmək və onu müvafiq şəkildə (yəni onu törədənin məqsədinə uyğun) KİV-in köməyi ilə dünyaya yaymaq kifayət edər. Bu şəkildə təqdimatın mahiyyətində yatan məqam ondan ibarətdir ki, burada hadisənin özündən çox, onun haqqında yayılan məlumat əhəmiyyətlidir, çünki hadisə real virtuallıqda təqdim edilən kimi qəbul edilir və qavranılır. Bu məqamın isə, terror aktından sonrakı hadisələrə güclü təsir imkanları vardır. Yəni, müəyyən mənada, hadisənin özü deyil, onun haqqında verilən məlumat daha çox gerçək kimi qəbul edilir. Və nəticədə, informasiya ilə bu şəkildə manipulyasiya cəmiyyətlərdə qorxu, güvəncsizlik hissini gücləndirir. Demək olar ki, terror aktlarının böyük əksəriyyəti beynəlxalq səviyyədə kütləvi informasiya vasitələrinin köməyi ilə səs-küy yaratmaq və ya külli miqdarda pul əldə etmək məqsədi ilə törədilir.

Bu gün terrorizm müxtəlif formalarda təzahür edir. Bu, həyata keçirdikləri fəaliyyətlə əlaqədar olaraq dövlət və ictimai xadimlərin və ya hökumət rəsmilərinin öldürülməsi, girovların götürülməsi, quldurluğun müəyyən növləri, insanların haqsız yerə öldürülməsinə səbəb olan cinayət aktları, dövlərin diplomatik fəaliyyətinin pozulması, dövlət terrorizmi, başqa dövlətə qarşı si-

lahlı güc tətbiq etmək məqsədi ilə (muzdlular da daxil olmaqla) silahlı qrupların göndərilməsi və s. ola bilir.

Terror aktlarının ən çox yayılmış növlərindən biri də siyasi məqsədlərlə girovların götürülməsidir. Girovların götürülməsi ilə yanaşı partlayıcı qurğuların, bombaların partladılması sayəsində daha çox maddi və insan tələfatına istiqamətlənmiş siyasi məqsədlər güdən terror aktları, əsasən, siyasi tələblər irəli sürülərkən həyata keçirilir.

Müasir dünyaya nəzər yetirdikdə göz önündə belə mənzərə canlanır: özlərini arilərdən hesab edən şimali amerikalılar, qərbi avropalılar bütün dünyaya hakimdirlər və onun nemətlərindən bəhrələnirlər. Bu ölkələrdə, bu və ya digər şəkildə, insan hüquqları və demoktariya mövcuddur. Bu gün dünya düzəni elə qurulub ki, maliyyə resursları inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşib. Ən başlıcası isə, yeni texnologiyalar inkişafdan geridə qalmış ölkələrə gec çatır və bu da təbii ki, iqtisadi asılılığı getdikcə daha çox artırır. Bu kontekstdə qloballaşma, müəyyən mənada, inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusən, ABŞ-ın iqtisadi və militarist yollarla dünya ölkələri üzərində üstünlük əldə etmək istiqamətinə yönəldilmiş bir proses kimi də dəyərləndirilə bilər. NATO-ya gəldikdə isə, qeyd edilən niyyətləri həyata keçirməkdə bu təşkilat ABŞ-ın ekspansiya siyasətini reallaşdırmaq üçün bir vasitədir (**12**).

Ədəbiyyat:

1. İkinci şans. Üç prezident və Amerika fövqəldövlətinin böhranı. Zbiqnev Bjezinski. "Oğuz Eli", 2009.
2. Гринин Л. Е. Глобализация и процессы трансформации национального суверенитета // Век глобализации. 2008. № 1. С. 86–97.
3. Сатановский Е.Я. Глобализация терроризма и ее последствия // Международная жизнь, №9-10, 2001. С.17.
4. http://www.univer.omsk.su/omsk/socstuds/ubek/intro.html
5. http://credonew.ru/content/view/1019/65/
6. http://all-politologija.ru/knigi/obshhestvenno-politicheskij-leksikon-busygina-zaxarov/terrorizm-i-globalizaciya

7.http://anthropology.ru/ru/texts/barishnikov/terror.html
8.Статистика. Терроризм [сайт].
URL: .http://privacyandterrorism.org/stat.php
9. Country Reports on Terrorism. U.S. Department of State [сайт].
URL: http://www. state.gov/j/ct/rls/crt/
10.https://ru.wikipedia.org/wiki
11.http://www.intelros.ru/readroom/vek-globalizacii/ya2-2012/18424-mezhdunarodnyy-terrorizm-kak-globalnaya-problema-sovremennosti.html
12. http://interinf.ru/index.php/studentu/referats/186-terrorizm

Aydın Şirinov

Geopolitika və qlobalizm

Müasir dünyada baş verməkdə olan idarəolunan və olunmayan xaosların və böhranların hansı istiqamətdə gedəcəyini müəyyənləşdirmək, onun vektorunu təyin etmək doğrudan da çox çətindir. Buna görədir ki, biz xeyli sayda optimist və pessimist nəzəriyyə və proqnozlarla qarşılaşırıq. Müxtəlif tipli böhran və sosial xaos dünyanın hər yerini, bütün regionlarını bürüməkdədir. Lakin bunlar müxtəlif gərginliyə, məzmuna və istiqamətə malikdir. Əgər bir sıra ölkələrdə bu böhran və xaoslar daha çox iqtisadi və siyasi sahədə özünü göstərirsə, başqalarında milli, ərazi bölgüsü, dini və s. zəmində baş verir. Dünya sanki müxtəlif səpgili toqquşmalar, sarsıntılar dövrünə qədəm qoymuşdur.

XX əsrin birinci yarısında baş verən iki dünya müharibəsi, kütləvi insan qırğını, külli miqdarda maddi sərvətin məhv edilməsi, yerlə yeksan olunmuş şəhərlər və digər yaşayış məskənləri və s. insanlara bu fəlakətli hadisələrdən nəticə çıxararaq sakit şəraitdə yaşamaq və yaratmaq dərsi verməmişdir. Müxtəlif tipli ambisiyalar yenə də dünyanı konflikt və toqquşmalara qərq etməkdədir.

Azərbaycan da keçən əsrin 80-ci illərinin sonundan başlayaraq ermənilərin ərazi iddiası ilə yaranan konflikt və toqquşma şəraitində yaşayır. Problem burdadır ki, hər hansı bir konfliktə həmin konfliktdə marağı olan müxtəlif kənar qüvvələr qarışır və

bunun da nəticəsində həlli o qədər də çətin olmayan konflikt dərinləşərək az qala dünya probleminə çevrilir. Öz tarixi torpaqlarını qısa bir müddətə geri qaytarmaq gücünə malik olan Azərbaycan bu işə hələlik iki səbəbə görə girişmir: birinci, qan tökülməməsi üçün məsələni danışıqlar yolu ilə həll etmək istəyindən; ikinci, Azərbaycan Ermənistana müharibə elan edərsə, təkcə Ermənistanla deyil, həm də orada qoşunlarını yerləşdirmiş olan Rusiya ilə üz-üzə gəlməli olacaq. Faktiki olaraq digər ölkələrin də təzyiqinə məruz qalacaq. Göründüyü kimi, məsələ istər-istəməz regional müstəvidən qlobal müstəviyə keçir və həlli göründüyündən qat-qat dərinlərə gedir və mürəkkəbləşir. Müxtəlif siyasi-diplomatik görüşlər, danışıqlar isə nəticəsiz qalır. Əslində BMT-nin Azərbaycan ərazisinin qaytarılması haqqındakı dörd qətnaməsinin yerinə yetirilməməsi bu təşkilatın özünün müəyyən qüvvələrin əlində oyuncaq bir təşkilata çevrildiyini göstərir. Dünyada müəyyən bir nizam, qayda yaratmalı olan bu təşkilat indi özünün nə etməli və necə etməli olduğunu müəyyənləşdirə bilmir. Çünki nə kəsərli sözə, nə də real gücə malik deyildir. Haşiyə çıxaraq bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Əslində siyasi, geopolitik və qlobal problemlərin həlli ilə məşğul olmaq missiyasını yerinə yetirməli olan bu təşkilatın ABŞ kimi güclü bir dövlətin ərazisində yerləşdirilməsinin özü düz olmamışdır. Çünki bu güclü dövlət istənilən anda bu təşkilata təsir göstərmək və onu bugünkü vəziyyətə salmaq imkanına malikdir. Buna görə də 1945-ci ildə bu təşkilat yaradılan zaman bu amil nəzərə alınmalı və həmin təşkilat Afrika və yaxud Asiya ölkələrinin birində yerləşdirilməli idi ki, ərazisində yerləşdiyi ölkənin birbaşa təsirinə məruz qalmasın. Burada BMT-nin işindən söhbət açılması ondan irəli gəlir ki, əslində həm geopolitik, həm də qlobal məsələləri nizama salmaq bu təşkilatın vəzifəsidir və onun nizamnaməsi buna imkan verir və bu təşkilat elə bunun üçün yaradılmışdır.

Geopolitik problem XX əsrin əvvəllərində Almaniyada meydana gəlmişdir. Düzdür, əvvəlki dövrlərdə də dünyaya hakim olmaq iddiasına düşənlər olmuşdur. (Makedoniyalı İsgəndər, Çingiz xan, Napoleon və başqaları). Lakin XX əsrin əvvəllərində bu, Avropada bütöv bir nəzəri konsepsiya kimi yaranmağa və

formalaşmağa başlamış, nəticədə isə faşizmin ideoloji arsenalına çevrilmişdir. Geoplitika bir tərəfdən coğrafi determinizmə, digər tərəfdən isə milli və irqi fərqliliyə əsaslanır. Ali irq və alilik əsasında formalaşan millət təbii sərvətlərə malik olan ölkələri idarə etməlidir. Çünki onlar nə öz təbii sərvətlərindən düzgün istifadə edə bilir, nə də özlərini idarə edə bilirlər. Göründüyü kimi, bu məqamda geopolitika müstəmləkə siyasəti ilə üst-üstə düşür. Lakin bu siyasət tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif cürə aparılmışdır. Belə ki, tarixin əvvəlki dövründə geopolitika bir ölkənin hücum edərək digər ölkələrdə olan var-dövlətin talan olunmasına, natural halda olan ərzaq məhsullarının yığılmasına, yaxud vergi qoyulmasına əsaslanırıdsa, XIX əsrdən başlayaraq əsasən ərazinin ələ keçirilməsinə çevrildi. Çünki sənayenin sürətlə inkişafı külli miqdarda yeraltı sərvətlərə ehtiyac yaratdı. Buna görə də artıq geopolitika öz həqiqi mənasını tapmağa başladı və o həqiqətən ərazi siyasətinə çevrilməyə başladı (**5, s.52-53**). Bu siyasət indi qlobal siyasətlə bir yerdə: siyasi, iqtisadi, hərbi, demoqrafik, ekoloji və s sahələrdə aparılır. Müxtəlif situasiyalarda bunlardan hansısa biri üstünlük təşkil edir (**5, s.61-64**).

İndi mütəxəssislərin xeyli hissəsi geopolitika anlayışı ilə qlobalizm anlayışını korrealyativ anlayışlar kimi işlədirlər (**12, s.65**). Çünki müsir dövrdə geopolitika ilə qlobalizm (siyasət kimi) bir-biri ilə qovuşmağa başlamışdır. Bu siyasət çox vaxt lokal miqyaslı hərbi əməliyyatlar, toqquşmalar, müharibələr yolu ilə də aparılır. Biz bunu ərəb ölkələrində, Əfqanıstanda, keçmiş SSRİ-yə daxil olmuş, indi müstəqillik əldə etmiş ölkələrə qarşı aparılan siyasətdə də görürük. Güclü dövlətlər iki dünya müharibəsindən, onun törətdiyi fəlakətdən heç də nəticə çıxara bilməyib və vaxtaşırı olaraq dünyanı yeni müharibələrə sürükləyirlər. Elə bil ki vaxtilə alman millətçiliyinin nəzəri əsaslarını işləyən Lüdendorfun fikirləri bəlkə özləri də hiss etmədən dünyanın güclü dövlətlərinin siyasətinin həyata keçirənlərin psixologiaysına, şüuruna, ruhuna hopmuşdur. Lüdendorf deyirdi ki, sülh yalnız müharibələr arasında olan fasilədir. Sülh əslində müharibəyə hazırlıqdır, müharibələrarası müharibədir (**10, s.74**) (yeni müharibəyə hazırlıq və ideoloji informasion müharibə mənasında). Geopolitik siyasətin mahiyyəti-

nin açılması tələb edir ki, hər bir xalq öz tarixinə obyektiv yanaşsın, necə olubsa, elə də yazsın. Belə yanaşma ona öz tarixini düzgün başa düşməyə və ağıllı nəticələr çıxarmağa imkan verə bilər. Öz tarixini müxtəlif miflər uydurmaqla qonşu xalqların tarixini isə müxtəlif təhriflərə yol verməklə düşmənçilik toxumu səpmək həm tarix elminə, həm də başqalarına qarşı düşmənçilik mövqe tutanlara yalnız ziyan gətirə bilər. Erməni tarixçilər kimi həqiqi tarix əvəzinə, müxtəlif nağıllar, miflər uydurmaqla heç nə əldə etmək olmaz və belə tarix heç bir müsbət nəticə vermədən yalnız qonşu xalqlara qarşı düşmənçilik yaradar. Belə tarix əsasında yaranan milli ruh həmin xalqın özünün təklənməsinə və bədbəxt olmasına gətirib çıxarar. Əslində özünün qədimliyindən (bu qədimlik nə isə bir müsbət şey verirsə, niyə Afrika xalqları geri qalıblar?) bəhs etmək inkişaf baxımından heç nə vermir. ABŞ, Kanada və digər ölkələrin tarixi bunu sübut edir. Çünki onların tarixi az bir dövrə aid olsa da inkişaf səviyyələri çox yüksəkdir. Əgər S. Hantinqtonun sivilizasiya hər yerdə mədəniyyətin eyniliyidir (**10, s.72**) fikri ilə razılaşsaq onda ermənilərin müasir mədəniyyət və sivilizasiyadan kənar olduğunu elan etmək olar. Çünki bunların heç biri qonşu xalqlara qarşı düşmənçilik deyil, hörmət, əməkdaşlıq üzərində qurulur və humanist məzmun daşımalıdır. Bu mənada erməni ideologiyası ilə faşizm ideologiyası arasında olan bağlılığı əlavə sübut etməyə ehtiyac qalmır. Faşizm ideologiaysının əsas postulatlarından olan geopolitika erməni ideologiyasının da əsas postulatı olduğu üçün onlar Azərbaycan torpaqlarını tutmuş, Türkiyə və Gürcüstana qarşı da iddialar qaldırırlar.

S. Hantinqtonun maraqlı fikirlərindən biri də onun hər bir sivilizasiyanın öz tarixini bəşəriyyət tarixinin mərkəzi kimi görməsi fikridir. Bu fikir bəlkə də daha çox ermənilərə aiddir. Çünki onlarn öz tarixlərinə aid yazdıqları ilə tanış olduqda məlum olur ki, ümumiyyətlə bəşər tarixi və mədəniyyəti ermənilərlə başlayır. Onlardan əvvəl belə çıxır ki, Şumer, Misir, Çin və Hind mədəniyyətləri olmayıb. Buna son həddə çatmış patalogiyadan başqa bir ad vermək mümkün deyil.

Geoplitikanın qlobalizmlə olan əlaqəsi xeyli miqdarda tədqiqatlarda özünü göstərir (**6, s.3-5**). Çünki hər hansı qlobal

idarəolunma, yaxud idarəetmə özlüyündə geopolitikaya çevrilir. Çünki burada milli ərazi və milli tarix, milli mədəniyyət, milli həyat tərzi və hansı formada təşkilindən asılı olmayaraq milli dövlət yox olmağa doğru gedir. Hər bir dövlətin isə təbii ki, idarə etdiyi ölkənin marağına uyğun olan öz marağı vardır. Xalqlar isə özləri üçün müstəqil həyat qurmaq, suveren dövlət yaratmaq istəyirlər və bu tendensiya bütün XX əsr ərzində, xüsusilə onun ikinci yarısında daha da güclənmişdir və indi yaşadığımız XXI əsrdə də davam etməkdədir.

İndiki dövrdə geopolitika qlobal problemlərlə paralellik təşkil etməyə, qovuşmağa, vəhdət təşkil etməyə başlamışdır. Əgər geopolitikanın başlanğıcı müxtəlif formalarda hətta tarixin qədim dövrünə gedib çıxırsa, qlobal münasibətər əsasən XV əsrdən, böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayır. Bu, müxtəlif qitələr arasında əlaqələrin yaranmağa başlaması dövrü idi. Əlbəttə, bu, indiki kimi, yer kürəsində mövcud olan təbii və sosial problemlərin həlli mənasında deyil, sadəcə olaraq yer kürəsinin müxtəlif əraziləri arasında ilkin olaraq ticari əlaqələrin yaranması idi. Bəzi hallarda isə daha güclü ölkələr tərəfindən aborigen xalqların talan edilməsi və kütləvi surətdə qırılması idi. Bunu biz Şimali Amerikaya gəlmiş avropalıların buradakı aborogenləri (hinduları) məhv etməsində və ingilislərin Hindistanda yerli əhalinin bir hissəsini məhv etməsində görürük. Burada da geopolitika ilə qloballıq vahid prosesin iki tərəfi kimi özünü göstərir.

“Qlobal” anlayışına gəldiksə isə bu anlayış ilk dəfə olaraq tanınmış alman filosofu K.Yaspers tərəfindən 1948-ci ildə “Tarixin mənası və təyinatı” əsərində işlədilmişdir (**13, s.35**). Sonradan 1968-ci ildə yaranmış Roma klubu tərəfindən bu anlayış “qlobal münasibətlər”, qlobal problemlər”, və nəhayət “qloballaşma” halında dünya düşüncəsinə daxil olmuşdur. Qloballaşmaya aid küllü miqdarda monoqrafiyalar, məqalələr yazılmışdır. 2008-ci ilədən Rusiyada “Век глобализации» (qloballaşma əsri) adlı elmi-nəzəri dərgi (jurnal) də nəşr olunur. Adından göründüyü kimi, bu dərgi XXI əsri mütləq mənada qloballaşma əsri kimi görür. Lakin arzu bir şeydir, reallıq, real hadisələrin, həyatın gedişi isə başqa bir şeydir. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, real həyatın gedişi də ümumi

arzuya, niyyətə uyğun olsun. Lakin çox təəssüf ki, bu əksər hallarda belə olmur. Əgər bu gün dünyanın ümumi gəlirinin 93%-ni dünya əhalisinin cəmi bir hissəsi mənimsəyirsə (**3, s.142**), onda burada hansı qloballaşmadan söhbət gedə bilər. Vaxilə Karl Marks tərəfindən kəskin tənqid olunan P.J.Prudonun "İqtisadi ziddiyyətlər sistemi, yoxsulluq fəlsəfəsi" əsərində irəli sürdüyü "hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə əməyinə görə prinsipi" əslində dünyada ədalətli bölgünün aparılması üçün ən universal prinsipdir (**8, s.16-17**).

Təəssüf ki, bazar iqtisadiyyatı bir sıra başqa ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da müəyyən sahələr üzrə monopoliya iqtisadiyyatına çevrilməklə ayrı-ayrı şəxslərin, yaxud qrupların əlində külli miqdarda pul vəsaitinin toplanmasına xidmət edir və bundan bütövlükdə ölkə əziyyət çəkir. Belə ki, iqtisadi ekspertlərin dediklərinə görə, Azərbaycan istehlak etdiyi yağın yalnız 52%-ni özü istehsal edir, 48%-ni isə xaricdən alır. Azərbaycana gətirilən yağın həmin ölkələrdəki qiyməti 1,5% dollar olduğu halda, Azərbaycanda 5 dəfə artıq qiymətə satılır. Çünki yağ bir şəxsin monopoliyasındadır. Hansı qiymətə istəsə o qiymətə də satır (**2**). Liberalizm və liberal bazar iqtisadiyyatı total dövlət iqtisadiyyatı ilə mübarizə üçün faydalıdır. Lakin bunu mütləqləşdirdikdə iqtisadi özbaşınalıq və monopoliya iqtisadiyyatı alınır ki, bu da iqtisadiyyatda sosial ədalətsizliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə halda dövlətin "görünməz əlinin" iqtisadiyyata təsir göstərməsinə, ona istiqamət verməsinə ehtiyac yaranır. Bu işdə dövlət öz ölkəsinin tarixi ənənələrindən və konkret tarixi şəraitdən çıxış etməlidir (**4, s.46**). Göründüyü kimi, bu işdə kənardan verilən məsləhətlər və başqalarının təcrübəsi həlledici deyil, yalnız köməkçi əhəmiyyət daşıya bilər. Buna görə də qloballaşma adı ilə irəli sürülən təkliflərə və bəzi hallarda isə tələblərə çox diqqətlə yanaşmaq və təhlillər aparmaq lazımdır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, qloballaşma problemi XX əsrin 70-ci illərində ortaya atılmış və keçmiş SSRİ-nin köçməsi və Yer kürəsində ABŞ-ın və Avropanın tam hökmran qüvvəyə çevrilməsi fonunda yaranmışdır. Düzdür, qloballaşmanın texniki və texnoloji tərəfləri hamıya məlumdur. Bu proses xüsusilə kommunikasiya

sahəsində özünü daha çox büruzə verir və bu sahədə adı çəkilən ölkələr doğrudan da yerdə qalan dünyaya nümunə verir. Lakin qlobal münasibətlərin yaranması ilə artıq siyasi strategiyaya çevrilməkdə olan qloballaşma fərqli hadisədir. Texnologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət, kommunikasiya sahəsində qlobal münasibətlərin yaranması və inkişafı obyektiv prosesdir və buna qarşı çıxmaq ən azı müasir tarixin gedişini başa düşməmək olardı. Lakin bu qlobal münasibətlər müəyyən qüvvələr tərəfindən hamı üçün qəbul edilməli olan siyasətə çevrilərək qloballaşma adı ilə dünyaya sırındıqda əhəmiyyətsiz və mənasız bir şeyə çevrilir. Qloballaşma adı ilə zəif inkişaf etmiş ölkələrin təbii sərvətləri daşınır, əvəzinə onların bazarlarına çoxlu material gətirilir ki, bu da həmin ölkələrin iqtisadi, texniki və texnoloji inkişafının qarşısını almış olur. Bax elə burada qlobalizm və geopolitika qovuşmağa başlayır.

Qlobalizm XX əsrin 80-ci illərinin sonundan, 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq vüsət almağa başlayır. O dövrdə Amerika prezidenti olan C.Buşun "dünyanın yeni qaydaları" tezisində öz əksini tapır. Bu isə daha çox ABŞ-ın dünyada öz hökmran mövqeyini möhkəmlətmək niyyətindən irəli gəlirdi. Tanınmış ABŞ politoloqu H.Kissencer deyir ki, ABŞ sadəcə olaraq öz dünya siyasətinə başqa ad tapmayaraq ona qloballaşma adı vermişdir (**7, s.80**).

Azərbaycanın cəmiyyətşünas alimlərinin əksəriyyəti öz tədqiqatlarında rus müəlliflərindən və rus dilinə tərcümə olunmuş ədəbiyyatdan istifadə etdiyi üçün çox vaxt bu məsələlərə dair söylənilən fikirlərə tənqidi yanaşmadan, onları olduğu kimi qəbul edirik. Bu yanaşma rus alimlərinə də xas olan cəhətlərdən biridir. Onlar da Avropada söylənilən fikirləri və bəzən də Avropanın özündə qəbul edilməyən ifrat dərəcəli fikirlərdən yapışırlar. Hələ XIX əsrin 70-ci illərində K.Marks yazırdı ki, ruslar həmişə qərbin verdiyi ən ifrat ideyaların arxasınca qaçırlar (**9, s.479**). Düzdür, biz iki əsrə yaxın rusların təzyiqi və təsiri altında yaşadığımız üçün ictimai və siyasi həyatda gedən proseslər baxımından bu cəmiyyətlər arasında oxşarlıq çoxdur. Ancaq tarix və mentalitet baxımından biz müxtəlifik. Ona görə də onların yazdıqlarını

(xüsusilə, sosial-fəlsəfi məsələlərdə) tənqid süzgəcindən keçirmək lazımdır.

Qlobalizmə münasibət də belə olmalıdır. Qlobal münasibətlər, onların daha da inkişafı və genişlənməsini dünyanın qloballaşması ilə eyniləşdirmək düzgün deyildir. Çünki, qloballaşmadan o qədər yazırlar və danışırlar ki, artıq müəyyən qisim adamlar öz milli mənəviyyatlarını və bununla bağlı olan digər cəhətləri unudaraq özləri bilmədən kortəbii halda kosmopolit olmağa başlayırlar. Çünki qlobalistlər qloballaşmanı müasir tarixin aksiomasına çevirərək onu heç bir tərəddüd göstərmədən müasir varlığın vacib hissələrindən biri kimi təbliğ və hətta təlqin edirlər. Zənnimcə bizim qlobalist həmkarlarımız real dünya ilə özlərinin xəyalda qurduqları virtual dünyanı dəyişik salırlar. Bu cəhətə Azərbaycan filosofu professor Ə.Abbasov da diqqət yetirir və o, yazır ki, qlobalistlər (söhbət qloballaşma ideyasını ortaya atanlardan gedir) islam ölkələrinə qarşı səlib yürüşü həyata keçirirlər. Belə şəraitdə hansı qlobalizmdən söhbət gedə bilər (1, s.8). İki qonşu xalq olan Rusiya ilə Ukrayna arasında və digər yerlərdə gedən müharibələri də bura əlavə etmək olar. Dünya eyni vaxtda bir neçə yerdən alovlanır. Belə olan vəziyyətdə qlobalizm doğurdan da ya məkrli niyyət, ya da kiminsə uydurduğu yeni bir mif, utopiya kimi görünür. Asiya və Afrikada gedən müxtəlif tipli lokal müharibələr böyük güclərin təsiri və iştirakı vasitəsilə dünya müharibəsi fəlakətlərinə də gətirib çıxara bilər.

Qlobalizm iqtisadi və siyasi strategiyanın yaranmasından sonra antiqlobalizmdə yaranmışdır. Qlobalistlərlə antiqlobalistlər arasında kəskin mübahisələr davam etməkdədir. Bu mübahisələr rus alimləri arasında da davam etməkdədir (**11, s.30-52**). İstər qlobalizm, istərsə də antiqlobalizm tərəfdarları istər tarixi, istər məntiqi, istərsə də real həyatda baş verən hadisə və proseslərdən çıxış edərək öz mövqelərini kifayət qədər əsaslandırmağa çalışırlar. Lakin, dünya hələlik qloballaşmaya doğru deyil, qlobal münasibətlərin genişlənməsinə və inkişafına doğru gedir. Müxtəlif dünya kommunikasiya sistemləri və şəbəkəsi yaranır. Eyni zamanda bir-birinə qarşı duran müxtəlif tipli siyasi, iqtisadi, hərbi birləşmələr dünyanı parçalamağa doğru aparır. Bu bir-birinə əks olan iki proses

müasir dünyamızın reallığıdır. Tarixin vektoru hansı tərəfə yönələcək, onu müəyyənləşdirmək çox çətindir.

Ədəbiyyat:

1. Cəmiyyət və din: tarix və müasirlik, Bakı, 2013
2. İqtisadçı ekspert Oktay Haqverdiyevin 2014-cü il dekabr ayının 3-də ANS kanalının axşam saat 21.00-da "Xəbərçi" proqramına verdiyi intervüdən.
3. Андреев И., Назарова Л. Психическое здоровье человека Свободная мысль, 2013, № 5.
4. Аро Р. Демократия и тоталитаризм. М., 1999.
5. Горелов А.А. От мировой колониальной системы до глобального неоколониализма // Век глобализации. 2014, № 2.
6. Ильин И.В. Глобалистика в контексте политических процессов. М., Изд-во МГУ, 2010.
7. Макбрайд Ц. Глобализация и культурный диалог // Вопросы философии. 2003, № 1.
8. Мареева С.Б. Справедливое общество в представлениях россиян // Общественные нации и современность, 2013, № 5.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.32.
10. Тоффлер Э. Война и антивойна. М., 2005.
11. Чумаков А.Н. О глобализации с объективной точки зрения // Век глобализации, 2014; Глобалистика в системе современного научного знания /Вопросы философии, 2012, № 7; Ильин И.В. Глобалистика о контексте политических процессов. М., Издательство МГУ, 2010.
12. Яскевич Я.С. Рискогенное общество в контексте глобальных геополитических стратегий // Век глобализации. 2014, № 2
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991.

Xəliyəddin Xəlilli

Milli mənlik şüurunun yaranması və funksiyası

Azərbaycan bəşəri sivilizasiyanın ilkin beşiklərindən olmaqla, dünya mədəniyyətinin ilkin təməl əsaslarının yaranmasında iştirak etmişdir. Qədim və orta əsrlər dövrü elm və mədəniyyətinin yaranmasında qabaqcıl yer tutmuş bəşərə verdiyi alimləri, elmi töhfələri ilə onun mənəviyyatının yaranmasında hörmətə layiq yer tutan bu xalqın milli mənəvi irsinin tədqiq olunub elmi səviyyədə yeni nəslə ötürülməsi son dərəcə pis vəziyyətdədir.

Müstəqilliyimizdən 25 il keçməsinə baxmayaraq, respublikamızda etnosun yaranmasını, onun yaşamını müəyyən edən milli mənlik şüuru haqqında adi bir məqalə belə yazılmamışdır. Əlbəttə, bu vəziyyətin yaranmasında əsarət altına salınmış xalqların rəhbərlərinin, alimlərinin, xüsusən tarixçilərinin nəzəri təfəkkürə, təhlil qabiliyyətinə, milli ruha malik olmayan, ancaq özünü düşünən adamlardan seçilib yetişdirilməsi haqqında Sov. İKP MK-nın **2 iyun 1947-ci il direktivinin** (**6**) və digər bilib-bilmədiyimiz tədbirlərinin rolu böyükdür, əsas səbəblərdən biridir. M. C. Bağırovun rəhbərliyi ilə XX əsrin 20-30-cu illərində "tarix və sosial – siyasi hadisələrin tədqiqi ilə azca da olsa bağlı olan bütün alimləri fiziki cəhətdən məhv edib, onların əvəzində isə respublikada ictimai elmlərin yaradıcı inkişafına böyük ziyan və dağıdıcı zərbə vurmağa hazır olan könüllü və yetişdirilmiş apologetlər meydana çıxmışdır" (**2**). Onlar da imperiya dirijorlarının çubuğuna oynayaraq, Azərbaycanda ictimai elmləri məhv etdilər. Müstəqilliyimizdən keçən bir rüb müddətində faiz təşkil etməyəcək tək-tək tarixçilərimizin elmi-nəzəri fəaliyyəti, elə bu qədər də tarixçinin dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxivlərindən əldə etdikləri yeni materiallar istisna edilərsə, bəlkə də tarix elmimizin səviyyəsi imperiya hakimiyyəti illərindənkindən də aşağı düşmüşdür.

Respublikamızda tarix, o cümlədən ictimai elmlərin vəziyyəti filosoflarımızdan Əbülhəsən Abbasovun "Milli ideologiya bir-

ləşdirici məna simvolu kimi" adlı məqaləsində yetərincə obyektiv dəyərləndirildiyindən, həcmcə böyük olsa da, ondan bir hissəni əsərimizə daxil etməyi lazım görürük. O, yazır: "Söhbət o şeylərdən gedir ki, onlara nəzəri-diqqətin vacibliyi, sadəcə olaraq, yalnız bu günün, hazırkı dövrün tələbləri ilə şərtlənmir, bu məqamlar bütövlükdə bizim xalqın tarixi mövcudluğu ilə, onun elmi-mədəni ənənəsi və iris ilə bağlıdır. Həmin məqamlara və onlarla əlaqədar məsələlərə diqqət yetirmədikcə, millətləşmə yolunda, optimal cəmiyyət quruculuğunda, layiqli həyat tərzinin təşkilində daha çox çətinliklərlə, maneələrlə üzləşirik və nəticədə də iki qeyri-məqbul variantdan biri bizim "qismət payı"mız olur: ya candan-haldan tükənərək, taqətdən düşərək proseslərin gedişini kortəbii stixiyanın və yadların mərhəmətinə, təsir gücü olan hansısa dövlətlərin ümidinə buraxırıq, ya da həqiqi yaradıcı fəaliyyətin, öz fədakarlığımızın, öz zəkamızdan və zəhmətimizdən doğan əzmkarlığın lazımınca olmamasını ört-basdır edərək kimlərisə, nələrisə (öz malımız kimi!) yamsılayırıq, gülüş və təəssüf doğuran inadkarlıqla uyğunlaşma həyata keçiririk.

Başqalarından "ümid çırağı" gözləmək, köklü fikir ortaya qoymadan, rasional, sistemli bir əməli iş aparmadan "yaxşı olanı" yamsılamaq vərdişi, görünür, bizlərdə o dərəcədədir ki, hətta hər "yeni səhifə"ni başlayanda öz köhnə səhifələrimizi unutmağa, yaxud da dəbə yoluxaraq lənətləməyə hazır oluruq. Ədəb-ərkandan, məntiqdən, məsuliyyət və vicdan hissindən uzaq bu köntöy ənənəyə sadiqlik göstərərək, biz vaxtaşırı (dövrdən və dəbdən asılı olaraq!) kimlərisə, nəyisə birtərəfli qaydada, ifrat subyektiv mövqedən hallandırmışıq – ya nifrət yağışı yağdırmışıq, ya da heç bir ölçü - əndazə qoymadan sevmişik, tərifləmişik. Beləliklə, Babəkdən, Koroğludan tutmuş N. Nərimanova kimi hamını, bütün tarixi şəxsiyyətləri və qəhrəmanları "”qılıncdan", yaxud da "öpüşdən" keçirmişik. Sonra isə kimlərisə günahkar saymışıq, "tariximizi unutdurublar" deyirik".

Hörmətli filosofumuz şərhini davam etdirərək yazır: "Tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə münasibətdə "obyektiv" tənqidçilik potensialımız elə miqyas alır ki, özümüzünkülərlə yanaşı, başqalarına da divan tuturuq – Marksı kəmsavad filosof və totaliarist adlandırırıq,

heykəlini uçururuq, Lenini anadangəlmə cəllad və dəli kimi qələmə veririk. Əcəba, müdriklik budursa, onda ağılsızlıq, həqiqi dəlilik nədir? Maraqlıdır, bizi belə "sürüşmə"lərə vadar edən nədir? Və yaxud özümüzə məxsusluqla, mədəni ənənəmizdə, düşüncə tipologiyamızda nə çatışmır ki, biz asanlıqla "yaxşı" – "pis" dixotomiyasında son vaxt ən əlverişsiz, məntiqsiz və aciz mövqe tuturuq, necə deyərlər, divardan – divara yeriyirik, fenomenləri dəyərləndirərkən, yol seçərkən divara yeriyirik, fenomenləri dəyərləndirərkən, yol seçərkən həssaslığımızı, bəzən də başımızı itiririk. Necə olur ki, möhtəşəmliyi şübhə doğurmayan filosof, şair – yazıçı, dramaturq Hüseyn Cavidi, istedadlı söz sahibi Mikayıl Müşfiqi kampaniyaya qoşularaq məhv edirik, bu gün isə peşimançılıq əzabı çəkirik? Dünya, belə olduqda, bizim hansı fikrimizə, mövqeyimizə, "obyektiv həqiqət"imizə inansın? Gənc nəsillər hansı yararlı meyarları əsas götürsünlər ki, həyatlarının mənasını axtaranda, qurub – yaradanda onlara yardımçı olsun?" (**26, s.188-189**).

Mədəniyyətdə - mənəviyyatda yaranmış vəziyyət "Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu"nda yolverilməz hesab edilərək deyilir: "Azərbaycan tarixinə, dilinə, mədəni irs və mənəvi sərvətlərinə qəsd edilməsi, onların xarici və daxili təzyiqlərə məruz qalması" yolverilməzdir (**49**).

"Azərbaycan Respublikasının elm, mədəniyyət və mənəviyyat sahəsində əsas milli maraqları – Azərbaycan xalqının mədəni – tarixi irsinin və mənəvi dəyərlərinin qorunması və ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi, dilinin, özünüdərk və milli iftixar hissinin, intellektual potensialın inkişaf etdirilməsi" (**49**) ictimai elmlərin birinci, başlıca vasitəsi olaraq göstərilir.

Fərdi və milli dünyagörüşlərdəki naqisliklər çoxdan fəlsəfənin diqqətini çəkmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, dünyagörüşdəki neqativ və pozitiv cəhətlər xüsusilə böhranlı və tarixi dönüş mərhələsində özünü daha qabarıq göstərir. XX əsr Avropa filosofları müqayisəli təhlil üsulu ilə müəyyənləşdirdilər ki, "ümumbəşəri bəlaların insanların dünyagörüşündəki naqisliklərdən, iradə və arzularındakı qeyri – insani meyllərin güclənməsindən, özlərini anlamaqdakı acizliklərindən, insanın dünya və sosial

gerçəkliyə olan əsassız iddialarından, özlərini məhdudlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək üçün cəhdlər göstərmək istəmədiklərindən irəli gəlir. Şübhəsiz ki, burada başqa obyektiv səbəblər də vardır, ona görə də ruhi və ekzistensional böhran bir –iki səbəbindən deyil, kompleks səbəblərdən söhbət gedə bilər. Lakin böhran hazırlayan hərəkətverici qüvvə bütün gerçəkliyə fəlsəfədən gəlir və bu da heç kimdə şübhə doğurmur. İnsan bəlanın kökünü, Russo demişkən, özündə axtarmalıdır. Bəri başdan onu qeyd etməyə dəyər ki, fəlsəfədəki naqisliklər ki, onlar ruhi və ekzistensional böhranları törədir, biliyin azlığı, elmin kifayət dərəcədə inkişaf etməsi ilə əlaqədar deyildir. XX əsrin fikir nəhəngləri belə bir inam ifadə etdilər ki, **bəşəriyyətin ümumi bəlası anlamaq dərdidir**” (**28, s.12-13**). Göründüyü kimi, fəlsəfi tədqiqatlar fransız mütəfəkkiri Russonun mülahizəsini təsdiq edir: “İnsan bəlanın kökünü özündə axtarmalıdır”.

Kommunist Rus İmperiyası (yəni SSRİ) bəşər tarixində ən əclaf, qeyri-insani, şər bir imperiya idi. Onun 2 iyun 1947-ci il tarixli direktivi yalnız birbaşa işğal etdiyi dünyanın 1/6 ərazisinə aid deyildi, təsir dairəsinə daxil olan bütün ölkələrə, xalqlara şamil edildi. 1926-cı ildə SSRİ-də əhalinin ilk siyahıya alınması zamanı qeydə alınan 195 etnosdan 1989-cu il siyahıya alınması zamanı cəmi 128 etnos qalmışdı. Kommunist Rus imperiyası 63 il ərzində 67 xalqı tarix səhnəsindən beləcə sildi (**29**).

Postsovet məkanında 67 xalqın ölümü, tarix səhnəsindən silinməsi, bu günkü yaşlı nəslin alqışları ilə müşaiyət olunan beynəlmiləlçilik adı altında həyata keçirilən etnosid siyasəti – milli mənəvi dəyərlərin öldürülməsi üsulu ilə həyata keçirilmişdir. Tarix elmi, birinci növbədə bu sahənin tədqiqi ilə məşğul olan etnologiya, etnopsixologiya, sosiologiya və fəlsəfə elmləri birmənalı sübut etmişdir ki, mənəvi dəyərlər içərisində milli mənlik şüuru aparıcı yer tutur.

Etnosun yaranma və yaşam qanununu araşdırmış bütün tədqiqatçılar hər hansı bir toplumda və ya əhali ilə məskun regionda etnosun tarix səhnəsinə gəlməsi və tarix səhnəsindən yox olmasını etnik milli mənlik şüurunun yaranması və unudulması ilə müşayiyət olunduğunu yazırlar (**3; 8; 9; 20; 21**). Nəzərə alsaq ki,

milli mənlik şüuru etnos yaradan və yaşadan əsas dəyərdir, onda 1936-cı il SSRİ Konstitusiyası ilə Azərbaycan türklərinin milli mənlik şüurunun qəti müəyyən edilmiş ifadə forması olan "türk" özünüadlandırmasından (**9, s.252**) məhrum edilməsi bu xalq üçün ölüm hökmü idi. Maraqlıdır, müstəqillik illərində nəşr olunan "Azərbaycan tarixi" dərsliklərində bu hadisə haqqında məlumat verilsə də, AMEA Tarix İnstitutunun müstəqillik illərində nəşr etdirdiyi yeddicildlik "Azərbaycan tarixi"ndə ümumən Sovet imperiyasının milli repressiyadan bəhs olunsa da, bu haqda heç bir məlumat verilmir (**30, s.379-386**). Ümumiyyətlə, etnik milli-mənlik şüurundan qəti surətdə bəhs olunmur. "Azərbaycan tarixi"ndən ərazi tarixi kimi bəhs olunur.

Etnologiya elmi Avropadan Rusiyaya gətirildiyi vaxtdan bir qrup tədqiqatçılar və müəssisələr bu elmi etnologiya, bəziləri isə etnoqrafiya adlandırırdılar. Bu ənənə Sovet imperiyasının ilk illərində də davam etdi. 1929-cu ildə Rus imperiyasının kommunist rəhbərliyi bu elmin adının dəqiqləşdirilməsi üçün göstəriş verdi. Bu sahədə müzakirələr başladı. Nəhayət, arxeoloq və etnoqrafların 1932-ci ildə keçirilən ümumrusiya müzakirəsində "etnos" marksizm-leninizmə zidd olan burjua elminin kateqoriyası elan edildi, SSRİ-də etnosla bağlı bütün tədqiqatlar dayandırıldı. Nəhayət, sovet alimləri M. Q. Levin və N. N. Çeboksarov 1957-ci ildə etnos nəzəriyyəsini və bu sahədə tədqiqatları bərpa etdilər. Həmin vaxtdan, Azərbaycan etnoqraf və tarixçiləri istisna olmaqla, Sovet imperiyasının bütün xalqlarının, o cümlədən türk və müsəlman xalqların etnoqrafları öz xalqlarının milli inkişaf tarixi, milli xarakteri, milli mənlik şüuru, ümumiyyətlə, milli mənəviyyatın bütün sahələrinə aid əsərlər yazdılar (**33, s.117, 122; 4, s.59-65**).

Göründüyü kimi, doğma filosofumuz Ə. Abbasovun düzgün müşahidə etdiyi kimi, milli tariximizi obyektiv yazmaq üçün "həqiqi yaradıcı fəaliyyətin, öz fədakarlığımızın, öz zəkamızdan və zəhmətimizdən doğan əzmkarlığın lazımınca olmamasını ört-basdır edərək, kimlərəsə, nələrəsə (öz malımız kimi!) yamsılayırıq, gülüş və təəssüf doğuran inadkarlıqla primitiv uyğunlaşma həyata keçiririk" (**26, s.188**). Yadlar bizə tariximizi, milli yaddaşımızı unutdurub deyə ağlaşma, vay-şivən qoparmağımız maymaqlığı-

mızdan, iradəsizliyimizdən başqa bir şey deyildir. Bəs 25 illik müstəqillik illərində milli mənlik şüurundan, millət yaradıcı, yaşadıcı dəyərlərdən yazmağı bizə kim qadağan edib? Böyük fransız mütəfəkkiri Russo düzgün olaraq dediyi kimi, "insan bəlanın kökünü özündə axtarmalıdır" hikmətini sanki bizim üçün deyib.

Azərbaycan antropogenez zonasında yerləşməklə insan əcdadının bioloji varlıqdan sosial-mənəvi varlığa çevrildiyi regionda yerləşməklə bu ölkə təkcə Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin ilk ocağı deyil, buradan gedən ən qədim və qədim miqrasiyalarla bəşər mədəniyyətinin yaranması və inkişafında xüsusi paya malikdir. Antropologiya elmində əvvəllər "Şərqi Aralıq dənizi" tipi, bütövlükdə Kaspi (Xəzər) dənizi hövzəsini əhatə etdiyi üçün sonra "Kaspi" tipi adlandırılan antropoloji tip hələ daş dövründə formalaşmışdı. "Kaspi" antropoloji tipi ən qədim antropoloji tiplərdən olmaqla bir neçə ən qədim türk etnosunu yaratmışdır ki, bunlardan biri də Azərbaycan türkləridir. Dünyanın digər etnosları kimi ilk Azərbaycan türk etnosu da buradan keçən miqrasiyalar, bura olan köçürmələrlə digər etnoslarla təmasda olmuşdu. Lakin yerli "Kaspi" antropoloji tipi və onun yaratdığı mədəniyyət onları öz daxilində konsolidə edərək, antropoloji tipini və etnik-milli mədəniyyətini fasiləsiz qoruyub saxlamış və yaşatmış etnosdur, xalqdır (**31; 32**). Bu cəhətdən o, ilkin təməlində əsrimizə gəlib çıxan dünyanın bir neçə xalqından biridir.

Oxucunun diqqətinə çatdırırıq ki, respublikamızda etnosun yaranma, yaşam və inkişaf qanunu haqqında bircə dənə də olsun məqalə yazılmadığından dilimizdə bu sahənin hər hansı bir termini yaranmamışdır, eyni zamanda elmin bu sahəsini qəbul etdiyimiz rus elminin terminologiyasının qarşılığı da yaradılmamışdır. Ona görə məqaləmizdə termin və anlayışlarla bağlı çatışmazlıq təbii qəbul edilməli, onun dəqiqləşdirilməsi üçün həmkar həmrəyliyi göstərilməlidir.

Etnologiya elmində olan yekdil qənaətə görə insanlıq tarixi etnos adlanmaqla qəbilə, tayfa, xalq və millət olmaqla dörd inkişaf mərhələsinə malikdir. Hər hansı bir regionda, ərazidə vahid mənşəyə, dilə, adət-ənənəyə, psixologiyaya, mənlik şüuruna, özünüadlandırmaya - etnonimə malik dayanıqlı etnososial-mənəvi

orqanizmə çevrilmiş toplum etnosdur (**3; 8, s.73-81; 9, s. 78-93**). Etnologiya elmində müstəqil etnoloji nəzəriyyə yaratmış L. Qumilyovun əsaslandırması və digər etnoloq və etnopsixoloqlar da təsdiqləyirlər ki, hər hansı ərazidə əhalinin etnos kimi formalaşması prosesi yuxarıda göstərilən mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, sonda etnik mənlik şüuru ilə nəticələnir, o da özünüadlandırma - etnonimlə təsbit olunur (**3, s.11-20, 44-76; 8, s.76-88; 9, s.78-93, 252; 20, s.10-16; 21, 173-199; 11, s.6-13; 12, s.6-18**).

Etnosun həyatını öyrənmiş bütün tədqiqatçılar məhz onun etnik-milli mənlik şüurunun təsiri altında özlərini başqa etnoslarla müqayisə edir, başqalarına qarşı qoyur, biz və onlar, bizimkilər və başqaları fərqliliyini dərk eməklə, bütün varlığı dövründə özünün başqa etnosdan fərqini axtarır və bu fərqli xüsusiyyəti yaratmağa can atır. L. Qumilyov yazır: "Bu, Homo sapiens növünün qüvvələrini cəm edərək özünün və "özününkülər"i (bəzən yaxınlarını), bir çox hallarda isə, demək olar ki, tamamilə özlərini bütün qalan dünyaya qarşı qoya bilmək xassəsidir. "Biz - onlar" - sonditro sine gu anon est - qarşılaşdırması bütün dövr və xalqlar üçün səciyyəvidir" (**3, s.37**).

L. Qumilyov yazır: "Bir şey şübhə doğurmur - yer üzərində etnos xaricində olan bircə adam belə yoxdur. İstənilən şəxs "Sən kimsən?" sualına bir an belə düşünmədən "fars", "rus", "türk", "fransız" və s. cavabını verir. Deməli, şüurda etnik mənsubiyyət - ümumi hadisədir. Amma bu da hələ hamısı deyil.
"Etnos" anlayışının açıqlaması. Yuxarıda sadalanan adamların hər biri öz cavabını necə mənalandırır? Öz xalqını, millətini, tayfasını dedikdə o, nəyi nəzərdə tutur və qonşulardan fərqini nədə görür? Etnik diaqnostikanın indiyə qədər həll olmayan problemi də elə budur" (**3, s. 18**). Etnologiya elmində aydın cavablandırılmayan bu sualı elmi səviyyədə cavablandırmaq üçün çox sayda etnosun tarixini, psixi simasını, stereotipini, onun yaranması və yaşamında əsas yer tutan dil, din, ideologiya və mədəniyyətini dərindən təhlil edir. Etnosun mənəvi dünyasındakı özünəməxsusluqları və ifadə formalarını diqqətə çəkərək göstərir ki, hər bir etnosun yaranmasında, onun mənəviyyatında əsas yer tutan göstərilən sahənin biri aparıcı təsir gücünə malik olur. Sonda etnosu müəyyən edən amil

kimi də çıxış edir. Lakin bu sabit və dayanıqlı olmur, sosial şərait, həyat tərzi onlara asanlıqla təsir edir, onların vəziyyətini dəyişir. “Beləliklə, sosial durumların dəyişməsi təbii durumların dəyişməsinə bənzəyir (amma tam eyni deyil): onlar dönəridir və birindən digərinə keçid zamanı əlavə enerji sərfi tələb olunur. Etnos da belədirmi? Müəyyən səy göstərməklə etnik mənsubiyyəti dəyişmək mümkündürmü? Güman ki, yox! Artıq elə yalnız bu göstərir ki, etnos “vəziyyət” (ələlxüsus da vətəndaşlıq vəziyyəti) deyil, prosesdir” O, sözünə davam edərək yazır: “Belə örnəklərin sayı-hesabı yoxdur. Lakin onların hamısı göstərir ki, **insanların şüurunda aşkar olunan etnik mənsubiyyət şüurun öz məhsulu deyil. Yəqin ki, insan təbiətinin ali əsəb fəaliyyətinin forması kimi anladığımız şüur və psixologiyasının xaricindəki daha dərin tərəfini əks etdirir.** Axı, digər hallarda etnoslar, hansı səbəbdənsə, əhatələrinin təsirinə qarşı nəhəng müqavimət qüvvəsi göstərir və assimilyasiya olmurlar” (**3, s. 56, 69**). L. Qumilyov “Etnogenez və Yerin biosferi” əsərində etnosun mənəvi dəyərləri məsələsinə münasibətdə ardıcıl olaraq K. Yaspersi tənqid edir. Lakin bu iqtibasdan göründüyü kimi, L. Qumilyov K. Yaspersin idealizmi ilə hesablaşmalı olur. Etnik mənsubiyyət şüurunu azqala ilahi dəyər kimi qiymətləndirmə səviyyəsinə lap yaxınlaşır. Belə də olmalı idi. Axı onun tədqiqatında mənəviyyat həmişə aparıcı olmuşdur. Mənəvi varlıqlar mənəviyyat qanunları vasitəsilə dərk oluna bilər. Mənəviyyatın materialistcəsinə dərkini mümkün hesab etmək mənəvini başa düşməməkdən başqa bir şey deyildir.

Etnik özünüdərketmə, milli mənlik şüurunun etnosun mənəvi dəyərlər sistemində aparıcı yer tutması burada “çox mürəkkəb sosial-psixoloji fenomen kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan bir sıra komponentlərdən ibarətdir. Buraya: a) fərqləndirici əlamətlər və təsəvvürlər sistemi; b) etnik avtostereotiplər; etnik hisslər; c) fərdlərin müəyyən etnik birlik ilə identifikasiyası (özünü etnos üzvləri ilə eyniləşdirməsi, onlara bənzətməsi) və s. daxildir” (**94, 99**).

Milli mənlik şüuru çoxcəhətli struktura, müxtəlif ünsürlərə malikdir. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, etnik - milli şüur anlayışı üç əsas momentin birləşməsini əhatə edir. Bunlardan birincisi eyni

etnosdan olan adamların ümumi əraziyə, dilə, iqtisadi və mənəvi həyat birliyinə mənsubiyyəti (ictimai - etnik mənsubiyyəti), ikincisi, öz milli mənafeyinə uyğun olaraq digər etnoslarla əlaqə və münasibəti, üçüncüsü, mövcud cəmiyyətin mənəvi və maddi tələbatına münasibəti ideyalar və hisslər şəklində ifadə edir. Hər bir xalq, millət öz mənsubiyyətini digər xalq və millətlərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə öz milli mənafeyinə və mövcud cəmiyyətin xarakterinə uyğun şəkildə dərk edir. Deməli, buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli mənlik şüuru eyni etnosdan olan adamların milli mənsubiyyətini, digər millət və xalqlarla əlaqə və münasibətdə öz milli mənafeyini, mövcud ictimai quruluşun xarakterini ifadə edən hisslər və ideyalar sistemidir (**35, s. 74**). Elə burada Rusiya Federasiyasında dərs vəsaiti kimi istifadə olunan "Ümumi sosiologiya" (B., 2007) kitabında mənlik şüurunun qiymətləndirilməsini diqqətə çatdırmağı lüzum görürük. Əsərdə yazılır: "Etnos başlıca olaraq xalqın, onun bütün əlamətlərini yenidən canlandıran etnik mənlik şüurunun vasitəsilə müəyyən olunur. Mənlik şüurunun sayəsində xalq öz vəhdətini - öz mənşəyinin ümumiliyini, bununla da öz etnik qohumluğunu dərk edir. Lakin eyni zamanda da etnik mənlik şüuru etnosa özünü başqa xalqla müqayisə etməyə kömək edir ki, bu da öz növbəsində etnos tərəfindən özünün xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi üçün zəruri sosial-psixoloji əsas kimi çıxış edir. Əgər mənlik şüuru əlamət kimi iştirak edirsə, onda etnos nə qədər kiçik olursa-olsun o, yox olmur, digər etnoslarla əriyib qarışmır" (**10, s.249**). Əsərdə mənlik şüurunun struktur elementləri haqqında deyilir: "Etnosun ərazisi, mənşəyi, tarixi keçmişi haqqında təsəvvürlər; xalqın mənəvi sifəti, onun xarakterinin təkrarolunmazlığı haqqında təsəvvürlər. Xalq xarakterinin sezilməzliyi onun sosioloji təhlilində obyektiv mürəkkəbliklər yaradır. Xalqın xarakterinin reallığının xeyrinə olaraq bu faktı göstərirlər ki, çox vaxt eyni hissləri müxtəlif etnosların nümayəndələri özlərinin xüsusi formasında, müxtəlif şəkildə yaşayırlar" (10, 249). Milli mənlik şüururnun milli adı doğurması və milli mənlik şüurunun strukturunda tarixi yaddaşın aparıcı funksiyası bütün etnopsixoloji və etnoloji ədəbiyyatda təsbit olunur (**8, s.76-77; 9, s.79-90**). Tarixi yaddaşın milli yaradıcı

funksiyasını hələ XIX əsrin qırxıncı illərində Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri A. A. Bakıxanov çox incəliklə fəhm edərək yazırdı: "…Tarix elə bir danışmayan natiqdir ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır… Tarix elmi isə dünyanın təcrübəsini bizə kəşf edir. Bundan daha yaxşı nə ola bilər? Xüsusən hər bir ölkənin tarixi orada yaşayan xalq üçün faydalıdır. Çünki tarix ona öz millətinin təbiət və adətlərindəki xüsusiyyətləri bildirər, qonşu tayfaların rəftarından məlumat verər, müxtəlif xalqlarla saxlanan əlaqənin əsas xeyir və zərərini ona məlum edər" (**1, s. 10**).

Milli mənlik şüurunda milli dövlət ideyası mühüm yer tutur. Milli dövlət birliyi şüuru millət və xalqların inkişaf xüsusiyyətlərindən və mövcud şəraitdən asılı olaraq, bəzən milli iqtisadiyyat və mədəniyyətin formalaşmasından da əvvəl yaranır. Bu halda milli dövlət birliyi şüuru millətin təşəkkül tapması prosesinə fəal təsir edir, millətin iqtisadi - siyasi və mədəni münasibətlərinin inkişafını sürətləndirir. Bunu inkişaf etməkdə olan ölkələrin, xalqların timsalında daha aydın görmək olar. Milli dövlət birliyinin yaranması prosesində kütlələrin milli mənlik şüuru yeni məzmun alaraq eyni millətdən olan adamları vahid məqsəd və vəzifədə birləşdirir, onların milli suverenlik hüququnu möhkəmləndirir. Bununla belə, milli müstəqilliyin yaranmasına, milli yüksəlişə, ümummilli vəzifənin yerinə yetirilməsinə, milli birliyin əmələ gəlməsinə səbəb olur (**35, s. 75**).

Mənlik - etnosa mənsubluq şüurunun hisslər aləminə təsir prosesini "Dədə Qorqud" oğuzlarının həyat tərzi zəminində təhlil edən Ə. Bayramov yazır: "Oğuzların yüksək əxlaqi hissləri içərisində vətənpərvərlik və milli qürur xüsusi yer tutur. Onlarda qürur hissi etnik özünüdərketmə ilə çox sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Özünüdərketmənin inkişafına etnik qürur hissi güclü təkan verir. Eyni zamanda etnik özünüdərketmənin səviyyəsi etnik şüurun inkişafı səviyyəsi ilə müəyyənləşir".

Etnopsixoloq sözünə davam edərək yazır: "Oğuzların vətənpərvərlik, yurd, doğma ocağa bağlılıq hissləri güclüdür.

Oğuzlar etnik mənsubiyyətini dərk edir, bunu qiymətləndirir və öz ləyaqətlərini çox uca tutur, oğuz olduqları üçün fəxr edirlər” (**17, s. 122**).

Etnopsixoloji tədqiqatlar göstərir ki, etnik - milli özünüdərk - milli mənlik şüuru onun ifadə forması milli ad etnosun bütün hiss, emosiya, bütövlükdə mənəvi aləminin harmoniyasını yaradır, ona qarşı yönəlmiş müsbət və ya mənfi hərəkətə qarşı dərhal müvafiq cavab reaksiyası doğurur, bütün etnosu səfərbər edir.

Apardığımız etnoqrafik müşahidələr və bu sahədə aparılmış elmi tədqiqatlar göstərir ki, milli mənlik şüuru ünsürlərinin hamısı etnosun həyatında heç də eyni halda, eyni səviyyədə iştirak etmir və onu eyni formada əks etdirmir. Onların bəziləri milli həyat şəraitini bilavasitə, bəzisi isə dolayı yolla əks etdirir. Məsələn, milli mənsubiyyət şüuru millətin həyatını bilavasitə əks etdirdiyi halda, milli sərvətlə bağlı şüuru millətin həyatını milli dil, milli mədəniyyət, milli ərazi vasitəsi ilə əks etdirir. **Milli dövlət birliyi şüuru ilə millətin həyatının ən qiymətli sərvətlər məcmusu, təhlükəsizliyin başlıca vasitəsi kimi, güvənc kimi əks etdirir. Milli dövlətçilik özünü həmçinin ən çox milli qürur, şərəf, ləyaqət kimi hisslərdə daha çox əks etdirir.** Milli mənlik şüurunun ünsürləri özlərinin təşəkkülünün ictimai əsası ilə, etnosun inkişafındakı rolu ilə də bir-birindən fərqlənir. Bunlar millətin inkişafının müəyyən dövrlərində biri digərinə nisbətən daha üstün yer tutur. Milli mənlik şüurunun daha fəal daşıyıcısı olur. Milli mənsubiyyət şüuru milli mənlik şüurunun əsas daşıyıcısı olub, onun özəyini təşkil edir. Milli sərvətə bağlılıq və milli dövlət birliyi şüuru ümummilli mənafeyin yaranmasına səbəb olur. Milli mənlik şüurunun ünsürləri arasındakı fərqlər nisbi xarakter daşıyır, onlar bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır, qarşılıqlı surətdə bir-birinə nüfuz edir. Onların hamısı milli həyatın tərəqqisinə, milli şüurluluq səviyyəsinin artmasına kömək edir. Milli mənlik şüurunun ünsürləri milli həyat tərzindən asılı olub, onu bu və ya digər formada əks etdirir. Bu ünsürlərin hər biri milli həyatın inkişafına öz təsirini göstərir (**3; 8; 9; 10; 35, s.76**).

Milli mənlik şüuru ictimai şüurun siyasi, əxlaqi, incəsənət, fəlsəfə, din, tarixən formalaşan adət-ənənələr, dəyər və normalarla sıx bağlıdır.

Etnik-milli mənlik şüuru onu yaradan etnos tərəfindən bütün varlığı dövründə ideallaşdırıldığı, onda milli mənəviyyatın mayasına, ruhun mənbəyinə çevrilib qorunduğu halda etnosun daxilindəki müəyyən siyasi qüvvələr, siyasi məqsəd güdənlər, eyni zamanda beynəlxalq siyasi qüvvələr, siyasi partiyalar, dövlət və siyasi təşkilatlar vasitəsi ilə milli mənlik şüuruna təsir edir, onu öz məqsədinə xidmət etməyə yönəldir. Bir halda, milli mənlik şüuru şəffaflaşdırılıb etnosu daha fəal yaradıcı fəallığa sövq etdirir, digər halda mənlik şüuru kosmopolit vəziyyətə salınaraq onun vasitəsi ilə xalq köləyə çevrilir, milli şairimiz B. Vahabzadənin sözləri ilə desək, “nə ondan olur, nə də bundan”. Üçüncü halda isə etnos bütünlüklə milli mənlik şüurundan, tarixi yaddaşdan məhrum edilərək, ona qarşı gözəgörünməz üsullarla məhvetmə siyasəti həyata keçirilir.

Dünya xalqları arasında milli mənlik şüuruna təsir göstərilməklə, dövlətçiliyi məhv edilib, kölə vəziyyətinə salınaraq ölüm simptomları yaşama səviyyəsinə çatanda milli mənlik şüuru, tarixi yaddaş vasitəsi ilə müalicə olunub, ölümdən xilas edilib yenidən etnos olaraq həyata, yaşama qaytarılan xalqlardan biri Azərbaycan türkləridir.

Tarixə müraciət edək, Səfəvi sülaləsi təmizqanlı türk olub xalq tərəfindən “türkün piri” adlandırılırdılar (**36, s.33-35**). Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Səfəvi sülaləsi Oğuz varisi olmaqdan imtina edib, özlərini yeddinci şiə imamı Museyi Kazımın iyirmi birinci nəsli elan edirlər (**36, s. 33-35; 37, s. 53**).
Farsların islam qiyafəsinə salınmış şiə gizli milli ideologiyasını zorla Azərbaycan türkləri üçün milli ideologiyaya çevirməyə başladılar. Buna etiraz edən, müqavimət göstərən “bir nəfəri də sağ qoymaram” (36, 48) deyən Səfəvi lideri “minlərlə adamı edam etdirdi” (**38, s. 268**). Ən acınacaqlısı bu idi ki, Səfəvi liderləri Azərbaycan oğuzlarının dini təriqətini dəyişməyə məcbur etməklə kifayətlənmədi, Oğuz etnik mənsubiyyətini unutdurmaqla onlara “qızılbaş varisi” olmalarını aşıladılar. Hər şiə etnos nümayəndəsi

olaraq özünü qızılbaş adlandırmalı, qızılbaşlığın nişanını daşımalı idi. On iki şiə imamın şərəfinə üzərində 12 müxtəlif rəngli çalma qızılbaşlığın nişanəsi idi. Bu çalmanı əvvəl Səfəvi müridləri, sonra ordı başına bağlayırdısa, sonda bütün şiələr bağladılar. Səfəvi liderləri hakimiyyətə gəlmək üçün özləri etnik mənşələrini danıb, mənşələrinin ərəb - İslam müqəddəslərindən olduğunu elan etməklə bərabər bir etnos olaraq Azərbaycan Oğuz - Türklərini On iki şiə imamının varisi elan edib, qızılbaş adlandırmaqla milli varislikdən imtina etdilər. Qızılbaş ideologiyası zəminində imperiya yaratmağa nail olsalar da, tezliklə qurduqları dövlət tənəzzül edib dağıldı, Azərbaycan türkləri parçalandı, qonşu qohum türk xalqları da onlara ögey münasibət bəslədilər, hətta aralarında düşmən vəziyyət yarandı (**39, s. 243-267**). Səfəvi sülaləsinin Azərbaycan türkləri üçün hakim ideologiya olan İslam ideologiyasını təkrar milli ideologiya kimi şüurlara yeritməsi etnik - milli mənlik şüuruna öldürücü təsir göstərdi. Dövrünün böyük milli, siyasi, dövlət xadimi və sərkərdələri Nadir şah və Ağa Məhəmməd şah Qacar etnik - milli şüuru bərpa etmək və elə bu ideya zəminində Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etməyə səy göstərsələr də, məqsədlərinə qismən nail olsalar da, onu sona çatdıra bilmədilər (**40, s. 145-175**). Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Rus imperiyası Şimali Azərbaycanı işğal etdi. Rus imperiyası Səfəvi sülaləsinin söndürmüş olduğu etnik-milli mənlik şüurunun bütün elementlərinə qədər məhvetmə siyasəti yeritdi. Milli türk adı ilə bərabər Vətən - Azərbaycan adını, məfhumunu unutdurmaq üçün amansızlıq göstərdi.

Türk - müsəlman dünyası Avropanın milli tərəqqi dövrünə daxil olduğu XVII əsrdən tənəzzülə istiqamət götürdü. Artıq XIX əsrdə Türk - müsəlman dünyasında bütün xalqlar etnos olaraq müstəqil yaşam üçün əsas olan milli mənlik şüurunu unutmuş, hamı özünü mahiyyəti unudulub mövhumat - xurafat səviyyəsinə düşmüş İslama mənsubluq ifadə edən müsəlman adlandırırdı. Bütün türk-müsəlman dünyası Avropanın müstəmləkəsinə çevrilmişdi. Yeganə müsəlman dövləti Osmanlı imperiyası idi ki, burada da xalq milli mənlik şüuruna malik olmadığından son günlərini yaşayan xəstəyə bənzəyirdi.

Müasirlərinin “Böyük bir müsəlman” və yaxud “Böyük bir Şərqli”, “Müsəlman dünyasının mümtaz siması” adlandırdığı soydaşımız Ş, C. Əfqani müəyyən etdi ki, İslam şərq xalqlarının tənəzzülə uğramasının birinci səbəbi milli kimlik (mənlik) şüurunu, soykökünü itirməsi, milli dildə təhsil almadığından elmi-intellektual səviyyənin son dərəcə aşağı düşməsi ilə milli vəhdət və hər hansı yaradıcılıq imkanı verməməsi, cahil din xadimlərinin İslamın cövhərini məhv edib onu mövhumata, xurafata çevirməsi idi (**42**).

Ş. C. Əfqani tövsiyə etdi ki, İslam şərq xalqlarını düşdüyü bu vəziyyətdən çıxarmaq, inkişaf etmiş Avropaya çatması üçün hər kəs öz millətinin tərəqqisinə nail olmaq istəyirsə, birinci növbədə özünü tanımalıdır, soyuna, kökünə bağlanmalıdır, dilinə, dininə sarınmalıdır (**42, s.19**).

XIX əsr İslam Şərqində milli azadlıq hərəkatının lideri Ş. C. Əfqani yuxarıda göstərilən müddəalarını kitabları, məqalələri, xalq qarşısında çıxışları, universitetlərdə tələbələrinə söyləməklə yeni ziyalı nəsli yetişdirməyə nail oldu. Onun göstərilən müddəalarının həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə başlandı. Ş. C. Əfqaninin tələbələri onunla şəxsən təmasda olmuş Ə. Ağaoğlu, yaradıcılığına özlərinin müəllimləri hesab etdiyi Ə. Hüseynzadə onun yuxarıda göstərilən müddəalarını Azərbaycan şəraitinə uyğun “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq (müasirləşmək)” formasında ideoloji system yaratdılar. Türkləşmək məfhumu ilə onlar tarixi yaddaşı oyadıb, milli mənlik şüurunun bərpası ideyasını, islamlaşmaq anlayışı altında İslam dinini xurafatdan təmizləməklə xalqı həqiqi İslam dini vasitəsilə daha da sıx birləşdirmək, Rus imperiyasının əsarətinə düşmüş türk-müsəlman xalqları arasında birinci olaraq avropalaşmaq - müasirləşmək ideyası ilə Avropanın qabaqcıl elm və təhsilini xalqa mənimsətməyi vəzifə kimi qarşıya qoydular. Azərbaycan türklərini dünya xalqları arasında tarixi mövqeyini bərpa etməsi üçün Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlunun yaratdıqları “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideoloji sistemini M. Ə. Rəsulzadənin rəhbəri olduğu “Müsavat” partiyası xalqa yiyələndirdi. Rus imperiyasının əsarətinə düşmüş türk-müsəlman xalqları arasında birinci olaraq milli mənlik şüurunu bərpa etməklə

Rus imperiyasına qarşı milli azadlıq hərəkatının liderinə çevrildilər (**40, s. 236-237**).

Milli mənlik şüuru, tarixi yaddaşı bərpa etməklə milli həyatın yenidən canlandırılmasında M. Ə. Rəsulzadənin özünəməxsus, daha böyük xidmətləri var. Bəli, tarixdə milli mənlik şüuruna malik heç bir xalqı uzun müddət əsarətdə saxlamaq mümkün olmadığı kimi, bir əsrə yaxın Rus İmperiyasının əsarətində olmuş, təhqir mənasında "tatar" adlandırılan Azərbaycan əhalisi türk milli mənlik şüurunu bərpa etməklə imperiya üçün ramedilməz qüvvəyə çevrildi, mənəvi-sosial həyatın bütün sahələrində tarixi yaradıcılıqlarını ardıcıl bərpa etdilər, nəhayət, 1918-ci il 28 mayda Azərbaycan Cümhuriyyətini elan etməklə dövlət müstəqilliklərini də bərpa etdilər (**7**). Tarixi yaddaşın oyadılması zəminində milli mənlik şüurunun bərpa edilməsi, onun təsiri altında milli hisslərin oyadılması, zamanın tələbinə cavab verən ideyaların yaradılması prosesindəcə istiqlal mübarizəsinə başlayan imperiyanın əsarət zəncirini qıran Azərbaycan türkləri ideoloji vəzifə kimi qarşıya qoyduqları müasirləşmək məqsədini də dərhal və sürətlə həyata keçirdilər. Avropa dövlət quruculuğunun Azərbaycan türk mentalitetinə uyğun ən mütərəqqi strukturlarını, milli dövlət quruculuğunda, insan hüquqları və haqları sahəsində mütərəqqi cəhətləri tətbiq etməklə Şərqdə ilk demokratik dövlətin qurucusu olmaqla bərabər insan hüquqları və haqları sahəsində hətta Avropanın bir çox dövlətlərini qabaqladılar.

1917-ci il oktyabrın 25-də Rusiyada dövlət çevrilişi nəticəsində yaradıcılıq qabiliyyətindən məhrum, dağıdıcı kütlə - manikal, macəraçı liderlərin başçılığı ilə bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Bu, bəşəri bir fəlakət idi. Bolşeviklər min illər müddətində qurulmuş memarlıq abidələrini, ziyarətgahları, dini məbədləri, məscidləri, yaşayış binalarını "feodal istismarçılar tikmiş" - deyə, bir an belə fikirləşmədən uçurub dağıtdılar. Özlərinə qədər olan bütün keçmişlərinə nifrət edirdilər. Dağıdıcılıqları ilə bəşəriyyətə xoşbəxtlik gətirəcəklərinə inanırdılar. Onlar nəinki keçmiş Rusiya imperiyasını bərpa etmək, rus proletariatının rəhbərliyi ilə bütün dünyanı vahid proletar imperiyasında birləşdirmək istəyirdilər. Bəşəriyyət bu rus proletar taunundan qorxur və vahimə içində mənəvi böhran

keçirirdi. Bolşevik taunundan azadlığı yenicə dadmış Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisi də bərk qorxurdu. Axı Rus imperiyasının onlarda məhv etdiyi mənlik şüurunu, mənəvi dəyərləri onlar yenicə bərpa edirdilər. Azad hisslər, azad düşüncə onları yaradıcılığa elə sövq etmişdi ki, Azərbaycanın təbii-tarixi, ruhi gözəlliyini elə sürətlə bərpa edirdilər ki, bu yeni gözəlliyi yaradanlar azqala öz yaradıcılıqlarına inanmırdılar. Bütün insani münasibətlər, quruculuq, Azərbaycanın təbii baharını xatırladırdı. Təbiətin baharı sanki bütövlüklə burda xalqın ruhuna hopmuşdu. Lakin gözlənilmədən qaranlıq 1920-ci il 27 aprel gecəsində rus-bolşevik taunu Azərbaycana daxil oldu. Onlar ilk öncə milli mənlik şüurunun bərpasında təşkilatçı olmuş yaradıcı ziyalıları, mənəviyyat adamlarını, dövlət ordusunu və iqtisadi-siyasi qurucularını məhv etdilər. Ardıcıl olaraq milli mənlik şüurunun strukturunda iştirak edən mənəvi dəyərləri, ideya, əxlaq, dünyagörüş, adət-ənənə, milli və dini bayramları qadağan edə-edə milli iradəni son dərəcə zəiflətdikdən sonra etnik-milli kodu - türk adlandırmasını qadağan etdilər. Artıq bu, milli-mənəvi ölüm hökmü idi. Bütün bunlara dözməyənlər mənəvi sarsıntıdan məhv oldular. Sağ qalanların bir hissəsi bütün bunların mahiyyətini başa düşməyən muzdur, nökər, proletar zümrəsi, bir də mənəviyyatı mədəsində olan yazı adamları idi. Lakin zaman göstərdi ki, milli mənlik onu şüurunda, ruhunda, genində yaşadanlarda olmuşdur. Kommunist Rus imperiyası Azərbaycan türklərinə qarşı məhvetmə siyasətini ardıcıl davam etdirirdi. Nəhayət, çürüməkdə olan imperiya özünü bərpa etmək üçün 1984-cü ildə “yenidənqurma” siyasətinə keçdi, elə bu ildə ilk dəfə bir qrup Azərbaycan ziyalısı türk milli mənlik şüurunu bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başladı (**43**). Kiçik bir qrupun milli mənlik şüurunu bərpa etmək uğrunda mübarizəsi Azərbaycanda pərakəndə gedən milli azadlıq mübarizəsinin qısa müddətdə mütəşəkkilləşməsində mühüm rol oynadı. Nəhayət, 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Azərbaycan xalqının 1918-ci il dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizəsində milli mənlik şüurunun bərpasının əhəmiyyəti və rolu haqqında tarixi ədəbiyyatla tanışdırsa, 1991-ci ildə qazandığımız müstəqillikdə milli mənlik şüuru uğrunda mübarizənin əhəmiyyəti,

təsir gücü müasirlərimizin gözü qarşısında özünü göstərdi, xalqımızın böyük əksəriyyəti bu təsiri bilavasitə hiss etmiş, yaşamışdır.

Milli mənlik şüurunun yaşarı xüsusiyyətini, keyfiyyətini diqqətə çatdıran L. Qumilyov dərin elmi axtarışlarının nəticəsi olaraq yazır: **"Yaddaş məhvolmanın əleyhinə çıxış edir; etnosların kollektiv yaddaşı isə elə məhz mədəniyyət tarixidir".** O, sözünə davam edərək yazır: "Tarix yalnız onu bilənə xeyir verir. Əks halda isə obivatelin "sağlam düşüncəsi" cahil təbiətin ram edilməsi kimi məhvedici konsepsiya irəli sürür (**3, s. 364, 367**).

Etnosun yaranmasının vahid forması yoxdur. O, müxtəlif şəraitdə, fərqli mənəvi – ideoloji, sosial – iqtisadi və s. təsirlər prosesində yaranır. Mövcud tarixi etnoloji ədəbiyyatda etnosun yaranması haqqında yekdil fikir ondan ibarətdir ki, hər hansı ərazidə formalaşan mənlik şüuruna, "biz" və "onlar", "bizdən olanlar" və "başqaları", fərqləndirmə şüuruna malik toplum etnos - qəbilə, tayfa, xalq və ya millətdir. Etnoslar etnik-milli mənlik şüuru - yəni etnik-milli adla doğulur, etnik-milli mənlik şüuru – etnik-milli adı unutduqda ölüb, tarix səhnəsindən yox olurlar. Etnik-milli mənlik şüuru – etnik-milli ad etnosun varlığını təsdiq edən yeganə əlamətdir. Etnik-milli mənlik şüuruna, etnik-milli ada malik olmayan insan birlikləri ya etnos inkişaf səviyyəsinə çatmamış əhali, ya da etnik-milli mənlik şüurunu – etnik-milli yaddaşı unutmaqla ölməkdə olan etnosdur. Yuxarıda əsərlərindən istifadə etdiyimiz tədqiqatçıların hamısı bu faktı təsdiq etsə də, bu haqda çoxsaylı faktlar və misallar göstərən L. Qumilyovdur (**3**).

Etnik-mənlik şüuru, etnik-milli ad, "biz" və "onlar" fərqləndirməsi etnosun yaranmasının əsas, yeganə əlaməti olduğu əsas götürülürsə, onda qəbilə etnik birlik - etnos hesab edilə bilməz. Çünki qəbilə etnik şüura, etnonimə, "biz" və "onlar" fərqləndirməsinə malik deyil.

Tarixi ədəbiyyatda mövcud olan yeganə qənaətə görə, insan əcdadının milyon illər davam edən təkamülü, nəhayət, e. ə. 35-ci minillikdə üst paleolitə keçid mərhələsində instiktiv sürü - bioloji həyat tərzindən ayrılmaq istiqamətində inkişaf xətti götürdü. Toplumda bioloji instiktiv münasibətləri tədricən yaranan yeni mə-

nəvi-sosial münasibətlər əvəz etməyə başladı. Tarixi etnoloji ədəbiyyatda bu dövr anaxaqanlığı, toplumun etnososial forması isə qəbilə icması adlandırılır (**44; 45**).

Anaxaqanlığı - qəbilə quruluşu çağında insan əcdadının hələ qədim paleolitdən başlayaraq özünü təbiətlə eyniləşdirərək, totemlər, əcdad kultları yaratmaqda davam edirdilər. Özlərini zamansız və məkansız qapalı (dairəvi) xətt üzrə təbiətlə eyniləşdirməsi, heyvan, bitki, əşya totemlərin varisi, özünü təbiətin bir hissəsi hesab etməsi davam edirdi (**46; 47, 100-101; 24; 25**). Nəhayət, e. ə. IV minilliyin ikinci yarısı III minilliyin əvvəllərində ilk Tunc dövründə, ataxaqanlığa keçid mərhələsində insanın özünü təbiətdən ayırması prosesi başladı, cəmiyyətin dairəvi, qapalı xətt üzrə inkişafı, özünü ancaq təbiətlə eyniləşdirmə istiqamətində axtarışlara son verildi. İnsanlarda ilkin refleksiya baş verdi, onunla birlikdə etnik mənlik şüuru yarandı (**44; 45; 46; 47; 24; 25**). Anaxaqanlıqdan ataxaqanlığa keçid prosesi toplumda yeni sosial-mənəvi keyfiyyətlərlə müşayiyət olunur, toplumu bildirən, ümumi ifadə edən etnonimlər və antroponimlər yaranır. Ana kultu ata kultu ilə əvəz olunur, ata kultu həmçinin etnik başlanğıcı bildirən əcdad kultu kimi də çıxış edir (**44, 150-151; 45, s.175-176**).

Tarixi faktlar göstərir ki, qəbilə quruluşu insanlarında refleksiya hələ baş vermədiyindən etnik mənlik şüuru, etnonim yaranmadığından etnos da yaranmamışdır. İctimai inkişafın bu mərhələsinin etnos adlandırılması ciddi yanlışlıqdır. Tarixdə etnik mənlik şüuruna, onun təsiri altında etnik adlara - etnonimlərə malik ilk etnoslar ataxaqanlığı - tayfa inkişafı mərhələsində yaranır.

Yekun olaraq bildiririk ki, tədqiqatımız zamanı istifadə etdiyimiz elmi-nəzəri ədəbiyyatlar birmənalı deməyə əsas verir ki, bir insanın maddi və mənəvi həyatını tənzimləmək də, özündən kənar varlıqlar arasında yerini tapmaq, onlarla münasibətləri tənzimləməklə özünü reallaşdırması üçün baş beyin nədirsə, onun funksiyası nədən ibarətdirsə, bir etnos - millətin özünü reallaşdırması üçün milli adla təsbit olunan mənlik şüuru həmin funksiyaya malikdir (**3; 8; 9; 48, s. 402-422**).

Bütün dünyada, birinci növbədə regionumuzda baş verən hadisələr, Vətənimizin istiqlalı yolunda həyatlarını qurban vermiş

şəhidlərimizin bütün şəhər, qəsəbə, kənd məzarlarında qara mərmərlər üzərində daşlaşmış baxışlarından Dan ulduzu kimi parlayan arzular, uğrunda həyatını qurban verdikləri ideallar bizi sayıqlığımızı itirməməyə çağırır. Milli iradənin məhz milli adla təsbit olunan milli mənlik şüurundan, tarixi yaddaşdan keçdiyini nəzərə alsaq, bu sahədə səfərbər olmaq hər birimizin vicdan işidir. Bir məqalədə milli mənlik şüurunun bütün aspektlərini yüksək və eyni səviyyədə şərh etmək mümkün olmadığı kimi, etnologiyamızda ilk məqalə olduğundan da çatışmazlığın olması təbiidir. Odur ki, məqaləmizdəki çatışmazlığı aradan qaldırmaq, onun yeni aspectlərini işləmək üçün obyektiv elmi-tənqidi yardım edəcək hər kəsə əvvəlcədən təşəkkürümü bildirirəm.

Ədəbiyyat:

1. A. A. Bakıxanov. Gülüstani - İrəm. B., 1951.
2. Z. Bünyadov. İki əsrin hüdudunda Azərbaycanda tarix elmi: vəziyyət və perspektivlər. - “Elm və həyat” jurnalı, 1988, N10.
3. L. Qumilyov. Etnogenez və yerin biosferi. B., 2005.
4. X. Xəlilli. Sovet tarixşünaslığı - milli ölüm elmi. B., 2010.
5. A. Əsədov. Siyasətin fəlsəfəsi. B., 2010.
6. Sov. İKP MK Siyasi bürosunun SSRİ və dünya kommunist partiyalarına direktivi. - “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 21 oktyabr 1997.
7. A. Balayev - Məmməd Əmin Rəsulzadə. B., 2011.
8. В. Г. Крыско. Этническая психология. М., 2004.
9. А. П. Садохин. Этнология. М., 2000.
10. Z. T. Qolenkova… Ümumi sosiologiya. B., 2007.
11. Этнография имен. М., 1971.
12. Этническая ономастика. М., 1984.
13. Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə. Psixologiya, B., 2002.
14. Ə. S. Bayramov, Ə. Ə. Əlizadə. Sosial psixologiya. B., 2003.
15. Ə. S. Bayramov. Etnik psixologiya məsələləri. B., 1996.
16. Ə. S. Bayramov. Psixoloji düşüncələr. B., 1994.
17. Ə. Bayramov. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanlarında etnik – psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. B., 2000.
18. Ə. Ə. Əlizadə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş: problemlər, ilkin araşdırmalar. B., 2003.

19. Ə. Ə. Əlizadə. Azərbaycan güzəran psixologiyası məsələləri. B., 1994.
20. Ю. В. Бромлей. Современные проблемы этнографии. М., 1981.
21. Ю. В. Бромлей. Очерки теории этноса. М., 1983.
22. Ə. Tağıyev. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onun şərhi. B., 2000.
23. Ə. M. Tağıyev, M. A. Şükürov. İki əsrin qovşağında Azərbaycan: milli və millətlərarası problemlərin həlli yolunda. B., 2004.
24. X. Xəlilli Etnosun ilkin təşəkkül mərhələsi və terminologiyası. – Müasir fəlsəfə: idrakın ən yeni istiqamətləri. B., 2014.
25. X. Xəlilli. "Dədə Qorqud" dastanında zaman oxu müstəvisində mifoloji təfəkkürün mərhələləri. - Mədəniyyət: postqeyri – klassika və postmodernizm dövrü. B., 2015.
26. Ə. Abbasov. Milli ideologiya birləşdirici məna - simvolu kimi. – Milli strategiyalar, ideyalar və beynəlxalq münasibətlər: tarix, nəzəriyyə və müasir praktikalar. B., 2012.
27. Z. Hacıyev. Fəlsəfə. B., 2001.
28. F. İsmayılov. Dilin metafizikası. B., 2002.
29. E. Kərimov. Azərbaycanda müasir etnik durum. - "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1998, N1 (3).
30. Azərbaycan tarixi. VI cild. B., 2000.
31. R. Qasımova. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında (Doktorluq dis. avtoreferatı). B., 1997.
32. R. Qasımova. Azərbaycan xalqının etnogenezinin paleoantropoloji və antropoloji baxımdan öyrənilməsinin yekunları. - "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 1998, N1 (3).
33. Свод этнографических понятий и терминов. М., 1988.
34. Ə. Bayramov. Etnik özünüdərketmə. - Kitabi - Dədə Qorqud ensiklopediyası. II cild. B., 2000.
35. Q. B. Bayramov. Milli mənlik şüuru ictimai şüurun komponenti kimi. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. – Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1975, N4.
36. O. Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. B., 1993.
37. N. Şəmsizadə. Azərbaycan ideologiyası. B., 1996.
38. Azərbaycan tarixi. I cild. B., 1961.
39. Ə. Əsgər. Oğuznamə yaradıcılığı. B., 2013.

40. X. Xəlilli. Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli tarixi. B., 2007.
41. Ş. C. Əfqani. Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti. - Ş. Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1996.
42. Ş. Qurbanov. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1996.
43. К проблеме этногенеза Азербайджанского народа. Б., 1984.
44. М. О. Косвен. Очерки истории первобытной культуры. М., 1953.
45. А. И. Першиц… История первобытного общества. М., 1968.
46. Ф. Х. Кесседи. От мифа к логосу. М., 1972.
47. Г. Д. Гачев. Содержательност художественных форм. Эпос, лирика, театр. М., 1968.
48. Ş. Dədəyev. İnsan orqanizmində psixikanın müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi. B., 2007.
49. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – "Azərbaycan Respublikası Qanunvericilik Toplusu". 31 avqust 2004-cü il,N8.
50. Ə. Abbasov. Müasir dövrün sosmədəni problemləri. B., 2006.
51. Ə. Tağıyev, M. Şükürov. Etnopolitologiya. B., 2000.
52. Ə. Qəşəmoğlu. Milli, müstəqil dövlətin fəlsəfəsinin qarşısında duran mühüm vəzifələr. – Müasir fəlsəfə və Azərbaycan: Tarix, nəzəriyyə, Tədris. B., 2011, s. 236-246.
53. A. Piriyev. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. B., 2005.
54. F. N. Abdullayev. Miqrasiya problemlərinin siyasi aspektlərinin tədqiqi sahəsində yeni formalaşan elmlərarası istiqamət və nəzəriyyələr. – Müasir fəlsəfə, elm və mədəniyyət: postqeyri – klassik epistemologiya. B., 2011, s. 353-368.

Rauf Məmmədov

Müasir dünya nizamının maddi-mənəvi meyarları

1991-ci ildə SSRİ-nin rəsmi şəkildə süqutu ikiqütblü dünya nizamının iflası və ABŞ-nın rəhbərliyi altında yeni təkqütblü dünya nizamının, yəni qloballaşma fenomeninin başlanğıcı idi.

SSRİ-nin süqutunun tarixi qanunauyğunluğun tərkib hissələri olan subyektiv və obyektiv səbəbləri olmuşdur. Tarixi qanunauyğunluğun əsas meyarı – insandır. Dövlət, ədalətin nisbi təzahür forması kimi insanın azadlıq şüuru səviyyəsi ilə həmahəng olduğu qədər və onun maddi-mənəvi tələblərinə cavab verdiyi müddətcə mövcuddur. Əks təqdirdə, o, öz funksiyasını itirir. SSRİ-nin maddi sıxıntılarının başında xüsusi mülkiyyətin olmaması, mənəvi problemlərinin başında isə ateizmin təbliği dururdu. İnsanların maddi və mənəvi azadlıq şüuru və ya onların təbii hüquqları ilə dövlətin ədalət prinsipləri arasında ziddiyyət mövcud idi. Məhz, bu ziddiyyət SSRİ-nin öz içindən çökməsinə səbəb oldu. Subyektiv amilləri də bu obyektiv prosesin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirmək doğru olardı.

SSRİ-nin süqutunu kapitalizmin sosializm üzərində və ya liberalizmin kommunizm üzərində qələbəsi kimi dəyərləndirmək yanlışdır. Çünki hər iki qütb fərqli ideologiyalar üzərində formalaşan fərqli sivilizasiyaları və ya sosial sistemləri təmsil edirlər. Bu baxımdan, onların hər biri özünəməxsus tarixi təkamül qanunlarına malikdirlər. Onları bir-birindən mütləq şəkildə ayırmaq da yanlış olardı. Çünki onlar arasında oxşar cəhətlər də az deyildir. Bu baxımdan, sosializmin iflası üçün şərait yaradan bəzi qanunauyğunluqların kapitalizm sistemi üçün də qismən keçərli olduğunu düşünmək olar.

Kapitalizm sistemi sosializmdən fərqli olaraq xüsusi mülkiyyətə əsaslanır. Lakin, kapitalizm inkişaf etdikcə, cəmiyyətdə işsizlik artır, gəlir bölgüsündə balans kəskin şəkildə pozulur və davamlı inkişaf prinsipləri ortadan qalxır.

BMT Universiteti Ümumdünya İqtisadi Araşdırmalar İnstitunun dünya zənginliklərinin (aktivlərinin) bölüşdürülməsi ilə bağlı 2000-

ci il elmi-tədqiqat nəticələrinə görə, Yer kürəsinin aktivlərinin 40%-i dünya əhalisinin 1%-nə, yarısı (50%) 2%-nə aiddir (gəlirləri 0,5 milyon dollardan çox olanlar). Yer kürəsinin aktivlərinin 85%-i dünya əhalisinin 10%-nə məxsusdur (gəlirləri 61 min dollardan çox olanlar). 1% göstəricisində amerikalılar 37%, yaponlar 27%, ingilislər 6%, fransızlar 5%, İtaliya və Germaniya 4%, Kanada və Hollandiya 2%, İspaniya, İsveç və Tayvan 1%, yerdə qalan ölkələrdəki insanların cəmi 10% təşkil edirlər. Göründüyü kimi, Yer kürəsinin 90% aktivləri ABŞ, Avropa ölkələri, Yaponiya və Avstraliya arasında, qalan 9%-i Rusiya, Braziliya, Meksika, Polşa kimi 39 orta gəlirli ölkələr arasında, 1%-i isə Afrika və bir çox Asiya ölkələri arasında bölüşdürülmüşdür. Dünyada 2,5 milyard insan, yəni dünya əhalisinin təqribən yarısı gündəlik 2 ABŞ dollarından az gəlirə malikdir. Bu yoxsul əhali kütləsi arasında aclıq, sağlamlıq, təhsil və digər problemlər yaşanır (**1**).

Varlı ölkələr üzrə aktivlərin bölüşdürülməsinə nəzər salsaq görərik ki, burada da gəlir bölgüsündə böyük disbalans vardır. ABŞ-da milli gəlirin 70%-i 10% əhaliyə, Fransada milli gəlirin 61%-i 10% əhaliyə məxsusdur. Yer kürəsinin 125 trilyon ABŞ dolları həcmində olan aktivləri dünya əhalisi arasında bərabər bölüşdürülsə, adambaşına 20,5 min ABŞ dollar düşərdi (**2, 4**).

Məhz bu qeyri-ədalətli gəlir səviyyəsinə görə dövlətlər inkişaf etmiş, inkişaf etməkdə olan və yoxsul üçüncü dünya ölkələrinə bölünürlər. Eyni zamanda da, hər bir cəmiyyətdə insanlar gəlir səviyyəsinə görə az, orta və az gəlirlilərə qruplaşdırılırlar. Lakin maraqlıdır ki, yoxsul ölkələrin əksəriyyətinin təbii sərvətləri bol, zəngin ölkələrin təbii sərvətləri isə azlıq təşkil edir. Əgər söhbət insan resursları ilə bağlıdırsa, zəngin ölkələrin inkişafını təmin edən insan resurslarının böyük bir hissəsini yoxsul ölkələrdən gələn miqrantlar təşkil edirlər. Əgər, söhbət təhsil və elmin inkişafından gedirsə, yoxsul ölkələrin təbii sərvətlərini ələ keçirmək uğrunda müharibə ocaqları yaradan böyük ölkələrin müstəmləkəçilik siyasəti burada nəinki elm və təhsilin inkişafına, hətta insanların yaşamaq uğrunda mübarizəsinə mane olur. Məhz, dünyada hökm sürən bu sosial-iqtisadi durum qloballaşma adı altında tanınan müasir dünya nizamının mahiyyətini təşkil edir.

İşsizlik səviyyəsi dünya miqyasında ilbəil artır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının göstəricilərinə görə, 2014-ci ildə dünyada işsiz əhalinin sayı 201 milyon nəfər idi. 2008-ci ildə iqtisadi böhran ilə əlaqədar olaraq bu rəqəm 170 milyon olmuşdur. Xüsusilə işsizlər arasında gənclərin sayı (13%) nəzərə çarpır. Həmin təşkilatın proqnozlarına görə 2019-cu ildə bu rəqəm 280 milyona çata bilər. Dünyada 1,44 milyard çalışan əhalinin çox az məvaciblə işlədiyi və əmək hüquqlarının kobud şəkildə pozulduğu məlumdur (Onların 75%-i Afrika və Cənubi Asiya ölkələrinə aiddir). Avropa ölkələri ucuz əmək qüvvəsi olan miqrantların axını nəticəsində böyük işsizlik problemi ilə üzləşmişdir (**3**). Bu problemlərin dərinləşməsi, dünyada təhsil və yaşamaq hüququndan məhrum olan yoxsul əhalinin artmasına, həmçinin bu məntiqi nəticəsi olaraq cinayətlərin, terrorizmin, islamafobiyanın, irqçiliyin, faşizmin genişlənməsinə şərait yaradır.

Kapitalizmin inkişafı davamlı inkişafa tərs mütənasibdir. Çünki kapitalist sistemini idarə edən məxfi elita güya öz-özünü idarə edən bazar iqtisadiyyatı arxasında gizlənərək, dünya iqtisadiyyatını FED, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, ÜTT, OPEK kimi transmilli qlobal təşkilatlar vasitəsilə öz mənafeyi istiqamətində idarə edir. Onlar, milli dövlətlərin iqtisadi-maliyyə həyatını nəzarət altında saxlayır, milli dövlətlərin müstəqil iqtisadi siyasət yürütməsinə mane olur, dünya dövlətlərinin dövriyyəyə buraxılan milli valyutalarının həcminə uyğun ABŞ dollarını kreditlə milli banklara yerləşdirir və onların faizlərini mütəmadi şəkildə dəyişdirir, ölkələri özlərindən asılı vəziyyətə salmaq üçün borclarının artırılmasına şərait yaradır, faizlərin miqdarını və neftin qiymətini artırıb azaltmaqla siyasi proseslərə. münaqişələrə təsir göstərən iqtisadi böhranlar yaradır, dünyada bir çox strateji məhsulların istehsalı və ticarəti sahəsində inhisarçılığı qoruyub saxlayır. Bu iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq onilliklərlə tanınan böyük şirkətlər bir anın içində iflas olur, dövlətlər tamamilə müflis vəziyyətə düşərək iqtisadi işğal ilə üzləşir (Yunanıstanda olduğu kimi). Bu sistemə tabe olmaq istəməyən ölkələr isə, iqtisadi sanksiyalar, iqtisadi blokadalar, yeni münaqişə ocaqları ilə üzləşməli olur. Əslində, bazar iqtisadiyyatı adlanan bu sistem dünyanın

iqtisadi resurslarının vahid bir iqtisadi mərkəz ətrafında formalaşmasına və bu sistem içində yaşayan insanın "homo ekonomikus" olaraq özgələşməsinə xidmət edir. Statistik göstəricilər bu sistemin tədricən daha da ifrata vardığına, yəni dünya iqtisadi resurslarının bir qrup insanların əlində cəmləşməsinə, insanların bu qrupun mənafeyi istiqamətində çalışaraq öz həqiqi varlığından ayrılmasına, dünyada yoxsulluğun daha da artmasına, milli dövlətlərin ortadan qalxmasına şərait yaratdığı göz önündədir.

Kapitalizm sistemi daima iflas ilə üzləşir. Lakin, bu sistemin qorunub saxlanmasını təmin edən qüvvələrin əlində əsas qoruyucu mexanizmlərdən biri böyük münaqişələr, yalançı islahatlar, bir-birini zahiri cəhətdən təkzib edən ideologiyalardır (modernizm və postmodernizm kimi). Məhz, münaqişələr böhran durumunda olan sosial-iqtisadi problemlərin və "sosial partlayış" hadisəsinin başqa yanlış istiqamətə yönəlməsinə şərait yaradır. Tarixdə dəfələrlə belə hadisələr baş vermişdir. Məsələn, XX əsrin 20-30-cu illərində baş qaldıran sosial-iqtisadi problemlərin arxasınca faşizmin ortaya çıxması və II Dünya Müharibəsinin başlaması, 40-50-ci illərdə iqtisadi tənəzzül şəraitində olan dövlətlərin Marşal proqramı ilə ABŞ-dan asılı vəziyyətə salınması, 80-ci illərdə neftin qiymətinin aşağı salınması ilə Əfqanıstanda vuruşan SSRİ-nin müflis vəziyyətə salınması və bu gün Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar, neftin qiymətinin aşağı salınması ilə Rusiyanın iqtisadi gücünü zəiflətmək cəhdləri bir daha bu iqtisadi sistemin bir mərkəzdən idarə olunduğunu və konkret olaraq bir qrup insanların mənafeyinə xidmət etdiyini bir daha təsdiq edir.

Kapitalizm sistemi xüsusi mülkiyyəti tanısa da, bu məsələdə ədalət prinsipini ortadan qaldırır. Yəni, mülkiyyət məsələsində ədalət olmadan, onun varlığından bəhs etmək absurddur. Dünyada kapitalizmin inkişafı ilə işsizliyin artması, gəlir bölgüsündə balansın pozulması, davamlı inkişaf prinsiplərinin ortadan qalxması bir daha qlobal kapitalizm sisteminin insanların maddi ehtiyaclarını təmin etmək iqtidarında olmayan ədalətsiz və iflasa məhkum bir sistem olduğunu təsdiq edir. Əgər sosializm sistemi insanları təbii xüsusi mülkiyyət hüququndan məhrum etməklə onları real işləmək, qurub yaratmaq marağından ayırıb kommunizm ideologiyası ilə

onların əməyini bir dövlət olaraq istismar edirdisə, kapitalizm sistemi insanlara xüsusi mülkiyyət hüququ verməklə, onların əməyini müəyyən bir qrupun mənafeyi istiqamətində istismar edir. Hər iki halda insanlar istismar olunaraq yoxsul vəziyyətə düşür və müəyyən bir qrupların maddi maraqlarına xidmət edirlər. Onların özləri üçün qurduqları arzu və planların əksəriyyəti boşa çıxır. Bu baxımdan hər iki sistem insanların maddi tələbatlarına cavab vermir. Sosializmin tənəzzülündə rol oynayan maddi problemlərin eynilə kapitalizmin süqutuna da təsir edəcəyi ortadadır.

Sosializmin tənəzzülündə maddi problemlərlə yanaşı mənəvi problemlərin də rolu böyük olmuşdur. SSRİ-nin süqutu ərəfəsində milli oyanış və dini identiklik məsələlərinin aktuallaşması bunun bariz təsdiqidir. İnsanların şüuraltında onillərlə qapalı qalan mənəvi duyğuların oyanması təbii hal idi. Çünki monoton sosializm ideologiyası bütün insanların mənəvi ehtiyaclarını ödəmək iqtidarında deyildir. SSRİ ərazisində üsyankar ateizmin təbliği onun iflasının əsas səbəblərindən biri oldu. Milli identikliyin "sovet xalqı" identikliyi içində assimlyasiya edilməsi siyasəti ilə yanaşı, dini dəyərlərin təcəssüm olunduğu milli mədəniyyətin sosializm prizmasından dəyərləndirilməsi və təhrif olunması siyasəti də həyata keçirilirdi. Lakin, sovet xalqının qapalı bir sistemdə yaşaması və ictimai bərabərliyə əsaslanan elmi bir cəmiyyətin qurulması ənənəvi milli dəyərlərin qorunub saxlanılmasına və inkişafına qismən şərait yaratdı. Məsələn, Sovet Azərbaycanında azərbaycan dilinə, klassik ədəbiyyata, Muğam musiqisinə verilən önəm, milli mədəniyyətin qorunmasını və onun mahiyyətində mövcud olan İslam məfkurəsinin yaşamasını təmin etdi. Bu milli mədəniyyət batini bir güc kimi zahiri sovet ideologiyasına əks təsir şəklində ortaya çıxdı. Buna görə də, SSRİ dönəmində əksər insanlar üçün milli-mənəvi dəyər zahiri deyil, daha çox batini xarakter daşıyırdı. Bu özünü insanların şüuraltı davranış normalarında, ənənəvi ailə institutunda, insanlararası münasibətlərdə biruzə verirdi. Lakin, bu nəhəng duyğuların qapalı bir sistemdən qurtulub azad olması zərurət idi. Bu zərurət SSRİ-nin süqutu, yəni vicdanın ideologiya üzərində qələbəsi idi.

Bəs sosializm ideologiyasının iflası üzərində bərqərar olan kapitalizmin liberal dəyərləri mövcud mənəvi tələbata cavab vermək iqtidarında idimi?

Kapitalizm sisteminin əsas mənəvi dəyərləri liberal dəyərlərdir. Bura, bazar iqtisadiyyatı, demokratiya, vicdan azadlığı kimi dəyərlər aiddir. Bu dəyərlər, milli-mənəvi dəyərlərin məhdudlaşdırılmasına deyil, əksinə onların azadlığına şərait yaradır. Lakin, bütün mədəni-siyasi sərhədləri ortadan qaldıran qloballaşma prosesi Vatikanın "dinlərarası dialoq" layihəsi çərçivəsində milli mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin (İslamı başqa dinlərin), dünya mədəniyyətini də qapalı milli mədəniyyətin içinə (başqa dinləri də İslam dininə) inteqrasiya edərək assimlyasiya siyasəti həyata keçirir. Yəni, liberal dəyərlərə görə bir ölkədə əsrlərlə mövcud olan və əhalisinin 95%-dən çox hissəsinin etiqad etdiyi bir din ilə, həmin ölkəyə təqribən iki-üç əvvəl gəlib yerləşən və icmasının 0,1 % belə tərəfdarı olmayan hər hansı bir sekta ilə hüquqları eynidir. Bu çür sektaların sayı demokratik ölkələrdə göbələk kimi artır və onların bir çoxlarının arxasında xarici kəşfiyyat orqanlarının, böyük dini icmaların dayandığı məlum olur. Belə bir şəraitdə milli-mənəvi dəyərlərin səfərbər edilməsi və onların inkişaf etdirilməsi mümkün deyildir.

Qloballaşma şəraitində təhsil, əmək miqrasiyalarının artması, böyük şəhərlərdə beynəlmiləlçiliyin, qeyri-milli ailə saylarının, boşanmaların artması, fərqli fəlsəfə, əqidə və dinlərin yayılması, qlobal internet şəbəkəsinin gənclər arasında geniş yayılması və digər bu kimi amillər milli-mənəvi mədəniyyətin içindən parçalanmasına və qlobal mədəniyyət içində əriməsinə şərait yaradır. Təbii ki, hər hansı bir dövlətin milli ideologiyası və milli təhlükəsizlik planı olmadan, milli-mənəvi dəyərlərin inkişafı istiqamətində hər hansı bir strategiyası olmadan, mövcud durumda öz varlığını qorumaq mümkün deyildir. Bu strategiyanın təməlində milli-mənəvi dəyərlərin konkret mahiyyəti ortaya qoyulmalı və onun təhsil, media və digər sahələrdə tətbiqinə şərait yaradılmalıdır. Əks təqdirdə, milli dövlətçiliyin bazasını təşkil edən milli-mənəvi dəyərlərin assimlyasiyası labüddür.

Əslində, kapitalizm sistemi üçün din bir konstruksiya, yəni həqiqəti əks etdirməyən bir uydurmadır. Həqiqət məhculdur və onun aranması da axmaqlıqdır. Praqmatiklik odur ki, o maddi mənfəət gətirir. Bu baxımdan mənfəət nisbi həqiqətdir. Kapitalizm sisteminin dinə, mənəvi dəyərlərə baxışı da bu praqmatik fəlsəfəyə söykənir. XIX-XX əsrin sosial-siyasi tarixi göstərdi ki, din, ideologiya böyük mənfəət gətirən fenomenlərdir. Onların vasitəsilə böyük sosial qrupları ayağa qaldırmaq, onları qarşı-qarşıya gətirmək və bu yolla az məsrəf etməklə böyük dövlətləri ordusuz məhv etmək olar. Qərb dövlətləri bu amildən istifadə edərək XIX-XX əsrlərdə və bu günün özündə də müstəmləkəçilik siyasətlərini uğurla həyata keçirdilər. Məsələn, SSRİ-nin dağıdılmasında olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Çar Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin parçalanmasında panislamizm və pantürkizm ideologiyasından məharətlə istifadə etdilər. Bu günün özündə milli dövlətləri hədələyək onların yerində xilafət qurmaq iddiasında olan terrorçu qrupların, fundamental islamçıların (vəhabilik, nəxşibəndilik, nurçuluq) vasitəsilə Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda münaqişə ocaqları yaratdılar, bir çox dövlətləri parçaladılar, bir milyondan çox insanın ölümünə, yüz minlərlə insanın evindən didərgin düşməsinə səbəb olmaqda davam edirlər. Əslində, onların maddi dəstəyinə arxalanan terrorçuların xilafət iddiaları ilə qloballaşma siyasətinin parametrləri üst-üstə düşür. Çünki hər ikisinin hədəfi milli dövlətlərin və milli-mənəvi dəyərlərin ortadan qalxması və xaosun, zülmün yaranmasıdır. O zaman, dünyada genişlənən "islam terrorizmi"nin gerçək üzü, onu maddi, texniki və silah baxımdan təmin edən böyük dövlətlərdir. Bunları, müşahidə etmək çətin deyildir. Onlar fundamental islamçılar (vəhabilik) vasitəsilə milli dövlətləri münaqişə yoluyla ortadan qaldırırsa, "dinlərarası dialoq" iddiasında olan mülayim islamçılarla (nurçuluq) milli dövlətləri içindən parçalayır. Əslində, hər ikisində nəticə eynidir.

Bu gün dünyada baş verən hadisələr göstərir ki, gerçək faşizm ölməmişdir. Çünki o, bir zaman Hitler Almaniyasının simasında gizlənmişdirsə, bu gün psevdoislam simasında tarix səhnəsindədir. Bir zaman Almaniya qurban olaraq seçilmişdirsə, bu gün İslam qurban seçilmişdir. Buna görə də, bu gün mövcud

durumdan ən çox əziyyət çəkənlər sadə müsəlmanlardır. Onların düşdükləri durum, kapitalist sistemin mənəvi dünyasının göstəricisidir. Yəni, liberal dəyərlər kapitalist sistemin mənəvi-əxlaqi varlığını örtən bir pərdədən başqa bir şey deyildir. Bunun sübutu, onların başqalarına münasibətdə bu dəyərlərə əməl etməmələridir.

SSRİ-nin süqutunda mühüm rol oynayan ateizm siyasəti ilə kapitalizmin dinə münasibəti dolayı olaraq üst-üstə düşür. Deməli, SSRİ-nin süqutunda bu amil nə qədər rol oynadısa, bir o qədər də kapitalizmin süqutunda bir "qara dəlik" kimi rol oynacaqdır. Bu qaçınılmazdır. Çünki onların yaratdığı psevdoislam "qara dəliyi" kapitalist sistemin üzündəki liberal pərdəni qaldırdı və onun gerçək üzünü dünyaya bəyan etdi. Artıq kapitalizm nəinki Asiyada, hətta Avropanın özündə belə əhəmiyyətini itirməkdədir. Son dövrlərdə Avropada və dünyanın digər yerlərində solçuların fəallaşması və alternativ inkişaf modellərinin axtarışı, kapitalizmin süqutunun yaxınlaşdığını göstərir.

Tarixdə heç bir zaman mütləq dövlət olmamış və heç bir dövlət dünyanı təkbaşına idarə edə bilməmişdir. Bu gün müasir informasiya texnologiyaları və elmi-texniki inkişaf dünyanın fiziki baxımdan kiçilməsinə şərait yaratsa da, mənəvi-mədəni baxımdan dünya çox böyükdür. Biz fərqli mədəniyyətləri nə qədər çox öyrəniriksə, dünya bir o qədər də böyüyərək rəngarəng olur. SSRİ və Qərb dünyasının unifikasyon qloballaşma sistemi dünyanın ağ və qara rənglərdən ibarət olduğunu bizə təlqin etməklə nigilizm əhval-ruhiyyəsini artırır. Son dövrdə artan intihar hadisələrinin kökündə dayanan məsələlərdən biri də budur.

Qərbin bir yandan ortaya qoyduğu postmodernist düşüncə qloballaşma ilə uzlaşmır. Sadəcə, postmodernist məfkurə qloballaşma siyasətinə xidmət edən fraqmentarlığa şərait yaradır. Fraqment qlobal siyasətin alətinə çevriləndə öz funksiyasını itirir. Bu baxımdan, postmodernist düşüncə qloballaşmanın siyasi vasitəsindən başqa bir şey deyildir.

Tarixin digər real qanunauyğunluqlarından biri də odur ki, tarixdə ikiqütblü dünya sisteminin bir tərəfi süquta uğrayanda, digər tərəfi də öz gücünü itirir. Yəni, təkbaşına hökmranlıq etmək istəyən im-

periya dünyanı təkbaşına idarə etmək iqtidarında olmadığı üçün öz içindən müxtəlif qütblərə parçalanır. Sonra müxtəlif qütblər arasında gedən rəqabət nəticəsində dünya nizamı yenidən ikiqütblü sistemə daxil olur. İkiqütblü sistemlər də öz aralarındaki rəqabət nəticəsində tərəflərdən biri müvəqqəti olaraq təkqütblülük mərhələsinə qədəm qoyur. Biz buna tarixdən bir neçə nümunə göstərə bilərik.

Bu gün dünyada təkqütblü qlobal sistemə qarşı təpkilər artır. Qlobal sistemə qarşı BRİCS dövlətlərinin bir araya gəlməsi, Avrasiya Birliyinin və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının yaranması, Rusiyanın Yaxın Şərqdə öz hərbi-siyasi gücünü nümayiş etdirməsi, Avropa Birliyi Təşkilatının öz aktuallığını itirməsi, ABŞ-nın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun zədələnməsi və bu kimi bir çox qlobal hadisələr dünyada təkqütblü sistemin süquta doğru yaxınlaşdığını və dünyanın çoxqütblü nizama doğru irəlilədiyini göstərir. Hər bir dövlət bu nizamda öz mədəni-mənəvi, sosial-iqtisadi və milli təhlükəsizlik maraqlarına görə öz yerini tapacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. http://www.un.org/ru/unforpeople/poverty1.shtml
   http://www.noev-kovcheg.ru/mag/2007-01/512.html#ixzz3nlwBJJ23
3. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public
4. Миланович Б. Настоящее распределение доходов в мире 1988-1993, Королевское экономическое сообщество, Экономический журнал, 2002, стр. 112, 51-92.

Həcər Abdallı

Müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi

Müasir dövrdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qərbi Avropa və ABŞ tədqiqatçıları və siyasi xadimləri milli təhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi problemləri ilə məşğul olaraq və bu sahədə sanballı nəzəriyyələr və tədqiqat işləri aparırlar. Bu sahəni onlar milli maraqlar, informasiya müharibəsi və informasiya cəmiyyəti aspektində tədqiq etmişlər. H.Kissincer milli təhlükəsizliyin millətin həyat tələbatının ödənilməsindən ibarət olduğunu bildirirdi. “Soyuq müharibə”nin ideoloqlarından olan Bzerjinski isə informasiya müharibələrində yalnız o dövlətin qalib gələcəyini göstərirdi ki, həmin dövlətin informasiyanı toplayan, emal edən və yayan texnologiyaları və təhlükəsiz informasiya məkanı olsun. Müasir dövrdə “noosiyasət” anlayışı meydana gəlmişdir ki, onun əsasını fransız alimi Teyar de Şarden qoymuşdur. Noosiyasət – siyasi hakimiyyətin elə bir formasıdır ki, o, noomühitlə - ən geniş informasiya mühiti ilə,yəni kibermühitlə və infomühitlə (kibernetika və KİV) qarşılıqlı əlaqədə yaranır. Bu istiqamətdə informasiyadan, informasiya texnologiyalarından siyasi konsepsiyaların qurulmasında istifadə etməyi nəzərdə tutur (**1, s.57**). İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı bir neçə problem realist və neorealistlərin fərdi nəzər nöqtələri ilə əlaqədardır. Realizm məktəbi informasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı danışarkən, təhlükəsizlik anlayışını gücə bərabər tutan mövqeyi müdafiə edir. Bu, informasiya təhlükəsizliyi anlayışına yanaşmalar arasında ən əsassız olanıdır və yalnız dövlətlərin güc əldə etmək üçün savaşdığı dünya müharibələri dövrünə uyğun gəlir. Müasir dünyada informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin artım prosesinin mürəkkəb və çoxtərəfli proses olduğunu nəzərə alsaq, B. Buzanın “İnsanlar, dövlətlər və qorxu” adlı kitabında təsdiq etdiyi kimi, qeyd olunan baxışın tamamilə köhnəldiyini söyləmək. Neorealist nəzəriyyəsinə əsaslanan Buzan informasiya sistemlərinin idarə olunması ilə bağlı ənənəvi realist baxışın zəif nöqtələrinə qarşı çıxırdı .

Realizm informasiya təhlükəsizliyinin idarə olumasında problemlər yaradır, çünki o əsas diqqəti milli informasiya təhlükəsizliyinə yönəldərək və böyük siyasətdən istifadə edərək, böyük güclərin əlaqələrini təmin etməyi nəzərdə tutur (**3, 124**). Belə sistemlər siyasətçilərdən fikirlərinə əsaslanaraq, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində milli təhlükəsizlik məsələsini ön plana çəkirlər. Bu, dünya siyasətinin getdikcə artan qarşılıqlı əlaqəsinin dövlətlərarası siyasi təsir və iqtisadi qloballaşma vasitəsilə yanlış anlaşılmasıdır. Burada hətta superdövlətləri belə zəif dövlətlər qarşısında gücsüz vəziyyətdə qoyan aspektlərdən söhbət gedir. Realizmin informasiya təhlükəsizliyi məsələsinə baxışı liberallaşaraq demokratik olmağa çalışan dövlətlərin bütün səylərini boşa çıxarmağa yönəlmiş və bu yöndə inamla hərəkət edən düşüncə sistemidir. Təhlükəsizliyin idarə olunması üzrə bu sistemin ağır fəsadlarını Mirshaymer tutarlılıqla göstərmişdir. Misrhaymerə görə, dünya müharibəsi Almaniyaya qarşı birləşmiş kapitalist dövlətlərin öz informasiya təhlükəsizliyi maraqlarını qoruma istəklərinə əsaslanırdı (**2, c.87**).

Realizmdə informasiya təhlükəsizliyi heç vaxt öz kulminasiyasına çatmır, çünki dövlətlər həmişə başqalarının onlar üçün təhdid olduğunu düşünür. Belə şəraitdə, onlar aqressiv şəkildə başqalarını qabaqlamağa çalışır və bununla həm dünyanı birgə yaşayış üçün həddən artıq təhlükəli edir, həm də informasiya təhlükəsizliyi sistemlərini risk qarşısında qoyurlar. Misal üçün Napoleon dövrünün Fransasını, Vilhelm dövründəki Almaniyanı, ABŞ və Britaniyanın yüksəlişini örnək göstərən Mirshaymer, belə halların fəsadlarının ağır olduğunu, əsas səbəbin isə güc əldə etmək istəyi olduğunu yazır. Dünya informasiya təhlükəsizliyinin belə realistik qavranılması və anarxiya olaraq qəbul edilməsi sözügedən vəziyyətlərin ortaya çıxmasında müştərək rol oynayır. İnformasiya təhlükəsizliyinə realistik baxışa malik olmaqla, dövlətlər tarixə "ilişib qalır" və bir-biri ilə ədavət apararaq, qarşılıqlı şübhə ilə yaşayır, nəticədə isə, inkişafa daha az diqqət yetirirlər. Bu növ informasiya təhlükəsizliyi qavrayışı artıq uğursuqluğa uğramışdır, çünki hökmran dünya dövlətləri də daxil olmaqla, bütün dünya tam müstəqilliyi əldən vermiş və liberalizmin hökmranlığı qaçılmaz

olmuşdur (**2, c.90**). Beynəlmiləl təşkilatların inteqrasiyası, ticarət və qlobal kommunikasiya sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq qurumların mövcudluğu informasiya təhlükəsizliyi anlayışına mülayimlik xüsusiyyəti qazandırmışdır və belə şəraitdə sərt güc tətbiqi qeyri-mümkün olmuşdur. Bu fenomenlər neoliberalizm düşüncə tərzinin sürətlə yayılmasına və fərqli motivlər, fərqli yanaşmalarla da olsa, təkrarlanmasına yol açmışdır.

İnformasiyalaşma cəmiyyətin və eləcə də, hər bir fərdin ətraf mühit haqqında elmi əsaslanmış ictimai şüurunun formalaşmasına xidmət edən informasiyalaşma prosesinin səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Dövlət orqanları və idarəetmə aparatı üçün informatizasiyalaşmanın əsas məsələsi kimi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində, o cümlədən həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, istehsal səmərəliliyinin artırılması, ictimai – siyasi sabitliyin təmininə xidmət edən informasiya ilə təminatı nəzərdə tutulur. Qlobal informatizasiyalaşma prosesində cəmiyyət təkcə texniki cəhətdən deyil, eləcədə sosial və mənəvi istiqamətdə də dəyişir. Bütün bu dəyişikliklərin nəticəsində də qlobal informasiya məkanı formalaşır ki, nəticədə bəşəriyyət informasiya cəmiyyəti quruculuğu prosesinə qədəm qoyur (**2, c.45**).

İnformasiya cəmiyyəti müasir cəmiyyətin inkişafının qanunauyğun bir inkişaf etapıdır. İnformasiya cəmiyyətinin digər sosial quruluşlardan fərqi ondadır ki, burada insanla ictimai institutlar arasında informasiya mühiti kimi əlaqələndirici çıxış edir. İnformasiya cəmiyyəti informasiya inqilabının nəticəsində formalaşır. İnformasiya inqilabı, yəni yeni informasiya sistemlərinin, informasiya texnologiyalarının yaranması və geniş miqyas alması deməkdir. Elə informasiya inqilabını da vahid informasiya cəmiyyəti yaratdı. Bu elə bir cəmiyyətdir ki, burada milli sərhədlər öz əhəmiyyətini itirir, milli münasibətlər, milli ənənələr əvvəlki kimi nəzərə çarpmır, onlar vahid informasiya məkanında birləşir (**1, s. 75**).

Qlobal informasiya cəmiyyəti ideyasının yaranmasında mühüm addım V.D.Bell tərəfindən 1973-cü ildə buraxılmış

“Gələcək informasiya cəmiyyəti. Sosial proqnozlaşdırma təcrübəsi” əsəri oldu. Bu əsərdə müəllif bəşəriyyətin inkişafını üç yerə bölür: aqrar, industrial və postindustrial. İndustrial cəmiyyətin əsas göstəricisi kimi təhsil, səviyyə, tədqiqat çıxış edir. D.Bell yazırdı: “Hər bir müasir cəmiyyət dəyişikliklər üzərində sosial nəzarət və yeniliklər vasitəsilə yaşayır. O, gələcəyi görmək və planlaşdırmaq istəyir. İnnovasiya xarakterli maarifləndirmə insan cəmiyyətinə mühüm nəzəri biliklər verir”(**1, s. 20**). O,bilik və informasiyanın cəmiyyətin inkişafında katalizator rolunu oynadığını bildirir. İnformasiya cəmiyyəti problemlərinə U.Masudanın öz yanaşması vardır. Onun “İnformasiya cəmiyyəti postindustrial cəmiyyət kimi” kitabı, informasiya cəmiyyətinin prinsip və xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Yeni cəmiyyətin özülü kimi kompyuter texnologiyaları çıxış edəcəkdir. Belə cəmiyyətdə əqli əmək daha əsas yeri tutacaqdır. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi kimi intellektual istehsal olacaqdır ki, burada məhsulların yeri telekommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə yayılacaqdır. Bəşəri dəyərlər isə dəyişiləcək, informasiya cəmiyyəti konfliktsiz və sinifsiz bir cəmiyyət olacaqdır ki, onu yığcam hökumət və dövlət aparatı idarə edəcəkdir (**5, s.66**) . İngilis alimi T.Stouner isə informasiyanı kapitala bənzədir. İnformasiya cəmiyyətində milli informasiya resursları ən böyük potensial sərvət mənbəyinə çevriləcəkdir. Onun fikrincə , istehsalda əsas yeri xidmət sahəsi tutacaqdır (**1, s. 38**).

Neorealizm isə təhlükəsizlik məsələsinə fərqli yanaşır. B.Buzan informasiya təhlükəsizliyinin beş sahənin – mühit, cəmiyyət, iqtisadi, siyasi və hərbi sahələrin məcmusu olduğunu, həm də sözügedən sahələrin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu göstərir (**3, c.45**) . Ancaq realizmin yaratdığı unitarlıq və maksimum güc əldə etmə axtarışı ilə bağlı məhdudiyyətlərin yumşaldılması cəhdləri artan təhlükə və risklər ortamında yuxarıda sadalanmış sahələr arasındakı əlaqələrin mürəkkəbliyini artıraraq, informasiya təhlükəsizliyi üçün yeni problemlər yaratmışdır.

Tədqiqatçı R.Hacıyeva yazır ki,tanınmış neorealist Adams, informasiya təhlükəsizliyinin problemlərinin bu tendensiyadan qaynaqlandığını vurğulayaraq, kibeməkan olan interneti müasir dövrdə "döyüş meydanlarının" yenilənmiş versiyasını beynəlxalq səviyyədə təbliğ edən anarxiya sistemi adlandırmışdır (**1, s.39**). Belə münasibətlər informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin yenidən qurulmasında internetə yardımçı olsa da, internetdəki fəaliyyətin tam nəzarətdə saxlanmaması dövlətləri bir-birinə etibarı olmayan və təhlükəsizliklərinə yarana biləcək kənar təhlükələrdən qorxduğu üçün, öz kiber güclərini gizlicə gücləndirməyə çalışan "tənha qəriblər"ə çevirir. İnformasiya təhlükəsizliyindəki yeni problemlərə nümunə gətirən Adams belə hesab edir ki, bütün dünyada hərbi üstünlüyü əlinə almış, informasiya təhlükəsizliyini təmin edən qabaqcıl texnologiyasına arxalanan ABŞ belə kiber hücumlara tam açıqdır və neo-liberalizm dövründə ABŞ-ın informasiya təhlükəsizliyinin risklərə belə açıq olmasının səbəbi elə onun super güc olmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinin ən böyük problemi onun qorunmasının çətinliyi və risklərin gözlənilməzliyidir. Məsələn, 1998-ci ildə baş vermiş Muunlayt Meyz hadisəsi zamanı qabaqcıl kompüter avadanlıqlarından istifadə edən bir neçə hakerin Amerika dövlət məlumatları bazalarına, o cümlədən, NASA-nın məlumatlar bazasına sızması kodların və müqavilə mətnlərinin oğurlanmasına, gizli sənədlərin və başqa böyük əhəmiyyətli məlumatların aşkara çıxmasına səbəb olmuş, dövlətin təhlükəsizlik sisteminə böyük zərbə dəymişdi. Sonralar aparılmış istintaq işləri ərzində ABŞ yalnız hadisənin Rusiyadan qaynaqlandığını ehtimal etməklə keçinmiş, bu isə, iki dövlət arasında gərginliyin artmasına gətirib çıxarmışdı (**1, s. 56**). Digər bir nümunə kimi, İranın nüvə zavodlarının işini dayandırmaq məqsədilə həyata keçirilmiş "Stuxnet qurdu" haker hücumunu göstərmək olar. Hücumdan sonra aparılmış araşdırmalar onun bir dövlət layihəsi olduğu ehtimalını gücləndirmişdi. Belə hadisələr neorealistlərin, informasiya təhlükəsizliyinin idarəsi sahəsində mövcud olan tam etibarsızlığın səbəb olacağı və diplomatiyanın belə həllində aciz qalacağı böyük böhranla bağlı xəbərdarlıqları ilə uyğun gəlir. Belə ki, dövlətlər onları gözləyən haker hücumlarından qorxduqları üçün, sözügedən

hücumlara qarşı hazırlıq səviyyələrini, güclərini artırmağa çalışırlar. Ancaq hücum edən hakerlərin yüksək səviyyədə qurulmuş sistemləri, hədləri qeyri-məlum olan imkanları qarşısında informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin zəifliyi də göz qarşısındadır. Bu, milli maraqlarını qorumağa ümid edən dövlətlərin öz informasiya təhlükəsizliklərini gücləndirməyə çalışarkən apardıqları “sakit müharibə” nin və “yenidən yüklənmiş realizm”in bariz nümunəsidir.

Neorealizm gerçəliyində informasiya təhlükəsizliyi məsələsi haker təhdidlərinin daha da artdığı, dövlətləri sarsıtmağa başladığı bir anlayışa çevrilməkdədir (**4, s. 29**). Üstəlik, həm dost, həm də rəqib dövlətlər bütün dünyada informasiya təhlükəsizliyi sistemlərini çökdürmək məqsədilə virtual döyüşlərin aparılması üçün silahlandığına görə, sözügedən problemin daha da kəskinləşdiyini söyləmək mümkündür. Neorealizm şəraitində düşmən dövlətlər öz kiber silahlarını gücləndirmək üçün nəhəng məbləğlər sərf edir, beləcə, fiziki müharibəyə ehtiyac olmadan superdövlətlərə qalib gələcəklərinə inanırlar. Burada misal olaraq Çin dövlətini göstərmək olar. Haqqında danışılan meyllərin informasiya təhlükəsizliyi üçün daha böyük problemlər yaratmasının qarşısını almaq istəyiriksə, informasiya sisteminin yaxşı təşkil olunmuş, ciddi nəzarətə ehtiyacının olduğu reallığını qəbul etməkdən başqa yolumuz yoxdur. Bu, hazırki şərait dəyişməyəcəyi halda, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində vəziyyətin daha da pisləşəcəyi qorxusunu açıqca ifadə edən Adamsın da verdiyi tövsiyyədir (**5, s. 28**).

XX əsrdə informasiya təhlükəsizliyi istiqamətində aparılan tədqiqatların bir istiqaməti isə qloballaşma və informasiya cəmiyyəti nəzəriyyələri ilə bağlıdır. Qloballaşma prosesi özünü aydın şəkildə son iyirmi ildə göstərməyə başlamışdır. Məhz bu illərdə sosial mövcudluğun formalarından biri olan milli-dövlətçilik formasından qlobal demokratik vətəndaş cəmiyyətinə keçid tendensiyaları üzə çıxmışdır. Qloballaşmanın əsas subyektləri kimi təkcə dövlətlər deyil, eləcədə transmilli iqtisadi birliklər, banklar, iqtisadi – informasiya və idarəetmə ilə məşğul olan təşkilatlar və s. çıxış edir. Müasir dövrdə qloballaşmanın ən mühüm tendensiyası kimi maliyyə iqtisadi sahədə qloballaşma və geniş informatizasiya-

laşma çıxış edir. Qloballaşma hər bir fərdin həyatına təsir etməklə onu dəyişdirməyə başlamışdır. Bu terminin istifadəsi informasiya – kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə bağlı olub, internet şəbəkəsinin cəmiyyətin həyatının müxtəlif sahələrinə böyük təsiri ilə əlaqələndirilməlidir. 2000 – ci ildə Qlobal İnformasiya cəmiyyətinin Okinava xatiyasının qəbulu ilk dəfə olaraq beynəlxalq – hüquqi səviyyədə qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması fəaliyyətinin hüquqi, siyasi və texniki istiqamətlərini acıqladı. Bu sənəddə qlobal informasiya cəmiyyəti anlayışının mənası birbaşa açıqlanmasa da, ancaq onun xarakterik cəhətləri öz əksini tapdı. Okivana xartiyası və başqa bu tip sənədlər dövlətin fəaliyyətinin daha açıq təşkilinə və ictimaiyyət üçün əlyetərliliyinə nail olmaq üçün milli strategiyaları inkişaf etdirmək problemini gündəmə gətirdi. Bu istiqamətdə aparılan işlərdə informasiya cəmiyyəti haqqında Beynəlxalq sammitin keçirilməsi çox mühüm addım oldu.

Qloballaşma prosesi adətən xalqların bir-biri ilə ənənəvi proteksionist baryerlər və sərhədlərlə ayrılmasının qarşısını alan cəmiyyət və ya bir-bir ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan dünya kimi xarakterizə olunur. Qloballaşmanın əsas formaları kimi aşağıdakılar göstərilir:

-İqtisadi münasibətlər sferasında qloballaşma;
-Siyasi münasibətlər sferasında qloballaşma;
-Qlobal informasiyalaşma;
-Mədəni – ideoloji qloballaşma(**1, s.115**).

İqtisadi sahədə qloballaşma vahid iqtisadi zonanın yaradılmasını özündə ehtiva edir ki, burada məhsullar, xidmətlər, kapital və ideyalar maneəsiz hərəkət edir. Siyasi sahədə qloballaşma siyasi təmsilçilik institutlarının birgə fəaliyyətinin formalaşdırılmasını, “daxili” və “xarici” konfliktlərin sosial kompromis və qarşılıqlı razılıq əsasında həllini özündə ifadə edir.

Mədəni – ideoloji qloballaşmaya ənənələrin, dinin, mədəniyyət və ideologiyanın vahidləşdirilməsi aid edilir. R.Hacıyevanın fikrincə, informasiya qloballaşmasının əsas amili kimi informatizasiyalaşma çıxış edir. İnformatizasiyalaşma ETİ – nin (elmi texniki inqilab) məhsuludur. Məhz onun nəticəsində insan fəaliyyətinin bütün sahələri böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İnformasiya

texnologiyalarının inkişafı və yayılmasının əsas nəticələri aşağıdakılardır:
- inkişaf etmiş ölkələrlə və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında mövcud olan fərqin artması;
- bütün ölkələrdə informasiya texnologiyaları ilə bağlı olan insanlar qrupunnun ayrılması;
- intellektual resursların daha inkişaf etmiş ölkələrə axını ilə əlaqədar post-sənaye ölkələrində və korporasiyalarında informasiya – kommunikasiya potensialının tədricən cəmləşməsi;
-informatizasiyalaşmamış cəmiyyətlərdə elmi-texniki tərəqqinin maliyyə çətinlikləri ucbatında ləngiməsi və nəticədə yeni siyasi oyuncuların formalaşması (**1, s. 97**).

Yaxın 10-20 il ərzində informasiya inqilabları cəmiyyətin idarəedilməsi mexanizminə toxunaraq böyük dəyişikliklər yaradıb. Belə güman edilir ki, etnik dövlətlərin informasiya əsrində sonu qeyri-müəyyən görünür. Onlar surətlə artan informasiya axınları nəticəsində iqtisadi,siyasi,hərbi gücü ilə fərqlənən dövlətlərin təsiri ilə dəyişəcək və belə dövlətlərin mədəni ,siyasi,ideoloji təsirinə düşüb özünə məxsus dəyərlər sistemini itirib yenisini əxz edəcəklər. Belə ki, xırda millətlər etnik dövlətin funksiyalarından aralansalar da, böyük millətlər etnik dövlətin ənənəvi funksiyalarını saxlayacaqlar.

Ədəbiyyat:

1.Hacıyeva R. Azərbaycan Respublikasının informasiya təhlükəsizliyinin tədqiqinin siyasi aspektləri. Fəls.dok. disser. Bakı, 2015.
2.Ярочкин Б.И Информационая безопасность. М.: Фонд Мир, 2003.с. 638.
3.Расторгуев С.П. Философия информационной войны. М., Политиздат, 2002,с.289.
4.Əliyeva F. Qloballaşma və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik fəlsəfəsi. Bakı: Səda, 2008.c. 163.
5. Əbdülrəhmanov N. Milli təhlükəsizliyin informasiya təminatı // Hərbibilik jurnalı, 1998, N 6, s.3-7.

Zeynəddin Şabanov

Sosial sülhün formalaşması həmkarlar ittifaqının başlıca məqsədi kimi

Cəmiyyətin öz inkişafının növbəti mərhələsində sosial sülhə nail olmaq üçün yeni əmək münasibətləri bir daha tərəflərin maraqlarını özündə əks etdirməklə ətraflı işlənir, yeni fikirlər və ideyalarla cilalanaraq insanların mühakiməsinə verilir. Bu münasibətlərin tərəqqisində mühüm və əvəzolunmaz rol isə sosial tərəfdaşlıq tərəfindən reallaşa bilər. Ölkədə demokratik, sivil vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasında, hüquqi dövlətin bərqərar olmasında, sosial rifah tərzinin təmin olunmasında və sosial poliloqun formalaşmasında sosial tərəfdaşlıq münbit şərait yaratmaqla Azərbaycanın dünya birliyinin beynəlxalq strukturlarına inteqrasiyasına stimul verir, yeni determinasiya qaydalarını əsaslandırır. Azad rəqabətə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin formalaşmasının sürətləndiyi bir şəraitdə sosial tərəfdaşlıq prinsiplərinin həyata keçirilməsi qanunların qəbulu prosesinə təsirsiz ötüşmür, belə ki, son illər əldə olunmuş uğurların sosial tərəfdaşlıqla bağlılığı inkarolunmaz məsələlərdəndir.

Ölkəmizdə sosial sülhün təmin olunmasında sosial tərəfdaşlığın subyektləri - Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası və Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyası məntiqli və düşünülmüş siyasət yeridir, bütün tərəflərin fövqündə duran və onların maraqlarına cavab verən mühüm bir vəzifəni həyata keçirirlər. Bu üçtərəf arasında bağlanmış Baş Sazişin uğurları və əldə olunmuş yüksək nəticələr tərəflər arasındakı münasibətlərin inkişaf edən xətt üzrə getdiyindən məlumat verir.

Demokratik cəmiyyətdə sosiumun əsas strukturları (iqtisadi, siyasi və vətəndaş) arasında qarşılıqlı təsir çoxaspektli və çoxölçülü xarakter daşıyır ki, o da müxtəlif tipli sosial qarşılıqlı münasibətlər, o cümlədən ictimai tərəfdaşlıq münasibətləri formalaşdırır (**6, 273**).

Cəmiyyətdə vətəndaş sülhünə nail olmaq üçün irəli sürülən sosial tərəfdaşlıq özündə tərəfdaşlığın məqsədinin həyata keçirilmə mexanizmini, danışıq prosesinin qayda və prosedurasını, saziş və müqavilənin yerinə yetirilməsinə nəzarət, sosial tərəfdaşlığın tərəflərinin məsuliyyətini əks etdirir.

Məlum olduğu kimi, sosial tərəfdaşlıq münasibət və əlaqələr, rəsmi və qeyri-rəsmi qayda və prosedurların kifayət qədər mürəkkəb strukturlu elementlər olan sistemini ifadə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, biz bu gün artıq cəmiyyətdə sosial qaydanın qorunub saxlanılmasına yönəldilmiş mühüm tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirən təsisatları görürük.

Sosial tərəfdaşlığı dəyişən reallıqlara cavab verən sosial idarəetmənin yeni forması kimi də nəzərdən keçirmək mümkündür. Məsələn, əvvəllər işçi idarəetmənin təsir obyekti kimi tanınırdı və onu müvafiq şərtlərin yerinə yetirilməsinə məcbur etmək mümkün hesab edilirdi. Sahibkar, ağa və mülkiyyətçi isə subyekt kimi çıxış edirdisə, sosial tərəfdaşlıq sistemində muzdlu işçi əmək və onunla əlaqədar olan digər sosial münasibətlərin tam hüquqi subyekti kimi çıxış edir. Bu zaman idarəçilik sistemində dəyişiklik aydın şəkildə özünü büruzə verir. Eyni zamanda həm obyekt, həm də subyekt olduğu kimi təzahür etməyə başlayır. Qeyd edilən amil həm işçilərə, həm də dövlət və biznesə şamil olunur. Bu zaman dövlət nəinki öz şərtlərini irəli sürür, həmçinin onun özünə müvafiq tələblər tətbiq edilir. Biznes sahəsində də bu vəziyyətlə rastlaşmaq mümkündür (**3,165**).

Sosial tərəfdaşlığa eyni zamanda cəmiyyətin özünütəşkilinin yeni elementi kimi də baxmaq olar. Real sosial təcrübədə baş vermiş öz-özünə əmələ gələn proseslərin nizama salınmasını güc ilə deyil, məlumat-ünsiyyət vasitəsilə sosial tərəfdaşlıq təsisatları təmin edir.

Sosial tərəfdaşlıq iqtisadi və ya sosial-əmək münasibətləri sahəsi ilə məhdudlaşmır. Onun reallaşması müxtəlif sosial qrupların, təbəqə-

lərin, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının maraqlarını ifadə edən ictimai birliklərin fəaliyyəti prosesində iştirakla müqavilə, razılaşma və siyasi qərarlarla qəbul olunması və yerinə yetirilməsilə əlaqədardır. Onların işlənib hazırlanması və qəbul olunmasında böyük insan qrupları, əmək kollektivləri, yaşayış məntəqələrinin, ərazilərin nümayəndələri iştirak edirlər. Hakimiyyət strukturları hər şeydən əvvəl danışıqların və ya razılaşdırıcı proseslərin təşkilatçıları kimi çıxış edirlər.

Sosial tərəfdaşlıq konstruktiv sivilizasion münasibətləri müxtəlif sosial qrupların, təbəqələrin maraqlarını, onların uzlaşdırılmasının maksimal nəzərə alınmasını və daha mümkün tam reallaşmasını tələb edir. Əks halda onlar sabit sosial-iqtisadi inkişafın, siyasi stabilliyin formalaşmasına, cəmiyyətdə razılığın bərqərar olunmasına səmərəli yardım göstərə bilməz.

Sosial tərəfdaşlıq öz mahiyyəti etibarı ilə cəmiyyətdə konsensus, vətəndaş sülhünün formalaşmasına, müxtəlif qruplar və təbəqələr arasında qarşılıqlı münasibətlərdə gərginliyin azalmasına, bütün səviyyələrdə hakimiyyət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarının siyasi birliyinə doğru yönəlmişdir.

Sosial tərəfdaşlıq demokratiyanın inkişafına və dərinləşməsinə, müxtəlif qrup, təbəqə və siniflərin çoxtərəfli maraqlarının uzlaşmasının sivilizasiyalı formasının təsdiqinə, açıq demokratik vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına səbəb olur (**3,145-146**).

Sosial tərəfdaşlğın əsas subyektlərindən olan həmkarlar ittifaqları müasir şəraitdə öz funksiya və öhdəliklərinin lazımınca həyata keçirilməsi üçün səyinin artırır. Belə ki, 27 sahə həmkarlar ittifaqı birliyindən 18.610 həmkarlar ittifaqı təşkilatını özündə birləşdirən və üzvlərinin ümumi sayı 1.600.000 nəfəri ötən Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası (AHİK) insanların sosial-rifah halının yaxşılaşması, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, işçilərin sosial-iqtisadi hüquqlarının qorunmasını özünün baş amalına cevirmişdir.

Belə ki, 2015-2016-cü illər üçün də Baş Kollektiv Sazişin həyata keçirilməsi üzrə işləri davam etdirmişdir. Baş Kollektiv Sazişdə əksini tapan əmək, əmək münasibətləri, əhalinin məşğulluğu, əməkhaqqı və əhalinin gəlirləri, təhlükəsizlik və əməyin müha-

fizəsi, əməkçilərin sosial təminatları üzrə məsələlərin birgə həll edilməsi Tərəflərin maraqlarına cavab verir və onların yerinə yetirilməsi ölkənin sosial stabilliyinin qorunmasında əhəmiyyətli amillərdən biridir. Tərəflər Sazişin prioritet məqsədlərini təşkil edən öhdəliklərin icrasına səylər göstərmiş, müəyyən uğurlu nəticələr əldə etmişlər. Bununla yanaşı, bəzi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi hələ də davam etdirilir(**1**).

AHİK və üzv təşkilatları işçilərin layiqli əməyini və yaşayışını təmin edən mühitin yaradılmasına, həmçinin qarşılıqlı əlaqələrin sosial tərəfdaşlıq əsasında inkişaf etdirilməsinə, əmək münasibətlərinin dialoq, kollektiv müqavilələr və sazişlər vasitəsilə tənzimlənməsinə səy göstərmişlər. Həmkarlar ittifaqlarının fəallığı sayəsində ötən il işəgötürənlərlə 13206 kollektiv müqavilə və 121 saziş bağlanmışdır(**1**).

Hüquqi dövlət quruculuğu yolunda "Həmkarlar ittifaqları haqqında" Qanuna, Əmək Məcəlləsinə, İnzibati Xətalar Məcəlləsinə edilmiş bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklər müəssisələrdə həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının nüfuzunu artırmış, yüzlərlə yeni üzvlərin gəlməsinə şərait yaratmış, minlərlə əməkçinin iş yerini itirməsinin qarşısını almışdır. Bu dəyişikliklər, həmçinin həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının fəaliyyətinin güclənməsinə, onların işəgötürənlərdən asılılığının azaldılmasına əsas vermişdir.

Azərbaycanda sosial poliloqu gücləndirmək, onu beynəlxalq normalara uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə AHİK-də "Sosial tərəfdaşlıq haqqında" qanun layihəsi hazırlanmışdır. Daimi fəaliyyət göstərən Sosial və İqtisadi Məsələlər üzrə Üçtərəfli Komissiyanın Əsasnaməsinin layihəsi ekspertizadan keçirilmək üçün Beynəlxalq Əmək Təşkilatının Azərbaycandakı nümayəndəliyinə təqdim edilmişdir.

Son illər Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlarla əlaqədar əmək qanunvericiliyi təkmilləşdirilir. Həmkarlar ittifaqları islahatların əmək adamının istismarı hesabına həyata keçirilməsinin əleyhinədir və bu, həmkarlar ittifaqlarının prinsipial mövqeyidir. Bu mövqe Əmək Məcəlləsində edilmiş dəyişikliklərdə və əlavələrdə əksini tapmışdır. İndiyədək AHİK tərəfindən Əmək Məcəlləsinə aid verilmiş 60-dan çox rəy və təklifin əksəriyyəti qəbul

olunmuşdur. Son beş ildə AHİK-in iştirakı ilə 113 qanunvericilik aktı və normativ sənəd qəbul olunmuşdur.

Son 4-5 il ərzində Azərbaycan Respublikası məhkəmələrində həmkarlar ittifaqı hüquqşünaslarının iştirakı ilə 115 əmək mübahisəsinə baxılmışdır. Bunların 55 faizi işçilərin xeyrinə həll olunmuşdur. Bəzi hallarda isə müəssisənin bağlanmasının qarşısı alınmış, iş yerlərini qoruyub saxlamaq, işçilərin pozulmuş əmək hüquqlarını bərpa etmək mümkün olmuşdur. Bu dövrdə 9 min 974 nəfərə təmənnasız hüquqi yardım göstərilmişdir (**1**).

Əməyin və işçilərin sağlamlığının mühafizəsinin həmkarlar ittifaqının prioritet vəzifəsidir (**4, 127**). AHİK-in və üzv təşkilatların bu sahədə gördükləri işlər ictimai nəzarətin gücləndirilməsinə səbəb olmuşdur. 2012-2015-ci illərdə müəssisə və istehsalatlarda 3,2 mindən artıq müayinə aparılmış, əmək qanunvericiliyinin, həmçinin sənaye, ekologiya və sanitar-gigiyena təhlükəsizliyinə dair qanunvericilik tələblərinin 14,1 mindən artıq pozulması faktı aşkara çıxarılmışdır. Həmkarlar ittifaqı orqanlarında əməyin mühafizəsi, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması, istehsalat zədələnmələri və ətraf mühitin problemləri üzrə 668-ə yaxın məsələ müzakirə edilmişdir. Ümumiyyətlə, son beş ildə həmkarlar ittifaqları əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığı məsələləri üzrə 40-dan çox qanunverici və normativ aktın işlənib hazırlanması və təkmilləşdirilməsində, əməyin mühafizəsinə dair Beynəlxalq Əmək Təşkilatının iki konvensiyasının ratifikasiyaya hazırlanmasında iştirak etmişdir. AHİK-in təşəbbüsü və iştirakı ilə hazırlanmış "İstehsalatda bədbəxt hadisə və ya peşə xəstəliyi nəticəsində peşə əmək qabiliyyətinin itirilməsinin icbari sığortası haqqında" qanun Milli Məclisdə qəbul edilmiş və 2011-ci ilin yanvarından qüvvəyə minmişdir.

Digər qurumlardan fərqli olaraq, müəssisələrdə yaradılmış həmkarlar ittifaqı təşkilatları bilavasitə iş yerində fəaliyyət göstərir və işçilərin problemləri ilə daha yaxından tanışdır. Bu baxımdan Əmək Məcəlləsinin tələblərinin daha çox pozulduğu transmilli şirkətlərin həmkarlar ittifaqlarına qarşı olan münasibətini neytrallaşdırmaq, əməkçilərin təşkilatını qurmaq, kollektiv müqavilə bağlamaq güclü fəaliyyət tələb edir.

Həmkarlar ittifaqları iş yerlərinin açılmasına, işləyən və təhsil alan gənclərin fəallığının təmin edilməsinə, onların rəhbər vəzifələrdə təmsil olunmalarına diqqət yetirir. Son üç ildə Azərbaycanda dövlət qulluğuna qəbul olanların 60 %dən çoxu 30 yaşına çatmamış gənclərdir. Yerli idarəetmə orqanlarında çalışanların 28%ni, ölkənin həmkarlar ittifaqları üzvlərinin dörddə birini gənclər təşkil edir.

Azərbaycan həmkarlar ittifaqlarının ali təhsil ocağının yaradılmasını da vaxtında atılmış düzgün addım kimi qiymətləndirmək olar(**7, 119**). Bu gün hamımıza məlumdur ki, həmkarlar ittifaqı işinin təşkili xeyli dərəcədə güclü kadrların hazırlanmasından asılıdır. Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası həmkarlar ittifaqları üçün kadr hazırlığı bazasına çevrilmişdir. Hazırda akademiyada 100-ə yaxın pedaqoqun tədris etdiyi 600-dın çox gənc təhsil alır.

Həmkarlar ittifaqlarının müasir kadr siyasəti ilə bağlı əsas vəzifə sosial tərəfdaşlarla bərabər səviyyədə peşəkar dialoq aparmaq qabiliyyəti olan, əmək adamının sosial-iqtisadi maraqlarını müdafiə etməyi bacaran kadr potensialının formalaşması və inkişafı sistemini yaratmaqdan ibarətdir (**5, 208**).

Həmkarlar təşkilatlarının kadr və fəallarının təhsilinin artırılması işi də diqqətdə saxlanılır. Belə ki, son illərdə 1483 nəfər Akademiyanın tədris kurslarında biliyini artırmışdır. Kurslarda məqsəd bazar iqtisadiyyatı şəraitində əmək adamlarının maraqlarını müdafiə etməyi bacaran həmkarlar ittifaqı liderləri və mütəxəssisləri hazırlamaqdan ibarətdir.

Həmkarlar ittifaqlarının Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda, vətəndaş cəmiyyətinin və sosial poliloqun formalaşmasında əsas rollarından biri də gənclərin fiziki və mənəvi inkişafına şərait yaratmaq, onların imkan və bacarıqlarının reallaşdırılmasına kömək etməkdir. Bu istiqamətdə əsas vəzifələrdən biri də gənclərin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvilik prinsipləri əsasında, Azərbaycan xalqının tarixinə, mədəni irsinə, özünəməxsus adət-ənənələrinə, dövlət dilinə və rəmzlərinə, milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərə hörmət ruhunda tərbiyə olunması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

Cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında gənclərin fəal iştirakının təmin edilməsi, onların yaradıcılıq potensialının ümummilli problemlərin həllinə səfərbər olunması riayət edilməsi də əsas prioritetlərdən biri olmalıdır(**6, 183**)

Qanunvericilik aktlarının, dövlət proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərin gənclərlə iş sahəsində fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi, gənclərin təhsili, tərbiyəsi, fiziki və mənəvi inkişafı, sağlamlığının qorunması sahəsində tədbirlərin həyata keçirilməsinə də prioritet verilməlidir(**1**).

Həmkarlar ittifaqlarının təşəbbüsü ilə yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi işinin gücləndirilməsi, müasir tərbiyə üsullarının praktiki təcrübədə yoxlanılması və tətbiq olunması üçün ölkənin şəhər və rayonlarında yeniyetmə və gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi klublarının yaradılmasının vaxtı çatmışdır.

Gənclərin mənəvi-əxlaqi və vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində Hİ-da keçirilən kütləvi tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolunda gənclərin və gənclər təşkilatlarının vətəndaşlıq, vətənpərvərlik və mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi sahəsində layihə və proqramların müsabiqələrinin maliyyələşdirilməsinə və həyata keçirilməsinə kömək göstərilməsi də mühüm vəzifələrdən biridir.

Gənclərin ölkədə fəaliyyət göstərən dinlərə və multikultural dəyərlərə hörmət, tolerantlıq ruhunda tərbiyə olunması, onların mənəviyyatına mənfi təsir göstərə bilən amillərə qarşı profilaktik tədbirlərin gücləndirilməsi, bu məqsədlə tədris prosesində və əlavə məşğələ saatlarında xüsusi mühazirələrin keçirilməsində gənclərin milli-mənəvi və dini dəyərlərə uyğun tərbiyə olunması işinin təkmilləşdirilməsi, mənəviyyata zidd olan amillərlə mübarizədə yeni üsulların işlənməsi və tətbiq olunmasına diqqət artırılmalıdır.

Gənclər arasında sağlam həyat tərzinin təbliğ olunması sahəsində tədbirlər həyata keçirən həmkarlar ittifaqlarına, qeyri-hökumət təşkilatlarına hüquqi və metodiki yardımın göstərilməsi üçün gənclər arasında hüquq pozuntularının, narkomanlığın, QİÇS-in və digər zərərli vərdişlərin profilaktikasına dair metodiki vəsaitlərin

hazırlanması, nəşr edilməsi, təlim və təkmilləşdirmə kurslarının təşkili zərurəti günün tələbinə çevrilmişdir (**2**).

Gənclər arasında cinayətkarlığın azaldılması, cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olunmuş gənclərin sosial problemlərin həll edilməsi, onların sosial mühitə uyğunlaşmalarının təmin edilməsi məqsədilə cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olunmuş gənclərin sosial reabilitasiyası sahəsində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsidə sürətləndirilməlidir.

Tələbələrin asudə vaxtının səmərəli təşkil edilməsi, onların yaradıcılıq qabiliyyətinin üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi üçün tələbə gənclərin bədii-yaradıcılıq festivallarının keçirilməsi üçün müvafiq həmkarlar ittifaqlarında tədbirlərin daha da intensiv davam etdirilməlidir.

Gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi sahəsində onların mövsümi və ictimai işlərə cəlb olunmasina dair təkliflərin hazırlanması, zəruri fəaliyyətin həyata keçirilməsi, "Əmək yarmarka"larının təşkilində xüsusi fəallıq göstərmək (**9, 274**), gənclər arasında işsizliyin aradan qaldırılmasına diqqət yönəldilməlidir.

Gənclərə ailə planlaşdırılması və reproduktiv sağlamlıq sahəsində biliklərin verilməsi, bu sahədə xidmət göstərən mərkəzlərin yaradılması işinin təkmilləşdirilməsi, gənc ailələrin sosial problemlərinin səmərəli həll edilməsi, baş verən proseslərin inkişaf meyillərinin proqnozlaşdırılması üçün gənc ailələrlə bağlı sosioloji-tədqiqat işlərinin aparılmalı və informasiya bankı yaradılmalıdır(**2**). Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı güzəştin olmaması, dialoq mədəniyyətinin lazımi səviyyədə qərar tutmaması nəticəsində son illər gənc ailələr arasında boşanma halları xeyli artmışdır. Statistik göstərcilərə görə hazırda hər 8 nikahdan biri uğursuzluqla nəticələnir Bu boşanmaların səbəblərindən biri də gender bərabərliyi anlayışının gənclər tərəfindən düzgün başa düşülməməsi, onların düzgün maarifləndirilməməsidir.

Gənclərlə işləyən kadrların peşə səviyyəsinin yüksəldilməsi, həmkarlar ittifaqları üçün yeni gənc liderlərin hazırlanması, təşkilat liderləri və tələbələr arasında təcrübə mübadiləsinin aparılmasına

şəraitin yaradılması üçün gənclər təşkilatlarının fəalları üçün xüsusi kurslar təşkil olunmasına ehtiyac vardır(**8, 76**).

Sosial poliloqun əsasını təşkil edən sosial tərəfdaşlıq özündə sosiumun, yəni, dövlət institutları, korporasiyalar, qeyri-kommersiya təşkilatları, sosial qruplar və s., bir çox subyektlərinin qarşılıqlı təsir formasını əks etdirir. Bu forma onlara öz maraqlarını azad ifadə etməyə və onlara sivil reallaşdırma üsullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Sosial tərəfdaşlıq artıq sosial poliloqa stimul verməklə həm də sosial qarşılıqlı təsirdir, o, sonuncunun stabilləşdirici və ahəngləşdirici funksiyalarını təcəssüm etdirən mövcudluq formalarından biridir. Bu mənada sosial tərəfdaşlıq cəmiyyətdəki destruktiv, dağıdıcı proseslərə qarşı durur. Sosial qarşılıqlı təsirin formalarından biri olaraq sosial tərəfdaşlıq ictimai əlaqələr məcmusunda geniş miqyaslı xarakter daşıyır və buna görə də ictimai həyatın müxtəlif sferalarında qarşılıqlı təsirinin prioritet forması ola bilər

Bununla əlaqədar olaraq, birincisi, sosial tərəfdaşlığın ictimai həyat fəaliyyətinin yalnız sosial-iqtisadi deyil, həm də siyasi, mənəvi sahələri kontekstində də xüsusi sosial təcrübəsinin təhlili tələb olunur. Belə rakursda həmin problemin həlli Azərbaycanın modernləşməsinin strateji iqtisad mətninin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

İkincisi, bir çox sosial problemlərin həlli bəzən müqavilə əsasında həyata keçirilir. Gələcəkdə bu cür təcrübə nəzərdən keçirilən məsələlər dairəsini genişləndirərək, bu prosesin iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqələrini mürəkkəbləşdirib dərinləşdirərək sosial tərəfdaşlığın bütün səviyyələrdə iştirakçılarının qarşılıqlı məsuliyyətləri və qarşılıqlı təsiri haqqında həmin məsələni aktuallaşdıraraq inkişaf edəcəkdir.

Üçüncüsü, müasir Azərbaycan şəraitində dövlət və cəmiyyətin yeni qarşılıqlı təsir modelinin yaranması zərurəti meydana gəlir. Sosial tərəfdaşlıq nəzəriyyəsi bu modeli, həmçinin ölkədə baş verən böhranlı hadisələrin neqativ nəticələrinin qarşısını almağa səbəb olan tədbirlər sistemini işləyib hazırlamağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və sosial poliloqun təşəkkülündə nəinki həmkarlar ittifaqları, eyni zamanda hər bir vətəndaş öz imkanları, qabiliyyəti səviyyəsində iştirak edərək öz töhfəsini verə bilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. www.ulfet.com
2. 2013-2018-ci illər üçün Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyasının fəaliyyətinin əsas istiqamətləri. Bakı, 2013
3. Qaraşov H. Həmkarlar ittifaqı hərəkatının əsasları. Bakı, 2015
4. Волгин Н.А. Эффективность социального партнертва. М.:2009
5. Олейникова О.Н. Социальное партнертво в сфере профессионального образования.М.: 2013
6. Гайнуллина Ф.И. Международный опыт развития социального партнерства. М.: 2009
7. Жукова И.Г. Социальное партнертво на муницальном уровне: реальность или декорации. М.: АТИСО, 2007
8. Маниева Р.С. Основы профсюзного движения. Баку, Авропа, 2015
9. Перегудов С.П. Трипартизм и новое социальное партнертво.М.:2009

Mahrux Nəcəfli

Mədəniyyətin kəmiyyət ölçüləri (G. Hofstede modelinə görə)

Hansı birincidir: iqtisadiyyat, yoxsa mədəniyyət

Yaxın vaxtlara kimi iqtisadçılar iqtisadi proseslərin analizində mədəniyyət faktorunu nəzərə almırdılar.Təbii, bunda mədəniyyət anlayışının dəqiq təyinin olmamasının, anlayışın qeyri-müəyyənliyinin önəmli payı var. Amma tarix boyu ayrı-ayrı xalqların adət-ənənəsi, dini xüsusiyyətlərinin həmin xalqların iqtisadi həyatında böyük rol oynadığını iddia edən müəlliflər də olub.

Klassik iqtisadi nəzəriyyənin banilərі Adam Smit və Con Stüart Mill belə hesab edirdilər ki, bəzən insanların davranışına şəxsi maraq, faydadan çox mədəni faktorlar təsir edir. Karl Marks isə cəmiyyətdə formalaşmış mədəniyyət və iqtisadi münasibətlər arasında səbəb-nəticə əlaqələrini büsbütün dəyişdi. Marksa görə, cəmiyyətdə hakim mədəniyyəti məhz qərarlaşmış texnologiyalar müəyyənləşdirir. “Din istehsal münasibətlərinin əlavə məhsuludur”. Maks Veber isə 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi “Protestant etikası və Kapitalizm ruhu” kitabında dini kapitalist cəmiyyətinin əsas inkişaf faktorlarından biri sayır. Veber öz fikrini belə əsaslandırır: İstənilən yeni iqtisadi nizam geniş xalq kütlələrinin etirazı ilə qarşılaşır. Sadəcə iqtisadi stimullar sahibkarı yeni istehsal münasibətləri sisteminə görə davranmağa inandırmaq üçün yetərsizdir. Məhz bu nöqtədə din dövrəyə girir və o, kapitalist münasibətlərinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Protestant reformizmi var-dövlət toplamaq və rifahın yüksəldilməsini hər bir xristianın üstünlyü yox, borcu olaraq təbliğ edirdi.

Macar mənşəli tanınmış amerikan-kanada iqtisadçısı Karl Polani 1940-60-cı illər ərzində nəşr etdirdiyi əsərlərində din və mədəniyyəti zaman-zaman bazar qanunları yoluna çıxan “çəkingənlik faktoru” hesab edirdi. Ancaq İkinci Dünya müharibəsi səbəbindən Polaninin ideyaları iqtisadçılar arasında yayıla bilmədi. Elə o vaxtdan iqtisadiyyat elmi modelləşdirmənin riyazi metodlarını inkişaf etdirmək yoluna qədəm qoydu. Mədəniyyət

kimi qeyri-müəyyən, kəmiyyət analizinə gəlməyən anlayışlar bu metodlar üçün gərəksiz hesab edildi.

Mədəniyyəti müstəqil faktor kimi nəzərdən keçirən ilk tədqiqatlardan biri dövlət idarəetmə sahəsi mütəxəssislərindən Edvard Benfildə aiddir. Onun fikrincə, iqtisadiyyatın zəif inkişaf tempi müxtəlif ölkələrin mədəni sistemləri ilə də şərtlənmiş ola bilər. Benfild İtaliyanın cənubunun sənayesi inkişaf etmiş şimaldan geri qalmasını yerli mədəni ənənələrlə əlaqələndirir. Amerikan politoloqu Robert Patnemin 1993-cü ildə irəli sürdüyü hipotezə görə, cəmiyyət nə qədər "altruist"dirsə, burda fəaliyyət göstərən siyasi və dövlət strukturlarının keyfiyyəti o qədər yüksəkdir.

İqtisadi tədqiqatlarda mədəniyyət faktorunu nəzərə almağa yönəli istənilən cəhd iqtisadiyyat və mədəniyyət arasında səbəb-nəticə əlaqəsini müəyyənləşdirmək ehtiyacı doğurur. İqtisadçılar Luici Quizo, Paolo Sapienza və Luici Zinqales sübut edirlər ki, mədəniyyət iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərir. Uzunmüddətli perspektivdə isə məhz iqtisadi sistem və istehsal münasibətləri cəmiyyətin mədəniyyətini formalaşdırır. Məsələn, dindar ailələrdə dünyaya gəlmiş uşaqlar, hətta bu dindən uzaqlaşsalar da, bütün ömür boyu müəyyən davranış stereotiplərini saxlayırlar. Müəlliflərin fikrincə, mədəni inkişafda zəif dəyişmələrin səbəbi valideynlərin öz uşaqlarına ata-babalardan aldıqları informasiyanı müasirliyin tələb və düzəlişlərini nəzərə almadan, düşünüb analiz etmədən, necə var elə, olduğu kimi ötürmək cəhdlərindən qaynaqlanır. İtalyan tədqiqatçılar öz fikirlərini əsaslandırmaq üçün Efiopiyadan misal gətirirlər. Efiopiyanın Murzi tayfasının adət-ənənələrinə görə, qadınlar dodaqlarında gildən hazırlanmış bəzəklər daşımalıdır. Dodaqları deformasiya edən daimi ağırlıq nəticəsində qadınların çoxu qabaq dişlərini itirirlər. Bəzi gümanlara görə, zamanında bu adət insan tacirləri üçün tayfa qadınlarını az cəlbedici etmək məqsədi güdürmüş. İndi belə təhlükə olmasa da, adət hələ də saxlanmaqdadır. Görünür, bəzi adətlər öz gərəkliyini itirdikdən sonra da yaşamaqda davam edir.

Quizo, Sapienza və Zinqales insanların bir-birinə nə qədər inanmasını mədəniyyət faktoru olaraq araşdırarkən belə nəticə çıxarırlar ki, iki ölkə arasında qarşılıqlı inam eyni dinə mənsub

olduqları halda yüksəkdir. Aralarında keçmişdə uzunmüddətli müharibə getmiş ölkələr arasında qarşılıqlı inam azdır. Təhsil səviyyəsinin bu məsələyə təsirinə gəlincə, yüksək təhsilli adamlar ümumi inanc və ənənələrə daha tənqidi yanaşırlar.

İnsanların qarşılıqlı inamı iqtisadi inkişaf üçün önəmli faktordur. Qarşılıqlı inamın yüksək olması qeyri-müəyyən şəraitlərdə də iqtisadi əlaqələrin inkişafına, xarici sərmayənin axınına şərait yaradır. Əhalinin müxtəlif qrupları iqtisadi reallıqlara və qənəatcilliyə fərqli münasibət nümayiş etdirir. Məsələn, katoliklər dindar olmayan ailələrə münasibətdə öz uşaqlarını 3,8%, protestantlar 2,7% daha çox qənaətcilliyə öyrədirlər. Hinduist və buddistlər üçün bu göstərici 7,2%, yəhudilər üçün 6,4% təşkil edir.
ABŞ-da keçirilən bir sorğu maraqlı nəticələr üzə çıxarıb. Gəlirlərin yenidən zənginlərdən kasıblara doğru bölüşdürülməsi fikrini Afrika mənşəli amerikanlar ingilis-sakson mənşəlilərlə müqayisədə 20% çox dəstəkləyir. Kanada, Latın Amerikası mənşəli və hindli amerikanlar Afrika mənşəli amerikanlarla eyni fikirdədir. Yapon mənşəli amerikanlar isə belə bir yenidən bölüşmə ideyasının ən qatı əleyhdarlarıdır.

İllinoys universitetinin antropologiya professoru Sonya Salamon 1840-cı illərdə ABŞ şəhərlərində birgə yaşamış Almaniyadan gəlmə katoliklər və ingilis-sakson protestantları müqayisə edir. Almanlar demək olar ki, heç vaxt torpaq sahələrini satmırdılar və hətta yerli yankilərlə müqayisədə daha çoxuşaqlı ailələrə malik idilər. Almanlar taxıl əkib-becərməyə meylli idilər. İngilis-saksonlar isə fermer təsərrüfatlarını bir biznes olaraq görür, torpağı alıb-satırdılar. İngilislər taxıllardan daha az zəhmət tələb edən qarğıdalı əkirdilər. Bu ailələrdə uşaqların sayı da az idi. Almanların təsərrüfat üsulu az gəlir gətirsə də, çoxuşaqlı olma sayəsində bu üsulu bir əsrdən çox yaşada bilmişdilər.

Mədəniyyəti ölçmək mümkündür?

Hazırda mədəniyyəti iqtisadi inkişafın önəmli faktoru olaraq önə çıxaran xeyli nəzəriyyə meydana çıxıb. Onlardan biri də Niderland sosioloqu Geert Hofstedenin mədəniyyətin ölçüləri nəzəriyyəsidir.
Geert Hofstede yəhudi əsilli, ixtisasca maşınqayırma mühəndisi, sosial psixoloqdur. Onun iş bioqrafiyası əvvəlcə sənaye, sonra da

akademik sfera ilə bağlıdır. 1980-ci ildə “Mədəniyyətlərin doğurduğu nəticələr” – Culturre’s Consequences(son nəşr 2001-ci ilə aiddir) nəşr olunduqdan sonra mədəniyyətlərin müqayisəli tədqiqinin banisi sayılır. Onun ideyaları bütün dünyada tanınır. Tələbələr üçün yazdığı “Mədəniyyətlər və təşkilatlar: şüurun proqramlanması” (Cultures and Organizations: Software of the Mind,1991) hazırda 16 Avropa dili və 3 Asiya xalqı dilində nəşr olunub.

Mədəniyyətin parametrik modelinin ilkin ideyaları 2 kitabda – ***Mədəniyyətlərin doğurduğu nəticələr*** (1980) və 1983-cü ildə nəşr olunan 50 ölkə və 3 regionda mədəniyyətlərin ölçüləri öz əksini tapır. Tədqiqat üçün əsas olaraq İBM şirkətinin müxtəlif ölkələrdə olan bölmə əməkdaşları arasında keçirilmiş anket sorğuları götürülüb. Bu sorğularda 116 min adam iştirak edib. Cavablar 5 ballıq sistemlə qiymətləndirilib, sonra orta göstərici çıxarılıb. Orta ölçüyə görə hər göstəricinin öz indeksi hesablanıb. Orta ölçüdən 3 rəqəmi çıxılıb, alınan nəticə 25 dəfə artırılıb və ona 50 əlavə olunub. Yəni cavablar 5 ballıq sistemdən 100 ballıq sistemə köçürülüb. Keçmiş SSRİ-yə aid məlumatlar standart metoda görə yox, dolayı ölçülərlə hesablanıb. Daha sonra ölkələrin sayı 70-ə çatdırılıb.

Hofsede mədəniyyətin yeni anlayışını verir: “Mədəniyyət şüurun kollektiv proqramlanması, bir qrupu digərindən fərqləndirəndir. Bu hadisə hər zaman yığıcı xarakter daşıyır, amma onun bağlı olduğu icmalar bir-birindən fərqlənir” (**1, s.8**).

Mədəniyyət termini çox vaxt antropologiyada tayfa və etnik qruplara münasibətdə, politologiya, menecment və sosilogiyada millətə münasibətdə, sosiologiya və menecmentdə təşkilatlara münasibətdə işlənir. Peşəkar qrupların mədəniyyəti nisbi az araşdırılmış sahə olaraq qalır. Bu termini gender, yaş, sosial qruplara münasibətdə də istifadə etmək olar. Ancaq biz bir sosial stratdan digərinə keçəndə mədəniyyət anlayışının tam fərqli təbiəti ilə qarşılaşırıq. Sosial, milli və gender mədəniyyətləri uşaq yaşlarından formalaşmağa başladığından peşəkar qrup mədəniyyəti ilə müqayisədə şüurda daha dərin kök salır. Mədəniyyət cəmiyyətdə çox vaxt dərkolunmamış formada dəyərlərdə

"gizlənmiş" olur. Təşkilatlarda mədəniyyət isə daha çox praktikada kök salır.

Mədəniyyətlərin təsnifatı: konseptual parametrlər

XX əsrin ikinci yarısından etibarən bir çox müəllif ictimai problemlərdən danışarkən mədəniyyətin kvantitativ tədqiqi parametrlərindən çıxış edir. Sosiumların təsnifatı çox vaxt iqtisadi inkişaf səviyyəsi və müasir standartlara uyğunluq məsələsinə görə aparılır. Sosiumların ənənənvi cəmiyyətlərdən müasirlərədək bu cür birölçülü təsnifatı XIX-XX əsrlərə xas tərəqqi ideyasına tam uyğundur. Şüurun kollektiv proqramlanmasında iqtisadi inkişaf, təbii ki öz əksini tapır. Amma bu parametrlər mədəniyyətin digər ölçülərini kölgədə qoymamalıdır. Mədəniyyətin iqtisadi inkişaf ilə əlaqəli olmayan ölçüləri də var.

XX əsrin 70-ci illərində Hofstede təsadüfən 50-dən çox ölkədən dəyərlərlə bağlı məlumat bazası ilə qarşılaşır. İBM şirkətinin filiallarının çoxunda sosial sorğu 4 il fasilə ilə 2 dəfə keçirilmişdi. 100 mindən çox sorğu kitabçası ilə işləyən Hofstede fərdlər səviyyəsində təhlil əsasında heç bir məntiqli nəticə əldə edə bilmir. Ölkə səviyyəsində korrelyasiya sxemləri isə yeni nəzəriyyənin yaranması ilə nəticələnir. Müəllif milli mədəniyytləri səciyyələndirmək üçün əvvəlcə 4 parametr müəyyənləşdirir. Daha sonra başqa sosioloqların da, xüsusən, bolqar linqvisti və sosioloqu Mixail Minkovun araşdırmalarını da bu sistemə qatmaqla mədəniyyətin 6 kəmiyyət "ölçüləri"ni dəqiqləşdirir.

Hofstedeyə görə 6 parametr bunlardır:

1.Hakimiyyətin distansiyalılığı (güc aralığı) fundamental insan bərabərsizliyi məsələsinin şərhi ilə bağlıdır;

2.Qeyri-müəyyənlikdən yayınma – ictimai gərginlik və qeyri-müəyyən gələcəyi gözləmə ilə bağlıdır;

3.Individualizm/kollektivizm – fərdin ilkin qruplara inteqrasiyası ilə bağlıdır;

4.Maskulinlik/femininlik – qadın və kişilər arasında emosional rolların bölüşdürülməsi ilə bağlıdır;

5.Uzunmüddətli/qısamüddətli yönlənmə insan fəaliyyəti üçün diqqət mərkəzinin seçilməsi ilə bağlıdır – gələcək, indi və ya keçmiş;

6.İstəklərə müsəmma (izin verməк)/təmkinlilik.

Hər bir ölkə digəri ilə müqayisədə parametrik təsnifatda öz yerini tapır. Ölçülən parametrlər statistik fərqləndirilə bilər və öz aralarında hər cür mümkün yolla kombinasiya yarada bilirlər. Bəzi kombinasiyalar başqaları ilə müqayisədə daha çox müşahidə olunur.

Aşağıda Hofstede sistemində bu 6 parametrə görə başlıca fərqləri göstərən cədvəllər təqdim olunur:

Cədvəl 1

Güc aralığının az və ya çox olduğu sosiumlar arasında 10 fərq

Güc aralığının az	Çox olduğu toplumlar
Hakimiyyətin tətbiqi qanuna əsaslanır və xeyir-şər meyarından istifadə edir;	Hakimiyyət cəmiyyətin əsasıdır, xeyir və şərdən öncə gəlir. Onun qanuni olub-olmamasının önəmi yoxdur;
Valideynlər uşaqları özlərinə bərabər tutur;	Valideynlər uşaqları müti öyrədirlər;
Yaşlı nəsil qarşısında nə qorxu, nə də həyəcan var.	Yaşlı nəslə qorxu və həyəcanla yanaşırlar;
Təhsil şagirdə yönəlidir;	Təhsil müəllimə yönəlidir;
İerarxik pilləkən rolların bərabərsizliyi kimi qavranır;	İerarxik pilləkəndə yer bərabərsizliyin özü ilə əlaqələndirilir;
Tabelər onlardan məsləhət alınmasını gözləyir;	Tabelər onlara nə etmək gərəkdiyini söyləmələrini gözləyir;
Çoxpartiyalı sistemlər, seçki və sülh yolu ilə dəyişən hakimiyyət;	Kooptasiya prinsiplərinə əsaslanan və inqilabi yolla dəyişdirilən avtokratik hakimiyyətlər;
Korrupsiya az müşahidə olunur, siyasi karyera və skandallar xarakterikdir;	Korrupsiya çoxdur, skandallar gizlədilir;
Gəlirlərin bölüşdürülməsi kifayət qədər bərabər xarakter	Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü var;

daşıyır;	
Dini ayinlər möminlərin bərabərliyini vurğulayır;	Dini ayinlər din xadimləri ilə iyerarxiyada yerinə yetirilir.

Hakimyyətin distansiyalılığı indeksi 2010-cu ildə ata,oğul Hofsedelər və Minkovun birgə müəllifliyi ilə nəşr olunan kitabda (**2**) 76 ölkə üçün müqayisəli təqdim olunur. Şərqi Avropa, Latın Amerikası, Asiya və Afrika üçün bu indeks yüksək, alman və ingilisdilli ölkələr üçün yüksək deyil.

Qeyri-müəyyənlikdən yayınma- Bu, risqdən qaçış demək deyil. Bu parametr cəmiyyətdə çoxmənalılığa münasibəti göstırir. O, gözlənilməz situasiyalarda mədəniyyətin öz üzvlərinə hansı dərəcədə sakitlik və ya narahatlıq verdiyini sərgiləyir. Reqlamentləşdirilməmiş situasiyalar yeni, bilinməyən, gözlənilməzdir. Qeyri-müəyyənlikdən qaçan ölkələr belə vəziyyətlərin meydana çıxmasını ciddi davranış normaları, qanun və qaydaların köməyi ilə önləməyə çalışırlar. Onlara görə, ancaq bir Həqiqət var və onlar ona malikdirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, bu ölkə insanları daha emosionaldır və bu, daxili əsəbi enerji ilə müşayiət olunur. Əks tip – qeyri-müəyyənliyə imkan verən mədəniyyətlər adət etdikləri fikirdən daha fərqlilərə qarşı daha dözümlüdürlər. Qaydaları azdır. Fəlsəfə və din sahəsində empirik təcrübə və relyativizmə əsaslanırlar, müxtəlif fikirlərin birgə, yanaşı mövcudluğuna imkan verirlər. Bu mədəniyyətlərə aid insanlar daha fleqmatik və müşahidəlidirlər.

Qeyri-müəyyənlikdən yayınma indeksinin az və çox olduğu ölkələr arasında 10 fərq

Cədvəl 2

Aşağı indeksli	Yüksək indeksli
Cəmiyyət həyat axarında meydana çıxan qeyri-müəyyənliyi qəbul edir, hər bir gün olduğu kimi qəbul edilir;	Qeyri-müəyyənlik təhlükə kimi qəbul edilir, onunla mübarizə aparırlar;
Yüngüllük, aşağı gərginlik, özünə nəzarət;	Yüksək gərginlik, emosionallıq, neyrotizm;

Normadan sapan şəxs və davranışa qarşı səbrlilik. Fərqli olan maraqlıdır;	Normadan sapmaya qarşı dözümsüzlük. Fərqli olan təhlükəlidir;
Nizamsızlıq və çoxmənalılıq zamanında sakitlik;	Aydınlıq və struktur dəqiqliyi tələbi;
Müəllimlər "Mən bilmirəm" deyə bilər;	Müəllimlər bütün sualların cavablarını bilməlidirlər;
Yazılı və yazılmamış qaydaların qəbul edilməməsi;	Qaydalara əməl edilmədiyi hallarda belə onlara canatma;
Siyasi həyatda vətəndaşlar özlərini rasional düşüncə sahibi sayır və onlara qarşı münasibət də belədir;	Siyasi həyatda vətəndaşlar rasional düşünmədiklərini güman edir və qarşı tərəfin də onlara münasibəti belədir;
Din, fəlsəfə və elmdə relyativizm və empirik yanaşma;	Din, fəlsəfə və elmdə son həqiqətlərə inam və böyük nəzəriyyələr gözlənilməsi;
İş dəyişmək problem deyil;	Adamlar gördükləri işi, iş yerini sevməsələr də, onu saxlamağa meyllidirlər;
Sağlamlıq və rifah halından az şikayət.	Sağlamlıq və rifah halı ilə bağlı şikayətlərin çoxluğu.

Hofsede 2010-cu ildə nəşr olunan kitabda (2) qeyri-müəyyənlikdən yayınma indeksi 76 ölkə üçün müqayisəli araşdırılır. Şərqi və Mərkəzi Avropada, Latın Amerikası və almandilli ölkələrdə bu indeks yüksək, ingilisdilli ölkələr, Şimali Avropa və çin mədəniyyətində aşağıdır.

Individualizm/kollektivizmə qarşı fərdin yox, cəmiyyətin xarakteristikasıdır. Individualist cəmiyyətlərdə fərdlərarası əlaqələr möhkəm deyil. Hər kəs özünə və yaxın ailəsinə cavabdehdir. Kollektivist cəmiyyətlərdə insanlar doğulandan güclü, möhkəm qruplara aiddirlər. Ailə geniş anlamda – dayı, xala, nənə, baba hamısı bilikdə - başa düşülür. Bu qruplar sözsüz tabelilik qarşılığında onları qoruyurlar.

Cədvəl 3

İndividualizm	Kollektivizm
Özü və yaxın ailəsi üçün məsuliyyət;	Uşaqlar böyük klan və ailədə doğulur;
Mən şüur;	Biz şüur;
Şəxsi həyat hüququ;	Qrupa aidliyin ifadəsi;
Normaların pozulması günah hissi doğurur;	Normaların pozulması ayıb, utanc hissi doğurur;
Qarşıya qoyulan məqsəd qarşılıqlı münasibətlərdən daha vacibdir;	Qarşılıqlı münasibətlər qarşıya qoyulan məqsəddən daha vacibdir;
Şəxsi fikri ifadə etmək normal hesab edilir;	Harmoniyanı saxlamaq daha vacibdir;
Başqalarına münasibət ayrıca şəxsiyyətlərə münasibət deməkdir;	Başqalarına münasibət öz və ya başqasının qrupuna münasibət deməkdir;
Təhsilin məqsədi necə oxumağı öyrənməkdir;	Təhsilin məqsədi necə davranmağı öyrənməkdir;
Bu cəmiyyətdə hər kəsin öz fikrini ifadə etməsi gözlənilir: hər kəs öz düşüncəsinə görə səs verir;	Rəy və səsvermə mənsub olduğun qrup tərəfindən müəyyənləşdirilir;
Nitqdə *mən* əvəzliyini işlətmək zəruridir.	Nitqdə *mən* əvəzliyindən qaçılır.

2010-cu ildə nəşr olunmuş kitabda (**2**) 78 ölkə üçün bu göstərici üzrə nəticələr müqayisə olunur. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində individualizm göstəricisi yüksək, az inkişaf etmiş və Şərq ölkələrində bu göstərici aşağıdır. Yaponiya bu indeksə görə orta mövqedədir.

Maskulinlik/femininlik sosial xarakteristikadır, gender qrupları arasında dəyər bölgüsünü ifadə edir.

Cədvəl 4

Femininlik	Maskulinlik
Gender qrupları arasında minimum rol differensiasiyası müşahidə olunur;	2 gender qrupu arasında emosional rolların maksimum differesiasiyası var;
Həm qadın, həm kişi əxlaqlı və qayğıkeş olmalıdırlar;	Iş ailədən yüksəkdə durur;
Uşaqların konkret və emosional tərbiyəsində həm ata, həm ana iştirak edir;	Atalar konkret işlə, analar emosional tərbiyə ilə məşğuldurlar;
Oğlanlar da qızlar kimi ağlaya bilər, amma heç bir halda dalaşmamalıdırlar;	Qızlar ağlaya bilər, oğlanlar yox;
Ailədə uşaq sayını ana müəyyənləşdirir;	Ailənin ölçüsünü ata müəyyənləşdirir;
Seçkili orqanlarda çoxlu qadın var;	Seçkili orqanlarda qadın azdır;
Din din qardaşlarına yönəlidir;	Din Allaha və ya allahlara yönəlidir;
Seksuallığa normal münasibət. Bu, qarşılıqlı münasibət formasıdır;	Seksuallığın əxlaq nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilməsi
Ailə və iş arasında tarazliq var;	Iş ailədən yüksəkdə durur;
Zəiflərə simpatiya.	Güclülülərə heyranlıq.

2010-cu ilə aid kitabda (**2**) 76 ölkədə femininlik/maskulinlik göstəricisi üzrə müqayisə aparılıb. Yaponiyada, almandilli ölkələrdə, Meksikada maskulinlik dərəcəsi yüksəkdir. İngilisdilli Qərb ölkələrində də vəziyyət belədir. Skandinaviya və Hollandiyada maskulinlik dərəcəsi aşağıdır. Bu göstərici bəzi roman ölkələri – Fransa, İspaniya, Portuqaliya və Çilidə, bəzi Asiya ölkələrində - məsələn, Koreya və Tailandda nisbətən yüksək deyil.

Uzunmüddətli/qısamüddətli yönlənmə. Mədəniyyətin bu ölçüsü ilk dəfə 23 ölkədən olan tələbələr arsında keçirilən sorğu əsasında müəyyənləşdirilmişdir. Sorğunun təşkilatçıları çinli tədqiqatçılar-

dır. Tarixi konfusiçiliklə bağlı bütün ölkələr şkalanın bir qütbündə toplandıqları üçün araşdırmaların aparıcı müəllifi Maykl Harris Bond onu "konfusiçilik dinamizmi" adlandırır. Bu parametr, sən demə, müasir iqtisadi artımla güclü korrelyasiyadadır. İBM-lə bağlı araşdırmadan ön görülən 4 parametrdən heç biri iqtisadi artımla əlaqədar olmamışdır.

Qısamüddətli yönlənmədə - qarşılıqlı sosial vəzifələr, ənənələrə hörmət, "simanı itirməkdən qorxmaq" kimi keyfiyyətlər önə çıxır.

Uzunmüddətli/qısamüddətli yönlənmə parametrinə görə sosiumlar arasında fərq.

Cədvəl 5

Qısamüddətli yönlənmə	Uzunmüddətli yönlənmə
Ən vacib həyati məsələlər keçmişdə baş verib və ya hal-hazırda baş verməkdədir;	Ən vacib həyati məsələlər gələcəkdə baş verəcəkdir;
Şəxsiyyət sabit və stabildir: yaxşı adam həmişə belədir;	Yaxşı adam vəziyyətlərə uyğunlaşır;
Xeyir-şərlə bağlı hamının həmfikir olduğu təsəvvürlər var;	Xeyir, şər və həqiqət situasiyadan asılıdır;
Ənənələr müqəddəsdir;	Ənənələr şərtlərin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişə bilər.
Ailə quruluşunun əsasında qürur hissi dayanır;	Ailə sisteminin əsasında ümumi məsələlər dayanır;
Səndən öz ölkənə görə qürur hissi gözlənilir;	Başqa ölkələrdə oxuma cəhdi;
Vacib məsələ başqa adamlara xidmət məsələsidir;	Vacib keyfiyyətlər iradəlilik və qənaətcillikdir;
Sosial ehtiyac və xərclər;	Böyük pul ehtiyatı, sərmayə üçün vəsait toplanması;
Təhsildə uğur və ya uğursuzluq bəxtigətirmə ilə əlaqələndirilir;	Uğur - əməyin, uğursuzluq – kifayət qədər çalışmamanın nəticəsidir;
Geri qalmış ölkələrdə yavaş	Sürətli iqtisadi artım rifah halına

iqtisadi artım və ya onun yoxluğu müşahidə olunur.	çatdırır.

Uzunmüddətli yönlənmə Şərqi Avropa ölkələri, Şərqi və Mərkəzi Avropa ölkələrində müşahidə olunur. Qısamüddətli yönlənmə Avropanın cənubu və şimalında, eləcə də Cənubi Asiyada müşahidə olunur. ABŞ, Avstraliya, Latın Amerikası, Afrika və müsəlman ölkələri də bu qəbildən ölkələrdir.

Hofstede nəzəriyyəsində 6-cı parameter müsəmma/ təmkinlilik adlanır və o, toplumların öz istək və arzularına nəzarət dərəcəsi ilə bağlıdır. Bu parametri nəzəriyyəyə bolqar sosioloqu Minkov daxil edib. Bu göstərici də ÜDİ-nin təhlilinə əsaslanır və az və ya çox dərəcədə uzunmüddətli/qısamüddətli zaman yönlənməsini tamamlayır. Faktik olaraq o, sonuncu ilə mənfi korrelyasiyaya malikdir.

İstəklərə müsəmma göstərmə, yəni izin vermə əsas və təbii insani ehtiyacların kifayət qədər azad təmin edildiyi cəmiyyətlərə xasdır.

Təmkinlilik o sosiumlara xasdır ki, tələbatların ödənməsi nəzarətdə saxlanılır və ciddi ictimai normalarla idarə olunur. Hofstede araşdırmalarında bu parametrə görə nəticələr 93 ölkəni əhatə edir. Aşağıda təqdim olunan cədvəldə bu parametrə görə sosiumlar arasındakı bəzi fərqlər açıqalnır.

Müsəmma	Təmkinlilik
Özünü xoşbəxt hesab edən adamların sayca çox olması;	Çox xoşbəxt adamlar azdır;
Öz-özünlə istədiyin kimi rəftar edə bilərsən düşüncəsi;	Köməksizlik hissi, sənlə baş verənlər sənin davranışının nəticəsi deyil;
Söz azadlığının vacibliyi;	Söz azadlığı əsas qayğı deyil;
Asudə vaxtın böyük əhəmiyyəti;	Asudə vaxtın az önəmi;
Yüksək təhsilli ölkələrdə daha yüksək doğurqanlıq səviyyəsi;	Yüksəktəhsilli ölkələrdə daha aşağı doğurqanlıq səviyyəsi;
Müsbət emosiyaların xatırlanması daha böyük	Müsbət emosiyaların xatırlanması daha az

ehtimallıdır;	ehtimallıdır;
Daha çox insan aktiv idmanla məşğul olur;	Daha az insan fəal idmanla məşğul olur;
Kifayət qədər yeməyin olduğu ölkələrdə artıqçəkili adamların çoxluğu;	Kifayət qədər yeməyin olduğu ölkələrdə artıqçəkili adamların azlığı;
İmkan çoxluğunda seksual davranış normaları daha azaddır;	İmkan çoxluğunda seksual davranışşın daha ciddi normaları;
Ölkədə nizam-intizam birincidərəcəli məsələ deyil.	100 min nəfərə düşən polis sayı daha çoxdur.

Müsəmma – istəklərin azad təmin edilməsi Şimali və Cənubi Amerika, Mərkəzi Avropa və bəzi Afrika ölkələri üçün xarakterikdir. Şərqi Avropa, Asiya və müsəlman dünyasında təmkinlilik üstünlük təşkil edir. Aralıq dənizi Avropası isə bu parametrə görə orta göstərici nümayiş etdirir.

Bolqar sosioloq Mixail Minkov daha sonrakı araşdırmaların nəticələrini 2011-ci ildə təkrar nəşr etdirdiyi ***Qloballaşan dünyada mədəni fərqlər*** (**4**) kitabında verir. Ölkələr üzrə ayrıcalıq/universalizm və monumentalizm/hərəkətli itaətlilik (flexumility) yeni mənbələrə də əsaslanmaqla – 86 ölkə üçün ayrıcalıq, 43 ölkə üçün monumentalizm göstəricisi üzrə yenidən dəyərləndirilir. Hofstede sistemindəki müsəmma/təmkinlilik parametri bir az dəyişdirilərək əməksevərlik/müsəmma olaraq yenidən adlandırılır.

Minkov bu kitaba sosial sorğu nəticələrinə deyil, ölkələrin cinayət nəticəsində həyatını itirmiş adam sayı, QİÇS-lə yoluxma, yeniyetmə yaşda hamilə qalma, aşağı orta İQ (aşağı təhsil səviyyəsi ilə izah olunan intellektuallıq amili) səviyyəsinə görə statistik məlumatlarını təhlil əsasında yeni bir parameter – yaxıngörmə/ehtiyatlılıq parametrini daxil edir. "Yaxıngörmə" (Minkov tibbdən götürdüyü bu terminlə açıq neqativ qiymətləndirmədən qaçmaq istəyir) parametrini 80 ölkə üçün araşdırır və bu

göstəricinin ayrıcalıq/monumentalizm parametri ilə güclü korrelyasiyasını üzə çıxarır.

Bəs dünyanın sürətlə dəyişməsi ilə mədəniyyətin parametrik modeli arasında necə bir korrelyasiya var? Hofstedeyə görə, dəyişmələr be metodun səmərəliliyini heç də azltmır. Əksinə, be modelin köməyi ilə dəyişmələrin daxili məntiqini açmaq, eləcə də nəticələri öngörmək mümkündür. Bəzi müəlliflər Hofstede parametrlərinin sayını artırmağı təklif edirlər. Məsələn, Triandis GLOBE layihəsi çərçivəsində bu parametrlərin sayını 18-ədək artırmağı təklif etmişdi. Amma əlavə edilmək istənən parametrlər məzmunca çox vaxt məlum parametrlərlə qismən və ya tamamilə üst-üstə düşürlər. Üstəlik, sosiologiyada çoxdan qərarlaşmış epistemoloji arqumentə görə, bu parametrlərin sayı çox olmamalıdır. Bu parametrlər, ölçülər real deyil, bizim şüurumuzun mürəkkəb gerçəkliyi anlamaq üçün "uydurduğu" anlayışlardır. Miller məşhur məqaləsində (**5**) bu cür kateqoriyaların sayının 7 üstəgəl, çıx 2 olmasının doğruluğunu əsaslandırır.

Parametrlərin sayının artırılması informasiyanın işlənməsində dolaşıqlıq yarada bilər.

Parametrik model çərçivəsində mədəniyyət hansısa parametrin şkalasında göstəriciləri dəyişə bilər. Tənqidçilərin fikrincə, Hofstedenin ötən əsrin 70-ci illərində İBM şirkətində aparılan sorğular əsasında gəldiyi nəticələr köhnəlib. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, parametrik göstərici hər hansı ölkənin mütləq mövqeyini deyil, çoxlu başqa ölkəyə münasibətdə nisbi mövqeyini ifadə edir. Parametrlərin cəmiyyətin əsas problemləri ilə əlaqəsi və bu məsələləri milli həll yollarının analizi göstərir ki, parametrlər öz doğruluğunu uzun müddət qoruyub saxlaya bilirlər. Yeni texnologiyalar xarici təsir sayılır və bütün ölkələrə təsir edir. Nəticədə onların nisbi mövqeyi və ya statusu dəyişmir. Bir ölkənin mədəniyyəti dəyişirsə, başqa ölkələrin də mədəniyəti dəyişir və beləcə nisbət qorunmuş olur. Amma bəzən elə də ola bilər ki, hər hansı bir ölkə başqa ölkələrin üstündən "hoppana" bilər. Amma bu, nadirən təsadüf olunan hadisədir. Misal olaraq Çini göstərmək olar. Bu ölkədə nisbi izolyasiyadan sonra bir neçə on ildir davam edən iqtisadi yüksəliş, dünya strukturlarına inteqrasiya, xüsusən, gənc

nəsildə irəliləyişə səbəb olmuşdur. Amma bunun ciddi metodoloji tədqiqat çərçivəsində sübuta ehtiyacı var.

Bəzi müəlliflər yeni texnologiyaların inkişafı ilə sosiumların bir-biri ilə bərabərləşməsini iddia edirlər. Texnologiyaların yaxşılaşdırılması mədəni dəyişmələrin önəmli hərəkətverici qüvvəsidir və müxtəlif cəmiyyətlərdə bənzər hadisələr doğurur. Amma bunun başqa parametrlər üzrə fərqləri aradan qaldırması haqda heç bir sübut yoxdur. Əksinə, cəmiyyət mövcud dəyər yönlənməsi bazasında texniki modernizasiyayla üz-üzə qaldığında, bu, fərqlərin güclənməsinə gətirib çıxara bilər.

Hofsedeyə görə, mədəniyyətin mahiyyətcə dəyişə bilməsi üçün 50-100 il kimi önəmli bir zaman sürəsi, ya da çox dramatik xarici olayla sarsılması lazımdır. Mədəniyyətlər arasında XX əsrin əvvəllərində müşahidə olunan fərqlər bu əsrin sonunda da vardı, eləcə də XIX-XVIII əsrlərdə də nəzərə çarpırdı və çox güman ki, 2100-cü ilə qədər və hələ daha bir müddət də davam edəcək.

Hofstedenin araşdırmalarına Azərbaycan cəlb olunmayıb. Belə bir tədqiqata ehtiyac varmı, bu araşdırmanın nəticələri necə faydalı ola bilər?

Əvvəla, Hofstede modelini, nəzəriyyənin eksperimental hissəsi ilə bağlı verilər bankını akademik təşkilatlar sərbəst şəkildə, heç bir qarşılıq ödəmədən Hofstedenin internet səhifəsində əldə edə bilər. Yeganə tələb modelə yaxşı bələd olmaqdır. Hofstede özü parametrlər düzgün tətbiq olunmadığı təqdirdə yanlış nəticələr doğura biləcəyini, xüsusən, bu istiqamətdə aparılmış 118 araşdırmanın nəticələrinin düzgün olmadığını qeyd edir. Üstəlik, nəzərə almaq lazımdır ki, bu ölçülər nisbi xarakter daşıyır və yalnız başqa mədəniyyətlərlə müqayisədə özünü doğruldur. Nəzəri olaraq, araşdırma aparmadan da Azərbaycanda bu indekslər üzrə göstəriciləri təxmini gümanlaşdırmaq olar. Xalqımızın xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, güc aralığı, qeyri-müəyyənlikdən yayınma, təmkinlilik parametrləri üzrə orta göstəricinin üzərində, individuallıq, uzunmüddətli zaman yönlənməsi, maskulinlik parametrləri üzrə orta göstəricinin altında bir qiymət gözləmək olar.

Məlumdur ki, Hofstede modeli təşkilatlara münasibətdə daha dəqiq işləyir. Xüsusən, əcnəbi iş adamlarının tanımadıqları ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmağa çalışdıqları zaman bu model çox gərəkli ola bilər. Maraqlıdır ki, qonşu Türkiyədə Ərdoğan hökuməti siyasətə biznes idarəetmə üsullarını gətirdi və Türkiyə iqtisadiyyatının Çindən sonra ikinci sürətlə böyüyən iqtisadiyyat olması bu qərarın doğruluğuna işarədir. Hofstedenin Türkiyə üzrə araşdırmaları iqtisadi inkişafla korrelyasiyada olan heç bir parametrə (individuallıq, uzunmüddətli yönlənmə, maskulinlik) görə yüksək nəticə üzə çıxarmır. Deməli, mədəniyyətin kəmiyyət ölçüləri ilə iqtisadiyyatın inkişafı arasında əlaqədə başqa faktorların da önəmli rolu var. İqtisadçılar xüsusən, böyük korrupsiya, inhisar olan ölkələrdə işadamlarının çəkingən davranışını məntiqli hesab edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Hofsede, Geert (2011), Dimensionalizing Cultures: the Hofstede model in context. Online readings in Psychology and Culture, Unit 2, http: / scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2issi/8).
2. Hofsede, Hofstede, Minkov (2010), Cultures and Organizations: Software of the Mind;
3. Hofsede&Bond, (1988) The Confucius connection: from cultural roots to economic growth;
4. Cultural differences in a Globalizing World: Minkov 2011
5. Miller, G.A. (1956) The magical number seven, plus, or minus two: Some limits on our capacity for processing information. İn Psychological Review, 63, 81-97

Ağasəlim Həsənov

İdeoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin vacib aspekti kimi

Müasir şəraitdə ideoloji təhlükəsizlik öz aktuallığı ilə fərqlənir. İdeoloji təhlükəsizlik anlayışının məzmununu aydınlaşdırmaq üçün ilk öncə milli təhlükəsizlik anlayışına nəzər yetirmək lazımdır.

Milli təhlükəsizlik mürəkkəb bir anlayışdır. Milli təhlükəsizlik milli müstəqilliklə başlayır və milli maraqlara söykənir. Milli təhlükəsizliyin bir sıra aspektləri vardır: siyasi , hərbi, iqtisadi, informasiya, ideoloji təhlükəsizlik və s. Ölkənin milli təhlükəsizliyi bütövlükdə milli suverenliklə birbaşa bağlıdır. Milli təhlükəsizliyin qarşısında duran başlıca vəzifələr bunlardır: a) ölkədə mövcud konstitusiya quruluşunun saxlanılması; b) sosial-siyasi sabitliyin saxlanılması; v) daxildən və xaricdən ola biləcək təhlükənin aradan qaldırılması; q) ölkənin iqtisadi qüdrətinin artırılması; d)konstruktiv daxili və xarici siyasətin yeridilməsi; e) demokratik dəyərlərin qorunması; c) siyasi məqsədlərin həyata keçirilməsi naminə dinc və qeyri-dinc vasitələrdən istifadə edə bilmək; z) qloballaşma şəraitində sivilizasiyalararası dialoqun aparılması və s.

Milli təhlükəsizliyin ən vacib aspektlərindən biri ideoloji təhlükəsizliklə bağlıdır. İdeoloji təhlükəsizlik ilk öncə ölkə daxilindəki milli və konfessional azlığa göstərilən tolerantlıqla və millətlərarası münasibətlərin uzlaşdırılması ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə qloballaşma prosesi milli-azadlıq hərəkatı uğrunda gedən mübarizələrə yeni çalarlar vermiş, milli-etnik proseslərin yeni balansını meydana çıxarmışdır. Bu yeni meyilləri əldə bayraq edən bəzi siyasi qüvvələr separatçılığa yeni milli müstəqillik hərəkatı rəngini verməyə və ondan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırlar.

Milli təhlükəsizlik milli maraqları müxtəlif cür təhlükələrdən: real və potensial (ehtimallıq dərəcəsinə görə bir-birindən fərqlənən), təbii, geosiyasi, etnik, dini, texnogen və sosial (mənşəyinə görə), daxili və xarici (istiqamətinə görə), qlobal, regional və məhəlli (miqyasına görə) təhlükələrdən, təhdidlərdən, risklərdən (təsir dərəcəsinə görə) müdafiə olunmasını nəzərdə tutur.

Milli dövlətlər üçün milli təhlükəsizlik və onun əxlaqi-ideoloji aspektləri ən mühüm problemlərdən biridir. Məsələn, ABŞ-da Milli Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qərarların xüsusi təsir gücü vardır. Bu Şura ilə ABŞ-ın ən məşhur alimləri əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycan da son illərdə ideoloji təhlükəsizlik problemləri geniş şəkildə öyrənilir, bu sahədə elmi-tədqiqat işləri aparılır. Bir sıra ali

məktəblərdə «ideoloji təhlükəsizlik» üzrə xüsusi kurslar yaradılmış, bu problem üzrə elmi-nəzəri konfranslar və seminarlar keçirilir. Müasir dövrdə əksər ölkələr dini-ideoloji təhlükəsizliyə xüsusi önəm verirlər. Qeyd edək ki, heç bir din, o cümlədən islam cəmiyyət üçün təhlükə mənbəyi deyil. Lakin bəzi hallarda müəyyən qüvvələr bu ad altında dövlət və cəmiyyət üçün təhlükə mənbəyinə çevrilirlər.

Azərbaycanda dünyəvi, demokratik cəmiyyət quruculuğu prosesində dini-mənəvi dəyərlərə qayıdış baş versə də islamın hakim ideologiyaya çevrilməsinə yol verilmədi, sivil dövlət quruculuğu prosesində bütün ümumbəşəri dəyərlərdən, xalqımızın milli mentalitetinə, mənəviyyatına uyğun cəhətləri götürüb tətbiq etmək əsas götürüldü. Bu baxımdan ölkədə milli ideologiya kimi formalaşmaqda olan azərbaycançılıq ideologiyası digər xalqlara və millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq islam dininin buyurduğu kimi qardaşlıq, dostluq əlaqələri yaradılması zərurətini diqqətə çatdırır, dinlərarası münaqişələrə yol verilməməsini, İslam dini-mənəvi dəyərlərinin dirçəldilməsinin dövlət ideologiyası və mənəvi tərbiyə sahəsində nəzərə alınmasını tələb edir.

Dini-ideoloji təhlükəsizliklə hər bir dövlətin öz xüsusi siyasəti olmalıdır. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycana gələn xristian, hinduizm və radikal müsəlman təşkilatları verilən azadlıqlardan sui-istifadə edərək, vətəndaşlarımızın dini mənsubiyyətini dəyişməyə, casusluğa sövq etməyə, hərbi sirləri öyrənmək kimi çirkin niyyətlərə əl atmağa başladılar. Belə missionerlərin yarıtmaz dini təbliğatı ölkəmiz üçün milli təhlükə mənbəyinə çevrilməsi narahatlıq yaratmaya bilməzdi. Bu dini təriqətlər ilk vaxtlar fəaliyyət sferasına Azərbaycandakı azsaylı etnik xalqların nümayəndələrini cəlb edirdilər. Lakin Qarabağ müharibəsi, işğal olunmuş ərazilərin qaçqın düşmüş əhalisinin vəziyyəti, bəzi dövlət strukturlarının belə vacib məsələyə laqeydcəsinə yanaşması, bu üzdəniraq təşkilat və missionerlərin ölkəmizin müsəlman əhalisi arasında da öz çirkin əməllərini həyata keçirmələri üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, həmin vaxtlar ölkədə bu dini təriqətlərin ibadət

və məşğələlər üçün istənilən binanı icarəyə götürmək imkanı var idi və onların bütün respublika ərazisində hərəkət etməsinə heç bir məhdudiyyət yox idi. Müharibədən, siyasi qarışıqlıqdan, iqtisadi vəziyyətdən cana doymuş insanlar isə hər şirin sözə müsbət reaksiya verirdilər. Artıq 1990-cı illərin əvvəllərində xarici dini missionerlər xüsusən Bakı və Gəncə şəhərlərində gənclərdən və ziyalılardan istifadə etməklə insanları islamdan qoparmağa başlamışdılar. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, bəzi fikirlərə görə ölkəmizdə din sahəsində canlanma yaranmasının islam fundamentalizminə səbəb olacağı haqda deyilənlərin perspektivi yoxdur. Müstəqillik illərində insanların öz dininə qaydışı baş verdi, bunun başqa cür yozulması həqiqətdən kənardır. Lakin, onu qeyd etmək lazımdır ki, bəzi xoşagəlməz hallar da yox deyil. Məsələn, son vaxtlar soydaşlarımızın Suriyada gedən döyüşlərə qoşulması yolverilməzdir. Bu fakt artıq həm dövləti, həm də cəmiyyəti ciddi narahat edir və ideoloji təhlükəsizliyin hələ də aktual olduğunu göstərir. Digər bir problem Ermənistanla sərhəddə və Qarabağın işğal edilmiş ərazilərinə yaxın bölgələrdə yaşayan əhalinin müharibə şəraitinə uyğun davranışı ilə bağlıdır. Əhalinin bu sahədə davranışını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Son dövrlər atəşkəs rejiminin daha intensiv pozulması və bununla əlaqədar sosial şəbəkələrdə məsuliyyətsiz informasiyaların dolaşması həmin bölgələrdə yaşayan əhali arsında çaşqınlıq yaratdı. Xüsusən, Azərbaycana məxsus hərbi texnikanın hərəkət istiqamətinin və sayının internet portallarında yer alması düşmən ölkə üçün əvəzolunmaz informasiya rolunu oynadı. Bu qeyd olunanlar Azərbaycan vətəndaşları arasında ideoloji və hərbi təhlükəsizliklə bağlı müəyyən problemlərin oldluğunu göstərir. Bu istiqamətdə əhali ilə iş aparmaq zərurəti yaranıb ki, bu da ümumdövlətçilik maraqlarına xidmət edir.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsi, vahid milli ideologiyanın inkişaf etdirilməsi, respublikanın ərazi bütövlüyü və milli-ideoloji təhlükəsizliyin qorunması baxımından cox əhəmiyyətlidir. Belə bir şəraitdə cəmiyyətin əxlaqi-ideoloji vəhdətinin vacibliyi ön planda olmalıdır. Xüsusən, Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən təcavüzə məruz

qaldığı bir şəraitdə cəmiyyətlə dövlətin ideoloji vəhdəti olduqca zəruridir.

Milli dövlət quruculuğu zamanı milli-ideoloji təhlükəsizliyin mahiyyətini milli maraqlar təşkil edir. Dövlət və ya milli-dövlət maraqları kimi özünü göstərən milli maraqları «cəmiyyətin üstün maraqlarına zidd olmamaq şərtilə dövlətin milli ehtiyatının artırılmasını stimullaşdırmaq ehtiyacı, həmçinin milli-ideoloji təhlükəsizliyə qarşı hər hansı bir təhlükəyə əks-təsiri kimi müəyyən etmək olar» (**6, s.34**).

Milli təhlükəsizliyin ideoloji aspekti o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, özündə əks etdirdiyi ümumi ideyalar sistemi ilə milləti birləşdirmiş olsun. İdeologiya millət, dövlət, cəmiyyət və fərd, müxalifət-iqtidar maraqlarını birləşdirməklə milli-ideoloji təhlükəsizliyi təmin edə bilər. Millət fenomeninə ümumi, vahid yanaşmanın mövcudluğu şəraitində bu olduqca zəruridir.

Azərbaycanın milli-ideoloji təhlükəsizliyi ilə sıx bağlı olan Dağlıq Qarabağ probleminə aid beynəlxalq miqyasda qəbul olunan sənədlərə iki müstəvidə yanaşılır:

1) Əxlaqi müstəvidə və ya adi şüur səviyyəsində;
2) Hüquqi müstəvidə, formal məntiq səviyyəsində (**2, s. 337**).

Dövlət özünün təhlükəsizliyi və möhkəmlənməsi naminə fiziki və ideoloji vasitələrlə öz seçimini bütün cəmiyyətə qəbul etdirə bilər. Birləşdirici ideya -ideologiya vətəndaşları birləşdirməyə qadirdir.

Hazırda milli-ideoloji təhlükəsizlik, onun metodları, uğurları və möhkəmləndirilməsi zərurəti daha da aktuallaşıbdır. Azərbaycan milli təhlüksizlik nəzəriyyəsi bir çox problemlərin həlli sahəsində çalışır: milli təhlüksizliyin dövlət ideologiyası yaradılmış, dövlət ideologiyası ilə cəmiyyətin dəyərləri və ideoloji prinsiplərinin əlaqələri möhkəmlənmiş və bu proses getdikcə güclənməkdədir.

Cəmiyyətlə ideoloji səviyyədə əlaqəsi olan dövlət milli təhlüksizlik konsepsiyası irəli sürür. Milli dövlətçilik quruculuğu gedişində dövlət ideoloji cəhətdən milləti birləşdirməlidir ki, milli təhlükəsizliyi təmin edə bilsin.

Qərb tədqiqatçıları milli təhlükəsizliyin yaradıldığı dəyərlər sistemində ən mühüm dəyər kimi insan həyatına birinci dərəcəli önəm verilməsi zərurətini irəli sürürlər. Milli təhlüksizlik sisteminin səmərəliliyini birinci növbədə dövlətin öz vətəndaşlarını nə dərəcədə müdafiə edə bilməsində, onların bu dəyərləri qəbul etmə səviyyəsində görürlər.

Qərb milli təhlükəsizlik nəzəriyyəçiləri dövləti ideoloji prinsiplərin müdafiə funksiyasından azad etmək fikrini irəli sürürlər və bunu Qərbdə açıq cəmiyyətlərin mövcudluğu ilə izah edirlər.

Şərqdə isə dövlətin ideoloji müdafiəsi funksiyasına üstünlük verilir. İdeoloji müdafiə bir çox dövlətlərin dövlət təhlükəsizliyinin tərkib hissəsinə çevrilib. Şərqlə Qərbin sintezi olan Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu gedişində milli təhlükəsizlik üçün təhlükələri aradan qaldırmaq üçün ideoloji müdafiə sistemləri yaradılmışdır. Güclü dövlətlər öz vətəndaşlarının maraqlarını nəzərə alırlar, vətəndaşlar da öz dövlətlərini təhlükəli ideyalardan müdafiə edirlər.

Dövlət öz təhlükəsizliyinin milli və beynəlxalq səviyyədə prioritetlərini müəyyən edərək bunları təmin edə bilər. Milli təhlükəsizlik ideoloji aspektdə dörd səviyyədə – ictimai, fərdi, dövlət və beynəlxalq səviyyələrdə həyata keçirilir. Bunun Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək lazımdır. Bu problemin fəlsəfi-etik və siyasi-hüquqi aspektdə az öyrənildiyinə diqqəti cəlb edən Azərbaycan filosofu İ.Məmmədzadə yazır: «Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, ictimai şüur müəyyən bir mərhələdə fərdi biganəliyə haqq qazandıra bilər. Lakin dövlətin gücü ondadır ki, ictimai şüura xas olan səhvləri və uydurmaları aradan qaldıra bilər. Unutmayaq ki, hər şeydən əvvəl öz vətəndaşlarının həyatını qoruya bilən dövlət güclü dövlət hesab olunur. Biganə vətəndaşlar isə dövlət üçün çətin ki, «yaxşı» müdafiəçi ola bilərlər» (**4, s.47**).

Milli təhlükəsizlik üçün təhlükə qonşu Ermənistanla ərazi tələblərinə əsaslanan etnik-siyasi münaqişənin «ideoloji» münaqişəyə çevrilməsidir. Belə etnosiyasi münaqişələr zamanı

iqtisadi-maddi maraqlarla yanaşı tərəflərə məxsus mənəvi-etik baxışların toqquşması da baş verir.

Dövlətlərarası ahəngdar münasibətləri təmin etmək, yaxınlaşma və rasional sülh əldə edilməsi üçün Azərbaycan tədqiqatçısı C.Feyziyev ümumi mənəvi dəyərlərin tapılması ilə yanaşı, inam və əməkdaşlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi zəruriliyini də irəli sürür: «Milli münasibətlər etikası konstruktiv dialoqa söykənməlidir. Öz növbəsində tolerantlıq və fərqli düşüncə, fərqli mövqe, başqalarının rəyinə hörmət, həqiqətin birgə axtarışı olmadan heç bir konstruktiv dialoq mümkün deyil. Təəssüf ki, mənəvi imperativ dərəcəsinə layiq olmalı tolerantlıq real həyatda, siyasi təcrübədə özünə çətinliklə yer tapır. Əslində, milli münasibətlər etikası ifadəsi arxasında gizlənən konsepsiyalara qarşı olmalıdır. Milli münasibətlər etikasının mövcudluğu yalnız milli münasibətlərin məqbul sosial-psixoloji və iqtisadi fonunda mümkündür. Bu növ etikanın bərqərar olması üçün cəmiyyət sivilliyin daha yüksək mərhələsinə ucalmalıdır». Müəllif humanist münasibətlərin, ümumbəşəri sərvətlərin bərqərar olması prosesində etika elminin yaxından iştirakını məqbul sayır: «Bu elmin iştirakı ilə sülh fəlsəfəsi və mədəniyyəti işlənilməlidir. Məhz rasional sülh fəlsəfəsi qeyri-rasional müharibə və savaş fəlsəfəsinə qalib gəlməlidir» (**1, s.197**).

Müəllifin bu fikirləri gəqədər humanist səslənsə də onunla birmənalı şəkildə razılaşmaq olmaz. Hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında (o cümlədən, Azərbaycanda da) milli-etnik zəmində kifayət qədər münaqişələr var ki, bu cür yanaşma ilə onları həll etmək praktiki olaraq mümkün deyil. Belə bir şəraitdə rasional sülh fəlsəfəsindən danışmaq hələ ki, tezdir.

Milli-ideoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində milli ideologiya müstəsna rol oynayır. Azərbaycanda milli ideologiyanın əsasını türkçülük , müasirlik və islamçılıq təşkil edir. Milli ideologiya Azərbaycanın bütün vətəndaşları tərəfindən qəbul edilən dəyər və məqsədləri özündə əks etdirən, xalqın düşüncə tərzinə çevrilən ideologiyadır. Həmçinin dövlət mənafeləri, ümumxalq dəyərlərin fövqündə duran, milli maraqları hər şeydən üstün tutan

bir ideologiyadır. Bu maraqlar əsasən ərazinin, vətəndaşların və dövlət təşkilatlarının xarici təhlükədən qorunması ilə bağlıdır.

Bu gün dünyada sülhün qorunması dövlətlər üçün ciddi problemdir . «Sülh mədəniyyətinin prinsipləri məğlubiyyətçilik, bağışlama ideyaları və ölkənin milli maraqlarının ayaqlanması hesabına sülhün bərqərar olması prosesi demək deyil. Digər tərəfdən, sülh mədəniyyəti tolerantlıq və yol verilən kompromislər əsasında bütün tərəflərin maraqları nəzərə alınmaqla münaqişələrin dinc həllinin birlikdə axtarılması mühitini yaradır» (**3, s. 28**).

İdeoloji təhlükəsizliyə nail olmanın yolu həm də mədəniyyətin aşınmalardan qorunmasından keçir. Belə ki, mədəniyyət öz inkişafında inkulturasiya və akkulturasiya proseslərini yaşayır. Birinci mərhələ inkulturasiya, ikinci mərhələ akkulturasiya, üçüncü mərhələ isə assimilyasiya adlanır. İnkulturasiya doğma mədəniyyətin ənənə, adət və digər normalarının qəbulu və qorunub saxlanmasıdır. Akkulturasiya yad mədəniyyətin ənənələrinin və dəyərlərinin bir hissəli qəbuludur. Assimilyasiya isə yad mədəniyyətin tam qəbulu və doğma mədəniyyətin yad mədəniyyət tərəfindən udulmasıdır. Ayrı-ayrı dini təriqətlərin cəmiyyətə yol açması, qadağan olunmuş kitab və nəşrlərin xüsusi yollarla insanlar arasında paylanması, ideoloji təsir vasitəsilə insanların çaşdırılması, geyim, qida, memarlıq və s. mədəniyyətində millətimizə xas olmayan cəhətlərin təbliği - vaxtında qarşısının alınması, zəruri təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edən vacib məsələlərdəndir. Ancaq bu yolla insanları inkulturasiya və akkulturasiya arasında tərəddüd etməkdən qurtarmaq mümkündür. Assimilyasiya isə ən ağrılı və fəlakətli məsələdir.

Milli mədəniyyətin sabitliyinə təsir edən amillərdən biri də submədəniyyət elementlərinin genişlənməsidir. Belə ki, submədəniyyət millətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi olsa da, müəyyən aspektlərdə ümumiyə qarşı durur, lakin ümumi cəhətlərinə görə dominant mədəniyyətin əsas cəhətləri ilə razılaşaraq, milli mədəniyyətin davamçısı kimi çıxış edir. Submədəniyyət dominant mədəniyyətdən dili, həyata baxışları, davranış xüsusiyyətləri, saç forması, geyimi, adətləri ilə fərqlənir.

Bu fərqlər kəskin olsa da, submədəniyyət dominant mədəniyyətə qarşı tam çıxış etmir. Submədəniyyət dominant mədəniyyətin bir sıra dəyərlərini qəbul edir və ona özünəməxsus xüsusiyyətlər əlavə edir. Submədəniyyətlərin nümayəndələri eyni məkan və zaman çərçivəsinə mütləq daxil deyillər, onlar nisbətən müstəqil mövcud olurlar. Yəni submədəniyyətlər zamana və məkana görə fərqli mövqelərdə olsalar da, mahiyyətcə oxşar ola bilərlər.

Beləliklə, milli təhlükəsizliyin əsas mahiyyəti təkcə ölkə ərazisinin və əhalisinin müdafiə olunması deyil, həm də ideoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Feyziyev C.Ə. Sülh fəlsəfəsi-Qafqazda etno-siyasi münasibətlərin mənəvi aspektləri. Bakı, R.J.Poliqraf, 2006, 223 s.
2. Xəlilov S.S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. Bakı: «Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı», 2001, 357 s.
3. Qasımova K. Sülh mədəniyyəti və zor işlətmək siyasəti. // Müasir qlobal siyasi proseslər və milli dövlət ideyası. Bakı2009: «Səda».
4. Мамед-заде И. Гражданское общество и национальная идеология. Баку, 1995. 76с.
5. Мехтиев Р. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, «XXI-Yeni nəşlər evi». 2004, 584с.
6. Митрохин С.С. Национальный интерес как теоретическая проблема // ПОЛИС, 1997, №1.

Mikayıl Əkbərov

Multikulturalizm fəlsəfəsi haqqında

Mədəniiyyət bəşəriyyətin inkişafının, intellektual və mənəvi tərəqqisinin əsası sayılır. Mədəniyyət qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına, iqtisadi inkişafa, dövlət idarəçiliyinə, dünyada sülhün bərqərar olunmasına və beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərə bılir.

İndi dünyada öz mədəniyyətini, milli kimliyini, adət-ənənələrini və özünə xas etnik bənzərliyini saxlamaq istəyən xalqlar səfərbər olmağa başlayıblar. Son zamanlar multikulturalizm termininə kütləvi informasiya vasitələrində daha tez-tez rast gəlmək mümkündür. Multikulturalizm öz milli-mədəni dəyərlərini saxlamaq istəyən cəmiyyətlərin qloballaşma prosesində ortaya qoyduğu yeni nəzəriyyə sayılır. Artıq dövlətlər siyasi və hərbi mübarizədən daha çox etnokultural dəyərlərinin dünya miqyasında təbliğinə daha çox vəsait xərcləməyə başlayıblar.

XXI əsr sürətli qloballaşma prosesi ilə əlamətdar olduğundan multikulturalizmlə bağlı problemlər xüsusi yer tutmağa başlayıb. Multikulturalizm nisbətən yeni anlayışdır və mahiyyəti müxtəlif mədəniyyət və dinlərə mənsub olan xalqların birlikdə yaşamaları deməkdir.

"Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif xalq-ların nümayəndələrinin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü və ona uyğun olan siyasət hesab edilir" (**8**). Multikulturalizm siyasi termin və nəzəriyyə olaraq yaxın tarixdə ortaya çıxmışdır. Qısa zaman ərzində müasir dövrümüzdə çox populyar termin halına gəlmişdir. Çoxmədəniyyətlilik şəklində dilimizə tərcümə edilən multikulturalizm həm də mütərəqqi demokratik quruluşların milli və etnik azlıqlarla bağlı yürütdükləri yeni bir siyasi konsepsiya hesab edilir.

Multikulturalizm təkcə hakim etnik qrupu tərəfindən deyil, həm də milli azlıqlar və ölkəyə yeni daxil olanlar tərəfindən dəstəklənən mədəni müxtəlifliyə münasibətdə fərqli reaksiyaların rəngarəngliyidir. Multikulturalizmin bu spesifik cəhəti onu son nəticədə cəmiyyətin inkişafına səbəb olan müsbət nəzəriyə kimi meydana cıxarır:

"1). Multikulturalizm – pozitiv sosial təzahürdür. O, cəmiyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaradır; etnik münaqişələrin qarşısını alır və müxtəlif xalqlar arasında etimadı möhkəmlədir;

2). Multikulturalizm – cəmiyyətin mədəni müxtəliflik əleyhinə etirazını səngitmək üçün alternativ siyasət kimi meydana gəlmişdir;

3). Demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir;

4). Bölgələrin tarixi inkişafının xüsusiyyətləri multikulturalizmin fərqli modelininin yaranmasını müəyyən etmişdir;
5). Multikulturalizmin müxtəlif modelləri arasında fərqlərin olmasına baxmayaraq, heç şübhəsiz ki, multikultural cəmiyyətinin formalaşmasında və multikultural ətraf mühitin dəstəklənməsində aparıcı rol dövlətə məxsusdur" (7). Multikulturalizm ayrıca götürülmüş ölkədə müxtəlif millətlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliyinin qorunması, inkişafı və azsaylı xalqların milli mədəniyyətinin mənsub olduğu dövlətə və bütün dünyaya inteqrasiyası hesab etmək olar. Azad nəzəriyyə olaraq multikulturalizm dünyada müxtəlif xalqların birgəyaşayışının göstərcisidir ki, onsuz humanizm, demokratiya, ölkələrarası beynəlxalq münasibətlər, dövlətlərarası əməkdaşlıq, insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və dostluq mümkün deyil.

Etnik və mədəni müxtəlifliyi sadəcə olaraq tanımaqla iş bitmir, bu müxtəlifliyi qorumaq və inkişaf etdirmək üçün vacib və ədalətli bir mövqe gərəkdir. Hər hansı bir cəmiyyət yalnız multikulturalizmdən yararlanaraq inkişaf edə bilər. Belə olduğu halda azlıq təşkil edən etniklərin hüquqları təmin edilir, onlara ölkənin daxilində və xaricində özünü təmsiletmə və bəzi hallarda isə mədəni idarəetmə hüququ verilir.

Dünyada milli, etnik və dini baxımdan rəngarəng, kosmopolit cəmiyyətlər həmişə mövcud olmuşdur. Yəni, multikulturalizmi sadəcə milli, etnik, mədəni, dini müxtəliflik olaraq anlamaq fikrimcə, doğru deyil. "Multikulturalizmin tədqiqi ilk növbədə kompleks, inzibati yanaşma tələb edir və məsələ təkcə onda deyil ki, o, siyasi, beynəlxalq iqtisadi hüquqi, etik və digər aspektlərə malikdir. Hər bir mədəniyyət problemi inzibati əhəmiyyət daşıyır. İkincisi, multikulturalizmə aid hər bir yanaşma müasir dünyada fəlsəfənin üstün məqsədi haqda eyniliyin dərk edilməsi, qiymətləndirməsi, milli eyniliyin olması, bu eyniliyin dəyişməsinin səbəbi, eyniliyin dərəcəsi və s. kimi məsələlər üzərində yenidən düşünməyə, baş sındırmağa filosofları məcbur edir" (7).
Multikulturalizm müxtəlif sosial və siyasi səbəblərdən unudulub yaddan çıxmış mədəniyyətlərin yenidən dirçəldilib inkişaf etdirilməsinə şərait yarada bilir.

Multikulturalizm qloballaşma şəraitində maddi və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi deməkdir. Şübhəsiz ki, bunu ancaq demokratik və vətəndaş cəmiyyətlərin bərqərar olduğu ölkələrdə həyata keçirmək mümkündür.
Fəlsəfədə mədəni və dini müxtəlifliyin düşüncə forması olan multikulturalizm ayrı-ayrı mədəniyyətlərə məxsus olan xalqların, millətlərin birgə yaşayış forması hesab edilir. Assimilyasiya ilə ziddiyyət təşkil edən multikulturalizm ikili mədəniyyətlərə aid olan cəmiyyətlərə məxsusdur.

“Multikulturalizmin həm empirizmə, həm nəzəriyyəyə, həm də fəlsəfəyə ehtiyacı var. Multikulturalizmin fəlsəfəsi mədəniyyətdə, insanların şüurunda rasionallığın təsdiqinə can atmalı, bu anlayışı müxtəlif mədəniyyətlərdə müqayisə edib genişləndirməklə humanizm ideallarını təsdiq etməlidir. Buna görə də fəlsəfə müxtəlif təcrübələrin məlumatlarını özündə birləşdirən metadil kimi çıxış etməlidir” (7).

Siyasi baxımdan multikulturalizm hər bir dövlətin mədəni dəyərlərinin və dövlətçiliyinin inkişafının əsaslarından hesab oluna bilər. Müxtəliflilik, müxtəlif mədəniyyətlərin azad şəkildə təmsil olunması sonda tamı möhkəmləndirir,onun inkişafına təkan verir.
Multikulturalizmin bir tərifi də şübhəsiz ki, özünəməxsusluqdur. Dünyanın bəzi xalqları siyasi müstəqilliyi olmadığı halda apardığı siyasi mübarizə və verdiyi minlərlə insan qurbanı hesabına əsrlərlə qazandığı özünəməxsus maddi və mənəvi dəyərləri bu günə qədər qoruyub saxlaya bilib və bəşəriyyətə bəxş edib. Multikulturalizm özünün qiymətləndirmə dəyərinə görə də maraqlıdır. Və xalqların mədəniyyətlərinin hansının daha dəyərli olduğunu göstərmək imkanına malikdir.

Multikulturalizmin meydana gəlməsinin və XX əsrin ikinci yarısından aktuallaşmasının əsas səbəbi xalqların, millətlərin assimilyasiyaya uğrayıb məhv olması təhlükəsidir. İndiyə qədər minlərlə dilin, xalqın və millətin məhv olub sıradan çıxması təhlükənin nə qədər real və ciddi olduğunu bir daha göstərir. Dünya üçün maddi və mənəvi nailiyyət yaradan hər hansı bir xalqın sıradan çıxması, şübhəsiz ki, ən böyük itki sayılmalıdır.

Multikulturalizmin bərqərar olduğu ölkələrdə xalqlar öz maddi və mənəvi dəyərlərini inteqrasiya etdirə bilir və özlərinə məxsus müsbət mədəni nümunələrini dünyaya yeni sərvətlər kimi təqdim etməyi bacarırlar.

Bəziləri elə güman edir ki, bəzi mənəvi dəyərləri saxlamaq üçün tarixi proseslə qloballaşma arasında bir harmoniya tapmaq lazımdır. Əslində müasir tələblərə cavab verməyən, vaxtı keçmiş mənəvi dəyərləri saxlamaq qeyri-mümkündür və multikulturalizm bunu qəbul etmir.

Bəzi xalqlar və ölkələr multikulturalizmin əleyhinə getməklə dünyada inteqrasiya prosesindən kənarda qalır və bəşəriyyətin qazandığı mədəni dəyər və normalardan məhrum olur.
Multikulturalizm hər hansı bir xalqın keçdiyi tarixi proseslərdən, onun rəsmi mövcud olmayan həqiqi sərhədlərindən, həyat tərzindən, nəyə qadir olduğunu və nəyə qadir olacağından xəbər verə bilir. Xalqları və ölkələri maddi və mənəvi, humanist dəyərlərə görə yalnız multikulturalizm fərqləndirə bilir. "Özündə dövlətlərin siyasi tarixini də ehtiva edən multikulturalizm mədəniyyət sahəsində cəmiyyətin siyasi tarixinin üzvü hissəsi və deməli, cəmiyyətdəki etnomilli və konfessional münasibət kimi, həm onun inkişafının nisbi sabitlik dövrünün, həm də müxtəlif xarakterli böhran dövrlərini elmi tədqiqatlarının aktual obyektlərindən biri olub və olaraq da qalmaqdadır" (7).

Müasir qloballaşma şəraitində millətçiliklə üz-üzə qalan multikulturalizmin daha perspektivli, daha əhəmiyyətli olduğu üzə çıxır. Multikulturalizm hər hansı bir xalqın məzmun və formasını, onun hansı maddi və mənəvi dəyərlərə malik olmasını nişan verir. Multikulturalizm həm də hər hansı bir xalqa mənsub olan maddi və mənəvi nailiyyəti bütün dünyanın malına çevirə bilən bir fəlsəfi nəzəriyyədir.

Multikulturalizmin həllində ölkədəki mədəni mühitin böyük rolu vardır. Hər hansı bir ölkədə mədəni mühitin tarixi ənənələri mövcuddursa, orada əsas və etnik mədəniyyətlərin inteqrasiya problemi daha rəvan həll olunur.

Dünyada təhsil və elmdə baş verən inteqrasiya multikulturalizmin həllində mühüm rolu vardır. Müxtəlif ölkələrdə tərcümə mərkəzlərinin yaradılması multikulturalizmə xüsusi töhfələr verir. Multikulturalizmin inkişafı üçün ölkədə mədəni və siyasi azadlıqları artırılması vacibdir. İlk növbədə etnik ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması, dinc yanaşı yaşamaq prinsipinin həyata keçirilməsi lazım gəlir. Ölkələrin Avropaya inteqrasiyası və onun müxtəlif mövcud konsepsiyalara qoşulması multikulturalizmin qorunmasına şərait yaradır.

Multikulturalizm olmayan yerdə nə "dinc yanaşı yaşama", nə də tolerantlıq prinsipləri mövcud ola bilməz. Hər hansı bir ölkədə multikulturalizmsiz bu prinsiplər mövcuddursa, bu əslində super güclərin və Trans Milli Korporasiyaların maraqlarına görə edilib və nisbi xarakter daşıyır. Ölkədə milli sərvətlər tükənən kimi şübhəsiz ki, bu prinsiplər də yoxa çıxır. Ona görə də ən əvvəl ölkədə multikulturalizm məsələsini həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən həll etmək vacibdir.

"Dinc yanaşı yaşama – məhz elə dünyada mədəni siyasət strategiyasının axtarılması problemidir. Lakin mədəni siyasət anlayışı bu gün daha genişdir, çünki öz mədəni özəlliklərinin, mədəni sərvətlərinin bu və ya digər şəkildə təzahürü ilə əlaqədar baxdığımız bütün problemlər çox vaxt sosial konfliktlər sırasında olan problemlərlə bağlıdır" (7).

Mono milli ölkələr heç bir maddi və mənəvi sərvət ortaya qoya bilmədiyi üçün müasir dövrdə sürətlənən qloballaşmanın təzyiqlərindən sağ-salamat çıxacağı sual altındadır. Azərbaycanın qonşusu Ermənistan dövlətinin multikulturalizm məsələsində buraxdığı ciddi səhvlər onun mədəniyyətinin inkişafını yox dərəcəsinə endirib. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu ölkənin çox vaxt başqa xalqlardan maddi və mənəvi dəyərləri plagiat etdiyini sosial şəbəkələrdə tez-tez görmək mümkün olur.

Etnik hesab olunan və bəzən də tarixi proses nəticəsində kiçik xalqa çevrilənlər kənar təsirlərdən daha çox özləri assimilyasiyaya meyilli olurlar. İndiyədək minlərlə xalqların dilinin və mədəniyyətlərinin məhvi multikulturalizm fəlsəfəsinin nə qədər aktual olduğunu bir daha sübut edir.

Bir çox alimlər multikulturalizmi demokratiya, açıq cəmiyyətlərin mövcudluğu ilə əlaqələndirirlər. Əslində multikulturalizm müasir dövrdə sürətlənən qloballaşma ilə əlaqədar hesab etmək daha düzgün olardı. Mədəniyyətdəki qloballıq xalqları yaxınlaşdırır, onların maddi və mənəvi dəyərlərini ortaya qoyur.

Fəlsəfə elmləri dokturu H.İmanov yazırdı: "XXI əsrdə xüsusiləşmiş, təcrid olunmuş sosio-mədəniyyətlər dünyası öz varlığını yekunlaşdırır. Bu sosio-mədəni dünyalar müxtəlif əlaqələrlə ümumbəşəri, dünya mədəniyyətinə doğru inkişaf edir. Müxtəlif mədəniyyətlərin nailiyyətlərinin qarşılıqlı mübadilə edilməsi ümumbəşəri mədəniyyət yaradır. Bizim dövrümüzdə ölkələrin və xalqların ümumbəşəri birliyə doğru təkamülü prosesi baş verir. Bu proses qloballaşmanın mahiyyətini təşkil edir. Bəşəriyyət tarixi prosesin subyektinə çevrilir, özünün kollektiv intellektini əsas götürərək bütöv bir orqanizm kimi öz qarşısında məqsədlər qoyur və buna nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir. Qloballaşma prosesində unifikasiyası danılmazdır. Planetimizdə tədricən ümumi sivil həyat tərzinin təkamülü gedir. Qloballaşma və mədəniyyətlərin unifikasiyasına cavab olaraq etnik vətənpərvərlik yenidən canlanır"(**4, s. 421;422**).

Multikulturalizm mahiyyətinə görə plüralizmlə sıx bağlı olan siyasətdir. O, müxtəlif mədəniyyətlərin paralel şəkildə yaşamasını qəbul edən tolerant cəmiyyətin başlıca xüsusiyyətlərindən biri sayıla bilər. Plüralizmin bərqərar olduğu cəmiyyətlərdə multikulturalizm mədəniyyətlərin qarşılıqlı surətdə zənginləşməsinə, xalqları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına imkan verir.

"Multikulturalizm elə bir siyasətdir ki, o, mədəni plüralizmi qəbul edir və onun inkişafına şərait yaradır. Bu, ölkə əhalisinin etnik irqi və dini müxtəlifliyindən asılı olmayaraq, onların hamısının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə əlaqədardır. Multikultural cəmiyyətdə hər bir vətəndaş öz mədəniyyətini, dilini, ənənəsini, etnik və dini dəyərlərini inkişaf etdirmək, ana dilində məktəb açmaq, qəzet və jurnal dərc etdirmək sahələrində bərabər hüquqlara malikdir. Multikulturalizm siyasəti assimilyasiyanı inkar edən inteqrasiyaya aparır. Məhz buna görə də bu siyasəti təkcə

siyasi elita deyil, eyni zamanda millətin yüksək vəzifə tutmayan digər nümayəndələri ilə yanaşı həm də milli və dini azlıqlar da dəstəkləyirlər" (7).

Hər hansı bir ölkədə plüralizmin inkişaf etməsi ilə mədəni müxtəlifliyin ifadə edilməsidə məhdudiyyətlər aradan qalxır və multikulturalizm bərqərar olur. Amma burada mədəni müxtəlifliyin inkişaf etdirilməsi və ya özünüifadəsi vətəndaş cəmiyyətinin öhdəsinə verilir. Burada demokratik dövlət sadəcə olaraq azlıq təşkil edən etniklərin ictimai təşkilatlanmasına şərait yaratmalıdır. Multikulturalizmin meydana gəlməsində əsas rollardan birini oynamış plüralizm hazırda bu nəzəriyyənin inkişafına da böyük təsir göstərə bilir. Multikulturalizm insanlarda nəsə yaratmaq və dünyanın mədəniyyət xəzinəsinə nəsə bəxş etmək kimi problemləri ortaya çıxarır. Multikulturalizmdə bir mədəniyyət axtarışları mövcuddur. Passivlik bu mədəni müxtəlifliyə yaddır, canındakı plüralizm hər bir etnosun inkişafını sürətləndirir. Buna görə multikulturalizm müxtəlif elmlərdən özünə yanaşma tələb edir və onların tədqiqat obyektinə çevrilir.

Mövcud münaqişələr multikulturalizmə yeni nəzərlərlə baxmağa məcbur edir. Multikulturalizm hər hansı bir ölkənin demokratikləşdirilməsi, sərbəst qarşılıqlı təsirin və mədəni plüralizmin yaranması ilə səciyyələnən və özündə çoxlu strategeyaları birləşdirən əhəmiyyətli nəzəriyyələrdən biri saymaq olar.

Multikulturalizmin özünü tarixin müəyyən nailiyyəti hesab etmək mümkündür. Çox çətin, - müharibələrin, aclıq və səfalətin, qarşısı alınmaz təbiət hadisələrinin, qlobal problemlərin mövcudluğu dövründə maddi və mənəvi nailiyyət yaradan insanların multikulturalizmə müraciət etməsi böyük nailiyyət hesab olunmalıdır. Şübhəsiz ki, dünyada assimilyasiyanın olmasına baxmayaraq, aparılan mədəniyyətlərarası dialoq və alınan elmi nəticələr bir daha göstərir ki, bu sahədə nailiyyətlər hələ qabaqdadır.

Multikulturalizm həm də müasir dövrlə səsləşə bilən, maddi və mənəvi nailiyyətləri qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün nəzəri bir vasitədir. Qloballaşma prosesində multikulturalizm problemi fərdlə cəmiyyət arasında aydınlıq yaradır. Fərd tərəfindən

ortaya qoyulan maddi və mənəvi nailiyyət gələcəkdə cəmiyyətin xeyrinə həll olunur.

Multikulturalizmin daha bir aspekti qloballaşma şəraitində mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşıb zənginləşdirməsidir.
Dini, milli və irqi ayrı-seçkiliyi inkar edən multikulturalizmi həm də müasir dövrün düzgün çıxış yolu hesab etmək olar. Bu nəzəriyyədə humanizm, sülh, "dinc yanaşı yaşama", tolerantlıq, plüralizm, qarşılıqlı anlaşma kimi prinsiplər əhəmiyyətlidir. Həm də, multikulturalizm süni münaqişələr yaratmaq istəyən dövlətlərə bir maneədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 68 s.
2. Məmmədov İ.R. Qloballaşma və müasirləşmə səraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında, Bakı: Təknur, 2009, 221s.
3. Abbasov Ə. Müasir dövrün sosmədəni problemləri, Bakı: Təknur, 2006, 374s.
4. İmanov H. Fəlsəfənin əsasları, Bakı: Turan evi, 2007, 401s.
5. Azərbaycan fəlsəfə tarixi, I cild, Bakı: Elm, 2014, 456s.
6.Azərbaycan fəlsəfə tarixi, II cild, Bakı: Elm, 2014, 684s.
7. http:www.bakuforum.org
8. http:az.wikipedia.org
9. http:az.trend.az
10. http:rem.sheki.ws
11. https:asafganbarov.wordpress.com
12. http:www.scwra.gov.az

Махмудов Матлаб Абдулали оглу

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ И ЭПИТЕМОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФИИ УПРАВЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД СЛОЖНОГО ГЕОПЛОИТИЧЕСКОГО ДИСБАЛАНСА

В настоящее время в условиях происходящих социальных и популяционных изменений основой прогрессивного развития каждой страны и всего человечества в целом является сам Человек. Главным на данном этапе развития социума является обучение и воспитание человека «нового качества», что требование настоящего времени это, по словам Н.Н.Моисеева, «качество человека» (**1, с.65**). Если еще 50-100 лет назад адекватным было говорить о количестве подготовленных специалистов, о социальном заказе на «физиков», «гуманитариев» и т.п., то для социума в условиях демографического перехода, особенно в последующем, качество входящего в жизнь человека, по нашему мнению, становится определяющим и первостепенно социально значимым. Именно с точки зрения качества в современных условиях необходимо анализировать, оценивать и прогнозировать систему управления.

Критерием «качества человека» в современных условиях может служить «адаптивность» человека к изменяющейся динамике социума. Речь идет о разработке методологии использования известных наработок из философской антропологии, эпистемологии, науки управления, психологии, физиологии и т.п. В контексте настоящего рассмотрения можно сказать, что главная цель управленческой деятельности ближайшего будущего - разработка методологии минимизации отношений между гражданами и чиновниками, и «создания» «человека адаптивного» к технологическим новшествам. Только «человек адаптивный» сможет ответить на вызовы времени, которые заключаются, в том числе, и в радикальной

трансформации мировой и геополитической системы безопасности.

На повестке дня стоит «внедрение» целенаправленных методов "сборки в единое целое" вербализуемых и невербализуемых составляющих человеческой личности, сознательного и подсознательного, в том числе коллективных подсознательных артефактов человеческой культуры" в процесс формирования адекватных современному обществу личностей граждан и управленцев. Создание эффективных методов подобного анализа и синтеза, их дискурсивное описание и внедрение в общественную образовательную практику - задача по своей сложности и последствиям аналогичная проблемам, стоявшим перед наукой в XXI веке

Философский теоретико-познавательный подход позволяет, как известно, рассмотреть систему управления как научно обоснованную методологию изучения и анализа всего комплекса проблем в области управления. В рамках философского теоретико-познавательного подхода осуществляется развитие степень науки управления как метатеории управленческой деятельности, которая имеет аналитически-объяснительную функцию, прогностически-проективную составляющую, а также методологическую функцию, отвечающую требованиям осмысления содержания трансформации современной социокультурной ситуации и системе управления. Актуальность темы обусловлена тем, что систематический теоретико-познавательный анализ системы категорий науки управления позволяет сформировать современную систему управления, оформить ее как метатеорию научно - исследовательской деятельности в сфере управления, направленную на разрешение противоречий и преодоление непредсказуемых негативных кризисных тенденций в обществе.

Вместе с тем, философская теоретико-познавательная рефлексия над сферой управления предоставляет эмпирический материал для самой теории познания. Это позволяет в современных условиях по-новому взглянуть на

процесс познания в социально-историческом контексте как на один из важнейших аспектов социальной жизни, формирующий «лицо» современного общества.

Актуальность исследования эпистемологических аспектов науки управления вызвана как потребностью теоретико-познавательного осмысления методологических основ самого управленческого процесса, так и социальными причинами противоречивости современной трансформации отечественной социокультурной ситуации. Перед задачей науки управления стоит задача формирования метатеории управления, которая системно обосновывала бы процесс вхождения «на равных» Азербайджана в мировое глобальное экономическое и культурное пространство. Наряду с этим, перед наукой управления стоит задача сохранения основ отечественного менталитета (лицо) в самой системе управления.

Другими словами, актуальность исследования эпистемологических аспектов науки управления вызвана двумя уровнями причин:

Во-первых, социальными - необходимостью анализа и поиска путей выхода из современной противоречивой отечественной социокультурной ситуации в связи демократизацией общества, в частности, в сфере социального управления.

Во-вторых, теоретическими запросами самой науки управления.

Разработка теоретико-познавательных аспектов науки управления позволит оформить ее как методологию исследований и метатеорию в сфере управления, где эпистемологическая система теоретизирования даст возможность проанализировать структуру знания в системе науки управления, механизмы его объективации и изучить процесс познания в рамках науки управления с аксиологических и праксиологических позиций.

Проблемная ситуация, на исследование которой направлена настоящая работа, состоит:

Во-первых, в противоречивости требований к науки управления со стороны современной отечественной социокультурной ситуации. Существует социальная необходимость осуществления системного сопряжения посредством сферы управления самоидентичности отечественного социума, базирующейся на многовековых национальных традициях, и требований эффективной интеграции страны в мировое сообщество, основанное на ценностях демократизации, либерализма и глобализма. Возникает философско-теоретический эпистемологический вопрос о самой возможности такого сопряжения. Речь идет о системном взаимодействии существенно различающихся социальных систем со своим мировоззрением, ценностными системами, неявным знанием и др. Необходимо проанализировать эпистемологическую систему теоретизирования применительно к анализу системного сопряжения в сфере управления отечественных и «западных» культурных и мировоззренческих универсалий.

Во-вторых, сегодня отсутствуют развернутые систематические исследования в рамках эпистемологической системы теоретизирования сферы управления и науки управления, лишь с исключением разработки профессора Абульгасана Аббасова (**2**). Нам представляется, что изучение эпистемологических аспектов науки управления позволит оформить новую философию управления как научную методологию исследования проблем в области отечественного управления, а также как метатеорию сферы управления в современном мире.

Систематическое исследование эпистемологических аспектов науки управления в контексте трансформации современной социокультурной ситуации применительно к отечественной системы социального управления, до настоящего времени не проводилось. Вместе с тем, изучению науки управления в различных аспектах, связанных с данной темой посвящено значительное количество глубоких философских работ отечественных и зарубежных ученых.

Фактически все крупные мыслители и философы в истории обращались в той или иной степени к проблемам управления. Это свидетельствует о понимании интеллектуальной элитой общества во все времена важнейшей роли управления – формирования гражданство в транслировании национальной культуры и в проектировании в их сознании» социального будущего. По словам Б. Рассела «философы являются одновременно и следствиями и причинами - следствиями социальных обстоятельств, политики и институтов того времени, к которому они принадлежат, и причинами (в случае, если те или иные философы удачливы) убеждений, определяющих политику и институты последующих веков» **(3, С. 20)** во многом посредством системы управления.

Эпистемологической системе теоретизирования посвящен достаточно большой ряд работ. Среди наиболее важных остановимся на следующих. М. Вартовский анализировал процесс репрезентации знания как процесс построения моделей в их наиболее общем (**4, с. 10)**, эпистемологические ограничения при моделировании процесса познания изучались Х. Дрейфусом, Дж. Вейценбаумом (**5, с. 67**), а особенности процесса моделирования при репрезентации человеком окружающей действительности с оригинальных позиций модели метазнания исследованы в монографии (**6)** и проанализированы в общефилософском контексте в работах Аронова и Баксанского (**7**).

Современное становление эпистемологии в принятом нами смысле данного понятия связано с именами Ж. Пиаже и К. Поппера, развивших соответственно подходы «генетической эпистемологии» и «эволюционной эпистемологии». Ж. Пиаже отказался от статического подхода к человеческому знанию и разработал операционную концепцию интеллекта, подчеркивая при этом неразрывность взаимодействия субъекта и объекта посредством интеллектуальной деятельности первого (**8**). Основным эмпирическим материалом для исследований Ж. Пиаже

послужили исследования интеллектуальной деятельности в области естественных наука: физики, математики, химии и т.д. Эпистемологический подход получил дальнейшее развитие после работ К. Поппера по «эволюционной эпистемологии» (**9, с.196**).

По нашему мнению, особый резонанс эволюционная эпистемология вызвала благодаря тому, что в ней вводится достаточно наглядная эвристически значимая модель исторического развития системы знания, в первую очередь научного, коррелирующая (когерентная) с традицией аналитической философии. Фактически К. Поппер трансформировал дарвиновский подход к биологической эволюции через естественный отбор на социальную область развития человеческого знания и процесса познания, как на одну из составляющих адаптации человеческой популяции к окружающим природному и социальному мирам.

Среди российских исследователей, наряду с работами по деятельностной эпистемологии развивали в рамках концепции СМД-методологии (Системомыследеятельностная методология). Направление СМД-методологии особенно важно отметить в контексте изучения эпистемологических аспектов науки управления, поскольку оно с момента своего возникновения было ориентировано на деятельностный подход, в том числе и применительно к сфере общественных отношений. В этом же ряду стоят и исследования В.Н. Карповича по системности теоретического знания (**10**).

При анализе состояния исследований на стыке науки управления как раздела социальной философии и теории познания необходимо отметить, что в современной философской теории познания прослеживается два типа сценариев различения основной проблематики и методологии исследований в теории познания: классическая – неклассическая теория познания; а также: гносеология - эпистемология. При этом становление неклассической теории познания и ее отличие от классической прослеживаются в «координатной сетке» следующих особенностей. Это, во-

первых, критицизм - посткритицизм: в неклассической теории познания не отказываются от классического философского критицизма, однако, акцент делается на том аспекте, что любое знание не возникает «на пустом месте» и существует всегда в рамках определенной традиции. Во-вторых, присутствует понимание изменчивости нормативно - критериальных требований к развивающемуся знанию (с сохранением практико-социальной обусловленности) в отличие от стремления к нахождению раз и навсегда установленных нормативных предписаний в классической теории. В третьих, в неклассическом подходе субъект рассматривается изначально как одно из звеньев взаимосвязанной и взаимообусловленной сети становящихся взаимодействий между ним и природным и социальным мирами, включая других субъектов. Тогда как в классической теории субъект во многом - «изначальная данность». В четвертых, в неклассической теории познания научная схема теоретизирования если и является «идеалом» для изучения всех видов знания, то, по-видимому, принципиально недостижимым. «Для того, чтобы понять познание во всем разнообразии его форм и типов, необходимо изучать, до-научные и вне-научные формы и типы знания» (**11, с. 103-114**.).

Наряду с этим в современной литературе прослеживается различение двух основных систем теоретизирования: гносеологической и эпистемологической, которые, как показывает социально-историческая ретроспектива, во многом связаны с возникновением и развитием «двух культур». С одной стороны культуры теоретических обобщений знания о мире и основах бытия человека в нем; культуры духовного развития, основанного на глубоких социальных традициях; культуры системы управления и воспитания человека как личности и как гражданина, ответственного за судьбы социума, культуры, этики и морали. С другой стороны «технологичная» глобальная культура, в теоретико-познавательном аспекте

основанная на познавательном индивидуализме и методологическом фундаментализме (**12, с.11**).

В рамках гносеологической системы теоретизирование разворачивается, исходя из оппозиции «субъект - объект» познания. Показывается, что в основе процесса познания (не только научного) лежит социально-историческая практическая деятельность в сообществе людей в ее различных аспектах (**13, с.39**). Базовой категорией для гносеологической системы служит категория «отражения», а «ее разработка позволяет перекинуть мост между материей не ощущающей и материей ощущающей, показать потенциальные возможности развития материи, ощущающей и, в конечном счете, обладающей сознанием, из материи, не обладающей ощущением, психикой, сознанием» (**13, с.33**). При этом «в гносеологии под теоретической деятельностью подразумеваются все формы и процессы познания, связанные с абстрагированием, обобщением, выдвижением гипотез и другими видами рационального познания. Для теоретической ступени характерным является широкое использование таких форм абстрактного мышления как понятия, суждения, умозаключения, гипотезы и законы» (**3, с.7**).

Таким образом, несмотря на наличие в настоящее время значительного количества исследований по различным аспектам науки управления, с одной стороны, и теоретико-познавательной проблематике, в том числе в рамках эпистемологической системы теоретизирования, с другой применительно к проблематике науки управления, как раздела социальной философии, и особенно задаче системного сопряжения ценностей в контексте трансформации современной социокультурной ситуации эпистемологические аспекты науки управления до настоящего времени не исследовались.

Многие исследователи остались в мнении в определении основных задач в эпистемологическом и онтологическим подходе в науке управления в контексте новой философии управления в следующих направлениях:

1. развивать степень изучения особенностей эпистемологической системы теоретизирования как неклассической теории познания применительно к изучению проблем науки управления в условиях объективной необходимости системного сопряжения самоидентичности азербайджанского социума и требований эффективной интеграции страны в мировое сообщество. Выявить основные эпистемологические аспекты и проблемы науки управления и доказать, что в их решении ведущая роль принадлежит эпистемологической системе теоретизирования;

2. развивать степень изучения методологическую роль эпистемологической системы теоретизирования в формировании целостной концепции науки управления, в том числе исследовать структуры, модели и репрезентации явного и неявного знания о самой системе управления;

3.периодически проанализировать возможности эпистемологической системы теоретизирования в исследовании репрезентаций универсалий культуры в языковых структурах применительно к проблемам науки управления. В частности, изучить языковые репрезентации вне научного и неявного знания, «хранящегося» в самой сердцевине культуры и транслируемого от поколения к поколению посредством сферы управления;

4.проанализировать социокультурную обусловленность изучения эпистемологических аспектов науки управления, выделить основные особенности взаимосвязи трансформации общества и системы управления в современных условиях Азербайджана, онтологические особенности данного процесса;

6. развивать степень изучения социальную роль эпистемологической системы теоретизирования в рамках науки управления и выявить эвристическое значение науки управления в контексте современных изменений отечественной социокультурной ситуации;

7. осуществить в рамках эпистемологической системы теоретизирования анализ духовности как системообразующего фактора национальной системы управления, проанализировать

такие дихотомии как: «духовность-власть», «духовность-экономика», «духовность-деньги»;

8. Провести анализ иерархии реальностей явного и неявного знания в проблеме управления и доказать, что к проблеме понимания современного состояния управления возможен научный дискурсивный подход, основанный на модели метазнания и репрезентации теоретизирования как детонатор трансгенерационной передачи;

Доказано положение, что наиболее актуальными в контексте трансформации современного управления являются следующие эпистемологические аспекты науки управления:

-Исследование и разработка эвристически значимых мировоззренческих моделей, которые бы посредством их трансляции в сферу управления решали задачу сохранения самоидентичности российского социума, и одновременно эффективного вхождения страны в мировое сообщество,

-Преодоление фрагментарности репрезентации современного научного и вненаучного знания в сфере управления,

-Достижения убедительности - востребованности - практичности философского знания применительно к системе управления;

-Поиск и формулировка метафункции философии применительно к системе управления - анализ и выявление актуализированных популяционных и социальных императивов, а также построение мировоззренческих моделей,

-Исследование и разработка эпистемологических моделей духовности как системообразующего фактора управления в условиях трансформации национальной социокультурной ситуации.

Необходимо отметить, что мало разработанное в науки управления положение о том, что характерными особенностями социокультурного контекста современной трансформации системы управления являются одновременно: возрастание взаимосвязанности, взаимообусловленности и системной сложности современного социума, трансформация

мировоззрений, культур, ценностных ориентаций и комплексность современных кризисных явлений, проявляющихся на различных уровнях иерархии жизнедеятельности человечества, а также, в противоположность этому, - примитивизация, мифологизация и дерационализация не только вненаучного общественного сознания, но во многом и научного.

Известно, что управленческая деятельность есть необходимый атрибут жизнедеятельности человеческой популяции и социума, который комплексно адаптирует вновь вступающие в жизнь поколения к реалиям природного и социального миров, с одной стороны, путем трансгенерационной передачи накопленных материальных и нематериальных артефактов, а с другой - обеспечивает «механизм» опережающей адаптации к будущему в первую очередь с помощью рефлексивных моделей.

Отметим, что эвристичность науки управления заключается в решении задачи формирования мировоззрения и метатеории управления, которые бы системно обосновывали процесс вхождения «на равных» Азербайджана в мировое глобальное экономическое и культурное пространство и одновременно обеспечивали бы объективную необходимость сохранения основ национального мировоззрения, культуры, менталитета и духовности в системе управления, поскольку только системное присутствие национальных традиций в основе образовательной сферы позволит гражданам страны сохранить самоидентичность, а Азербайджанской Республики быть самостоятельной страной, противостоящей вызовам современного глобального мира.

Как уже отмечено было выше, экономический кризис возрождает неопределенного масштаба духовную кризис, которая в свою очередь является составной частью кризисных явлений современной технологической цивилизации, которая подошла к пределам своего развития и встала перед необходимостью перехода в иное качество. Проблема духовности становится в один ряд первостепенных по

значимости вопросов применительно к бытию современного общества, поскольку в традиционной культуре воспитание гражданственности всегда ассоциировалось с духовностью человека и позиционировалось как системообразующий фактор всей системы управления.

Эпистемологическая модель духовности, в которой под духовностью понимается некоторый источник неявного знания, пронизывающий три уровня реальностей: глубинной, поверхностной и метареальности, который связан с основами сохранения жизни как биологического и социального феномена. Данный источник, сохраняя собственные базовые характеристики, «себе-изоморфизм», тем не менее, проявляется на различных уровнях иерархии реальностей по-разному.

Как уже было отмечено выше, эпистемологическая система теоретизирования позволяет проанализировать структуру знания в системе философии управления, механизмы его объективации и т.д., а также изучить процесс познания в рамках науки управления с аксиологических и праксиологических позиций, т.е. в контексте трансформации современной отечественной социокультурной ситуации. Кроме того, эпистемологическая рефлексия над сферой управления предоставляет эмпирический материал для самой эпистемологии, который позволяет в современных условиях по-новому взглянуть на процесс научного познания в социально-историческом контексте сферы управления. При этом эпистемологический подход учитывает, что в современном мире научное знание во многом формирует не только мировоззрение современного глобального мира, но и является важнейшей основой выживания всего человечества в наступающем будущем при условии нахождения адекватных современным условиям ценностных, целевых, моральных и т.п. составляющих процесса познания.

В связи с происходящим переходом от индустриального к постиндустриальному информационному обществу резко возрастает взаимосвязанность, взаимообусловленность и

системная сложность современного социума. Это выражается на различных социальных и культурных уровнях: индивидуальные, личностные проблемы становятся общезначимыми; малые группы населения теряют свои социальную и культурную автономию; происходит взаимопроникновение и трансформация мировоззрений, культур, ценностных ориентаций и т.д.; возрастает экономическая и политическая взаимозависимость стран вплоть до формирования «единого» мира. С одной стороны наблюдается резкое экономическое расслоение, как между различными странами, так и между группами населения в пределах отдельных стран, а с другой - происходит нивелировка разнообразия мировоззренческих структур, аксиологических и праксиологических установок и, что особенно необходимо отметить, как правило, в сторону их примитивизации, мифологизации идеи рационализации мышления.

Социокультурная «плоскость» не исчерпывает всей сложности и контекста, и самих происходящим в мире трансформационных процессов, в центре которых, как это уже было в истории, оказалась наша страна и сфера управления. «Популяционная координата» фактически является логическим дополнением к исследованию социокультурного контекста происходящих изменений, поскольку популяционные характеристики являются и интегральным показателем эффективности социальной жизни людей, и являются тем «фоном», который позволяет прояснить ряд особенностей трансформации социокультурной ситуации, в частности, проанализировать всю комплексность феноменов, наблюдаемых в сфере управления в настоящее время.

Важен не столько точный вид описания конкретного процесса управления, а то, что на всех этапах управленческого процесса взаимодействие в социуме существенно нелинейно, при этом данная нелинейность в период «необычных» изменений - в настоящее время -«усложняет» свою «форму», переходя от квадратичной к более сложной. Проведенные

расчеты показывают, что скорость роста населения постепенно нарастала в известное историческое время, в 2007 году достиг своего максимума, а затем будет медленно снижаться, этим и обуславливается историческая выделенность и необычность периода в несколько десятилетий -настоящее время.

В исследованиях многих авторов прослеживается линия констатации «необычных» изменений социума, происходящих в настоящее время. Согласно принципу буквализма из семантического ряда данных исследований следует, что: а) современная социальная трансформация обладает ярко выраженной «выделенностью», «особенностью» по сравнению с теми социальными изменениями, которые известны из истории; б) характерными рефлексируемыми чертами данной «выделенности» являются качества глобальности, скорости, включенности в данные процессы информационной составляющей и сознания людей и т.п.; в) анализом затрагивается только верхние уровни иерархии общественной жизни; г) отсутствует четкая методологическая и эпистемологическая база при анализе особенностей данной трансформации, вводимые для характеристики понятия чаще всего - не более чем метафоры.

Самым опасным из уже существующих на мировом уровне, кризисов является кризис сферы образования. Исключительная опасность его в том, что он является одновременно и «зеркалом» и причиной для всех других общечеловеческих кризисов. Существенной характеристикой кризиса образования в современных условиях Азербайджана является то, что он носит не только количественный, но и качественный характер. При этом кризис образования и проблемы трансформации социокультурной ситуации страны находятся в тесном взаимодействии, усиливая и обуславливая друг друга.

Национальная сфера управления на всех уровнях находится в стадии активного поиска смыслов и ценностей, адекватных наблюдаемой трансформации социума, исторически сложившаяся и закрепившаяся за последние годы «категориальная модель» управления не обеспечивает

системную трансляцию универсалий в условиях достаточно «агрессивного» взаимодействия в социуме неолиберально - глобалистских и традиционно – национальных мировоззренческих и культурологических универсалий.

Однако существующие концепции в области науки управления, как правило, не принимают во внимание эпистемологические аспекты управления, сосредотачивая внимание на онтологии, аксиологии, праксиологии, что вполне понятно, так как требованием времени является максимально быстрый и эффективный ответ на животрепещущие запросы современного управления. По нашему мнению, в области философской рефлексии современного управления «маятник» в пределах дихотомии онтология - эпистемология существенно «смещен от равновесия» в сторону онтологии.

В связи с этим необходимо изучать не только бытие управления как таковое (онтология), но и то, как оно описываются, как осмысляется, осознаются и моделируются людьми (эпистемология). Необходимо все время держать в поле рефлексии, что исследователь - то же человек и личность, которая погружена в данную реальность опытом работы, своей аксиологией, наконец, воспринятой в процессе обучения философской методологией, включая эпистемологические процедуры. Обычно считается, что «человеческий фактор» учитывается с использованием аксиологического и праксиологического подходов. Однако, по нашему мнению, учет целевой и практической составляющей может быть успешным только как следствие изучения эпистемологических особенностей данной разделяемой реальности во всех ее срезах: антропологическом, социальном, функциональном, личностным и т.д.

Список литературы

1. Моисеев, Н.Н. Человек и биосфера. М., Юнисам, 1995, 181 стр.

2. Аббасов, А.Ф. Философия сложности / Нац. акад. наук Азербайджана, Ин-т философии и политико-правовых исслед. - Баку : МВМ, 2007. – 199 стр.

3. Шварц, Л. Анализ /Л. Щварц. М.: Мир, 1972. Т.1. – 824 стр.

4. Вацлак, П. II http://www.globalistika.ru/

5. Вдовенко, В.Г. Образование как наука /В.Г. Вдовенко, В.П. Каширин. // Науковедение: фундаментальные и прикладные проблемы: Сб. науч. тр. / -Красноярск: НИИ СУВПТ, 2002. Вып. 1. 193 стр.

6. Дильтей, В. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации /В. Дильтей. - М.: Университетская книга, Мосты культуры, 2000, 464 стр.

7. Аронов, Р.А., Баксанский О.Е.. Новое в эпистемологии и хорошо забытое старое // Вопросы философии. -2004. № 5. - С. 99 - 110.

8. Степин В.С. Философия науки и техники / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов // http://www.biometrica .tomsk.ru/02.html

9. Леонов А.М. Наука о сложности в эпоху постмодернизма /А.М. Леонов. -Якутск: Изд-во Якутского ун-та, 2004, 560 стр.

10. Майер Б.О. Герменевтика, философский метаанализ и виртуальные миры /Б.О. Майер // Социокультурная герменевтика: проблемы и перспективы: Материалы междунар. науч.-практ. конф. "Социокультурная герменевтика: теоретико-методологическое обоснование в

контексте развититя толерантности" Кемерово: Изд. КомплексГрафика, 2002, 15 – 20 с.

11. Шипов Г.И. Теория физического вакуума / Г.И. Шипов. М.: фирма "НТ -Центр", 1993.-362 с.

12. Майер Б.О. Философский метаанализ и проблемы духовности / Б.О. Майер // Философия образования. Тез. и матер, научной конференции (апрель 2002 г.) Новосибирск: Новосиб. акад. водн. транспорта, 2002. - С. 68 -73.

XÜLASƏ – РЕЗЮМЕ – SUMMARY

Əli Abasov. Yeni geosiyasi düşüncə istiqamətində geosiyasətin fəlsəfəsi və Azərbaycanın təhlükəsizlik problemləri. Məqalədə milli təhlükəsizlik konsepsiyaları və dövlətin davamlı inkişafının qorunması (və ya məhvi) nəzəriyyəsi və praktikası ilə üzvi bağlılıq şəklində tətbiq olunan müasir geosiyasi düşüncənin tətbiqi məsələsi araşdırılır. Aktual siyasi reallığın sinergetik proseslərini yönəldən geosiyasi zehniyyət növü, dövrümüzün bifurkasiyaya məruz qalan qeyri-sabit sosial sistemlərini daha adekvat şəkildə əks etdirir.

Kökü təkamül prinsipinin yayılması ideyası ilə bağlı olan fənlərarası yanaşma tədqiqat metodu kimi seçilmişdir.

Fənlərarası yanaşma və universal təkamülçülük sistem tədqiqatlarını, onların müasir davamı olan çoxmənalı mürəkkəblik sisteminə keçid etməsinə şərait yaratmışdır. Bu istiqamətlər, sosial prosesləri lazımi sahəyə yönləndirə bilən texnologiyaların hazırlanmasını təmin etmişdir. İdarə olunan sosial proseslərə ən yaxşı nümunələr, informasiya savaşının vətəndaş məkanının formalaşması yolu ilə dünyanın dövlət və cəmiyyətlərinə təsir edən yeni texnologiyaların varlığıdır.

Али Абасов. Философия геополитики и проблемы безопасности Азербайджана. На пути к новому геополитическому мышлению. В представленной статье рассмотрено практическое приложение современного геополитического мышления, нашедшее свое органичное применение в концепциях национальной безопасности, в теории и практике сохранения (или разрушения) устойчивого развития государства. Геополитический тип мышления, оперирующий синергетическими процессами актуальной политической действительности, неуклонно наращивает потенциал нелинейной рефлексии, наиболее адекватно отражающей неустойчивые, подверженные бифуркации социальные системы современности.

За один из методов исследования берется междисциплинарный подход, истоки которого связаны с идеей распространения принципа эволюционизма.

Междисциплинарность и универсальный эволюционизм способствовали переходу системных исследований в их современное продолжение, получившее весьма многозначное название *сложности*. Эти направления выработали технологии, способные ориентировать социальные процессы в потребном направлении. Наглядными примерами управляемых социальных процессов стали «цветные» революции и гибридные войны, представляющие собой новые технологии воздействия на государства и общества мира путем формирования гражданского пространства информационной войны.

Ali Abasov. Philosophy of geopolitics and issues of the security of Azerbaijan. On the way toward geopolitical thinking. The paper examines practical application of modern geopolitical thinking which has found its restricted use in the concepts of national security, in the theory and practice of preserving (or disturbing) sustainable development of the state. Geopolitical way of thinking, which uses synergetic processes of current political realities, permanently expands the potential of non-linear reflexion that most adequately reflects unstable, subjected to bifurcation social systems of today.

As one of the research methods under consideration is the multidisciplinary approach whose origin is connected with the idea of dissemination of evolutionism principle.

The multidisciplinary approach and universal evolutionism have promoted the transition of system research to its modern continuation which has taken highly multivalued name '*complexity*'. These trends have worked out technologies which are able to orient social processes in required direction. Illustrative examples of controllable social processes are so-called 'colored revolutions' and 'hybrid wars' which are new technologies to have an impact on states and communities of the world by means of building of a civil space for the informational war.

Vladimir Lepskiy. Idarəetmənin və inkişafın paradiqmaları (klassiklikdən postqeyri-klassikliliyə doğru).

İqtisadi determinasiya inkişafının böhranının aradan qaldırılması bəşəriyyətin "inkişaf subyektliliyinin" formalaşması ilə əlaqələnirilir. Məqalədə VII sosiohumanitar texnoloji quruluşun inisiallaşdırılmasının qurulması idarəetmə və inkişaf haqqında yeni təsəvvürlərin formalaşdırılmasını tələb olunması təklif edilir. İdarəetmə haqqında təsəvvürlərin təkamülünün fəlsəfi-metodoloji təhlili elmi rasionallığın (klassik, qeyri-klassik və postqeyri-klassik) inkişafı kontekstində aparılmışdır. İdarəetmə obyektlərinin və formalarının baza paradiqmalarının dəyişməsinə nəzər salınmışdır. İdarəetmədə subyektlərin rolunun yanaşmaların dəyişməsi prizmasında artması əsaslandırılmışdır: fəaliyyət, subyekt fəaliyyətində və subyektə yönəldilmiş. İdarəetmənin növbəti inkişaf problemləri idarəetmənin və inkişafın refleksiv-aktiv mühitin özünüinkişaf paradiqmaları çərçivəsində bir-birindən ayrılmaz olması ilə bağlılığı post qeyri-klassik rasionallığın elmi təminatının qurulması ilə əlaqələndirilir.

Владимир Лепский. Парадигмы управления и развития (от классики к постнеклассике). Преодоление кризиса экономической детерминации развития связывается со становлением «субъектности развития» мирового сообщества. Предлагается инициирование VII социогуманитарного технологического уклада, становление которого требует формирования новых представлений об управлении и развитии. Философско-методологический анализ эволюции представлений об управлении проведен в контексте развития научной рациональности (классическая, неклассическая, постнеклассическая). Рассмотрена смена базовых парадигм, объектов и видов управления. Обосновано повышении роли субъектов в управлении через смену подходов: деятельностный, субъектно-деятельностный, субъектно-ориентированный. Дальнейшее развитие проблематики управления связывается со становлением научного обеспече-

ния постнеклассической рациональности, в которой управление и развитие оказываются неразрывно связаны в рамках парадигмы саморазвивающихся рефлексивно-активных сред.

Vladimir Lepskiy. Paradigms of control and development (from classics to post-nonclassics). Overcoming of crisis of economic determination of development contacts formation of "development subjectivity" of the world community. Initiation of the VII social humanitarian technological way which formation demands formation of new ideas of control and development is offered. The philosophical and methodological analysis of evolution of ideas of control is carried out in the context of development of scientific rationality (classical, nonclassical, post-nonclassical). Change of basic paradigms, objects and types of control is considered. It is proved increase of a role of subjects in control through change of approaches: activity, subject and activity, subject focused. Further development of a perspective of control contacts formation of scientific ensuring post-nonclassical rationality in which control and development are inseparably linked within a paradigm of self-developing reflexive-active environments.

Əbülhəsən Abbasov. İnsan və cəmiyyət geosiyasi məkanda: postneoklassikaya ehtiyaclıq. Məqalədə mürəkkəblik fəlsəfəsi zəminində "soyuq müharibə"dən sonra dünyada ümumi durum, ictimai həyatın dramatik hadisə və prosesləri işıqlandırılır, beynəlxalq münasibətlərdə davranış kodeksinin və beynəlxalq hüququn özünün yenidən baxılması zərurəti əsaslandırılır. Bu zərurətin ödənilməsi məqsədilə fəlsəfənin məsuliyyəti və rolu, mürəkkəblik fəlsəfəsi və tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyası üzərində qərarlaşan postneoklassik epistemologiyanın əhəmiyyəti göstərilir. Postneoklassik elmi paradiqmanın əsas təsəvvürlər, ideya və prinsiplər sistemi təqdim edilir.

Абульгасан Аббасов. Человек и общество в геополитическом пространстве: потребность в постнеоклассике. В статье на основе философии сложности освещаются общее

состояние в мире после «холодной войны», драматические события и процессы общественной жизни, обосновывается необходимость пересмотра кодекса поведения в международных отношениях и самого международного права. В целях удовлетворения этой необходимости подчеркивается ответственность и роль философии, значимость постнеоклассической эпистемологии, базирующейся на философии сложности и концепции критическо-синергетического мышления. Дается система основных представлений, идей и принципов постнеоклассической научной парадигмы.

Abulgasan Abbasov. Man and society in geopolitical space: the demand for post-neoclassics. On the basis of complexity philosophy the paper analyzes the overall situation in the world after the 'cold war', dramatic events and processes of social life, justifies the need for revision of the code of conduct in international relations and international law. As it is emphasized, in order to satisfy this need, important is the role and responsibility of philosophy, significant is post-neoclassic epistemology based on complexity philosophy and conception of critical-synergetic thinking. The author presents the system of main notions, ideas and principles of post-neoclassic scientific paradigm.

Georgi Tarxan-Mouravi. Rejimin tətbiqi və siyasi dəyişikliklər: Nüfuzlu aktorlar və Cənubi Qafqazda xarici siyasi təsirlər. Məqalədə, Cənubi Qafqazın keçmiş sovet respublikalarının timsalında əks olunan siyasi rejimlərin və dövlət siyasətlərinin qorunmasına və dəyişməsinə təsir edən xarici amillər qısa şəkildə tədqiq olunur. Bu mövzu xüsusilə, xarici təsir amillərinə daha həssas olan bölgə ölkələri üçün aktualdır. Bu amillərə aiddir: müxtəlif geosiyasi və periferiyalar kəsişməsində yerləşən regionların mürəkkəb geosiyasi mühiti; institutların zəifliyində və post-totalitar siyasi mədəniyyətdə əks olunan totalitar miras; etno-ərazi münaqişələri; inkişaf etməmiş və tənzimlənməmiş iqtisadiyyat. Bu respublikaların timsalında ilk növbədə xarici təsirlərin fərqli formalarının maraqlı nümunələri və ikincisi, daha böyük miqyaslı siyasi hadisələrə təsir etmək imkanları baxımından zəruridir.

Георгий Тархан-Моурави. Навязывание режима и политические изменения: Влиятельные акторы и внешние политические влияния на Южном Кавказе. В статье вкратце рассмотрена проблема внешнего влияния на формирование, сохранение и изменение политических режимов и государственной политики, проиллюстрированная, главным образом, на примере постсоветских республик Южного Кавказа. Эта тема особенно интересна вследствие определенной уязвимости стран региона перед такими факторами внешнего влияния, как: сложная геополитическая среда - расположенность на перекрестке и перифериях различных геополитических регионов; тоталитарное наследие, отражаемое в слабости институтов и пост-тоталитарной политической культуре; этно-территориальные конфликты; неразвитая и несбалансированная экономика. Случай этих республик важен, во-первых, как интересный образец разнообразных форм внешнего влияния, а во-вторых - ввиду возможности воздействия на политические события намного в большем масштабе.

George Tarkhan-Mouravi. **Imposing regime and policy change: powerful actors and external political influences in the South Caucasus.** The paper focuses on the means and forms of external influence on political regimes and state policies, mainly considering the case of the former Soviet republics of the South Caucasus. This topic is particularly interesting due to the specific vulnerabilities of the region with regards to such multiple factors of external influence as: complex geopolitical environment – due to the location at the crossroads and peripheries of important geopolitical regions; totalitarian legacy as reflected in the weakness of institutions and the post-totalitarian political culture; ethno-territorial conflicts; undeveloped and imbalanced economy. The case of these republics is important, firstly as an interesting example presenting a multitude of rather diverse forms of external influence, and secondly, because of the potential to have an impact on political events at the much bigger scale.

Georgi Poçeptsov. Müasir təbliğat və informasiya müharibəsinin on beş texnologiyası. Məqalədə müxtəlif (hərbi və mülki) hallarda istifadə edilən müasir təbliğat və informasiya müharibəsinin texnologiyası böyük faktiki material əsasında qruplaşdırılmış və təhlil edilmişdir. Bu texnologiyalar aşağıdakılardır: məlumat inhisarının məhv edilməsi; oyunçuların məlumat yükünün bölüşdürülməsi; idarə olunan kütləvi birliklərin yaradılması; qavrayışın, qəhrəmanlığın və düşmənlərin idarə olunması; informasiya mənbələrinin manipulyasiya edilməsi; paradoksallığın, rabitə kanalının, əyləncənin, sakrallığın, tarixin, təbliğat texnologiyalarının, kütləvi informasiyaların idarə olunması.

XXI əsrdə, müxtəlif məlumat və virtual platformalar vasitəsilə ölkəni vahid bir modelə uyğunlaşdıran yeni inkişafın kommunikativ komponenti bir-birini tanımayan tərəflər arasında "inam" yaradılmasına şərait yaradır. Təqdim olunan texnologiya, din və ya ideologiyanın maneələri ilə bağlı olmayan yeni bir insan tipinə yönəlir.

Георгий Почепцов. Пятнадцать технологий современной пропагандистской и информационной войны. В статье на большом фактическом материале сгруппированы и проанализированы технологии современной пропагандистской и информационной войны, применяемые в различных (военных и мирных) ситуациях. Такими технологиями являются: разрушение информационного монополизма; перераспределение информационного веса игроков; создание управляемых массовых единств; управление восприятием; управление героикой; управление врагами; манипуляция источниками информации; управление парадоксальностью; управление каналом коммуникации; управление фреймами; управление развлекательностью; управление сакральностью; управление технологиями для целей пропаганды; управление историей; управление с помощью больших массивов информации.

Коммуникативный компонент в XXI веке, получив новое развитие, стал еще одним вариантом инструментария, направленным на создание "доверия" между незнакомцами,

выравнивающим страны под единую модель с помощью множества разнообразных информационных и виртуальных платформ. Представленные технологии ориентируются на новый тип человека, не связанного барьерами религии или идеологии.

Georgi Pocheptsov. Fifteen technologies of modern propaganda and informational warfare. The article analyses and provides systematic classification of the technologies of modern propaganda and informational warfare that are used in various wartime and peacetime situations. These technologies are: destruction of informational monopoly; redistribution of the informational weight between the actors; creation of the controlled mass organizations; control over the perception; control over the heroic characters; control over the enemies; manipulation of the sources of information; control over perceptions of paradox; control over the channels of communications; control over the frames of communication; control over the entertainment value of information; control over sacrality; control over technologies of propaganda; control over history; control using big data arrays.

Communication component in the 21stcentury became a new instrument that can be used to create "trust" between strangers thus making different countries adhere to the same model using various informational and virtual platforms. The technologies discussed in this article are targeted towards a new kind of person, a person not affected by limitations of religious and ideological affiliations.

Georgi Poçeptsov. Hibrid müharibə vəziyyətində qərar qəbuletmə mürəkkəbliyi. Məqalədə bildirilir ki, hibrid müharibə düşmənin hərbi hücumunu adekvat şəkildə dayandırılmasına yönəlir. O, cavab olaraq güc tətbiqinin qarşısını almaq üçün, vətəndaşların hərəkətlərini təqlid etməyə çalışır. Bura, həmçinin, qərar qəbuletmə sistemini iflic etməyə yönələn digər təsir növləri də daxildir. Məqalədə, həmçinin ABŞ və Rusiya nümunəsində hibrid müharibə anlayışına ilk yanaşmalar müzakirə edilir.

Георгий Почепцов. Сложность принятия решения в случае гибридной войны. В статье показано, что гибридная война направлена на торможение адекватной военной реакции

со стороны атакуемого противника. Она мимикрирует под действия граждан, чтобы остановить применение силы в ответ. В нее включены также другие виды воздействия, направленные на сбой системы принятия решений. В статье также рассматриваются первые подходы к пониманию гибридной войны в США и России.

Georgi Pocheptsov. The difficulty of making decisions in the case of hybrid warfare. The goal of the hybrid warfare is to slow down adequate military response of the opponent. It mimics acts of citizens in order to stop the use of force as opponent's response. It also includes other forms of influence targeted towards disrupting the system of decision making. The article also explores different methods of understanding of the hybrid warfare in Russia and the USA.

Oleq Baksanski, Ariz Gözəlov. Koqnitiv elm və elmi idrak: konverqent yanaşma. Məqalədə idrak nəzəriyyəsi sahəsində yeni tədqiqatlar, müasir sintetik təkamül nəzəriyyələri və M. Polaninin elm fəlsəfəsi əsasında insan idrakının bioloji əsaslarını və onun xüsusiyyətlərini izah edən tədqiqatları əsas məqsəd kimi götürən yeni fənlərarası yanaşma nəzərdən keçirilir. Təkamül yanaşmasının tətbiqi, idrak təlimində yeni bir perspektiv ayırmağa imkan verir. Bu yanaşma rasionalizmə əsaslanır, real koqnitiv proseslərin tədqiqinə və müasir elm vasitəsilə real idrak prosesinin öyrənilməsinə yönəlir.

Олег Баксанский, Ариз Гезалов. Когнитивная наука и научное познание: конвергентный подход. В статье дается обзор современных исследований в теории познания, рассматривается новое междисциплинарное направление, ставящее своей целью исследование биологических предпосылок человеческого познания и объяснение его особенностей на основе современной синтетической теории эволюции и философии науки М. Полани. Применение эволюционного подхода позволяет выделить новый ракурс в теории познания. Данный подход базируется на рационалистической установке и ориентирован на рассмотрение реальных когнитивных

процессов, на исследование реального познавательного процесса с помощью средств современной науки.

Oleg Baksanski, Ariz Gozalov. Cognitive science and scientific knowledge: convergent approach. In the article the review of modern researches in the theory of knowledge is given, a new interdisciplinary direction aimed at the research of biological prerequisites of human knowledge and an explanation of its features on the basis of modern synthetic theory of evolution and philosophy of science of M. Polanyi is considered. The application of evolutionary approach allows to emphasize a new view in the theory of knowledge. This approach is based on rationalistic attitude and is focused on the consideration of real cognitive processes, on research of real process of cognition by means of modern science.

Erkin Baydarov. Mərkəzi Asiya ölkələrinin vahid mədəniyyət-sivilizasion məkanında inteqrasiyası və yeni geosiyasi düşüncənin formalaşması. Məqalədə vahid mədəniyyət-sivilizasion məkanında mövcud olan Mərkəzi Asiya ölkələrinin regional inteqrasiyası məsələsi araşdırılır. Qloballaşma şəraitində Mərkəzi Asiya ölkələrinin regional inteqrasiyası məsələsi alternativi olmayan sabitlik, tərəqqi, iqtisadi və hərbi-siyasi təhlükəsizlik ilə yanaşı, həmçinin, Mərkəzi Asiyanın dünyada nüfuzunun artması deməkdir.

Еркин Байдаров. Интеграция государств Центральной Азии в контексте единого культурно-цивилизационного пространства и становления нового геополитического мышления. В статье рассматриваются вопросы региональной интеграции государств Центральной Азии, которые представляют собой единое культурно-цивилизационное пространство. В условиях глобализации региональная интеграция государств Центральной Азии – это не только безальтернативный путь к стабильности, прогрессу, экономической и военно-политической безопасности, но и к росту авторитета Центральной Азии в мировом сообществе.

Erkin Baydarov. The integration of Central Asian states in the context of a common cultural and civilizational space and

the formation of a new geopolitical thinking. The article deals with the issues of regional integration of the Central Asian states, which constitute a single cultural and civilizational space. In the context of globalization, regional integration of Central Asian states is not only a non-alternative path to the stability, progress, economic and military-political security, but also to the increase of the authority of Central Asia in the global community.

Teona Lavrelaşvili. Cənubi Qafqazda avropa partiyalararası əməkdaşlığın perspektivləri və avropalaşma (Gürcüstan nümunəsində). Məqalədə, iki aparıcı avropartiya (Avropa partiyalarının koalisiyası) və üç Gürcüstan partiyası timsalında Aİ fövqündəki siyasi partiyalar və avropartiyalar arasında əməkdaşlığın funksionallığı araşdırılır. "Rasional seçim" konsepsiyasından çıxış edərək avropartiyaların və Gürcüstan partiyalarının fərqli məqsədyönlülüyü və bütün tərəflərin maraqları əsasında gerçəkləşən əməkdaşlığa münasibəti ortaya qoyulur. Həmçinin, Gürcüstanda əldə olunan müsbət nəticələrin daha geniş coğrafiyada yayılmasına imkan yaradan "avropalaşma" prosesinin beynəlxalq partiyalararası əməkdaşlığa təsiri tədqiq olunur.

Теона Лаврелашвили. Перспективы европейского межпартийного сотрудничества на Южном Кавказе и европеизация: пример Грузии. В статье на примере Грузии, а также двух ведущих Европартий и трех грузинских партий рассматривается функциональность сотрудничества между так называемыми Европартиями (коалициями европейских партий) и политическими партиями в странах вне Европейского Союза. Используя концепцию «рационального выбора», показаны различия в целеполагании и отношении к сотрудничеству в Европартиях и грузинских партиях, хотя само сотрудничество осуществляется в интересах всех сторон. Также рассмотрен вопрос влияния международного межпартийного сотрудничества на процесс «европеизации» в Грузии, с возможностью распространения полученного позитивного результата на более широкий географический контекст.

Teona Lavrelashvili. Prospects for European cross-party partnership in the South Caucasus and Europeanisation: the case of Georgia. In the paper the author attempts to fill the analytical gap existing with regards to the transnational party cooperation involving parties from the non-EU member states. While this gap is quite broad, here only the relatively modest sample of cross-party cooperation of two Europarties and three Georgian parties is considered, as a pilot study of this important topic. The author's intention is to illustrate the general lines along which more thorough research may proceed, while presenting some concrete results that may appear useful for both those interested in Georgian politics and the students of cross-party cooperation.

Valentina Mirzəyeva. Avropanın məhvi və ya mədəniyyətdən məhrum multikulturalizm. Məqalədə, postneoklassik dövrdə, xüsusilə son illərdə Avropanın üzləşdiyi problemlər işığında dünya nizamının formalaşmasında mədəniyyətin rolunun qiymətləndirilməsinə cəhd edilir. Həm özünün, həm də başqalarının mədəni ənənələrinə hörmət edən sosial qrupların ahəngdar birgə mövcudluğunu nəzərə almayan müasir multikulturalizm siyasəti əzəldən uğursuzluğa məhkum olduğu iddia olunur. Bu gün Avropanın izlədiyi yol, şübhəsiz yanlız Avropaya deyil, ümumiyyətlə mədəni inkişafa mənfi təsir göstərəcək.

Валентина Мирзаева. Аннигиляция Европы или бескультурный мультикультурализм. В статье делается попытка оценить роль культуры в становлении мирового порядка постнеклассической эпохи, в частности, в свете тех вызовов, с которыми столкнулась в последнее время Европа. Высказывается мысль, что современная политика мультикультурализма изначально была обречена на провал, поскольку не учитывала того факта, что гармоничное сосуществование возможно лишь между социальными группами, уважающими как собственные, так и чужие культурные традиции. Путь, которым следует сегодня Европа,

несомненно, окажет губительное влияние не только на саму Европу, но и на цивилизационное развитие в целом.

Valentina Mirzaeva. Annihilation of Europe or cultureless multiculturalism. The paper attempts to assess the role of culture in the establishment of the post-neoclassical world order, in particular in view of the challenges Europe has recently faced. In the author's view, the modern policy of multiculturalism from the very beginning was doomed to failure, since it disregarded the fact that only social groups which respect their own and alien cultural traditions can co-exist harmoniously. The way chosen by Europe will undoubtedly have negative impact upon not only Europe itself but the development of our civilization in whole.

Əlikrəm Tağıyev. **Türkcülük və Azərbaycançılıq ideyaları milli təhlükəsizliyin qarantı kimi**. Məqalədə türkçülük və azərbaycançılıq ideyalarının yaranması, təkamülü, xüsusiyyətləri və onların milli təhlükəsizlikdəki yeri və rolu məsələsi şərh olunmuşdur.

Türkçülük öz tarixi inkişafında maarifçilik və siyasi türkçülük mərhələlərini keçmişdir. Onun yaranma dairəsi Avropa (Vamberi), Rusiya (İ.Qaspıralı, Y.Aqçura, Ə.B.Hüseynzadə) və Türkiyədir (Z.Göyalp). Vaxtilə V.İ.Lenin və İ.V.Stalin türkçülüyə «mülkədar burjua sinfinin ideologiyası» damğasını vurmuş, SSRİ-də və Azərbaycanda minlərlə insanlar repressiya qurbanlarına çevrilmişlər. Halbuki bu ideyalar sırf milli azadlıq hərəkatlarıyla bağlı olmuşdur. Müasir şəraitdə bu ideya neotürkçülük istiqamətini almış, türk xalqlarının milli-mədəni əlaqələrini özündə birləşdirmişdir. Məqalədə azərbaycançılıq ideyasının yaranıb inkişaf etməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Burada respublikada yaşayan bütün etnosların bu ideya ətrafında birləşdirilməsi zərurətindən danışılır, onun milli təhlükəsizliyin təmin olunmasındakı rolundan söhbət gedir. İşdə bu sahədə görülmüş işlərə və yazılmış tədqiqatlara da münasibət bildirilmişdir.

Azərbaycançılıq, türkçülük, turançılıq, islamçılıq anlayışlarının ümumi və fərqli cəhətləri qeyd olunmuşdur.

Аликрам Тагиев. Идеи тюркизма и азербайджанизма как гаранты национальной безопасности. В статье

анализируется зарождение, развитие и особенности идей тюркизма и азербайджанизма и проблема их места и роли в национальной безопасности.

Тюркизм в своем историческом развитии прошел этапы просветительского и политического тюркизма. Сфера зарождения тюркизма охватывает Европу (Вамбери), Россию (И. Гаспралы, Ю. Акчура, А.Б. Гусейнзаде), и Турцию (З. Гойкалп). В свое время Ленин и Сталин обличали тюркизм как «идеологию класса крупной буржуазии», в силу чего в СССР и Азербайджане тысячи людей стали жертвами репрессий. Между тем, эти идеи были связаны непосредственно с движением за национальную свободу. В современных условиях эта идея, принявшая направление неотюркизма, объединила в себе национально-культурные связи тюркских народов. Особое внимание в статье отводится становлению и развитию идеи азебайджанизма. В ней отмечается необходимость объединение вокруг этой идеи всех этносов, проживающих в республике, говорится о ее роли в обеспечении национальной безопасности. В работе представлено отношение к проделанной работе и опубликованным исследованиям в этой области. Отмечены общие и особенные черты понятий азербайджанизма, тюркизма, туранизма, исламизма.

Əbülhəsən Abbasov. Fəlsəfə və geosiyasət qlobal çağırışlar qarşısında. Dünya problemləri cəmində bu məsələlər xüsusi yer tutur: beynəlxalq münasibətlərdə qlobal siyasi arxitekturanın və yeni davranış kodeksinin formalaşması, ənənəvi "geosiyasi realizm" prinsiplərinin yenidən formalaşması, beynəlxalq hüququn özünün adekvat əsaslarının işlənilməsi. Bu problemlərin məhsuldar həlli fəlsəfənin əməli rolundan çox asılıdır. Beləliklə, fəlsəfənin üzərinə düşən missiya da böyükdür. Müəllifə görə, mürəkkəb sistemlər nəzəriyyəsinə və tənqidi-sinergetik təfəkkür konsepsiyasına, sinergizm ideya və prinsiplərinə söykənən postneoklassik fəlsəfə dünya problemlərinin həllinə əhəmiyyətli töhfə verə bilər. Bəşəriyyət gerçəkliyin dərki və mənimsənilməsində, dünyada geosiyasi durumun sağlamlaşdırılmasında yeni praqmatik fəlsəfəyə ehtiyaclıdır.

Абульгасан Аббасов. Философия и геополитика перед глобальными вызовами. В совокупности мировых проблем особое место занимают следующие задачи: формирование глобальной политической архитектуры и нового кодекса поведения в международных отношениях, пересмотр принципов традиционного геополитического реализма, выработка адекватных основ международного права. Плодотворное решение этих проблем во многом зависит от действенной роли философии. В этом смысле возлагаемая на философию миссия серьезно возрастает. Согласно автору, постнеоклассическая философия, опирающаяся на теорию сложных систем и концепцию критическо-синергетического мышления, идеи и принципы синергизма, может внести существенный вклад в разрешение мировых проблем. Человечество нуждается в новой прагматической философии для осмысления, освоения действительности и оздоровления геополитического порядка в мире.

Abulgasan Abbasov. Philosophy and geopolitics in the face of global challenges. Among the whole variety of the world issues, of key importance are the next tasks: the formation of a global political architecture and new code of conduct in international relations; the revision of principles of traditional geopolitical realism; the elaboration of adequate basics of international law. The fruitful resolution of these problems to a large extent depends upon the efficient role of philosophy. In this sense the mission of philosophy considerably grows. In the author's view, post-neoclassic philosophy based on the complex systems theory and the conception of critical-synergetic thinking, ideas and principles of synergism may considerably contribute to the settlement of global problems. Mankind is in need of a new pragmatic philosophy in order to comprehend, explore the reality, to improve geopolitical world order.

Əbülhəsən Abbasov. Geosiyasət və qlobal nizam *(Amerika Birləşmiş Ştatlarının rolu)*. Dünyada xaosun və bəşəriyyətə təhdidlərin artdığı bir şəraitdə müasir geosiyasətin xüsusiyyətləri araşdırılır, qlobal siyasi arxitektura probleminin və beynəlxalq

hüquq sisteminin optimallaşdırılması məsələlərinin vacibliyi əsaslandırılır. Bu məqsədlə təfəkkürün və fəaliyyətin mahiyyti əssaslarının qeyri-ənənəvi, yəni, postneoklassik epistemologiya kontekstində yenidən baxılması təklif edilir. Xüsusi diqqət yeni siyasi arxitekturanın və qlobal sülhün, fəaliyyətqabiliyyətli və ədalətli davranış kodeksinin yaranmasında ABŞ-nın roluna və yerinə yetirilir.

Абульгасан Аббасов. Геополитика и глобальный порядок *(Роль Соединенных Штатов Америки)*. В статье рассматриваются особенности современной геополитики, обосновывается важность проблемы глобальной политической архитектуры и вопросов оптимизации системы международного права в условиях нарастания хаотизации в мире и угроз человечеству. С этой целью предлагается пересмотр сущностных оснований мышления и действий в контексте нетрадиционной – постнеоклассической эпистемологии. Особое внимание уделяется роли и месту США в созидании новой политической архитектуры и глобального мира, дееспособного и справедливого кодекса поведения.

Abulgasan Abbasov. Geopolitics and the global order *(The role of the USA)*. The paper views peculiarities of modern geopolitics, makes arguments for the importance of the problem of global political architecture and issues of optimization of the system of international law under the conditions of escalating chaotization in the world and dangers to mankind. For this purpose the author proposes to revise essential bases of thinking and actions within the context of nontraditional – post-neoclassic epistomology. Specific attention is paid to the role of the USA in the creation of a new polirtical acrhitecture and global order, effective and fair code of conduct.

Alikram Tagiyev. The ideas of Turkism and Azerbaijanism as national security guarantees. The paper analyzes the generation, development and peculiarities of the ideas of Turkism and Azerbaijanism, their role in national security.

Turkism in its historical evolution has passed the stages of educational and political Turkism. The generation sphere of Turkism covers Europe (A.Vamberi), Russia (I. Gasparli, Yu. Akchura, A.B.Huseynzade) and Turkey (Z. Gokalp). In the Soviet period, V. Lenin and I. Stalin accused Turkism as the 'ideology of upper bourgeois class' - due to this, thousands of people in the USSR and Azerbaijan became victims of repressions. However those ideas were directly connected with the movement for national freedom. Under current conditions, this idea which has taken the shape of Neo-Turkism, combines national-cultural relations of Turkic peoples. The paper gives special attention to the establishment and development of the ideas of Azerbaijanism. It is noted that all the ethnoses living in the country must rally around this idea, its role in national security assurance is emphasized. The author analyzes the work carried out and research materials published in this sphere, mentions general and specific features of such notions as Azerbaijanism, Turkism, Turanism, Islamism.

Afaq Rüstəmova. **Terrorizm dövrün qlobal problemi kimi.** Bu gün qloballaşma prosesləri artan konfliklərlə, qarşıdurmalarla, zorakılıqlarla yanaşı gedir və çox təəssüf ki, bu konfliktərin tənzimlənməsini qlobal siyasi idarəetmə sistemi həyata keçirmək iqtidarında deyil. Hazırda terror dövrün ən təhlükəli təhdidlərdən birinə çevrilib. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində terror yeni xüsusiyyətlər əldə edib, lakin onun əsas əlamətləri dəyişməz olaraq qalıb.

Məqalədə müasir dövrün sosial-iqtisadi və siyasi mənzərəsinin ayrılmaz bir hissəsi kimi terrorizmin bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri, onun transmilli xarakterə malik olması, cinayətkar aləmlə əlaqəsi, bəzi dövlətlər tərəfindən gizli dəstək alması və s. məsələlər təhlil edilir.

Афаг Рустамова. Терроризм как глобальная проблема современности. Сегодня глобализационные процессы протекают параллельно с растущими конфликтами, противостояниями, насилием. К сожалению, система глобального управления не в состоянии урегулировать данные конфликты. Одной из наиболее опасных современных угроз,

является угроза терроризма. Терроризм на разных этапах своего развития обретал все новые свойства, но при этом неизменным оставались его главные составляющие.

В статье терроризм рассматривается как неотъемлемая часть социально-экономической и политической картины мира, анализируются некоторые характерные особенности терроризма, его транснациональный характер, секретные связи с некоторыми государствами, с криминальным миром и.т.д.

Afag Rustamova. Terrorism as a global issue of our time. Today, globalization processes go together with the growing conflicts, confrontations, violence and, unfortunately, the system of global governance is not able to resolve these conflicts. One of the most dangerous threats today is the threat of terrorism. Terrorism at different stages of its development had obtained new properties but its main components remained unchanged.

The article considers terrorism as an integral part of the socio-economic and political picture of the world, examines certain characteristics of terrorism and its transnational nature, secret communications with some states, and with criminal world, etc.

Aydın Şirinov. Geopolitika və qlobalizm. Geoplitika və qlobalizm müasir elmi və elmi polulyar ədəbiyyatda ən geniş halda müzakirə olunan problemlərdəndir. Baxmayaraq ki, bu anlayışların yaranma tarixi müxtəlifdir, indiki dövrdə bəzi müəlliflər tərəfindən onlar bir-birlərini tamamlayan anlayışlar kimi işlədilir. Geopolitika ölkə daxilində aparılan siyasət üçün müsbət əhəmiyyətə malik olsa da, bu siyasət hər hansı ölkənin xarici siyasətinə çevrildikdə başqalarının torpaqlarının zəbt edilməyinə çevrilir ki, bu da qanlı döyüşlərə, müharibələrə səbəb olur.

Qlobalizmə gəldikdə isə bu, hələlik son dərəcə mübahisəli məsələdir. İlk növbədə ölkələrin suverenliyi prinsipi ilə uzlaşmır. Qlobalizm və qlobal münasibətlər müxtəlif anlayışlardır və bunları eyniləşdirmək olmaz. Bəzi tədqiqatçıların qlobalizmi müasir tarixi gedişin aksiomu kimi qəbul etməsi yanlışdır.

Айдын Ширинов. Геополитика и глобализм. Геополитика и глобализм в современной научной и научно-популярной литературе являются широко обсуждаемыми

темами. Несмотря на то, что они появились в разные исторические времена и на разных уровнях исследования, в современное время они соотносимы, а иногда даже совпадают. Глобальные отношения возникли в ходе самой истории, но геополитика - явление совсем другого порядка, поскольку она включает в себя захват разнообразными способами чужих территорий. Поэтому геополитика несовместима с суверенностью отдельных государств. Что касается глобализации, то ее никак нельзя отождествлять с глобальными отношениями. Некоторые сторонники глобализации рассматривают ее в качестве непреложной аксиомы хода современной истории.

Aydin Shirinov. Geopolitics and globalism. Geopolitics and globalism are widely discussed topics in modern scientific and popular-scientific literature. Although these notions appeared in different historical periods and at different levels of research, nowadays they correlate with each other and sometimes even coincide. Global relations have appeared in the course of history, while geopolitics is quite another phenomenon since it involves the annexation of foreign territories in different ways. Consequently geopolitics is incompatible with the sovereignty of separate states. As for globalization, it should not be equated anyway with global relations. Some adherents of globalization regard it as an immutable axiom of the course of modern history.

Xəliyəddin Xəlilli. Milli mənlik şüurunun yaranması və funksiyası. Məqalədə etnosun təşəkkül prosesində yaranan, onun tərəqqili – tənəzzüllü yaşam tarixində özünü, qohum xalqları, bütün dünya etnoslarını tanımaq, onlarla mənəvi, ideoloji, iqtisadi, sosial – siyasi əlaqə və münasibətlərinin qurulmasında, bütünlükdə mənəvi tənzimləyici olaraq, mənəvi dəyərlər sistemində aparıcı mövqeyə malik olan milli mənlik şüurunun funksiyasından, onun tarixşünaslığımız da tədqiqi vəziyyətindən bəhs olunur.

Халиаддин Халилли. Зарождение и функция национального самосознания. В статье представлен анализ зародившегося в ходе становления этноса национального самосознания в широком контексте проявляющего себя в

самых различных обстоятельствах и исторических ситуациях прогрессивного или регрессивного развития, культурных, идеологических, экономических, социальных, политических связей и отношений, выявлена функция национального самосознания в этих процессах.

Haliyaddin Halilli. Genesis and function of national self-consciousness. The paper in a broad context analyzes national self-consciousness that was originated in the course of formation of the ethnos, and manifests itself in a wide variety of circumstances and historical situations during either progressive or regressive development, cultural, ideological, economic, social, political relations; it reveals the function of national self-consciousness in these processes.

Rauf Məmmədov. **Müasir dünya nizamının maddi-mənəvi meyarları**. Bu gün dünyada təkqütblü qlobal sistemə qarşı təpkilər artır. Qlobal sistemə qarşı BRİCS dövlətlərinin bir araya gəlməsi, Avrasiya Birliyinin və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının yaranması, Rusiyanın Yaxın Şərqdə öz hərbi-siyasi gücünü nümayiş etdirməsi, Avropa Birliyi Təşkilatının öz aktuallığını itirməsi, ABŞ-nın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun zədələnməsi və bu kimi bir çox qlobal hadisələr dünyada təkqütblü sistemin süquta doğru yaxınlaşdığını və dünyanın çoxqütblü nizama doğru irəlilədiyini göstərir. Hər bir dövlət bu nizamda öz mədəni-mənəvi, sosial-iqtisadi və milli təhlükəsizlik maraqlarına görə öz yerini tapacaqdır.

Рауф Мамедов. Материально-духовные критерии современного мирового порядка. В современном мире растет противостояние однополярной глобальной системе. Такие события, как противостояние стран БРИК глобальной системе, создание Евразийского Союза и Шанхайской Организации Сотрудничества, демонстрация Россией своей военно-политической силы на Ближнем Востоке, утеря актуальности Европейским Союзом, снижение авторитета США в международных отношениях и ряд других демонстрируют, что мир движется в сторону многополярности. При этом новом мировом порядке каждое государство займет свое место в

соответствии со своими материально-духовными, социально-экономическими интересами, а также интересами национальной безопасности.

Rauf Mamedov. Material and spiritual criteria of modern world order. An opposition to the unipolar global system is growing in the contemporary world. Such events as BRIC countries opposition to the global system, establishment of the Eurasian Union and Shanghai Cooperation Organization, demonstration by Russia of its military-political force in the Middle East, loss of topicality by the European Union, decrease of the USA authority in international relations and a number of other events demonstrate the fact that the world moves towards multipolarity. In this new world order each state will take its place in accordance with its material and spiritual, social and economic interests as well as interests of national security.

Həcər Abdallı. Müasir cəmiyyətdə informasiya təhlükəsizliyi məsələsi. Məqalədə dövlətin və millətin təhlükəsizliyi məsələsində informasiyanın rolu araşdırılır. Qərb və Amerika tədqiqatçılarının fikirlərinə münasibət bildirilir, müasir dünyada informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin artım prosesinin mürəkkəb və çoxtərəfli prosesi olduğu nəzərə alınaraq, qeyd olunur ki, yüksək inkişaf etmiş texnologiyalar dövründə dövlətin əsas vəzifələrindən biri də informasiya təhlükəsizliyinə əməl edilməsidir.

Хаджар Абдаллы. Проблема информационной безопасности в современном обществе. В статье анализируется проблема роли информации в безопасности государства и общества. Выражено отношение к мыслям западных (в том числе и американских) исследователей по этому вопросу. Принимая во внимание сложность и многоплановость процесса увеличения систем информационной безопасности в современном мире, отмечается, что в условиях стремительного развития технологий одной из основных обязанностей государства является поддержание информационной безопасности.

Hajar Abdalli. The problem of information security in the contemporary society. The paper analyzes the role of information

in the security of the state and society. The author expresses his opinion concerning the views of Western, including American researchers on this subject. Taking into account the complexity and diversity of the process of increase of information security systems in the contemporary world, it is noted that under the conditions of intensive development of technologies one of the main responsibilities of the state is the maintenance of information security.

Zeynəddin Şabanov. Sosial sülhün formalaşması həmkarlar ittifaqının başlıca məqsədi kimi. Məqalədə həmkarlar ittifaqının cəmiyyətdə sosial sülhün və sosial tərəfdaşlığın bərqərar olunmasındakı rolu təhlil edilir. Bu zaman diqqət sosial tərəfdaşlar arasında bağlanmış sazişlər və onların müsbət nəticələrinə yönəldilir. AHİK-in sosial sabitliyin yaranması, xalqın rifah tərzinin yüksəldilməsi, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi, əməkçilərin sosial-iqtisadi hüquqlarının və sağlamlığının müdafiəsindəki rolu araşdırılır. Bildirilir ki, AHİK işçilərin layiqli əmək və həyat şəraitinin yaranmasına, sosial tərəfdaşlıq əsasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafına, əmək münasibətlərinin dialoq, kollektiv müqavilə və cazişlər əsasında tənzimlənməsinə səy göstərir. Həmkarlar ittifaqları bir sıra qanunverici və normativ aktların işlənməsində və təkmilləşməsində, eyni zamanda BƏT-in Əmək haqqında Bəyannaməsinin təsdiq olunmasında fəallıq nümayiş etdirmişlər. Azərbaycan həmkarlar ittifaqları yeni iş yerlərinin açılmasını, işləyən və təhsil alan gənclərə qayğının artırılmasını, onların rəhbər vəzifələrə irəli çəkilməsini nəzərdə saxlayır. Həmkarlar ittifaqlarının kadr siyasətinin əsas vəzifəsi əməkçilərin sosial-iqtisadi maraqlarını müdafiə edə və dialoq apara bilən kadr potensialının formalaşması və inkişafıdır. Beləliklə, məqalədə həmkarlar ittifaqının cəmiyyətdə daşıdığı sosial lift rolu, sosial poliloqun formalaşmasındakı yeri ətraflı təhlil edilir.

Зейнаддин Шабанов Формирование социального мира как главная цель профсоюзной организации. В статье изучается роль и деятельность профсоюзов в установлении социального мира и социального партнерства. Обращается внимание на договор, заключенный между социальными

партнерами и на его положительные результаты. Рассматривается роль Конфедерации Профсоюзов Азербайджана в установлении социальной стабильности, улучшении благосостояния народа, урегулировании трудовых отношений, защите социально-экономических прав граждан и здоровья трудящихся. Отмечается, что Конфедерация Профсоюзов Азербайджана стремится создать среду обитания, обеспечивающую достойную жизнь и труд рабочих, а также развитию взаимоотношений на основе социального партнерства, урегулированию трудовых взаимоотношений путем диалога, коллективных договоров и соглашений. Профсоюзы приняли участие в разработке и усовершенствовании ряда законодательных и нормативных актов, а также ратификации конвенции о защите труда МОТ. Профсоюзы Азербайджана уделяют внимание созданию новых рабочих мест, обеспечению активности работающей и получающей образование молодежи, выдвижению их на руководящие должности. Основная задача профсоюзов в кадровой политике – это формирование и развитие системы кадрового потенциала, способного вести диалог и защищать социально-экономические интересы трудящихся. Итак, в статье анализируется место профсоюзов, играющих роль социального лифта в социуме, в формировании социального полилога в обществе.

Zeynaddin Shabanov. The formation of social peace as a main aim of the trade union. In the article the analysis is made of the trade union's activity in establishing a social polylogue, civil peace and social partnership. The attention is paid to the agreement between social partners and its positive results. The role of the Azerbaijan Trade Union Confederation in attaining a social stability, improving social welfare of the people, regulating labor relations, protection of citizens' socio-economic rights, safeguarding their health is considered. It is noted that the Azerbaijan Trade Union Confederation and member organizations make efforts to create conditions ensuring worthy living and labor

for workers, as well as the development of labor relationship through dialogue, collective contracts and agreements, regulating them on the basis of social partnership. The trade unions have taken part in working out and improving a number of legislative and normative acts and making ready the ratification of the Convention on Labor Protection. The trade unions of Azerbaijan pay attention to the creation of jobs, promoting activities of the working and studying youth, their advancement to administrative posts. The trade unions' basic task in modern cadre policy is the formation and development of a new system of the personnel potential able to protect socio-economic interests of workers. On the whole, the incontestable place of trade unions, which play the role of a social lift in a society as well as in the formation of a social polylogue, has been analyzed in details.

Mahrux Nəcəfli. Mədəniyyətin kəmiyyət ölçüləri (G. Hofstede modelinə görə). Məqalə müxtəlf ölkə, cəmiyyətlərin mədəniyyəti ilə onların iqtisadiyyatı arasında qarşılıqlı əlaqəyə həsr olunur. Mədəniyyətin kəmiyyət göstəriciləri G.Hofsde modelinin altı parametri üzrə qısaca təqdim olunur: hakimiyyət aralığı, qeyri-müəyyənlikdən yayınma, individualizm/kollektivizm, maskulinlik/ femininlik, uzunmüddətli/qısamüddətli zaman yönlənməsi, istəklərə müsəmma/təmkinlilik. Məqalədə Hofstede modelinin konseptual və metodoloji əsasları, parametrlərin mədəniyyətin vəhdəti dərəcəsindən asililiği aydınlaşdırılır.

Махрух Наджафли. Количественные измерения культуры (по модели Хофстеде). Статья посвящена выявлению взаимосвязи между культурами различных стран, обществ и их экономическим развитием. Кратко описаны шесть параметров модели Хофстеде, определяющих количественные характеристики национальных культур: дистанцированность власти, избегание неопределенности, индивидуализм/коллективизм, маскулинность/фемининность, долгосрочная/краткосрочная временная ориентация и потворство желаниям/сдержанность. Показаны предыстория разработки данной модели, ее концептуальные и методологические

основания. В статье подчеркивается зависимость отмеченных параметров от степени единства культуры.

Mahruh Najafli. Quantification of cultural dimensions (by the Hofstede's model). The article reveals the correlation between culture of various countries, communities and their economic development. It briefly describes six dimensions of the Hofstede's model which determine quantitative characteristics of national cultures: power distance, uncertainty avoidance, individualism/collectivism, masculinity/femininity, long-term orientation/short-term orientation, indulgence/self-restraint. The article shows the conceptual and research efforts that preceded and led up to the model development, and once it had become a paradigm for comparing cultures, research efforts that followed and built on it.

Ağasəlim Həsənov. İdeoloji təhlükəsizlik milli təhlükəsizliyin vacib aspekti kimi. Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vacib aspektlərindən biri sayılan ideoloji təhlükəsizlik məsələləri araşdırılır. Bildirilir ki, ideoloji təhlükəsizlik fərqli milli-etnik və dini münasibətlərin balanslaşdırılması ilə əlaqədardır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasını tolerant ölkə kimi qəbul etmək olar.

Həmçinin, məqalədə qeyd edilir ki, milli ideologiya ideoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsində vacib rol oynayır. Vurğulanır ki, Azərbaycanda dövlətçiliyin möhkəmlənməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması və milli, dini, ideoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün cəmiyyətlə dövlətin ideoloji vəhdəti olduqca zəruridir. Bu vəhdətin reallaşmasında milli ideologiya olduqca əhəmiyyətlidir.

Агасалим Гасанов. Идеологическая безопасность как важный аспект национальной безопасности. В статье исследуются вопросы идеологической безопасности Азербайджанской Республики, которая является одним из важнейших аспектов ее национальной безопасности. Отмечается, что идеологическая безопасность связана с балансом различных национально-этнических и религиозных отношений. В связи с этим отмечается, что в мире Азербайджан воспринимается как толерантная страна.

Также в статье отмечается, что национальная идеология играет важную роль в обеспечении идеологической безопасности. Идеологическое всеединство общества и государства является важным аспектом для укрепления государственности, защиты территориальной целостности и национальной, религиозной и идеологической безопасности. Национальная идеология является ключевым фактором, обеспечивающим это единство.

Aghasalim Hasanov. Ideological safety as an important aspect of the national security. The problems of ideological safety of the Azerbaijan Republic, which is one of the most important aspects of its national security is researched in the article. It is noted that ideological safety is connected with balancing various national-ethnic and religious relations. From this viewpoint Azerbaijan is perceived as a tolerant country.

Also, in the article is noted that the national ideology plays an important role in ensuring ideological safety. It is noted that the ideological unity of society and state is an important aspect for strengthening of statehood, preservation of territorial integrity, national, religious and ideological security of the state. The national ideology is an important factor for implementation of this unity.

Mikayıl Əkbərov. Multikulturalizm fəlsəfəsi haqqinda.

Azərbaycanda muktikulturalizm fəlsəfəsinin işlənilməməsi onu müxtəlif səviyyəli oxucularin qızğın müzakirə obyektinə çevirib. Təəssüf ki, bu günə qədər Azərbaycanda multikulturalizm haqqında yazılan yazıların çox cüzi hissəsini çıxmaq şərtiylə əksəriyyəti elmi xarakter daşımır. Bu mənada Mikayıl Əkbərovun “Multikulturalizm fəlsəfəsi haqqinda” adlı məqaləni aktual hesab etmək olar. Yazıda bir nəzəriyyə kimi yarandığı vaxtdan indiyə qədər olan dövrə nəzər yetirən müəllif, multikulturalizmə hərtərəfli toxunmaqla onun bəzi fəlsəfi məsələlərini araşdırmağa çalışmışdır.

Микаил Акперов. О философии мультикультурализма. Философия мультикультурализма в Азербайджане – в основном объект обсуждения между читателями различного уровня. Очень жаль что, исключая очень малую часть статей,

написанных о мультикультурализме в Азербайджане, большинство из них носит ненаучный характер. Представленная статья освещает основные положения философии мультикультурализма. В статье автор, представив период от теоретического зарождения и до сегодняшнего дня, а также всесторонне рассмотрев идею мультикультурализма, предпринял попытку исследовать его некоторые философские стороны.

Mikail Akbarov. About the philosophy of multiculturalism.

Failure to use the philosophy of multiculturalism in Azerbaijan turned it into an object of debates between readers of different levels. It is unfortunate that, except for a very small part of the articles written about multiculturalism in Azerbaijan, the majority is not scientific. In this sense the article titled "About the philosophy of multiculturalism" can be considered relevant. The author, having studied the topic from theoretical establishment until today, thoroughly considers the idea of multiculturalism, tries to explore some of its philosophical aspects.

Mahmudov Mətləb. Müasir dövr vürəkkəb geosiyasi disbalans şəraitində idarəetmə fəlsəfəsinin ontoloji və epistemoloji xüsusiyyətləri.Məqalədə müasir dövr idarəetmə fəlsəfəsinin bəzi ontoloji və epistemoloji xüsusiyyətləri diqqət yetirilir, bu istiqamətdə aparılan qabaqcıl nəzəri fikirlərə münasibət bildirilir. Qeyd edilir ki, əgər 50-100 il öncə hazırlanmış mütəxəssislərin sayından, onların müvafiq idarəetmə strukturlarında yerləşdirilmələrdən danışrdılarsa, indi artıq bu mütəxəssislərin keyfiyyətinə üstünlük verirlər.

Bildirilir ki, bir tərəfdən savadlı vətəndaşların idarəedilməsi asandır, belə ki, onların əksəriyyəti özünüidarəetmə prinsipi ilə yaşayırlar, digər tərəfdən dövlət bu cür insanların gözlənilməz tələb, təklif və təşəbbüsləri qarşısında çıxılmaz vəziyyətə düşür.

Həmçinin qeyd edilir ki, idarəçilikdə vətəndaş-məmur münasibətlərinin minimuma salınması müasir idarəçilik prosesinin epistemoloji, fəlsəfi-antropoloji mahiyyətindən irəli gəlir.

Махмудов Матлаб. Онтологические и эпитемологические особенности философии управления в современный период сложного геоплоитического дисбаланса. В статье обращено внимание на некоторые онтологические и эпистемологические особенности философии управления современности, проявлено отношение передовым теоретическим размышления в этом направлении. Отмечается, что если 50-100 лет тому назад все больше говорилось о количестве подготовленных специалистов и вопросах их размещения в системе управления, теперь дают преимущество в основном на качество этих специалистов.

Говорится о том, что с одной стороны вроде бы образованные и грамотные граждане должны быть легче управляемыми, потому что многие живут по принципу самоуправления, с другой стороны подобные граждане с своими возросшими потребностями, предложениями и инициативами ставит государство в неловкое положение.

Так же отмечается, что минимизация взаимоотношений чиновников с гражданами исходит из самой эпистемологической, философско-антропологической сущности современного управленческого процесса.

Mahmudov Matlab .Ontological and epitemological features of management in modern philosophy during difficult geoploitical disbalanced . The article drew attention to some of the ontological and epistemological features of modern management philosophy, evidenced by the ratio of advanced theoretical thinking in this direction. It is noted that if 50-100 years ago, more and more talk about the number of trained professionals and matters of their placement in the control system, now give an advantage primarily on the quality of these professionals.

It is said that on the one hand seems to be educated and literate citizens should be easily manageable, because many live on the principle of self-government, on the other hand these citizens to

their increased needs, proposals and initiatives the state puts in an awkward position.

It is also noted that the minimization of the relationship with the citizens of the officials comes from the very epistemological, philosophical and anthropological nature of the modern management process.

Müəlliflər – Авторы – Authors

Abasov Əli – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA), Fəlsəfə İnstitutunun (Fİ) şöbə müdiri, fəlsəfə elmləri doktoru, professor.

Абасов Али – заведующий отделом «Новейшие направления философии» Института Философии (ИФ) Национальной Академии наук Азербайджанской Республики (НАНА). Доктор философских наук, профессор.

Abasov Ali – Head of the Department "The newest directions of philosophy" of the Institute of Philosophy (IPh) of National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic (ANAS). Doctor of Philosophy Sciences, Professor.

Abbasov Əbülhəsən – AMEA Fİ-un baş elmi işçi, fəlsəfə elmləri doktoru, "Dünya professorlar sülh naminə" Beynəlxalq təşkilatın üzvü.

Аббасов Абульгасан – доктор философских наук, главный научный сотрудник ИФ НАНА, член Международной организации «Профессора мира за мир».

Abbasov Abulhasan – Chief Researcher of the IPh of ANAS. Doctor of Philosophy Sciences, Member of the International Organization "World Professors for Peace".

Abdallı Həcər – AMEA FI-un aparıcı elmi işçi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Абдаллы Хаджар – доктор философии по философии, ведущий научный сотрудник ИФ НАНА.

Abdalli Hajar – Leading Researcher of the IPh of ANAS, PhD in Philosophy.

Əkbərov Mikayıl – AMEA Fİ-un elmi işçisi.

Акперов Микаил – научный сотрудник ИФ НАНА.

Akbarov Mikayil – Researcher of the IPh of ANAS.

Байдаров Еркин Уланович – кандидат философских наук, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова Комитета науки МОН РК.

Baydarov Erkin Ulanovich – fəlsəfə elmləri namizədi (f.e.n.), Qazaxıstan Respublikası Təhsil və Elm Nazirliyinin R. B. Süleymanov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun şöbəsinin aparıcı elmi işçisi.

Baydarov Erkin – PhD in Philosophy, Leading Researcher of the R. Suleymanov Institute of Oriental Studies of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

Baksanski Oleq Yevgenyeviç – fəlsəfə elmləri doktoru, REA-nin Fəlsəfə İnstitutunun bio və ekofəlsəfə Mərkəzinin aparıcı elmi işçisi (Moskva, Russiya).

Баксанский Олег Евгеньевич – доктор философских наук профессор, ведущий научный сотрудник ФГБУН Институт философии РАН (Москва, Россия).

Baksanski Oleg – Doctor of Philosophy Sciences, Professor of RAS, Leading Researcher of the Institute of Philosophy (RAS).

Gözəlov Ariz – AMEA Fİ-un böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Fəlsəfə Cəmiyyətinin beynəlxalq işlər üzrə vitse-prezidentinin müavini (Moskva, Russiya).

Гезалов Ариз – доктор философии по философии, заместитель вице-президента Российского философского общества Российской академии наук по международным делам (Москва, Россия)

Gezalov Ariz – PhD, Assistant Vice-President of the Russian Philosophers' Society for International Affairs (RAS)

Lepskiy Vladimir Evgenievich – psixologiya elmləri doktoru, REA-nın Fəlsəfə İnstitutu, baş elmi işçi.

Лепский Владимир Евгеньевич – доктор психологических наук, главный научный сотрудник Института философии РАН.

Lepskiy Vladimir – doctor of psychological sciences, Main Research Fellow of the Institute of Philosophy of the Russian Academy of Sciences.

Lavrelaşvili Teona – Martens Mərkəzi, Brussel.

Лаврелашвили Теона – Мартенс-Центр, Брюссель.

Lavrelashvili Teona – Martens Centre, Brussels.

Məmmədov Rauf – AMEA Fİ-nun böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Мамедов Рауф – доктор философии по философии, старший научный сотрудник ИФ НАНА

Mammadov Rauf – PhD in Philosophy, Senior Researcher of the IPh of ANAS.

Mahmudov Mətləb Əbdüləli oğlu- f.ü.f.d, AMEA Fəlsəfə institunun "Müasir fəlsəfi problemlər" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

Махмудов Матлаб Абдулали оглу - Д.ф.ф., ведущий научный сотрудник отдела «Философские проблемы современности» Института Философии Национальной Академии Наук Азербайджана

Mahmudov Matlab Abdulali oglu-PhD, a leading researcher at the Department "Modern philosophical problems "Institute of Philosophy National Academy of Sciences of Azerbaijan

Mirzəyeva Valentina Arifovna – Gürcüstan Texniki Universitetinin elmi işçisi (Tbilisi, Gürcüstan).

Мирзаева Валентина Арифовна – научный сотрудник Грузинского Технического Университета (Тбилиси, Грузия).

Mirzayeva Valentina – Reseacher of the Georgian Technical University (Tbilisi, Georgia).

Nəcəfli Mahrux – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Fİ-nun böyük elmi işçisi.

Наджафли Махрух – доктор философии по философии, старший научный сотрудник ИФ НАНА.

Najafli Mahruh – Ph.D. in Philosophy, Senior Researcher of the IPh of ANAS.

Poçeptsov Qeorqi Qeorqiyeviç – professor, filologiya elmləri doktoru, Mariupol Dövlət Universiteti, sosial kommunikasiyalar kafedrasının müdiri.

Почепцов Георгий Георгиевич – профессор, доктор филологических наук, Мариупольский государственный университет, заведующий кафедрой социальных коммуникаций.

Pocheptsov Georgi – Professor, Doctor of Philology Sciences, Mariupol State University, Head of the Department of Social Communications.

Рустамова Афаг – доктор философских наук, главный научный сотрудник ИФ НАНА, зав. отделом.

Rüstəmova Afaq Baloğlan qızı - fəlsəfə elmləri doktoru, baş elmi işçisi AMEA Fİ-nun şöbə müdiri.

Rustamova Afag – Doctor of Philosophy Sciences, Chief Researcher of the IPh of ANAS, Head of the Department.

Tarxan-Mouravi Georgi – Siyasi Tədqiqatlar İnstitutu (Tbilisi, Gürcüstan).

Тархан-Моурави Георгий – Институт политических исследований (Тбилиси, Грузия).

Tarkhan-Mouravi George – Institute for Policy Studies (Tbilisi, Georgia).

Tağıyev Əlikrəm – Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, AMEA Fİ-nin baş elmi işçisi.

Тагиев Аликрам – доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник ИФ НАНА.

Tagiyev Alikram – Doctor of Philosophy Sciences, Chief Researcher of the IPh of ANAS.

Həsənov Ağasəlim – AMEA Fİ-un böyük elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru.

Гасанов Агасалим – доктор философии по философии, старший научный сотрудник ИФ НАНА.

Hasanov Aqasalim – Ph.D. in Philosophy, Senior Researcher, IPh of ANAS.

Şabanov Zeynəddin – AMEA Fİ-nun aparıcı e. i., fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Шабанов Зейнаддин – доктор философии по философии, ведущий научный сотрудник ИФ НАНА, доцент.

Shabanov Zeynaddin – Ph.D. in Philosophy, Leading Researcher, IPh of ANAS, Assistant Professor.

Şirinov Aydın Əhməd oğlu – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, professor, AMEA Fİ-nin aparıcı elmi işçisi.

Ширинов Айдын – доктор философии по философии, профессор, ведущий научный сотрудник ИФ НАНА.

Shirinov Aydin – Ph.D. in Philosophy, Professor, Leading Researcher, IPh of ANAS.

Xəlilli Xəliyəddin – tarix üzr fəsəfə doktoru, AMEA Arxeologiya və etnografiya İnstitutunun aparici elmi işçisi.

Халилли Халиаддин – доктор философии по истории, ведущий научный сотрудник Института ахеологии и этнографии НАНА.

Halilli Haliyaddin – Ph.D in History, Leading Researcher of the Institute of Archeology and Etnology of ANAS.